

परिशिष्टम्

श्रीश्रील-जीवगोस्वामी-विरचितः

धातुसंग्रहः

श्रीकृष्णाय नमः

कृष्णलीलाकथाबीजरूप-धातुगणो मया ।

संक्षेपाद् वक्ष्यते तेन कृष्णो मह्यं प्रसीदतु ॥

भ्वादयः

भू सत्तायाम्, चिती संज्ञाने, संज्ञानं निद्रादिविगमो ज्ञानमात्रश्च, अत सतत्यगमने, च्युतिर् आसेचने, रच्युतिर् क्षरणे, मन्थ विलोडने, कुथि हिंसा संक्लेशयोः, षिधु गत्याम्, षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च, खाद भक्षणे गद व्यक्त्यां वाचि, रद विलेखने, राद अव्यक्ते शब्दे, अर्द गतौ याचने च, नर्द गर्द शब्दे, इदि परमेश्वर्ये, णिदि कुत्सायाम्, दुनदि समृद्धौ, चदि आह्लादने दीप्तौ च, क्रदि आह्लाते रोदने च, तकि कृच्छ्रजीवने, आङ्पूर्वस्त्रातङ्के वृक्क भषणे, भषणं कुक्कुरध्वनिः, उख, इख, ईखि, वल्ग, अगि, इगि, रिगि, लिगि— गत्यर्थाः, लगि गतौ, लघि अतिक्रम्य, गतौ, शिघि आघ्राणे, शुच शोके, हानिस्मरणे अनुसन्धानं शोकः, कुञ्च, कृञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः—एतौ सकर्मकावकर्मकौ, लुञ्च अपनयने, अञ्च गतिपूजनयोः चञ्चु, वञ्चु, म्लुञ्चु, ग्रुञ्चु, ग्लुञ्चु, षस्ज गतौ, ग्रुचु, ग्लुचु स्तेयकरणे, अर्च पूजयाम्, चर्च परिभाषण-तर्जनयोः, म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि, आछि आयामे, लाछि लक्षणे, वाछि इच्छायाम्, ह्रीछ लज्जायाम्, मूच्छा मोह-समुच्छ्राययोः, उछि उच्छे, उच्छी विवासे, विवासो वासातिक्रमः, वज, व्रज गतौ, अज क्षेपणे च, अर्ज अर्जने, खजि गतिवैकल्ये, एजृ कम्पने, दुओस्फूर्जा वज्रनिष्पेषे (वज्रनिर्घोषे), क्षि क्षये, कूज, गुजि अव्यक्ते शब्दे, तर्ज भर्त्सने, गर्ज शब्दे, शोटृ गर्वे, कटे वर्षाविरणयोः, रट परिभाषणे, जट संघाते, नट नृतौ, नृतिर्नर्तनम्, लुट विलोडने, चिट पेष्टे, अट, इ गतौ, मडि भूषायाम्, मुट प्रमर्दने, मुडि खण्डने, खण्डनं लोमशातनम्, वटि विभजने, लुटि स्तेये, स्फुटिर् विसरणे, विसरणं विकाशः, विशरण इति पाठे विदारणम्, पठ व्यक्तायां वाचि, हठ बलात्कारे, शठ कैतवे, मठ निवासे, चुड्ड हावकरणं, शृङ्गार-चेष्टा क्रोड विहारे, लड विलासे, गुपू रक्षणे, तप, धूप सन्तापे, रप, लप, जल्प व्यक्तायां वाचि, जप मानसे च चुप मन्दायां गतौ, चुवि वक्तृसंयोगे, रण, भण, मण, क्वण, ष्टन, ध्वण शब्दे, वन संभक्तौ च ओण अपनयने, शोण लौहित्ये, तुड तांडने, तोडनं भञ्जनम्, षण संभक्तौ, चमु, जमु अदने, क्रमु पादविक्षेपे, क्लसु ग्लानी, यम उपरमे, णम प्रह्वत्वे शब्दे च, प्रह्वनं नमस्कारो नम्रता च, अम, द्रम गतौ, ईर्ष्यायाम्, हय गतौ, दल, त्रिकला, विशरणे, गील निष्पेषणे, नील वर्णे, शील समाधौ, शूल रुजायाम्, तूल निष्कर्षे, मूल प्रतिष्ठायाम्, फल निष्पत्तौ, निष्पत्तिनिष्पादनं प्रतिफलनञ्च, चुल्ल हावकरणे, फुल्ल विकसने, वैल्ल गतौ, खल्ल चलने, चलनं विच्युतिः, गल अदने शंखने च, खलू विहारे, खोलू गतिप्रतिघाते,

धोऋत् गतिचातुर्ये, त्सर छद्मगतौ, अभ्र चरगतौ, षिव् निरमने, निरसनं थूत्कारः, जि जये, जीव प्राणधारण, पीव स्थौल्ये, उर्वी, तुर्वी, धुर्वी हिसार्थाः, मुर्वी बन्धने, चर्व अदने, इवि व्याप्तौ, गर्व दर्पे, अव, रक्ष पालने, घुषिर् शब्दे, रिणक्ष चुम्बने, मृक्ष संघाते, तक्ष त्वचने, त्वचन संवरणम्, काक्षि काङ्क्षायां, अक्षू व्याप्तौ संघाते च, तक्षू निर्भर्त्सने, त्वक्षू तनूकरणे, चूष पाने, तूष तुष्टौ, पूष वृद्धौ, मूष स्तेये, तसि, भूष अलङ्कारे, ऊष रुजायाम्, कृष विलेखने आकर्षणे च, कष, रूप, णिष हिसायाम्, भष भर्त्सने (कुक्कुरध्वनि-विशेष इत्यर्थः) वृषु, उक्ष सेचने, मृषु सहने, पुष पुष्टौ, प्रुषु, प्लुषु, उष दाहे, घृषु सघर्षे, तुस, रस शब्दे, लस क्रीडायाम्, त्रसी उद्वेगे, हस हसने, घसलू अदने, पिसु गतौ, शश प्लुतगतौ, णिण समगतौ, शसु हिसायाम्, शन्सु स्तुतौ च, मिह सेचने, दह भस्मीकरणे, रह त्यागे, रहि गतौ, दृहि, वृहि वृद्धौ, वृहिर् शब्दे च, अहं, मह पूजायाम्, ग्लै हर्षक्षये, ग्लै गात्रविनामे, कान्तिक्षय इत्यर्थः, द्रै स्वप्ने, कै, गै शब्दे, श्र्यै, स्त्यै शब्दसंघातयोः, क्षै क्षये, शै, श्रै पाके, पै, ओवं शोषणे, श्रै (स्तै) वेष्टने, दैष् शोधने, घेट्, पा पाने, घ्रा गन्धोपादाने, ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः, ष्टा गतिनिवृत्तौ, म्ना अभ्यासे, दाण् दाने, ह्व कौटिल्ये, स्त्रु शब्दोपतापयोः, स्मृ, ध्यै चिन्तायाम्, सृ गतौ, ऋ प्रापणे च, श्रु श्रवणे, स्त्रु, द्रु, ऋच्छ, गम्लृ, सृप्लृ गतौ, स्कन्दिर् गतिशोषणयोः, गतिरत्र स्खलनम्, यभ मैथुने, तृ प्लवन-तरणयोः, प्लवनं जले वहनम्, तरणं नद्यादेः पारगमनम्, पु प्रसवे, त्यज हानौ, षन्ज सङ्गे, दृशिर् द्रेक्षणे, दन्श दंशने, कित निवासे, रोगापनयने, सण्ये च—इति परपदिनः ।

एध वृद्धौ, सार्द्धं संघर्षे, संघर्षः सार्द्धा, गाधृ प्रतिष्ठायाम्, तलस्पर्श इत्यर्थः, बाधृ विलोडने, दध धारणे स्कुदि आप्लवने, आप्लवनं प्लुतगतिः, वदि अभिवादनस्तुत्योः, अभिवादनं प्रणामः, स्पदि विडिचच्चलने, मुद हर्षे, दद दाने, हृद पुरीषात्सर्गे, ध्वद, स्वाद, स्वर्द आस्वादने, आस्वादनं रसोपादानं रुचिश्च, वृर्द क्रीडायामेव, षूद क्षणने, क्षणनं हिसा, ह्लाद अव्यक्ते शब्दे, ह्लादी सुखे च, पर्द कुत्सिते शब्दे, अपानशब्द इत्यर्थः, यती प्रयत्ने, नाथृ, नाथृ याच्त्रापतापैश्वर्याशीःषु च, श्रथि शैथिल्ये, ग्रथि, वकि कौटिल्ये, कत्थ आत्मश्लाघायाम्, शीकृ सेचने, लोक्, लोक् दर्शने, श्लोक संघाते, आनुपूर्व्या पदानां ग्रन्थनं संघातः, शकि शङ्कायाम्, अकि लक्षणे ढौक, ष्वक्, टीकृ, लघि गत्यर्थाः, अधि गत्याक्षपे, गत्याक्षपो वेगगतिर्मत्यारम्भो वा, लाधृ सामर्थ्ये, श्लाधृ स्तुतौ, षच् समवाये, पचि व्यक्तीकरणे, भृजी भर्जने, वर्च, भ्राज दीप्तौ, तिज निशाने, क्षमायाञ्च, ष्वन्ज परिब्रज्जे, घटृ चलने, स्फुट विकसने, चेष्ट चेशायाम्, वेष्ट वेष्टने, कठि शोके, भडि पांहासे, हिडि अनादरे गतौ च, मुडि माञ्जने, चडि कोपे, पिडि संघाते, फडि गतौ, खडि मन्ये, कडि तुषापकरणे, हेडृ अनादरे, शाडृ श्लाघायाम्, ग्लेपृ दैन्ये, दुवेपृ, कपि चलने, त्रपूष लज्जायाम्, लवि अवस्रंसने, कवृ वर्णे, क्लीवृ अघाष्ट्ये, क्षीवृ मदे, रेभृ शब्दे, रभि गवां शब्दे, श्रभि, स्कभि, प्रतिबन्धे, जभ, जभि गात्रविनामे, वल्भ भाजने, गल्भ घाष्ट्ये, ष्टुभु स्तम्भे, घिणि ग्रहणे, घुण, घूर्ण भ्रमणे, खन्सु प्रमादे, पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च, भामौ क्रांते, क्षमूष् सहने, कमु कान्तौ, कान्तिरिच्छा, अय, रय गतौ, णय रक्षणे च, दय-दान-गति-हिसादानेषु च, ऊयी तन्तुसन्ताने, पूयी विशरणे दुर्मन्धे च, वनूयी शब्दे उन्दे च, क्षमायी विधूनने, स्फायी, आप्यायी वृद्धौ, तायृ विस्तारण पालनयोः, कल संख्याने, देवृ देवने, षेवृ, शेवृ सेवने, क्लेश बाधने, धुक्ष सन्दीप्तन-जीवन-क्लेशनेषु, शिक्ष विद्योपादाने, भिक्ष याच्त्रायाम्, दक्ष शीघ्राय, दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयन-नियमव्रतादेशेषु, दक्ष दर्शने, भाष व्यक्तायां वाचि, हेषू अश्वशब्दे, कासृ कामरोगशब्दे, काशृ, भासृ दीप्तौ, आङ्-शास इच्छायाम्, ग्रसु, ग्लसु अदने, ईह चेशावाञ्छयोः, वहि वृद्धौ, अहि गतौ, गर्ह, गल्ह कुत्सायाम्, ऊह वितर्के, गाहू विलोडने, स्मिङ् ईषदसने, कुङ्, डङ् शब्दे, च्युङ्, प्रुङ्, प्लुङ्, गाङ्, श्यैङ् गतौ, मेङ् प्रतिदाने, देङ्, त्रैङ् पालने, ध्यैङ् वृद्धौ, पूङ् पवने, डीङ् विहायसा गतौ, गुप गोपन-कुत्सनयोः, मान पूजायां विचारणे च, बध बन्धने निन्दायाञ्च, रभ रामस्ये, डुल गृष् प्राप्ता, दुद्यत, शुभ, रुच दीप्तौ, श्रिता वर्णे, त्रिमिदा स्नेहने, त्रिविदा मोचने च,

घुट परिवर्तने, लुट, लुठ शोकादिना पतने, क्षुभ सञ्चलने, भ्रन्सु, स्रन्सु, ध्वन्सु अधःपतने, स्रन्भु विश्वासे वृत्तु वर्तने, वृधु वृद्धौ, शृधु अपानशब्दे, स्यन्दू प्रस्रवणे, कृपू सामर्थ्ये,—कृत्स्नं दुचतादिः, वृतादिः ।

घट चेष्टायाम्, व्यथ दुःखे, प्रथ प्रख्याने, अद मर्दने, कृदि वैकल्ये, त्रित्वरा सम्भ्रमे—एते घटादिषु षितः, एधादयः आत्मपदिनः ।

ज्वर रोगे, णट नृती, नृतिर्नर्तनम्, लगे सङ्गे, ष्ठगे संवरणे, श्रण दाने, कथ हिंसायाम्, ह्वल चलने, ज्वल दीप्तौ, स्मृ आध्याने, आध्यानं सौत्कण्ठस्मरणम्, हृ भये, श्रा पाके, मारण-तोषण-निशामनेषु ज्ञा, कम्पने चलिः, छदिर् ऊर्ज्जने, ऊर्ज्जनं प्राणनं, बलनं वा, जिह्वोन्मथने, लडिः, उन्मथनमुत्क्षेपणम्, मदी हर्षग्लेपनयोः, ध्वन शब्दे—इति घटादयः ।

जनी, जृष वयोहानौ, रञ्ज अमृताश्च, ज्व, ह्वल, नमोऽनुपेन्द्राद्वा, ग्ला-स्ना-वनु वंमश्च, न कम्यमिचमः, शमो दर्शने, यमिरपरिवेशणे—कृत्स्नं घटादिः, फण गतौ—परपदिनः । राजृ दीप्तौ—उभयपदी ।

दुभ्राजृ, दुभ्राशृ, दुश्लाशृ दीप्तौ—आत्मपदिनः, स्वन शब्दे—फणादिः ।

ज्वल दीप्तौ, चल कम्पने, टल, टवल वैकल्ये, स्थल स्थाने, हल विलेखने, बल प्राणने, पुल महत्वे, पत्ल पथे च गतौ, क्वथे निष्पाके, मथे विलोडने, दुवम उद्गिरणे, भ्रमु चलने, क्षर सञ्चलने—परपदिनः सह मर्षणे, रमु क्रीडायाम्—आत्मपदिनौ ।

षदलू खेदनगत्यवसादनेषु, शदलू शातने, शातनं, पातनम् कृश आह्वाने, कुच कौटिल्ये, बुध अवगमने, रुह जन्मनि प्रादुर्भावे च, कस गतौ, कृत्स्नं ज्वलादिः—परपदिनः ।

हिक हिककायाम्, धावु गतिशुद्धयोः, अञ्चु गतौ, अस दीप्त्यादानयोश्च, टुयाच याचत्रायाम्, प्राथ पठ्याप्तौ, पठ्याप्तिः पूर्णता सामर्थ्यं वा, मेधृ मेधा हिंसयोः, णिह णेह कुत्मा-पन्निकर्षयोः, बुधिर् बोधने, खनु अवदारणे, चायू पूजानिशामनयोः, स्पश बाधन-स्पर्शनयोः, दाशृ, दासृ दाने, भ्रेषृ चलने, लव कान्तौ भक्ष भक्षणे, गुहू संवरणे—इति हिककादयः ।

हृञ् हरणे, हरणं देशान्तरप्राणम्, अपनयनञ्च, भृञ् भरणे, धृञ् धारणे, नीञ् प्रापणे, दान अखण्डने शान तेजने, डुपचष् पाके, भज, श्रिञ् सेवायाम्, रन्ज रागे, शप आक्रोशे, त्विष दीप्तौ, यज देवपूजा-सङ्गनिकरण दानेषु, डुवप वीजतन्तुमन्ताने, वह प्रापणे, वेञ् तन्तुसन्ताने, व्येञ् संवरणे, ह्वेञ् स्पर्द्यां शब्दे च—उभयपदिनः ।

वस निवासे, वद व्यक्तायां वाचि, दृओश्चि गतिवृद्धयोः, कृत्स्नं यजादिः—परपदिनः ।

इत्यौत्सर्गिक-शब्दविकरणा भूवादयः ॥१॥

अदादयः

अद, स्वा भक्षणे, वश कान्तौ, कान्तिरिच्छा, हन हिंसागत्योः, यु मिश्रणामिश्रणयोः, णु स्तुतौ, क्षु तेजने, ण्णु प्रस्रवणे, टुक्षु, रु, कु शब्दे, पु प्रसवे, इक् स्मरणे, इण् गतौ, वी प्रजन-कान्त्यसन-खादनेषु च, प्रजनं गर्भग्रहणम्, भा दीप्तौ, या प्राप्ता, वा वायुगतौ, णा शौचे, श्रा पाके, द्रा कृत्सायां गतौ, पा रक्षणे, रा, ला दाने, दाप् लवणे, ख्या प्रकथने, प्रा पूरणे, मा माने, विद ज्ञाने, अस् भुवि सत्तायामित्यर्थः, मृजुष् शुद्धौ, वच परिभाषणे, रुदिर् अश्रुविमोचने, त्रिष्वप् शये, श्वस् प्राणने, अन् च (प्राणनार्थः) जक्ष भक्ष-हसनयोः—कृत्स्नं रुदादिः ।

जागृ निद्राक्षये, दरिद्रा दुर्गतौ, चकासृ दीप्तौ, शासु अनुशिष्टौ—कृत्स्नं जक्षादिः, यङ्लुक् च—परपदिनः ।

चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि, ईर गतौ, कम्पने च, ईड स्तुतौ, ईश ऐश्वर्ये, आस उपवेशने विद्यमानतायाञ्च आङ्-शासु इच्छायाम्, वस आच्छादने, कसि गति शासनयोः, णिसि चुम्बने, णिजि शुद्धौ, शिजि भूषण, ध्वनौ, वृजी वर्ज्जने, पृची सम्पर्के, षृङ् प्राणिगर्भविमोचने, शङ्, स्वप्ने, इङ् अध्ययने, ह्लुङ् अपनयने

आत्मपदिनः ।

द्विष अप्रीतौ, दुह प्रपूरणे, दिह प्रलेपे, लिह आस्वादाने, ऊर्णुञ् आच्छादाने, षुञ् स्तुतौ, ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि—उभयपदिनः ।

हु वह्नौ दाने, त्रिभी भये, ह्री लज्जायाम्, पृ पालनपूरणयोः, वामनोऽप्यस्ति, ओहाक् त्यागे, ऋ सृ गतौ—परपदिनः ।

णिजिर् शौचे, विजिर् पृथग्भावे, विषलृ व्याप्तौ, डुदाञ् दाने, डुधाञ्, डुभृञ्, धारणपोषणयोः—उभयपदिनः । माङ् माने, ओहाङ् गतौ—आत्मपदिनौ ।

जुहोत्यादिः ।

इति शबलुकोऽदादयः ॥२-३॥

दिवादयः

दिवु क्रीडा-विजीगिषा-व्यवहार-द्युति-स्तुति-वान्ति-गतिषु, पिवु तन्तुसन्ताने, स्निवु गतिशोषणयोः, धिवु निरमने, नृती गात्रविक्षेपे, लसी उद्वेगे, कुथ पुतीभावे, पुथि हिंसायाम्, क्षिप प्रेरणे, पुष्प विकसने, तिम, त्रिम, धीम आर्द्रीभावे, व्रीड लज्जायाम्, इष गतौ, षह शक्तौ, जृष वयोहानौ, शो तनूकरणे, छो छेदने, षो अन्नकर्मणि दो अवखण्डने, राध, साध संसिद्धौ, मृग अन्वेषणे, ऋट छेदने, व्यध ताडने, लष कान्तौ, पुष पुष्टौ, शुष शोषणे, दुष वैकृत्ये, वैकृत्यं शुद्धचभावः, श्लिष आलिङ्गने, त्रिष्विदा गात्रप्रक्षरणे, क्षुध बुभुक्षायाम्, शुध शौचे, पिधु संराद्धौ ।

रध हिंसायाश्च, तृप प्रीणने, दृप गव्वे, मुह वैचित्त्ये, द्रुह जिघांसायाम्, णुह उदगिरणे, णिह प्रीतौ णश अदर्शने—कृतस्नं रधादिः ।

क्रमु पादविक्षेपे, शमु, दमु उपशमे, तमु ग्लानौ, श्रमु तपसि खेदे च, भ्रमु अनवस्थाने, क्षमू सहने, क्लमु ग्लानौ, मदी हर्षे—शमादिः ।

असु क्षेपणे, यसु प्रयत्ने, जसु मोक्षणे, दसु उपक्षये, प्लुष दाहे, लुठ विलोडने, उच समवाये, भृशु, भ्रशु अधःपतने, कृश तनूकरणे, त्रिषिषा पिपासायाम्, तुष, हृष तुष्टौ, कुप कोपे, रुप रूपे, षृप समुच्छ्राये, लुभ गाढर्चे, क्षुभ सञ्चलने, क्लिदू आर्द्रीभावे, त्रिमिदा स्नेहने, त्रिष्विदा मोचने च, ऋधु वृद्धौ, गृधु अभिकाङ्क्षायाम्, कृतस्नं पुषादिः—परपदिनः ।

षूङ् प्राणिगर्भविमोचने, दूङ् परितापे, दीङ् क्षये, धीङ् अनादरे, मीङ् हिंसायाम्, रीङ् सवणे, लीङ् श्लेषणे, डीङ् गतौ, व्रीङ् वरणे—स्वादयः ओरामेतः ।

पीङ् पाने, माङ् माने, ईङ् गतौ, प्रीङ् प्रीतौ, जनी प्रादुर्भावे, दीपी दीप्तौ, पूरी आप्यायने, जूरी जीर्णे, तूरी त्वरणहिंसयोः, गूरी हिंसायाम्, चूरी दाहे, तप ऐश्वर्ये वा, वृतु वरणे, विलश उपतापे, दुभ्राश्रु दीप्तौ, वाश्रु तिरश्चां ध्वनौ, पद गतौ, खिद दैन्ये, विद सत्तायाम्, बुध अवगमने, युध संप्रहारे, अनौ रुध कामे, अनावुपपदे रुधिः कामे दिवादिरित्यर्थः, मन ज्ञाने, युज समाधौ, सृज विसर्गे, लिश अल्पीभावे—आत्मपदिनः । शक, मृष क्षमायाम्, ई शुचिर् पूतीभावे—उभयपदिनः ।

इति श्य-विकरणा दिवादयः ॥४॥

स्वादयः

षूञ् अभिषवे, अभिषवः सन्धानं मङ्गल स्नानं वा, षिञ् बन्धने, शिञ् निशाने, डुमिञ्, प्रक्षेपणे, चिञ् चयने स्तृञ् आच्छादाने, कृञ् हिंसायाम्, वृञ् वरणे, धुञ् कम्पने—उभयपदिनः ।

दुदु उपतापे, हि गतौ वृद्धौ च, पृ प्रीतौ, आप्लृ व्याप्तौ, शक्लृ शक्तौ, राघ, साध संसिद्धौ, कृवि, द्र जिघांसायाम्, त्रिधृषा प्रागल्भ्ये, दन्धु दम्भे, ऋधु वृद्धौ, धिवि प्रीणने, अक्षू व्याप्तौ संघाते च, तक्ष

तनू करणे—परपदिनः । अशूङ्, व्याप्तौ—आत्मपदी ।

इति श्नु-विकरणाः स्वादयः ॥५॥

तुदादयः

तुद व्यथने, णुद प्रेरणे, दिश अतिसर्जने, अतिसर्जनं दानमाज्ञापनं वा, कथनेऽप्ययम्, भ्रसृज पाके, क्षिप प्रेरणे, कृष विलेखने, मुब्लृ छेदने, विद्लृ लाभे, लिप उपदेहे, पिच क्षरणे—उभयपदिनः ।

कृती छेदने, खिद परिघाते, कृत्स्नं मुचादिः । धि करणे, क्षि निवासां गत्योः, ओत्रश्चू छेदने, ऋच्छ गतीन्द्रिय-प्रलयमूर्तिभावेषु, कृ विक्षेपे, गृ निगरणे, चर्च परिभाषणे, उब्ज आर्जवे, उद्भष उत्सर्गे, गुफ गुत्फ, हभी ग्रन्थे, शुभ, शुन्भ शाभार्थे, उभ, उन्भ पूरणे, विध विधाने, ताडनेऽपि, मृड सुखने, पुण शुभे (कर्मणि) घुण घूर्ण भ्रमणे, प्रच्छ जीप्सायाम्, सृज विसर्गे, टुमसृजो शुद्धौ, रुजो भङ्गे, भुजो कौटिल्ये, छुप, स्पृश संस्पर्शे, रुश, रिण हिंसायाम्, विच्छ गतौ, विश प्रवेशने, मृश आमर्शने, आमर्शनं स्पर्शः विमर्शः, आलोचनञ्च, शद्लृ शातने, षद्लृ विशरणे, क्षुर विलेखने, खुर छेदने, घुर भीमार्थशब्दयोः, तृणह हिंसायाम्, वृह उद्यमे, इषु ईच्छायाम्, कुट कौटिल्ये, मिल सङ्गे, लिख विलेखने, कुच सङ्कोचे, व्यच व्याजीकरणे, गुज शब्दे, छुर, वृट छेदने, स्फुट विसरणे, घट प्रतिघाते, तुड उपहनने, वृड, वृड मज्जने, स्फुर स्फुरणे, रण सवने, ध्रु विधुनने, विधुननं कम्पनम्, गु पुरीषोत्सर्गे, ध्रु गतिस्थैर्ययोः—परपदिनः । गुरी उद्यमे, कृड् कृड् शब्दे—कृत्स्नं कुटादयः । पृड् व्यायामे, व्यायामश्चेष्टा, मृड् प्राणत्यागे, तृड् आदरे, धृड् अवस्थाने, जुषी प्रीतिसेवनयोः, ओविजी भयचलनयोः, ओलजी, आलसृजी व्रीडायाम्—आत्मपदिनः ।

इति श-विकारण स्तुदादयः ॥६॥

रुधादयः

रुधिर् आवरणे, भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्विधाकरणे, रिचिर् विरेचने, रिचिर् पृथग्भावे, क्षुदिर् संपेषणे, यृजिर् यागे—उभयपदिनः ।

कृती वेश्ने, शिष्लृविशेषणे, पिष्लृ सचूर्णने, भृजो आमर्दने, भुज पालनाभिवहारयोः, तृह, हिमि हिंसायाम्, उन्दा वलेदने, अञ्जू व्यक्तिभक्षणकान्तिगतिषु, ओविजी भयचलनयोः, वृजी वर्जने, पृची सम्पर्के परपदिनः । जिहन्धी दीप्तौ, खिद दैन्ये, विद विचारणे—आत्मपदिनः ।

इति श्नु-विकरणा रुधादयः ॥७॥

तनादयः

तनु विस्तारे, षणु दाने, क्षणु, क्षिणु हिंसायाम्, तृणु अदने, डुकृञ् करणे—उभयपदिनः ।

वनु याचने, मनु बोधने—आत्मपदिनौ ।

इति उ-विकरणास्तनादयः ॥८॥

क्र्यादयः

डुकीञ् द्रव्य विनिमये, प्रीञ् तर्पणे इच्छायाम्, श्रीञ् पाके, पिञ्, पुञ् बन्धने, स्कुञ् आप्लावने, वनुञ् शब्दे, मीञ्, द्रञ् हिंसायाम्, पूञ् पथने, लूञ् छेदने, स्तृञ् आच्छादने, कृञ् हिंसायाम्, वृञ् वरणे, धूञ् कम्पने, ग्रह उपादाने—उभयपदिनः ।

शृ, सृ हिंसायाम्, पृ पालन-पूरणयोः, क्लीवृ वरणे, हृ विदारणे, जृ वयोहानौ, री रेपणे च,

रेषणं वृकध्वनिः, ली श्लेषणे—कृतस्नं प्वादि, त्वादिः ।

ग्री वरणे, ग्री भरणे, ज्ञा अबोधने, ग्रन्थ मोचने, बध बन्धने, मन्थ विलोडने, ग्रन्थ मन्दर्भे, कुन्थ संक्लेशे, मृद क्षोदे, भृड सुखने, कुष निष्कर्षे, निष्कर्षो निष्काशनम्, खव भूतिप्रादुर्भावे, क्षुभ सञ्चलने, क्लिशू विबाधने, अश भोजने, पुष पुष्टौ, मुष स्तेये—परपदिनः । वृड् सभक्तौ—आत्मपदी ।

इति श्ना-विकरणाः क्रच दयः ॥६॥

चुरादयः

चुर स्तेये, चिति स्मृत्याम्, यन्त्रि सङ्कोचने, लक्ष दर्शनाक्तयो, भक्ष अदने, लड उपसेवायाम्, गौरवादि रहितेन प्रीतियोगेन सेवा उपसेवा, मिदि, णिह स्नेहने, ओलडि उत्क्षेपे, ओदनुबन्धोऽयम्, पीड अवगाहने, दुःखक्रियायाञ्च, नट अवस्यन्दने, अवस्यन्दनं नाट्ये, बध संयमने, पृ पृ पूरणे, ऊर्ज बन्धप्राणयोर्धारणे, कुट्ट छेदने, पट विस्तारे, मुट संचूर्णने, घट्ट चलने, छद संवरणे, पिजि, पिषि हिंसायाम्, पीथ गतौ, तड आघाते, खड, खडि भेदे, क्षल शौचे, तल प्रिष्ठायाम्, तुल उन्माने, चुल निमज्जने, श्रूप ममूच्छ्राये, मूल रोहणे, सान्त्व सामप्रयोगे, मान पूजायाम्, चुद प्रेरणाक्षेपयोः, पाल रक्षणे, श्लिष श्लेषणे, ज्ञप मारणादौ, घटादिश्च, यम च परिवेशने, अन्यस्वार्थण्यन्ता घटादि पटिता अपि न घटादयः, तेन 'शम, लक्ष आलोचने' इत्यस्य निशामयति शृणोतीत्यर्थः, व्यय क्षये, स्फिट्ट हिंसायाम्, पूल, पिडि संघाते, टकि बन्धने, पूज पूजायाम्, ईड स्तवने, शुठि शोषणे, चूर्ण पेषणे, गर्ज शब्दे, हवि विस्तारवचने, निज निशाने, कृत सशब्दने, वद्ध छेदनपूरणयोः, म्लेच्छ अपशब्दे, अक्ष अक्षणे, इल प्रेरणे, लुण्ठ स्तेये, छर्द वमने, शूर्प माने, गद्ध अभिकाङ्क्षायाम्, रुष रोषे, वटि विभजने, मडि भूषायाम्, श्रण दाने, छदि संवरणे, भडि प्रतारणे, यमु हिंसायाम्—परपदिनः ।

तत्रि विस्तारणे, मत्रि गुप्तभाषणे, निष्क परिमाणे, लल ईप्सायाम्, चित संवेदने, दशि दंशने, दसि दर्शने च, कुण सङ्कोचने, तर्ज, भर्त्स संतर्जने, यक्ष पूजायाम्, गूर उद्यमे, शम, लक्ष आलोचने, कुत्स अवक्षेपणे, भल विरूपणे, निपूर्व दर्शने, कूट अप्रसादे, वञ्चु प्रलम्भने, मद तृप्तियोगे, दिवु परिकूजने, गृ विज्ञाने, विद वेदनाख्यान निवासेषु, कुस्म कुस्मये—आत्मपदिनः ।

चर्च अध्ययने, शब्द—उपेन्द्रपूर्व आविष्कारे, षूद आस्रवणे, जमु ताडने, पश बन्धने, अम रोगे, चट स्फुट भेदने, घट संघाते—हन्त्यर्थाश्च, ये च तेषु गणेषु हिंसार्था धातव उक्तास्ते चुरादावपि ज्ञेया इत्यर्थः, दिवु अर्दन, अर्ज प्रतियत्ने, घुषिर् विशब्दने, विशब्दनं स्वाभिमत आविष्करणम्, नानाशब्दनं वा, आङ्—क्र द क्रन्दनमत्यते, तसि, भूष अलङ्कारे, मोक्ष आसने, भज विश्राणने, यत निकारोपस्कारयोः (निरश्च प्रतिदाने) वि पूर्वश्चर असंशये, मुक प्रमोचने, स्वद-पर्यन्ताः सकर्मका एव, ग्रस अदने, पूष धारणे, दल विदारणे, लोक, लोच, णद, तर्क, वृधु—दीप्त्यर्थाः । पूरी आप्यायने, रुज हिंसायाम्, स्वद आस्वादने, इतो निर्विष्णुचापा अदन्ताः—कथ वाक्यप्रबन्धे, वर ईप्सायाम्, गण संख्याने, रह त्यागे, स्तन, गदी देवशब्दे, पत गतौ, पष अनुपेन्द्रात्, स्वर आक्षेपे, रच प्रतियत्ने, कल गतौ संख्याने च, चह आलोचने, मह पूजायाम्, श्रथश्लथ दीर्घल्ये, स्पृस ईप्सायाम्, भाम क्रोधे, सूच पैशुन्ये, बीज बीजाधाने, गोम उपलेने, कुमार क्रीडायाम्, शील उपधारणे, साम सान्त्वने, वेल कालगणने, पलूचल लवनपवनयोः, गवेष मार्गणे, वास गुणान्तराधाने, निवास आच्छादने, भाज पृथक्करणे, सभाज प्रीतिसेवनयोः, ऊन परिहाणे, ध्वन शब्दे, स्तेन चौर्ये—परपदिनः ।

आगर्वादात्मपदिनः—पद गतौ, गृह ग्रहणे, मृग अन्वेषणे, कुह विस्मापणे, शूर, वीर विक्रान्तौ, स्थूल परिवृंहणे, अर्थ उपयाच्यायाम्, सत्र सन्ततिक्रियायाम्, (निर्वाहे निस्तारकर्मणि वेत्यर्थः) संग्राम युद्धे, गर्व माने ।

सूत्र अवमोचने, अवमोचनं वेष्टनम्, मूत्र प्रसूवणे, रुक्ष पारुष्ये, पार, तीर कर्मसमाप्तौ, अंस समाघाते चित्र चित्रीकरणे, कदाचिद्दर्शने च, वट विभाजने, लज प्रकाशने, मिश्र सम्पर्के, स्तोम श्लाघायाम्, छिद्र

कर्णभेदने, अन्ध, छद दृष्ट्युपघाते, दण्ड दण्डनिपाते, अङ्क लक्षणे, सुख, दुःख तत्क्रियायाम्, रस आस्वादन स्नेहनयोः, व्यय वित्तसमूहसर्गे, रूप रूपक्रियायाम्, छेद द्वेधीकरणे, व्रण गात्रविचूर्णने, वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु, पर्ण हरितभावे, लाभ क्षयपूरणे, अघ पापकरणे, एवम् आन्दोल, प्रेङ्खोल चालने, ओज सामर्थ्ये, स्फुट प्रकाशने, अवधीर अवज्ञायाम्, तुत्थ आवरणे इत्यादयः ।

इतो विकल्पण्यन्ताः—युज, पृच संयमने, षह मर्षणे, ईर प्रेरणे, ली द्रवीकरणे, वृजी वर्जने, जू वयोहानौ, रिच वियोजन संपचनयोः, शिष असर्वोपयोगे, विपूर्वोऽतिशये, तृप प्रीणने, छद आवरणे, मी गतौ, क्रथ, निसि हिंसायाम्, ग्रन्थ बन्धने च, आङः षद प्राप्ता, श्रन्थ, ग्रन्थ सन्दर्भे, आप्लृ लम्भने, वेः तनु दैर्घ्ये, वद मन्देश वचने, भू प्राप्ता ।

अण्यन्तस्तूभयपदी—मान पूजायाम्, गर्ह विनिन्दने, दृभी भये, मार्ग अन्वेषणे, कठि शोके, मृजु शौचे धृष प्रहसने—परपदिनः ।

मृष तितिक्षायाम्, तष दाहे, वद भाषणे, अर्च पूजायाम्, अर्द हिंसायाम्, शुन्ध शुद्धौ—आत्मपदिनः ।
वृत्र आवरणे, धृत्र कम्पने, प्रीत्र तर्पणे—उभयपदिनः ।

इति स्वार्थण्यन्ताश्चुरादयः समाप्ताः ॥१०॥

वर्णवासौ वेल विन्तौ व्ययवीरौ तथा व्रणः ।

वृश्च वृश्च वृड् च विजी व्री-व्ली-वा-वकि-वेत्र्व्यथाः ॥१॥

वेद्यत्र वदी वच-वै-वल्गा-वञ्चु-व्यच-विजिर्-व्रजाः ।

वर्च व्रश्चू वाछि-विच्छौ वृजी वेष्ट-वटि-व्रुडाः ॥२॥

विदा विदलृ वद व्रीड-व्यधौ वृधः वह-वेपौ ।

वाधृ-विशौ वृतव्युषौ वनु वीज वपा वमुः ॥३॥

वसौ वृषुवणौ वेल्लवनौ वाहवृही वजः ।

एषां प्रयुक्तधातूनामन्तःस्थादित्वमिष्यते ॥४॥

अव ऊर्वी कृवि क्षीवृ कवृ क्लीवृ खवस्तथा ।

वर्च जीवौ गर्वतुर्वो धुर्वी गुर्वी धिवु सिवु ॥५॥

दिवि पिवौ देवृधावृ सान्त्व षेवृ षिवु षिवु ।

एषां प्रयुक्तधातूनामन्तःस्थान्तत्वमिष्यते ॥६॥

अप्रयुक्ताः परे ज्ञेया ग्रन्थात् कल्पद्रुमादिकात् ।

हरिनामामृतस्यैषा संक्षेपाद्धातु-पद्धतिः ।

मया कृता प्रयुक्तान्यधातून्स्त्यक्त्वा क्वचित् क्वचित् ॥

इति श्रीश्रील-जीवगोस्वामिपाद-विरचितः धातुसंग्रहसमाप्तः ।

+

गणपाठः

[पाणिनिसम्मतः]

[तृतीयबन्धनीस्थिताङ्काः श्रीश्रीहरिनामामृतव्याकरण-प्रकरणसूत्रसंख्यानिर्देशकाः]

अक्षदुचतादिः [७।६२१]—अक्षदुचत (जानुप्रहत) जङ्घाप्रहत जङ्घाप्रहत पादस्वेदन कण्टकमर्दन गतानुगत गतागत यानोपयात अनुगत । अङ्गुल्यादिः [७।१०६८] अङ्गुली भरुज वभ्रु वल्गु मण्डर मण्डल शण्कुल हरि कपि मुनी रुह खल उदश्चिन् गोणी उरस् कुलिश । अजादिः [७।२४१] अजा एडका कोकिला चटका अश्वा मूषिका बाला होडा पाका वत्सा मन्दा विलाता पूर्वपिहाणा (पूर्वपिहणा) अपरापहाणा, संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलान्, सदच् काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्, शूद्रा चामहत्पूर्व जातिः कुश्चा उष्णिहा देवाविशा जेघष्ठा कनिष्ठा, मध्यमा पुंयोगेऽपि, मूलाक्षत्रः दंष्ट्रा । अण्डादिः [६।२५२] अण्ड पदक्षीर शाव भ्रकुंस भृकुटी । अध्यात्मादिः [७।५१०] अध्यात्म अधिदेव अधिभूत इहलोक परलोक, आकृतिगण । अनुप्रवचनादिः [७।८२३] अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन सम्वेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवाचन अनुवचन अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण आरम्भण आरोहण । अनुशतादिः [७।१६, ७।२२-२५] अनुगणिक अनुहोड अनुमम्बरण (अनुसम्बरण) अनुसंवत्सर अङ्गारवेणु असिहत्य अस्यहत्य अस्यहेति बध्याग पुष्करमद् अनुहरत् कुरुकत कुरुपञ्चाल उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक सर्वपुरुष सर्वभूमि प्रयोग परस्त्री, राजपुरुषान् प्यत्रि सूत्रमड, आकृतिगणः तेन अभिगम अधिभूत अधिदेव चतुर्विद्या । अपूपपादिः [७।७०८] अपूप तण्डुल अभ्युष (अभ्युष) अभ्योष अवोष अभ्येष पृथुक ओदन सूप पूष किण्व प्रदीप मुसल कटक कर्णवेष्टक इर्गल अर्गल, अन्नविकारेभ्यश्च, यूप स्थूणा दीप अश्व पत्र । अरीहणादिः [७।३८७] अरीहण (अहीरण) द्रुघण द्रुहण भलग (भगल) उलन्द किरण साम्परायण क्रोष्ट्रायण औष्ट्रायण लौगत्तायण मैत्रायण भास्त्रायण वैमतायण (वैमतायन) गौतायन सौमतायन सौमायन धौ तायन सौमायन ऐन्द्रायन कौद्रायण (कौन्द्रायण) खाडायन शाण्डिल्यायन रायस्पोष विपथ विपाश उद्दण्ड उदञ्चन खाण्डवीरण वीरण काशकृत्स्न कशकृत्स्न जाम्बवत शिशपा रैवत (रेवत) विल्व सुयज्ञ शिरीष बधिर जम्बू खदिर सुशर्मन् (सशर्मन्) भलतृ भलन्तन खण्डु कलन यज्ञदत्त । अर्द्धर्चादिः [६।१४२, ७।१] अर्द्धर्च्च गोमय कषाय कार्ष्णिण कुपत कुमप (कुणप) वपाट शङ्ख गूथ यूथ ध्वज कबन्ध पञ्च गृह सरक कस दिवस यूष अन्धकार दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्युत चक्र धर्म कर्मन् मोदक शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु पिधान सार पात्र घृत सैन्धव औषध आढक चषक द्रोण खलीन पालीव षष्टिक वारवाण (वारवाण) प्राथ कण्ठि (शुष्क) शाल शील शुक्ल (शुल्क) शीघ्र कवच रेणु (ऋण) कपट शीकर मुसल सूत्रार्ण वर्ण पूर्व चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल निधन निर्याम जम्भ वृत्त पुस्त वुस्त क्ष्वेडित शृङ्ग निगड (खल) मूलक मधु मूल स्थल शराव नाल वप्र विमान मुख प्रगीव शूल वज्र कटक कण्टक (कर्पट) शिखर कलक (वल्कल) नटमक (नाटमस्तक) वलय कुसुम तृण पङ्क कुण्डल किरीट (कूमद) अर्बुद अङ्गुश तिमिर अश्राय भूषण इक्वस (इक्वाम) मुकुल वमन्त तटाक (तडाग) पिटक विष्टङ्क विडङ्क पिण्याक माष कोण फलक दिन देवत पिनाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास (विशाल) चषाल (चखाल) खण्ड दर विपट (रण बल मक) मृणाल हस्त आर्द्र हल (सत्र) ताण्डव गाण्डीव मण्डप पटह सौध योध पार्श्व शरीर फल (खल) पुर (पुरा) राष्ट्र अम्बर विम्ब कृटिम मण्डल (कुक्कुट) कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक पञ्चक पुङ्ख मध्य (बाल) छाल वाल्मीक वर्ष वस्त्र वसु देह उद्यान उद्योग स्ने स्तेन (स्नन स्वर) सङ्गम निष्क क्षेम शूक क्षत्र पवित्र (यौवन कलह) मालक (पालक) मूषिक (मण्डल वल्कल) कुज (कुञ्ज) विहार लोहित विषाण भवन अरण्य पुलिन दृढ

आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ लोमन (लोमश) तमाल लोहक दण्डक शपथ प्रतिसर दारु धनुस् मान वर्चस्क कूर्च
तण्डक मठ सहस्र ओदन प्रवाल शकट अपराह्ण नीड शकल तण्डुल । अशंआदिः [७।१६८] अशंस् उरस्
तुन्द चतुर कलित जटा घटा घाटा अश्र अध कर्दम अम्ल लवण, स्वाङ्गाद्धीनात्, वर्णात्, आकृतिगणः ।
अवान्तरदीक्षादिः [७।८१६] अवान्तरदीक्षा तिलव्रत देवव्रत । अश्मादिः [७।३६४] अश्मन् युथ ऊष मीन
मन्द दर्भ वृन्द गुद खण्ड नग शिखा कोट पाम कन्द कान्द कुल गह्व गुड कुण्डल पीन गुह । अश्वादिः
[७।७५०] अश्व अश्मन् गण ऊर्णा (उर्म) उमा भङ्गा क्षण (गङ्गा) वर्षा वसु । अहरादिः [६।३३६]
अहर् गीर् धुर् । आकर्षादिः [७।११८] आकर्ष (आकष) सर पिशाच पिचण्ड अशनि अश्मन् निचय जय
चय विजय आचय नय पाद दीप ह्रद ह्लाद ह्लाद गदगद शकुनि । आद्यादिः [७।११०६] आदि मध्य
अन्त पृष्ठ पार्श्व, आकृतिगणः । आहिताग्न्यादिः [६।१६३] आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातश्मश्रु
तैलपीत घृतपीत (मद्यपीत) ऊढभार्य गतार्थ, अकृतिगणोऽयम्, तेन गडुकण्ठ अस्युद्यत (अरमुद्यत)
दण्डपाणि । इष्टादिः [७।६२६] इष्ट पूर्त उपासादिति निगदित परिगदित परिवर्गित निकथित निषादित
निपठित सङ्कलित परिकलित संरक्षित परिरक्षित अर्चित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आम्नात श्रुत
अधीत अवधान आसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित
व्याकृत । उक्थादिः [७।३४७] उक्थ लोकायत न्यास न्याय पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपदा ज्योतिष
अनुपद अनुकला यज्ञ धर्म चर्चा क्रमेतर इलक्ष (संहिता) पदक्रम सङ्घट (सङ्घट्ट) वृत्ति परिषद् संग्रह गण
(गुण) आयुर्देव (आयुर्वेद) । उत्करादिः [७।४१३] उत्कर संफल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अश्मन्
सुवर्ण खलाजिन तिक कितव अणक त्रैवण पिचुक अश्वत्थ काश क्षुद्र भस्त्रा शाल जन्या अजिर चर्मन्
उत्क्राश क्षान्त खदिर शूर्पणाय श्यावनाय नैवाकव तृण वृक्ष शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल
फल सम्पर अर्क गर्त अग्नि वैराणक इडा अरण्य निशान्त पण नीचायक शङ्कर अवरोहित क्षार विशाल
वेत्र अरीहण खण्ड वातागार मन्त्रर्णाह इन्द्रवृक्ष नितान्तवृक्ष आर्द्रवृक्ष । उत्सङ्गादिः [७।६१८] उत्सङ्ग
उडुप उत्पूत उत्पन्न उत्पुट पिटक पिटाक । उद्गात्रादिः [७।८३५] उद्गातृ उन्नेतृ प्रतिहर्तृ प्रशास्तृ
होतृ पोतृ हर्तृ रथगणक पत्तिगणक सुष्ठु दुष्ठु अध्वर्यु बधू सुभग मन्त्र । उर्यादिः [५।८७] उरी उररी
तन्धी ताली आताली वेताली धूलो धूसी शकला शंसकला ध्वसकला भ्रंसकला गुलगुधा सजुष् फल फली
विकली आवली आलोष्ठी केवाली केवासी सेवासी पर्याली शेवाली वर्षाली अत्यूमशा वश्मशा मस्मसा
मममसा औषट् श्रौषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्वधा बन्धा पांपी प्रादुस् श्रत् आविस् । ऋगयनादिः
[७।५२८] ऋगयन पदव्याख्यान छन्दोमान छन्दोभाषा छन्दोविचिति न्याय पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण निगम
वास्तुविद्या क्षत्रविद्या अङ्गविद्या विद्या उत्पात उद्याव संवत्सर मुहूर्त उपनिषद् निमित्त शिक्षा भिक्षा ।
ऋश्यादिः [७।३८६] ऋश्य (हृष्य) न्यग्रोध शर निलीन (निवास निवात) निधान निबन्धन (निबन्ध
विवद्ध) परिगूढ (उपगूढ) असनी सित मत वेश्मन् उत्तराश्मन् अश्मन् स्थूल बाहु खदिर शर्करा अनडह
(अनडुह) अरडु परिवंश वेणु वीरण खण्ड दण्ड परिवृत कर्दम अंशु । एहीडादिः [६।६६] एहीहम्
एहीयवम् एहिवाणिजा अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया
प्रेहिद्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकटा प्रेहिकर्दमा प्रोहकर्दमा विधमचूडा उद्धमचूडा
(उद्धरचूडा) आहरचेला आहवसना (आहरसेना) आहरवनिता (अहरवनिता) कृन्तविचक्षणा उद्धरोत्सृजा
उद्धरावसृजा उद्धमविधमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपता उच्चावचम् उच्चनीचम् आचोपचम् आचपराचम्
(नखप्रचम्) निश्चप्रचम् अकिचन स्नात्वाकालक पीत्वास्थिरक भुक्त्वासुहित प्रोष्यपापीयान् उत्पत्यपाकला
निपत्यरोहिणी निषण्णश्यामा अपेहिप्रघसा एहिविधसा इहपञ्चमी इहद्वितीया जहिजोडः जहिजोडम्
जहिस्तम्बम् जहिम्भम्बः (उज्जहिस्तम्बम्) अश्नीतपिवता पचतभृज्जता खादतमोदता खादतवमता
खादतचामता आहरनिवपा आहरनिष्किरा आवपनिष्किरा उत्पचविपचा भिन्धिलवणा कृन्धिविचक्षणा
पचलवणा चचप्रकुटा, आकृतिगणोऽयम्, तेन अकृतोऽभयः कान्दिशीकः कान्देशीकः अहोपुरुषिका
अहमहमिका यहच्छा एहिरेयाहिरा उन्मृजावमृजा द्रव्यान्तरम् अवश्यकार्यम्—मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गतोऽयम् ।

कच्छादिः [७।४४८] कच्च सिन्धु वर्णु गन्धार मधुमत् कम्बोज कश्मीजर साल्व कुरु अनुषण्ड द्वीप
 अनुप अजवाह विजापक कलुतर रङ्कु । कण्ड्वादिः [३।५६२] कण्डून् मन्तु हरीड् वल्गु असु (मनस्)
 महीड् लोट् लेट् इरस् इरज् इरञ् उवस् उषस् वेट् मेधा कुषुभ (नमस्) मगध तन्तस् पम्पस् (पपस्) सुख
 दुःख (भिक्ष चरण चरम अवर) सपर अरर (अरर्) भिषज् विष्णुज (अपर आर) इषुघ वरण चुरण तुरण
 भूरण गद्गद एला केला खेला (वेला शेला) लिट् लाटु (लेखा लेख) रेखा द्रवस् तिरस् अगद उरस् तरण
 (तरिण) पयस् संभूयस् संवर, आकृतिगणोऽयम् । कथादिः [७।५६७] कथा विकथा विश्वकथा संकथा
 वितण्डा कुष्ठविद् (कुष्ठविद्) जनवाद जनेवाद जनोवाद वृत्ति संग्रह गुणगण आयुर्वेद । कम्बोजादिः
 [७।३१२] कम्बोज चाल केरल शक यवन । कर्णादिः [७।३६६] कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कलुष द्रुपद आनडुह्य
 पान्चजन्य स्फिग (स्फिज्) कुम्भी कुन्ती जित्वन् जीवन्त कुलिश आण्डीवत् (आण्डीवत्) जव जत्र आकन
 (आनक) । कर्णादिः [७।८७३] कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त आष्ठ पृष्ठ । कर्त्र्यादिः
 [७।४२५] कर्त्रि उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मति वर्मती उरुया ग्राम, कुढ्याया
 यलोपश्च । कल्याण्यादिः [७।२७२] कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृति (अनुसृष्टि) जरती
 बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री । कस्कआदिः [६।३३५] कस्कः कौतस्कृतः भ्रातृपुत्रः शुनस्कर्णः
 सद्यस्कालः सद्यस्क्रीः सद्यस्कः वांस्वान् सर्पिकुण्डिका धनुष्कपालम् वहिष्पलम् (वर्हिष्पलम्) यजुष्पात्रम्
 अयस्कान्तः तमस्कान्तः अयस्कण्डः मेदस्पिण्डः भास्करः अहस्करः, अकृतिगणः । काकादिः [४।३५] काक
 अन्न शुक शृगाल नौ । काशादिः [७।३६१] काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूक्षा चरण वास नड वन कर्दम
 कच्छलु कङ्कट गुह विस तृण कर्पूर वर्वर मधुर ग्रह कपित्थ जतु सीपाल । काश्यादिः (७।४४४) काशी चेदी
 (वेदी) सांयाति सांवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिवर्षू कृतामन् हिरण्या करण गोवासन भारङ्गी
 अरिन्दम अरित्र देवदत्त दशग्राम शौववतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्दुमित्र दासमित्र सुधामित्र
 सोममित्र छागमित्र साधमित्र (सधमित्र), आपदादिपूर्वात् कालान्तात्, आपद् ऊर्ध्वं तत् । किशुलुकादिः
 किशुलुक शाल्व नड अञ्जन भञ्जन लोहित कुक्कुट । किरादिः (७।६५२) किरर नरद नलद स्थागल
 तगर गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिद्र पर्णी (पर्णी) । कुक्कुट्यादिः (६।२५२) कुक्कुटी मृगी काकी । कुञ्जादिः
 कुञ्ज व्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभ विशाप् स्कन्द स्कम्भ । कुमुदादिः (७।३६०)
 कुमुद शर्करा न्यग्रोध इक्कट सङ्कट कङ्कट गर्त वीज परिवाप निर्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ
 वल्बज यवास कूप विकण्ठक दशग्राम । कुमुदादिः (७।४०३) कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वत्थ
 शाल्मलि (शिरीष) मुनिस्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुचिकर्ण । कुम्भपद्यादिः [६।३४७] कुम्भपदी
 एकपदी जालपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी
 त्रिपदी षट्पदी दामीपदी शितिपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणिपदी कृष्णादी शुचिपदी
 द्रोणीपदी (द्रोणपदी) द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टापदी स्थूणापदी अपदी शुचीपदी । कुर्वादिः (७।२८२)
 कुरु गर्गर मञ्जुष अजमार रथकार वावदूक, सम्राजः क्षत्रिये, कवि मति (विमति) कापिञ्जलादि वाक्
 वामरथ पितृमन् इन्द्रजाली एजि वातकि दामांष्णीषि गणकारी कैशोरि कुट शालाका (शलाका) मुर पुर
 एरका शुभ्र अन्न दर्भ केशिनी, वेनाच्छन्दसि, शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ श्यावपुत्र सत्यङ्कार वडभीवार
 पथिकार मूढ शक्न्धु शङ्कु शाक शालीन कर्तृ हर्तृ इन पिण्डि, वामरथस्य कण्वादिबन्त स्वरवज्जम् ।
 कृतादिः (६।२०) कृत मित मत भूत उक्त (युक्त) समाज्ञात समाम्नात समाख्यात संभावित (समेवित)
 अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत (दृष्टकलित दलित उदाहृत विश्रुत उदित), आकृतिगणः
 कृशाश्वादिः (७।३८८) कृशाश्च अरिष्ट अरिश्म वेश्मन विशाल लोमश रामश लोमक रोमक शवल कूट
 वर्चल सुवर्चल सुकर सूकर प्रातर (प्रतर) सदृश पुरग पुराग मुख धूम अजिन विनत अवनत कुविद्यास

(कुविठघास) पराशर अस् अयस् मौद्गल्याकर (मौद्गल्यायूकर) । कोटरादिः [६१२३४] कोटर मिश्रक सिध्दक पुरग सारिक (शारिक) । क्रमादिः [७३५०] क्रम पद शिक्षा मीमांसा मापन् । क्रौड्यादिः [७१२४३] क्रौडि लाडि व्याडि आपिशलि आपक्षिति चौटयत चैपयत (वैटयत) सैकयत वैलवयत मौघातकी, सूत युवत्याम्, भोज क्षत्रिये, यौनकि कौटि भौरिकि भौलिकि (शाल्मलि) शालास्थलि कापिष्ठलि गौकक्ष्य । क्षिपकादिः [७६६-७०] क्षिपका ध्रुवका चरका सेवका करका चटका अवका लहका अलका कन्यका ध्रुवका एडका, आकृतिगणः । क्षुब्नादिः [३४१६, ७७१४] क्षुब्न नृननम नन्दिन् नन्दन नगर, एतान्युत्तरपदानि सज्ञायाम् प्रयोजयन्ति—हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम्, नृतिर्याडि प्रयोजयन्ति—नरीनृत्यते, नर्त्तन गहन नन्दक निवेश निवास अग्नि अनूप, एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति—परिनर्त्तनम् परिगहनम् परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भानूपः, आचार्यादणत्वं च, आकृतिगणोऽयम् । पाठान्तरम्—क्षुब्ना तृप्नू नृनमन नरनगर नन्दन, यङ् नृती, गिरिनदी गृहगमन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्य्यांगीन चतुर्हायन, इरिकादीनि वनोत्तरपदानि सज्ञायाम्—इरिका निमिर समीर कुवेर हरि कर्म्मर । खलादिः [७३४३] खल डाक कुटुम्ब शाक कुण्डलिनी, आकृतिगणः । गणपत्यादिः [७१२४८] गणपति अश्वपति (ज्ञानपति) शतपति धनपति (स्थानपति यज्ञपति) राष्ट्रपति कुलपति गृहपति (पशुपति) धान्यपति धन्वपति (वन्धुपति धर्मपति) सभापति प्राणपति क्षेत्रपति । गम्यादिः [५१६६] गमी आगमी भावी प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतियोधी प्रतिबोधी प्रतियायी प्रतियांगी । गर्गादिः [७१२६२, ३१७] गर्ग वत्स, वाजासे, संस्कृति अज व्याघ्रपात् विदभृत् प्राचीनयोग अगस्ति) पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख शट शक एक धूम अवट मनस् धनञ्जय वृक्ष विश्वावसु जरमाण लोहित शसित वभ्रु वल्गु मण्डु गण्डु लिगु गुहलु मन्तु मङ्क्षु अलिगु जिगीषु मनु तन्तु मनायी सन्तु कथक कन्थक ऋक्ष तृक्ष (वृक्ष) (तनु) तरुक्ष तलुक्ष तण्ड वतण्ड कपिकत (कपि कत) कुरुवत अनडुह कण्व शकल गोकक्ष अगस्त्य कण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रहूगण शण्डिल वर्णक (चणक) चुलक मुद्गल मुसल जमदग्नि पराशर जतूकर्ण (जातूकर्ण) महित मन्त्रित अश्मरथ शर्कराक्ष पूतिमाष स्थूरा अदरक (अररक) एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तितिक्ष भिषज (भिषज् भिष्णज्) भडित भण्डित दल्भ चेकित चिकित्सित देवहू इन्द्रहू एकलु पिप्पलु बृहदग्नि (सुलोहिन्) सुलाभिन् उक्थ कुटीगु । गवादिः [७७०७-८] गो हविस् अक्षर विष वहिस् अष्टका सखदा युग मेधा स्रुचू, नाभि नभश्च, शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत् सन्तियोगेन चान्नोदात्तत्वम्, रुधसोऽनङ् च, कूप खद दर त्यर असुर अध्वन् (अध्वन) क्षर वेद बीज दीस (दीम) । गवाश्वप्रभृतिः [६१२७] गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् अजैडकम् कुब्जवामनम् कुब्जकिरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दासीमाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्ट्रखरम् उष्ट्रशशम् मूत्रशक्रन् मूत्रपूरीषम् यकृन्मेदः मांसशोणितम् दर्भशरम् दभैपूतीकम् अर्जुन-शिरीष अर्जुनपुरुषम् तृणोपलम् (तृणोलपम्) दासीदामम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम् । गहादिः (७४५०) गह अन्तस्थ सम विषम मध्य मध्यदिन चरण उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एक-पलाश इष्वग्र इष्वनीक अवस्यन्दन कामप्रस्थ खाडायन काठेरणि लावेरणि सौमित्रि शैशिरि आसुन दैवशर्मि श्रौति आहिमि आमित्रि व्याडि वैजि आध्यश्चि आनृशमि शौङ्गि आग्निशर्मि भौजि वायाटकि वाल्मिकि (वाल्मीकि) क्षेमवृद्धि आश्वत्थि औद्गोहमानि औक्विन्दवि दन्ताग्र हंस तत्वग्र (तन्त्वग्र) उत्तर अन्नर (अनन्तर), मुखपार्श्वतसोलोपः, जनपरयोः कुक् च, देवस्य च, वेणुकादिभ्यश्छन्, आकृतिगणः । गिरिनद्यादिः (६३२२) गिरिनदी गिरिनख गिरिन्द गिरिनितम्ब चक्रनदी चक्रनितम्ब तूर्य्यमान माषान आर्गयन, आकृतिगणः । गुडादिः (७६६७) गुड कुत्माष सक्तु अपूप मांसौदन दक्षु वेणु संग्राम संघात संक्राम सवाह प्रवास तिवास उपवास । गोपवनादिः (७३२०) गोपवन श्रेषु (श्रिषु) विन्दु भाजन अश्वावतान श्यामाक (श्योमाक) श्यामक श्यापर्ण, विदाद्यन्तर्गतोऽयम् ।

गौरादिः (७।२०७. २०६) गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल हय गवय मुकय ऋषय (पुट तूण) द्रुण द्रोण हरिण कोकग (काकण) पटर उणक (आमल) आमलक कुवल विम्व वदर फर्कर (कर्करक) तर्कर शर्कर पुष्कर शिखण्ड सलद शष्कण्ड शनन्द सुषम सुषव अलिन्द गडुल षाण्डुण आथक आनन्द आश्वत्थ सृपाट आखक (आपच्चिक) शष्कुल सूर्य (सूर्म) सूर्प सूच यूष (पूष) यूथ सूप मेथ वल्लक घातक सल्लक मालक मालत सालवक वेतस वृक्ष (वृस) अतस (उभय) भृङ्ग मह मठ छेद पेश भेद श्वन् तक्षन् अनडुही अनड्वाही, एषणः करणो, देह देहल काकादन गवादन तेजन रजन लवण औद्गाहमानि गौतम (गोतम) (पारक) अयस्थूण (अयःस्थूण) भौरिकि भौलिकि भौलिङ्गि यान मेघ आलम्बि आलजि आलन्धि आलक्षि केवाल आपक आग्ट नट टाट नोट मूलाट शातन (पातन) पातन पाठन (पानठ) आस्तरण अधिकरण अधिकार अग्रहायी (आग्रहायणी) प्रत्यवरोहिणी (सेचन), सुमङ्गलात् संज्ञायाम्, अण्डुर सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड (षण्ड) उर्दं गुर्दं शम सूद औड (आर्द्र हृद (हृद) पाण्ड (भाण्डल) भाण्ड (लोहाण्ड) कदर कन्दल कदल तरुण तलुन कल्माष वृहत महत (सोम) मौधर्म, रोहिणी नक्षत्रे रेवती नक्षत्रे, विकल निष्कल पुष्कल, कटाच्छ्रोणि वचने, पिप्पल्यादयश्च, पिप्पली हरितकी (हरीतकी) कोशातकी शमी वगी शरी पृथिवी क्रोष्ठु मातामह पितामह । ग्रहादिः [५। ६८] ग्राही उत्साही उदासी उद्धासी स्थायी मन्त्री संतर्दी, रक्षश्रुवपशां नौ, निरक्षी निश्रावी निवापी निशायी, याचूव्याहसंव्याचत्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम्, अयात्री अवाहागी असंव्याहारी अवाजी अवादी अवासी, अचामचित्तकर्त्तृकाणाम्, अकारी अहारी (विशायी विषायो), विशयी विषयी देशे, विशयी विषय देशः, अभिभावी भूते, अपराधी उपरोधी परिभवी परिभावी । चतुर्वर्णादिः [७।८५२] चतुर्वर्णं चतुर्वेदं चतुराश्रमं सर्व्वविद्यं त्रिस्वरं त्रिलोकं षड्गुणं सेना अनन्तर सन्निधि समीप उपमा मुख तदर्थ इतिह मणिक । चादिः (२।२१७) च वा ह अह एव एवम् नूनम् शश्वत् युगपत् भूयस् युगपत् सूपत् कूपत् कुवित् नेत् चेत् चण् कच्चित् यत्र तत्र नह हन्त माकिम् माकिर् नकिम् नकीम् नकीर् आकिम् माङ् नञ् तावत् यावत् त्वा त्वै द्वै न्वै रे (रे) श्रौषट् वौषट् स्वाहा स्वधा औम् तथा तथाहि खलु किल अथ मुष्टु स्म अ इ उ ऋ ल ए ऐ ओ औ आदह उञ् उकञ् वेलायाम् मात्रायाम् यथा यत् तत् किम् पुरा वधा (बव्वा) धिक् हाहा हैहै (हहे) पाट् प्याट् आहो उताहो हो अहो नो (नौ) अथो ननु मन्ये मिथ्या असि ब्रूहि तु नु इति इव वत् वात् वन वत (सम् वशम् शिकम् दिकम्) सनुकम् छंघट् शङ्के शुक्म् खम् सनात् सनुतर् नहिकम् सत्यम् ऋतम् अद्धा इद्धा नोचेत् नचेत् नहि जातु कथम् कुतः कुत्र अव अनु हा हे (है) आहोस्वित् शम् कम् खम् दिष्ट्या पशु नट सह (आनुषट्) आनुषक् अङ्ग फट् ताजक् भाजक् अये अरे वाट् (चाटु)कुम् खुम् घुम् अम् इम् सीम् सिम् सि वै, उपसर्गविभक्तिस्वर प्रतिरूपकाश्च निपाताः, आकृतिगणोऽयम् । चूर्णादिः (७।६२६) चूर्णं करिषं करीषं शाकिनं शाकटं द्राक्षा तूस्तं कुन्दमं दलपं चमसी चक्कणं चोल । छत्रादिः (७।६५६) छत्रं शिक्षां प्ररोहस्थां बुभुक्षां चुरां तितिक्षां उपस्थानं कृषिं कर्मन् विश्वधातपस् सत्यं अनृतं विशिखां विशिकां भक्षां उदस्थानं पुरोडां विक्षां चुक्षां मन्द्र । छेदादिः (७।७७५) छेदं भेदं द्रोहं दोहं नर्त्ति (नर्त्तं) कर्षं तीर्थं संप्रयोगं विप्रयोगं प्रयोगं विप्रकर्षं प्रेषणं संप्रश्नं विप्रश्नं विकर्षं प्रकर्षं विरागं, विरङ्गं च । ज्योत्स्नादिः (७।६४४) ज्योत्स्ना तमिस्रा कण्डल कुतपं विसर्पं विपादिका । तक्षशिलादिः (७।५४५) तक्षशिला वत्सोद्धरणं कैर्मन्दुरं ग्रामणी छगलं क्राष्टुकर्णं सिंहकर्णं संकुचितं किंनरं काण्डधारं पर्व्वतं अवसानं वर्वरं कंस । तारकादिः (७।८८३) तारका पुष्पं कर्णकं मञ्जरां ऋजुषि क्षणं सूत्रं सूत्रं निष्क्रमणं पुरीषं उच्चारं प्रचारं विचारं कुड्मलं कण्टकं मुसलं मुकुलं कुसुमं कुतूहलं स्तवकं किसलयं पल्लवं खण्डं वेगं निद्रां मुद्रां बुभुक्षां धेनुष्यां पिपासां श्रद्धां अभ्रं पुलकं अङ्गारकं वर्णकं द्रोहं दोहं सुखं दुःखं उत्कण्ठां भरं व्याधिं वर्म्मन् व्रणं गौरवं शास्त्रं तरङ्गं तिलकं चन्द्रकं अन्धकारं गव्वं कुमुरं (मुकुर) हर्षं उत्कर्षं रणं कुवलयं गर्धं क्षुब्धं सीमन्तं ज्वरं गरं रोगं रोमाञ्चं पण्डां कज्जलं तृष् कोरकं कल्लोलं स्थपुटं फलं कञ्चुकं शृङ्गारं अङ्कुरं शैवलं वकुलं श्वभ्रं आरलं वलङ्क कर्दमं कन्दलं मूर्च्छां अङ्गारं हस्तकं प्रतिविम्बं विघ्नतन्त्रं प्रत्ययं दीक्षां गर्जं, गर्भादिप्राणिनि आकृतिगणः ।

तालादिः (७।५८८) तालाद्धनुषि, वार्हिण इन्द्रालिश इन्द्राहश इन्द्रायध चय इयामाक पीयूक्षा । तिकादिः [७।२८४] तिक कितव कितक संज्ञावालशिख (सज्ञा वाला शिखा) उरस् शाठच सैन्धव यमुन्द रूप्य ग्राय नील अमित्र गोकक्ष (गौकक्ष्य) कुरु देवरथ तैतल औरस कौरव्य भौरिकि भौलिकि चौपरत चैटयन शीक' त क्षतयन वाजवन चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य सुपामन् आरब्ध वाह्यक ष्वल्पक वृष लोमक उदन्य यज्ञ । तिमिरादिः [३।३१५] तिमिरा मिरिका इरिका, आकृतिगणः । तिष्ठद्गुप्रभृतिः [६।१०८] तिष्ठद्गु वहद्गु आपतीगवम् खलेयवम् खलेवुमम् लूनयवम् लूयमानयवम् पूनयवम् पूयमानयवम् संहृतयवम् संह्रियमानयवम् संहृतवुपम् संह्रियमाणवुमम् समभूमि समपदाति सुषमम् विषमम् दुःषमम् निःषमम् अपसमम् आयतीसमम् (प्रौढम्) पापसमम् पुण्यसमम् प्राल्लम् प्ररथम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम् (अपरदक्षिणम्), संप्रति, असंप्रति—इच् प्रत्ययः समासान्तः । तुन्दादिः [७।६६२-६३] तुन्द उदर पिचण्ड यत्र ब्रीहि, स्वाङ्गादिवृद्धौ । तृणादिः [७।३६२] तृण नड मूल वन पर्ण वर्ण वराण विल पुल फल अज्जु न अर्ण सुवर्ण बल चरण वुस । त्रादिः [७।८४] त्र तसि तर तम चरट् जातीय कल्प देश्य देशीय रूप पाश थ था दाहि तिथ्य । दण्डादिः [७।७७७] दण्ड मुमल मधुपर्क कशा अर्घ मेघ मेघा सुवर्ण उरक बध युग गुहा भाग इभ भङ्ग । दधिपयअ दीनिः [६।१३४] दधियसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ परिव्राजककौशिकौ (परिव्राट्-कौशिकौ) प्रवर्ग्योपर दौ शुबलवृष्णौ इध्मावहिणी दीक्षातपसी (श्रद्धानपसी मेधानामी) अध्ययनतपसी उलूखत्रमुपले आद्यवमाने श्रद्धामेधे ऋक्पामे वाङ्मनसे । दिगादिः [७।५०१] दिश् वर्ग पूष गण पक्ष धाय्य मित्र मेघा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ, उदकात् संज्ञायाम्, ज्ञाय (न्याय) वंश वेश काल आकाश । दृढादिः [७।८३८] दृढ वृढ परिवृढ भृश कृश वक्र शुक्र चुक्र आम्र कृष्ट लवण ताम्र शीत उष्ण जड बधिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक स्थिर, वेय्यातिलातमतिर्मनःशारदानाम्, समो मतिमनसोः, जवन । देवपथादिः [७।१०५६-६०] देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ शतपथ शङ्खुपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उष्ट्रग्रीव वामरज्जु हस्त इन्द्र दण्ड पुष्प मत्स्य, आकृतिगणः । द्वारादिः [७।४] द्वार स्वर स्वाध्याय व्यल्कश स्वस्तिन स्वर स्फ्यकृत स्वादु मृदु श्वस् श्वन् स्व । द्विदण्ड्यादिः (६।११३-१४) द्विदण्डि द्विमुपलि उभाञ्जाल उभयाञ्जलि उभादन्ति उभयादन्ति उभाहस्ति उभयाहस्ति उभाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि उभयापाणि उभाबाहु उभयाबाहु एकपदि प्रोष्टपदि आच्यपदि (आढ्यपदि) सपदि निकुच्यकर्णि संहतपुच्छि अन्तेवासि । नडादिः (७।२६३) नड गर (वर) वक मुञ्ज इतिक उपक (एक) लमक शलङ्कु शलङ्कुञ्च सप्तल वाजप्य तिक, अग्निशर्मन्वृषगणे, प्राण नर शायक दास मित्र द्वीप पिङ्गर पिङ्गल पिङ्कर किङ्कल (कानर) फातल काश्यप (कुश्यप) काश्य काल्य (काव्य) अज अमुष्य (अमुष्म), वृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठे अमित्र लिगु चित्र कुमार क्राष्टु, क्राष्टं च, लोह दुर्ग स्तम्भ शिशपा अग्र तृण शट सुमनस् सुमत मिमत ऋच् जलन्धर अध्वर युगन्धर हसक दण्डिन् हस्तिन् पिण्ड) पञ्चाल चर्मसिन् मुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण चटक वदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अस्र कामुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्डप । नड दिः (७।४१४) नड प्लक्ष विल्व वेणु येत्र वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण, कुञ्जा ह्रस्वत्वं च, तक्षन्नलोपश्च । नद्यादिः (७।४२६) नदी मही वाराणसी श्रावस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी काशपरी काशफारी (काशफरी) खादिरी पूर्व्वनगरी पाठा माया शाल्वा दार्वा शेतकी, वडवाया वृषे । नःद्यादिः (५।१६७) नन्दनः वासनः मदनः दूषणः माधनः वर्द्धनः शोभनः रोचनः सहितपिदमः सज्ञायाम्—महनः तपनः दमनः जल्पनः रमणः दर्पणः सकन्दनः सङ्कर्षणः सहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः लवणः चित्तविनाशनः कुलदमनः (शत्रुदमनः) निष्कादिः (७।७४१) निष्क पण पाद माष बाह द्रोण षष्टि । पक्षादिः (७।३६८) पक्ष तुक्ष तुष कुण्ड अण्ड कम्बलिका बलिक चित्र अस्ति, पथः पन्थ च, कुम्भ सीरक

सक सकल मरस समल अतिश्वन् रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाक सहक (मिहक) अङ्कुश सुवर्णक हंसक हिसक कुत्स विल खिल यमल हस्त कला सकर्णक । पचादिः (५।२००) पच वच वं वद चल पत नदट् भषट् प्लवट् चरट् गरट् तरट् गाहट् सूरट् देवट् (दोषट्) जर (रज) मर (मद) क्षम (क्षप) सेव मेष कोप (कोष) मेध नर्त व्रण दर्श सर्प (दम्भ दर्प) जारभर श्वपच, आकृतिगणोऽयम् । पत्यादिः (६।३३६) पति गण पुत्र । परदारादिः (७।६०७) परदार गुस्तल्प । परिमुखादिः (७।५०८) परिमुख परिहनु पर्योष्ठ पर्युल्लखल परिसीर उपसीर उपस्थूण उपकलाप अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुसीत अनुपाय अनुपीर अनुमाष अनुयव अनुयूप अनुवंश प्रतिशाख । पर्पादिः (७।६१३) पर्प अश्व अश्वत्य रथ जाल न्यास व्याल पादः पच्च । पात्रेसमितादिः (६।६१) पात्रेसमिताः पात्रेबहुलाः उदुम्बरमशः उदुम्बरकृमिः कूपकच्छपः अवटकच्छपः कूपमण्डूकः कुम्भमण्डूकः उदयानमण्डूकः नगरकाकः नगरवायमः मानरिपुरुषः पिण्डीशूरः पितरिशूयः गेहेशूरः गेहेनदी गेहेक्ष्वेडी गेहेविजिती गेहेव्याडः गेहेमेही गेहेदाही गेहेद्वप्तः गेहेधृष्टः गर्भेतृप्तः आखनिकवकः गोष्ठेशूरः गोष्ठेविजिती गोष्ठेक्ष्वेडी गोष्ठेपटुः गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेप्रगल्भः कर्णेटरिटिगा कर्णेचुचुरा, आकृतिगणः । पामादिः (७।६४०) पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कद्रु (कद्रू) बलि सामन् ऊष्मन् कृमि, अङ्गात् कल्याणे, शाकीप लालीद्वृणां, ह्रस्वत्वञ्च, विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः, लक्ष्म्या अच्च । पारस्करादिः [६।३५५] पारस्करो देशः, कारस्करो वृक्षोः, रथस्या नदी, किष्कुः प्रमाणम्, किष्विन्दा गुहा, तद्वृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च, प्रातुम्पनौ गवि कर्तरि । पाश्वर्वादिः [४।२३३] पार्श्व उदर पृष्ठ उत्तान अवमूर्धन् । पाशादिः [७।३४२] पाश तृण धूम वात अङ्गार पाटल पोत गेल पिटक पिटाक शकट हल नट वन । पिच्छादिः [७।६३५, ६४१] पिच्छा उरस् ध्रुवक, जटाघटाकालाः क्षेपे, वर्ण उदक पस्क प्रज्ञा । पीलवादिः [६।२३५] पीलु दारु रुचि चारु गम् कम् । पीलवादिः [७।८७२] पीलु कर्कन्धू (कर्कन्धु) शमी करीर बल (कुवल) वदर अश्वत्य खदिर् । पुण्याहवाचनादिः [७।८२६] पुण्याहवाचन स्वस्तिवाचन शान्तिवाचन । पुरोहितादिः पुरोहित, राजासे, ग्रामिक पिण्डिक सुहित वालमन्द (वाल मन्द) खण्डिक दण्डिक वर्म्मिक कर्मिक धर्मिक शीलिक सतिक मूलिक तिलक अञ्जलिक (अन्तलिक) रुपिक ऋषिक पुत्रिक अविक छत्रिक पषिक पथिक चर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक संरक्ष सूचक (संरक्षसूचक) नास्तिक अजानिक शाक्कर नागर चूडिक । पुष्करादिः [७।६८५] पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुमुद नड कपित्थ विस मृणाल कर्दम शालूक विगर्ह करीष शिरीष यवास प्रवास हिरण्य कैरव कल्लोल तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरारुह पुटक अरविन्द अम्भोज अब्ज कमल पयस् । पृथ्वादिः [७।८३६-३७] पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड चण्ड अकिञ्चन बाल होड पाक वत्स मन्द स्वादु ह्रस्व दीर्घ प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र क्षुद्र अणु । पृषोदरादिः [६।३५७] पृषोदर पृषोत्थान बलाहक जीमूत इमशान उल्लखल पिशाच वृमी मयूर, आकृतिगणः । पैलादिः [७।३२५] पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यङ्कामि राहवि रावणि औदञ्चि औदव्रजि औदमेधि औदव्यजि (औदमज्जि) औदभृज्जि देवस्थानि पैङ्गलोदायनि राहक्षति भौलिङ्गि राणि औदन्यि औद्गाहमानि औज्जिहानि औदशुद्धि, तद्राजाच्चाणः (तद्राज), आकृतिगणोऽयम् । प्रकृत्यादिः [४।११५] प्रकृति प्रायो गोत्र सम विषम द्विद्रोण पञ्चक साहस्र । प्रगद्यादिः [७।४०१] प्रगदिन् मगदिन् कविल खण्डित गदित चूडार मडार मन्दार कोविदार । प्रज्ञादिः [७।११००] प्रज्ञ वणिज् उशिज् उणिज् प्रत्यक्ष विद्वस् विदन् षोडन् विद्या मनस्, श्रोत्र शरीरे, जुह्वत् कृष्ण मृगे, चिकीर्षत्, चोर शत्रु योध चक्षुस् वसु एनस् मरुत् क्रुञ्च सत्वत् दर्शाह वयस् व्याकृत असुर रक्षस् पिशाच अशनि कार्षापिण देवता बन्धु, आकृतिगणः । प्रतिजनादिः [७।६६४] प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्यकुल अमुष्यकुल सर्व्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन । प्रभूतादिः [७।६०५] प्रभूत पर्याप्ति । प्रादिः [३।४२] प्र परा अप् सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप । प्रियादिः [६।२४६-५०] प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा कान्ता क्षान्ता समा

चपला दुहिता वामा अबला तनया । प्रेक्षादिः [७३६३] प्रेक्षा फलका (हलका) बन्धुका घ्रुवका क्षिपका
 न्यग्रोध इवकट कङ्कट सकट कट कूप वुक पुक पट मह परिवाप यवाष ध्रुवका गर्त कूपक हिरण्य । प्लक्षादिः
 [७५६६] प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी शिग्रु रुक् कक्षतु वृहती । बलादि [७३६७] बल चुल नल दल
 वट लकुल उरल पुख (पुल) मूल उलडुल (उल डुल) वन कुल । बलादि [७३६८] बल उत्साह उद्भास
 उद्भास उद्भास शिखा कुल चूडा सूल कुल आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युद्ध । बह्वादिः
 [७२३०-३२] बहु पद्धति अश्वति अङ्कति अहति शकटि (शकति) शक्तिः शस्त्रे, शारि वारि राति राधि
 (शाधि) अहि कपि यष्टि मुनि, इतः प्राण्यङ्गात्, कृदिकारादक्तिनः, सर्वतोऽक्तिवर्थादित्येके, चण्ड अराल
 कृपण कमल विकट विशाल विशङ्कट भ्रुज ध्वज, चन्द्रभागान्नद्याम् (चन्द्रभागा नद्याम्) कल्याण उदार
 पुराण अहन् क्रोड नख खुर शिखा बाल शफ गुद, आकृतिगणोऽयम्, तेन भग गल राग इत्यादि । बाह्वादिः
 [७२५६] बाहु उपबाहु उपवाकु निवाकु शिवाकु वटाकु उपनिन्दु (उपविन्दु) वृषली वृकला चूडा बलाका
 मूषिका कुशला भगला (छगला) ध्रुवका (ध्रुवका) सुमित्रा दुर्मित्रा पुष्करसद अनुहरत् देवशर्मन्
 अग्निशर्मन् (भद्रशर्मन्) सुशर्मन् कुनामन् (सुनामन्) पञ्चन सप्तन् अष्टन्, अमितौजसः सलोपश्च, सुधावत्
 उदञ्च शिग्रू माष शराविन् मरीची क्षेमवृद्धिन् शृङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमदिन् प्राकारमदिन् लामन्
 अजीगर्त कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न राम (उदङ्क), उदकः सज्ञायाम्, सम्भूयोऽम्भसोः
 सलोपश्च, आकृतिगणोऽयम्, तेन सात्त्विकः जाङ्घिः ऐन्दशर्मिः आजधेनविः इत्यादि । ब्राह्मणादिः
 [७८४१] ब्राह्मण बाडव माणव, अर्हन् नुम् च, चोर धूर्त आराधय विराधय अपराधय उपराधय एकभाव
 द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अक्षेत्रज्ञ संवादिन् सम्वेशिन् सम्भाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् विघातिन् सम्स्थ
 विषमस्थ परमस्थ मध्यमस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ विघ्न वालिश अलस
 दुःपुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दायाद विशस्ति विषम विपात निपात, सर्वदेवादिभ्यः
 स्वार्थे चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च, शौटिर, आकृतिगणोऽयम् । भवदादिः [७६६५] भवान् दीर्घायुः
 देवनांप्रियः आयुष्मान् । भस्त्रादिः [७६१६] भस्त्रा भरट भरण शीर्षभार शीर्षभार असंभार असेभोर ।
 भिदादिः [५४४६-४७] भिदा छिदा विदा क्षिपा गुहा श्रधा मेधा गोधा आरा हारा कारा क्षिया तारा धारा
 रेखा चूडा पीडा वपा वसा मृजा वृपा । भीमादिः [५४८] भीम भीष्म भयानक बह चर (ऊह चर)
 प्रस्कन्दन प्रपतन (प्रतपन) समुद्र सुव स्रक् वृष्टि (दृष्टि) रक्षः सङ्कमुक (शङ्कमुक) मूर्ख खलति, आकृति-
 गणोऽयम् । भृशादिः [३५३६] भृश शीघ्र चपल मन्द पण्डित उत्सुक सुभनस् दुर्मनस् अभिमतस् उन्मनस्
 रहस् रोहत् रेहत् संश्चत् तृपत् शश्वत् भ्रमन् वेहत् शुचिस् शुचिवर्चस् अण्डर वर्चस् ओजस् सुरजस्
 अरजस् । मध्वादिः [७४०८] मधु विष स्थाणु वेणु व कन्धुशमी करीर हिम किशरा शर्याण मरुत वार्दाली
 शर इष्ठा आसुति शक्ति आसन्दी शकल शलाका आमिषी इक्षु रोमन् रुष्टि रुष्य तक्षशिला बड वट वेट ।
 मनोज्ञादिः [७८४७-४८] मनोज्ञ प्रियरूप अभिरूप कल्याण मधादिन् आढ्य कुलपुत्र छात्र दस छात्र श्रोत्रिय
 चोर धूर्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र ग्रामपुत्र ग्रामकुलाल ग्रामड (ग्रामपण्ड) ग्रामकुमार सुकुमार बहुल अवश्यपुत्र
 अमुष्यपुत्र अमुष्यकुल सारपुत्र शतपुत्र । मयूरव्यंसकादिः [६१०२] मयूरव्यंसक छात्रव्यंसक कम्वाजमुण्ड
 यवनमुण्ड हस्तेगृह्य (हस्तगृह्य) पादेगृह्य (पादगृह्य) लाङ्गूलेगृह्य (लाङ्गूलगृह्य) पुनर्दाय, एहिडादिश्च ।
 महानाम्यादिः [७८०८] महानाम्नी आदित्यकृत गोदान । महिष्यादिः [७६४७] महिषी प्रजापति
 प्रजावती प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहिता मणिपाली अनुवारक (अनुचारक) हेतु यजमान ।
 माशब्दादिः [७६०५] माशब्द नित्यशब्द कार्यशब्द । मूलविभुजादिः [५२२१] मूलविभुज नखमुच काकगुह
 कुमुद महीध्र कुध्र ग्रिध्र, आकृतिगणोऽयम् । यवादिः [७५८] यव दलिम ऊर्मि (उर्मि) भूमि कृदि कुञ्चा
 वशा द्राक्षा धाक्षा धृजि व्रजि ध्वजि निजि सिजि सञ्जि हरित ककुद् मरुत् गरुत् इक्षु द्रु मधु, आकृतिगणः
 यष्कादिः [७३१६] यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण (अयःस्थूण) तृण कर्ण सदामत्त कम्बलहार वहिर्योग पर्णाढक
 कर्णाढक पिण्डीजङ्घ वकसस्थ (वकसक्थ) विश्रि कुद्रि अजवस्ति मित्रषु रक्षोमुख जङ्गारथ उत्कास कटुक

मधक (मन्थक) पुष्करट् (पुष्करसद्) विषपुट उपनिमेखल क्रोष्टु कमान (क्रोष्टुमान) क्रोष्टु पार क्रोष्टु माय शीर्षमाय खरप पदक वषुक भलन्दक भडिल भण्डिल भडित भण्डित । यावादिः [७।१०६३] याव मणि अस्मि तालु जानु सान्द्र पीतस्तम्ब ऋता उष्णशीते, पशौ लूनविपाते, अण्ड निपुणो, पुत्र कृत्रिमे, स्नात वेदसमाप्तौ, शून्य रिक्ते, दान कुत्सिते, तनु सूत्रे ईयमश्च, त्रात अज्ञान, कुमारी क्रीडनकानि च (कुमारक्रीडनकानि च) । युवादिः [७।८५-४६] युवन् स्थविर होतु यजमान पुरुषासे भ्रातृ कुतुक श्रमण (श्रवण) कटुक कमण्डलु कुस्त्री सुस्त्री दुःस्त्री सुहृदय दुर्हृदय सुहृद् दुर्हृद् सृभ्रातृ दुभ्रातृ वृषल परिव्राजक सन्नह्याचाग्निं अनृशं हृदयासे कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ, श्रोत्रियस्य यलापश्च । रजतादिः [७।५८३] रजत सीम लोह उदुम्बर नीप दारु रोहीतक विभीतक पीतदारु तीव्रदारु त्रिकण्टक कण्टवार । रसादिः [७।६३२] रस रूप गन्ध वर्ण स्पर्श शब्द स्नेह भाव, गुणान् एकाच । राजदन्तादिः [६।१८३] राजदन्तः अग्रेवणम् लिप्तवासितम् नग्नमुषितम् मिक्तसंमृष्टम् मृष्टल्लञ्चितम् अवविलम्बपक्वम् अपितोतम् अपितोमम् उत्तगाढम् उलूखलमुसलम् तण्डुलविण्वम् दृषदपलम् आरुड्वायनि आरुग्वायनबन्धकी चित्ररथवाह्लीकम् अवन्त्यम्भकन् शूद्रार्यम् स्नातवराजानौ विष्वक्सेनाज्जुनौ अभिभ्रुवम् दारुगवम् शब्दाथौ धर्माथौ कामाथौ अर्थशब्दौ अर्थधर्मौ अर्थकामौ वैकारिमतम् गोजवाजम् गोजवाजम् गोपालिधानपूलासम् गोपालधानीपूलासम् पूलासकाण्डम् पूलासककुरण्डम् स्थूलासम् स्थूलपूलासम् उशीरवीजम् (जिजास्थि) मिज सिञ्जास्थम् मिञ्जाश्चत्थम् चित्रस्वानी भाय्यापिती दम्पती जम्पनी जायापती पुत्रपती पुत्रपशु केशश्मश्रू शिरोविजु शिरोवीजम् शिरोजानु सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी (आद्यन्तौ) अन्तादी गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ । राजन्यादिः [७।३७७] राजन्य आनृत वाभ्रव्य शालङ्कायन दैवयातव (दैवयात) (अत्रीडवरत्ना) जालन्धरायण (राजायन) तेलु आत्मकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति वैलवन शैलुष उदुम्बर तीव्र वैलवल आर्जुनायन सम्प्रिय दाक्षि ऊर्णनाभ, आकृतिगणः । रेवत्यादिः [७।२८१] रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृकवञ्चिन् वृकबन्धु वृकग्राह वर्णग्राह दण्डग्राह कृककुटाक्ष (कृकुटाक्ष) चामरग्राह । रैवतिकादिः [७।५७३] रैवतिक स्त्रापिणि क्षेमवृद्धि गौरग्रीव (गौरग्रीवि) औदमेघि औदवापि वैजवापि । लोमादिः [७।६४०] लोमन् रोमन् बभ्रु हरि गिरिकर्क कपि मुनि तरु । लोहितादिः [७।५३७] लोहित चारत नील फेन मद्र हरित दास मन्द, आकृतिगणोऽयम् । वंशादिः [७।७६२] वंश कुटज वल्वज मूल स्थूणा (स्थूणा) अक्ष अश्मन् अश्व इलक्षा इक्षु खट्वा । वरणादिः [७।४०५] वरणा शृङ्गी शाल्मलि शुण्डि शयाण्डी पर्णी ताम्रपर्णी गोद आलिङ्गचायन जालपदी (जानपदी) जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा वल्गु उज्जयिनी गया मथुरा तक्षशिला उरसा गोमती बलभी । वराहादिः [७।४०२] वराह पलाशा (पलाश) शेरीष (शिरीष) पिनद्ध निबद्ध बलाह स्थूल विदग्ध (विजग्ध) विभम्न (निमग्न) बाहु खदिर शर्करा । वसन्तादिः [७।३४८] वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरत् हेमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अनुगुण अथर्वन् आथर्वण । विदादिः [७।२६१, ३२०] विद उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात कन्दर्प (किन्दर्भ) विश्वानर ऋषिषेण (ऋष्टिषेण) ऋतभाग हर्यश्च प्रियक आपस्तम्ब कुचवार शङ्ख शुक (शुक) धेनु गोपवन शिशु विन्दु (भागक) भाजन (शमिक) अश्वावतान श्यामाक श्यामक (श्यावलि) श्यापर्ण हरित किंदास बह्यस्क अर्कजुष (अर्कलुष) बध्योग विष्णुवृद्ध प्रतिबोध रचित (रथीतर) रथन्तर गविष्ठिर निषाद (शवर अलस) मठर (मृडाक) सृपाकु मृदु पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननान्ह, परस्त्री पशुश्च । विनयादिः [७।१०६६] विनय समय, उपायो ह्रस्वत्वञ्च सम्प्रति मङ्गति कथञ्चित् अकस्मात् समाचार उपचार समाय (ममयाचार) व्यवहार सम्प्रदान समुत्कर्ष समूह विशेष अत्यय । वल्गादिः [७।६८०] विल्व ब्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर मोधूम इक्षु वेणु गवेधुका कार्पासी पाटली कर्कन्धु कुटीर । वेतनादिः [७।६१५] वेतन वाहन अर्धवाहन धनुर्दण्ड जाल वेश उपवेश प्रेषण उपवस्ति सुख शय्या शक्ति उपनिषद् उपदेश स्फिज् (स्फज) पाद उपस्थ उपस्थान उपहस्त । व्याघ्रादिः (६।२६) व्याघ्र सिंह ऋक्ष ऋषभ चन्दन वृक वृष धराह हस्तिन् तरु कुञ्जर रुरु पृषत् पुण्डरीक पलाश कितव, आकृतिगणः, तेन मुखपद्मम्

मुखकमलम् करकिसलम् पार्थिवचन्द्र इत्यादि । व्युष्टादिः [७८११] व्युष्ट निष्क्रमण प्रवेशन उपसंक्रम तीर्थ आस्तरण संग्राम सङ्घात अग्निपद पीलुमूल (पीलु मुल) प्रवास उपास । व्रीह्यादिः [७८५७, ६५६] व्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा बडवा कुमारी नौ वीणा बलाका यवखदनौ, शीर्षान्नत्रः । शकन्धादिः [६१३०६] शकन्धुः कर्कन्धुः कुलटा, सीमन्त केणवेशे, हलीषा मनीषा लाङ्गलीषा पतञ्जलिः सारङ्गः पशुपक्षिणोः । शण्डिकादिः [७५४४] शण्डिक सर्वसेन सर्वकेश शक शट रक शङ्ख बोध । शरदादिः [७१३५] शरद् विपश् अनस् मनस् उपातह् अनडुह् दिव् हिमवत् हिरक् विद् सद् दिश् दृश् विश् चतुर् त्यद् तद् यद् कियत् जराया जरस् च, प्रतिपरस नुभ्यः ऽक्ष्णः, पथिन् । शरादिः [७१८१] शर दर्भ मृद (मृत्) कुटी तृण सम बल्वज । शकरादिः [७१०६७] शर्करा कपालिका कपाटिका कपिष्ठिका (कनिष्ठिका) पुण्डरीक शतपत्र गोलमन् लोमन् गोपुच्छ नराची नकुल सिता । शाकपार्थिवादिः [६१७, ४४] शाकपार्थिव कुतुप्सौश्रत अजातौत्वालि आकृतिगणः ऽयम्, कृतापकृत भुक्तविभुक्त पीतविपीत गतप्रत्यागत यातानुयात क्रयाक्रयिका पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिका । शाखादिः [७१०६३] शाखा मुख जघन शृङ्ग मेघ अभ्र चरण सन्ध स्कद (स्कन्द) उरस् शिरस् अग्र शाण । शिवादिः [७१६३] शिव प्रोष्ठ प्रौष्ठिक चण्ड जम्भ भूरि दण्ड कुठार ककुभ् (ककुभा) अनभिम्बान कोहित सुख सन्धि मुनि ककुत्स्थ कहोड कोहड कहय कहय रोध कपिञ्जल (कुपिञ्जल) खञ्जन वतण्ड तृणकर्ण क्षीरहृद जलहृद परिल (पथिक) पिष्ट हैहय (पाथिका) गोपिका कपिलिका जटिलिका बधिरिका मञ्जीरक मजिरक वृष्णि क खञ्जास खञ्जाह (कर्मा) रेख लेख आलेखन विश्रवण रवण वर्त्तनाक्ष ग्रीवाक्ष (ग्रीवा विटक) ग्रीवाक तृक्षाक नभाक ऊर्णनाभ जरत्कारु (पृथ्वा उत्क्षेप) पुरोहितिका सुरोहितिका सुरोहिका आर्यश्चेत (अर्यश्चेत) सुपिष्ट मयूरकर्ण मयूरकर्ण (खजुरकर्ण) कदूरक तक्षन् ऋष्टिषेण गङ्गा विपाश कस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण तृणकर्ण (तृण कर्ण) पर्ण भलन्दन विरूपाक्ष भूमि इला सपत्नी, द्वयचो नद्याः, त्रिवेणी त्रिवणश्च, आकृतिगणोऽयम् । शुण्डिकादिः [७५३०] शुण्डिक कृकण कृपण स्थण्डिल उदपान उषल तीर्थ भूमी तृण पर्ण । शुभ्रादिः [७१६६, ६८] शुभ्र विष्ट पुर (विष्टपुर) ब्रह्मकृत शतद्वार शलाथल शलाकाभू लेखाभू (लेखाभ्र) विकसा (विकास) रोहिणी रुहिणी धर्मिणी दिशू शालूक अजवस्ति शकन्धि विमातृ विधवा शुक् विश देवतर शकुनि शुक् उग्र ज्ञातल (शतल) बन्धकी सृकुण्ड विस्रि आतिथि गोदन्त कुशाम्ब मकष्टु शानाहर पवष्टुरिक सुनाम्न्, लक्ष्मणश्यामयोर्वाशिष्टे, गोधा कृकलास अर्णीव प्रवाहण भरत (भारत) भरम मृकण्डु कर्पूर इतर अन्यतर आलीढ सुदन्त सुदक्ष सुवक्षस् सुदामन् कद्रू तुद अक्शाय कुमाङ्गिका कुठारिका किशोरिका अम्बिका जिह्याशिन् परिधि वायुदत्त शकल शलाका खड्ग कुवेरिका अशोका गन्धपिङ्गला खडान्मत्ता अनुदृष्टिन् (अनुदृष्टि) जरतिन् बलीर्वाहिन विग्र वीज जीव श्वन् अश्मन् अश्व अजिर, आकृतिगणः । शौण्डादिः [६१६०] शौण्ड धूर्त कितव व्याड प्रवीण संवीत अन्तर अधि पटु पण्डित कुशल चपल निपुण । श्रमणादिः [६१३३] श्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापमी दामी बन्धकी अध्या क अधिरूपक पण्डित पटु मृदु कुशल चपल निपुण । श्रेण्यादिः [६१२०] श्रेणी एक पूग मुकुन्द वापि निचय विषय निधन पर इन्द्र देव मुण्ड भूत श्रमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय (विशिष्ट) पटु पण्डित कुशल चपल निपुण कृपण । सकाशादिः [७१३६६] संकाश कपिल कश्मीर (समीर) सूरसेन सरक सूर, सुपथिन् पन्थ च, यूष (यूथ) अंस अङ्ग नासा पलित अनुनाश अश्मन् कूट मलिन दश कुम्भ शीर्ष चिरन्त (विरत) समल सीर पञ्जर पन्थ नल रंमन् लोमन् पुलिन सुपरि कटिप मकर्णक वृष्टि तीर्थ अगस्ति विकर नासिका । सख्यादिः [७१६५] सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त (गोपिल) भल्लपाल (भल्ल पाल) चक्र चक्रवाक ह्यगल अशोक करवीर वासव वीर पूर वज्र कुशीरक शीहर (सीहर) सरक सरस समर समल सुग्ग रोह तमाल कदल सप्तल । सन्तापादिः [७८१५] सन्ताप सन्नाह संग्राम सयोग सम्पराय सम्वेशत सम्पेय निष्पेय सर्ग निसर्ग विसर्ग उपसर्ग प्रवास उपास सङ्घात सवेय संवास सम्मोदन सक्तु, मांसौदनाद्विगृहीतादपि ।

सन्धिवेलादिः (७।४६५) सन्धिवेला सन्ध्या अमावस्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत् संवत्सरात् फलपर्वणोः । समानादिः (७।२२०) समान एक वीर पिण्ड श्व (शिरी) भ्रातृ भद्र पुत्र, दासाच्छन्दसि । सम्पदादिः (५।४४२) सम्पद् विपद् आपद् प्रतिपद् पण्डि । सर्व्वदिः (२।१६६) सर्व्व विश्व उभ उभय डतर डनम ततर ततम यतर यनम कतर कतम अन्य अन्यतर एकतर एकतम इतर त्वत् त्व नेम सम सिम, पूर्व्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्, स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्, अन्नरं वहिर्योगोपसंव्यानयोः, त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् । साक्षात्प्रभृतिः (५।८७) साक्षात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचना आस्था अमा अद्धा प्राजर्या प्राजरुहा वीजर्या वीजरुहा समर्या अर्थे लवणम् उष्णम् शीतम् उदकम् आर्द्रम्, अग्नौ वशे विक्रमेने विहसने प्रतपने, प्रादुस् नमस, आकृतिगणोऽयम् । सिध्मादिः (७।१३३) सिध्म गडु मणि नाभि वीज वीणा कृष्ण निष्पाव पांशु पार्श्व पशु हनु मत्तु मास (मांस) पार्णिधमन्योर्दीर्घच्च, वातन्तबलललाटामूङ् च, जटाघटावटालाः क्षेपे, पर्णा उदक प्रज्ञा मकथि कर्ण स्नेह शीत श्याम पिङ्ग पीत पुष्क पृथु सृदु मञ्जु मण्डु पत्र चटु कपि गण्डु ग्रन्थि श्री कृश धारा वष्मन् पक्ष्मन् श्लेष्मन् पेश निष्पाद् कुण्ड क्षुद्रजन्तूपतापयोश्च । सिन्ध्वादिः (७।५४५) सिन्धु वर्णु मधुमत् कम्बोज शाल्व कश्मीर गन्धार किष्किन्धा उरसा दरद (दरद्) गान्दिका । सुखादिः (३।४४४) सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र अस्र आस्र अलीक प्रतीप करुण कृपण सोढ । सुखादिः (७।६८२) सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र अस्र (आश्र) आस्र अलीक कठिन सोढ प्रतीप शील हल, माला क्षेपे, कृपण प्रणाय (प्रणय) दल कक्ष । सुतङ्गमादिः (७।४००) सुतङ्गम मुनिचित विप्रचित्त महाचित्त महापुत्र स्वत श्वेत गडिक (खडिक) शुक्र विप्र वीजवापिन् अज्जुन श्वन् अजिर जीव खण्डिन कर्ण विग्रह । सुषामादिः (६।३०६) सुषामा निःषामा दुःषामा सुषेधः निषेधः दुःषेध सुषन्धिः निषन्धिः दूषन्धिः सुष्ठु दुष्ठु, गौरिशकथः संज्ञायाम् प्रतिष्ठािका जलाषाहम् (जलाषाडन्) नौषेचनम् दुन्दुभिषेवनम् (दुन्दुभिषेचनम्), एति संज्ञायामगात्, नक्षत्राद्वा, हरिषेणः रोहिणीषेणः, आकृतिगणः । सुस्नातादिः (७।६०६) सुस्नात सुखरात्रि सुखशयन । स्थूलादिः (७।१०७३) स्थूल अणु माषेसु (माष इसु), कृष्ण तिलेषु, यव व्रीहिषु, इक्षु तिल पाद्यकालावदातसुगयाम्, गोमूत्र आच्छादने, सुरा अहौ, जीर्णशालिषु, पत्रमूल समस्तो व्यस्तश्च, कुमारीपुत्र कुमारीशशुर मणि । स्वरादिः (२।२१७) स्वर अन्तर प्रातर, अन्तोदात्ताः, पुनर् सनुतर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगपत् आगात् (अन्तिकात्) पृथक्, आद्युदात्ताः, ह्यस् श्वस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक् ईषत् (शश्वत्) जोषम् तूष्णीम् वहिस् (अधस्) अवस् समया निकषा स्वयम् मृषा नक्तम् नञ् हेतौ (हे है) इद्धा अद्धा सामि, अन्तोदात्ताः, वत् ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् सना सनत् सनात् उपधा तिरस्, आद्युदात्ताः, अन्तरा, अन्तोदात्ताः, अन्तरेण (मक्) ज्याक् (योक् नक्) कम् शम् सन सहसा (श्रद्धा) अलम् स्वधा वषट् विना नाना स्वस्ति अन्यत् अस्ति उपांशु क्षमा विहायसा दोषा मुधा दिष्ट्या वृथा मिथ्या क्त्वातोऽनुक्तसुनः कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्ताऽव्ययीभावश्च, पुरा मिथो मिथस् प्रायस् मुहुस् प्रवाहुकम् प्रवाहिका आर्य्यहलम् अभीक्षणम् साकम् सार्द्धम् (सत्रम् समम्) नमस् हिरूक्, तसिलादयस्तद्धिता एधाच् पर्य्यन्ताः शस्तसी कृत्वसुच् सुच् आस्थालौ, च्यर्थाश्च, (अथ) अम् आम् प्रताम् प्रतान् प्रशान्, आकृतिगणोयम् तेनान्येऽपि, तथाहि माङ् श्रम् कामम् (प्रकामम्) भूयस् परम् साक्षात् साचि (सावि) सत्यम् मंक्षु संवत् अवश्यम् सपदि प्रादुस् आविस् अनिशम् नित्यम् नित्यदा सदा अजस्रम् मन्ततम् उपा ओम् भूर् भुवर् इति तिरसा सुष्ठु कु अज्जसा अ मिथु (अमिथु) विथक् भाजक् अन्वक् चिराय चिरम् चिरगत्ताय चिरस्य चिरेण चिरात् अस्तम् अनुषक् अनुषट् अम्रस् (अम्भस्) अम्रर् (अम्भर्) स्थाने वग्म् दुष्ठु बलान् शु अवर्वाक् शुदि वदि इत्यादि, तसिलादयः, प्राक्पाशपः, शस्प्रभृतयः प्राक् समामान्तेभ्यः, मान्त, कृत्वोऽर्थ, तमिवती, नानात्राविति । स्वर्गादिः (७।८२५) स्वर्ग यशस् आयुस् काम धन । स्वस्त्रादि (२।५८) स्वसृ दुहितृ ननान्द यातृ मातृ तिसृ चतसृ । स्वागतादिः (७।४, ६) स्वागत स्वाध्वर स्वङ्ग व्यङ्ग व्यड व्यवहार स्वपति हरोतक्यादिः (७।६०२) हरीतकी कोशातकी नखरञ्जनी शष्कण्डी दोडी दांडी श्वेतपाकी अज्जु नपाकी

द्राक्षा काला ध्वाक्षा गभीका कण्टकारिका पिप्पली चिम्पा (चिञ्चा) शेफालिका । हस्त्यादिः (६।३४६)
हस्तिन् कुदाल अश्व कशिक कटोलक गण्डोल गण्डोलक वण्डोल कण्डोलक अज कपोल जाल गण्ड महिला
दासी गणिका कुसूल ।

अन्ययशब्दसंग्रहः

अ — अभाव-भेद-अप्राधान्य-ईषत्-
सादृश्य-विरोधार्थेषु ।

अकस्मात् — अकारणात्, हठात् ।

अग्रतः — प्रथमे, सम्मुखे ।

अघोस् — सम्बोधने ।

अङ्ग — सम्बोधने ।

अचिरात् — शीघ्रम् ।

अञ्जसा — शीघ्रम्, सत्यम् ।

अधुना — इदानीम् ।

अनु — पश्चात्, लक्ष्यकृत्य ।

अनुपदम् — तदनन्तरम् ।

अन्ततस् — शेषार्थे, न्यूनार्थे ।

अन्तर् — मध्ये, शेषे, तन्तःकरणे च ।

अन्तरा — व्यतिरेकेण, मध्ये ।

अन्तरेण — विना ।

अन्यत् — अन्यप्रकारः ।

अन्यतरेद्युस् — द्वयोर्मध्ये एकदिने ।

अन्यतस् — अन्यत्र, अन्यप्रकारेण ।

अन्यत्र — अन्यस्थाने, अन्यविषये ।

अन्यथा — अन्येन प्रकारेण ।

अन्यदा — अन्यस्मिन् समये ।

अन्येद्युस् } अपरदिने ।
अपरेद्युस् }

अभि — प्रति ।

अभितस् — सर्वस्यां दिशि, समीपे ।

अमा — सह, चन्द्रकलायाम् ।

अमुत्र — परलोके ।

अट्टट्ट — उच्चशब्दे ।

अतस् — अतएव ।

अति — अधिकम् ।

अतीव — अतिशयम्, अधिकम् ।

अत्र — अस्मिन् ।

अथ — मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्न-

कार्त्स्न्यार्थेषु ।

अथकिम् — स्वीकारे ।

अस्मि — अहमर्थे ।

अहह — खेदे, आश्चर्ये च ।

अहहा — खेदे, आश्चर्ये च ।

अहे — सम्बोधने ।

अहो — आश्चर्ये ।

अहोवत — कारुण्ये ।

अह्नाय — शीघ्रम्, तत्क्षणात् ।

आ — स्मरणे, पर्याप्तार्थे च ।

आ — स्मरणे, स्वीकारे च ।

आः — विरक्तौ पीडयाञ्च ।

आरात् — दूरे, समीपे च ।

आविस् — प्रकाशे ।

आहो — सन्देहे, प्रश्ने च ।

आहोस्वित् — प्रश्ने, सन्देहे च ।

इ — खेदे, कोपे च ।

इतस् — ततः, अत्र ।

इतस्ततः — अत्र तत्र ।

इतरेद्युस् — अन्यदिने ।

इति — इदमर्थे, शेषे अतएव ।

इतिह — परम्परायाम् ।

इत्थम् — अनेन प्रकारेण ।

इदानीम् — अधुना ।

अथो — मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्न-
कार्त्स्न्यार्थेषु ।

अद्धा — सत्यम्, यथार्थम् ।

अद्य — अद्य इदानीम् ।

अधरात् — नीचार्थे ।

अधरेण — नीचार्थे ।

अधस् — नीचार्थे ।

अधस्तात् — नीचार्थे ।

उदक — उत्तरस्यां दिशि ।

उपजोषम् } आनन्दे, सन्तोषे च ।

उपयोषम् }

उपरि — उच्चस्थाने ।

उपांशु — निज्जने ।

उभयतस् — उभयेन प्रकारेण ।

उभयेद्युस् — उभयदिने ।

उम् — क्रोधे, प्रतिज्ञायाञ्च ।

उररी — स्वीकारे ।

उरी — स्वीकारे ।

उरुरी — स्वीकारे ।

उषा — प्रातः ।

ऊ — दुःखे ।

ऊम् — गर्वे, क्रोधे च ।

ऊररी — स्वीकारे ।

ऊरी — स्वीकारे ।

ऊरुगी — स्वीकारे ।

ऊर्ध्वम् — उपरि ।

ऊषा — प्रातः ।

ऋते — विना ।

ए — स्मरणे, सम्बोधने च ।

एकत्र — एकस्थाने, सहयोगेन ।

अयि—कोमलसम्बोधने, प्रश्ने च ।
 अये—सम्बोधने, स्मरणे च ।
 अरे—नीच-सम्बोधने ।
 अरे रे—नीच-सम्बोधने ।
 अवर्वाक्—पूर्व, पश्चात् वक्रार्थे च ।
 अवर्वाच्—पूर्व, पश्चात्, वक्रार्थे च ।
 अलम्—व्यर्थसमर्थयोः ।

अवश्यम्—निश्चये ।
 असि—त्वमर्थे ।
 अस्तम्—अदर्शने, नाशे ।
 अस्ति—भवत्यर्थे, तिष्ठत्यर्थे च ।
 अस्तु—भवतु ।
 कदा—कस्मिन् समये ।
 कदाचन—कस्मिंश्चित् समये ।
 कदाचित्—कस्मिंश्चित् समये ।
 कहि—कदाचित् ।
 कहिचित्—कस्मिंश्चित् समये ।
 कामम्—यथेष्टम्, पर्याप्तम् ।
 किं पुन—वक्तुमधिकं किम् ।
 किंवा—अथवा ।
 किंस्वित्—सम्भावनायाम्, वितर्के च ।
 किञ्च—अपि च ।
 किञ्चन—किञ्चित्, स्वल्पे,
 कियदंशे च ।
 किञ्चित्—स्वल्पे ।
 किन्तु—परन्तु ।
 किन्तु—संशये ।
 किम्—कुत्सितार्थे, प्रश्ने,
 वितर्के च ।
 किमिति—किमर्थम् ।
 किमु—सम्भावनायाम्, वितर्के च ।
 किमुत—सम्भावनायाम्, वितर्के च ।
 किल—निश्चितार्थे अलीके,
 सम्भावनायां वार्त्तायाञ्च ।
 कु—कुत्सिते, पापे, मन्दे,
 अमङ्गले च ।
 कुतस्—कस्मात् स्थानात् किं निमित्तम् ।
 कुत्र—कस्मिन् स्थाने, कस्मिन् विषये ।

इव—सदृशार्थे, वाक्यालङ्कारे च । एकदा—एकस्मिन् समये ।
 इस—खेदे, विस्मये च । एकैकशम्—एकक्रमेण ।
 इह—अत्र । एतहि—इदानीम्, अतः कारणात् ।
 ईषत्—स्वल्पे । एव—अवधारणे ।
 उ—वितर्के, पादपूरणे च । एवम्—अनेन प्रकारेण ।
 उच्चकैस्—उच्चे, अधिके च । सम्मतौ च ।
 उच्चैस्—उच्चे अधिके च । ऐ—स्मरणे, सम्बोधने ।
 उत—संशये, समुच्चये च । ऐषमस्—अस्मिन् वतसरे ।
 उताहो—प्रश्ने, विकल्पे च । ओ—सम्बोधने, स्मरणे च ।
 उताहोस्वित्—प्रश्ने, विकल्पे च । ओम्—प्रणवे स्वीकारे च ।
 उत्तरतस्—उत्तरे । औ—सम्बोधने ।
 उत्तरात्—उत्तरे । कच्चित्—प्रश्ने, इच्छाप्रकाशे च ।
 उत्तरेण—उत्तरे । कनि—कियति ।
 उत्तरेद्युस्—परदिने । कथम्—केन प्रकारेण ।
 खलु—निश्चये, वाक्यालङ्कारे च । दिष्ट्या—भाग्येन ।
 चतुर्द्धा—चतुःप्रकारेण । दुष्टु—कु, निन्दिते ।
 चिरम् } चिरकालम्
 चिरेण }
 चिराय } बहुकालम्
 चिररात्राय } (व्याप्य)
 चिरात् }
 चिरस्य }
 चिरे }
 चेत्—यदि । नक्तम्—रात्रौ ।
 जातु—कदाचित् । नचेत्—तन्न सति ।
 जोषम्—तूष्णीम्, सुखे च । नमस्—नमस्कारे, प्रणामे च ।
 भटिति—शीघ्रम् । नवधा—नवप्रकारेण ।
 तत्—तस्मात्, तन्निमित्तम् । नवशः—नवभिर्नवभिः ।
 ततस्—तस्माद्धेतोः तदनन्तरम् । नहि—निषेधे ।
 तत्र—तस्मिन् स्थाने । ना—निषेधे ।
 तथा—तेन प्रकारेण । नाना—बहुविधेषु ।
 तथाहि—दृष्टान्ततः । नाम—आख्यायाम्,
 तदा—तस्मिन् समये । सम्भावनायाम् प्रकाशये च ।
 तदानीम्—तस्मिन् समये । नास्ति—न भवतीत्यर्थे ।
 तहि—तदा, ततः । तावत्—साकल्ये, वाक्यालङ्कारे, निकषा—निकटे ।
 तावत्—साकल्ये, वाक्यालङ्कारे, निकषा—निकटे । नितराम्—अवश्यम्, अत्यन्तम् ।
 तत्परिमिते च । तिरस्—अप्रकाशे, वक्रार्थे च । नित्यदा—सर्वदा ।
 तिर्यक्—वक्रार्थे पार्श्वे च । नीचकैस्—क्षुद्रे स्वल्पेनिमित्ते च ।
 तु—किन्तु, पुनः । नीचैस्—
 तूष्णीम्—मौनिनि स्थिरे च । नु—सन्देहे वा अनिश्चये ।

अव्ययशब्दसंग्रहः

१४

कुत्रचित्—कस्मिंश्चित् स्थाने ।
 कृतम्—वारणार्थे ।
 कृते...निमित्तम् ।
 केशाकेशि...केशेषु केशेषु आक्रम्य
 यद्युद्धम् ।
 क्रमशः...परपरक्रमेण ।
 वव...कुत्र ।
 ववचन...कुत्र, कस्मिंश्चित् समये ।
 पराक...वक्रे, कुटिल्ये ।
 परासि...गतवत्सरात् पूर्वम्, ।
 परितस्...चतुर्दिक्षु ।
 परुत्
 परेद्यवि...परदिने ।
 परेद्युस्
 पश्चात्...परे पश्चिमे च ।
 पुनःपुनर्...वारंवारम् पुनःपुनः ।
 पुनर्...पुनः, अप्रथमे ।
 पुरतस्...सम्मुखे ।
 पुरस्
 ...पूर्वस्यां दिशि,
 पुरस्तात् प्रथमे, सम्मुखे च ।
 पुरा...पूर्वस्मिन् काले, निकटे च ।
 पूर्व्वेण...पूर्व्वस्यां दिशि,
 पूर्व्वकाले च ।
 पूर्व्वेद्युस्...पूर्व्वदिने ।
 पृथक्...भिन्ने ।
 पृष्ठतास्...पश्चाद्भागे ।
 प्रकामम्...यथेष्टम्, यथेच्छम् ।
 प्रगे...प्रत्यूषे ।
 प्रत्यक्...पश्चात्, पूर्व्वे, पश्चिमे ।
 प्रत्यहम्...प्रतिदिनम् ।
 प्रत्युन...वैपरीत्ये ।
 प्रसह्य...हठात्, बलपूर्व्वकम् ।
 प्राक्...पूर्व्वम् ।
 प्रातर्...प्रभाते ।
 प्रादुस्...व्यक्तार्थे ।
 प्राध्वम्...आनुकूल्ये ।
 प्रायशस्...बाहुल्यरूपेण ।
 प्राह्णे...प्रभाते ।

त्रिः—वारत्रयम् ।
 त्रैधा त्रिप्रकारेण ।
 त्रैधम्
 दक्षिणतस्
 दक्षिणात्...दक्षिणस्यां दिशि ।
 दक्षिणेन
 दण्डादण्डि...दण्डेन दण्डेनाक्रम्य
 यद्युद्धम् ।
 दिवा...दिने ।
 भूयस्...बाहुल्येन, वारंवारम् ।
 भूरि...बहुलम्, बहु ।
 भूरिशस्...बहुवारम्, बहुशः ।
 भृशम्...अतिशयम्, बहुवारम् ।
 भो
 भोस् सम्बोधने ।
 मक्षु...शीघ्रम्, अतिशयश्च ।
 मत्...मदीयार्थे ।
 मनाक्...ईषत् ।
 मम...ममतायाम् ।
 मा...निषेधे, निन्दायाश्च ।
 मिथस्...परस्परम्, रहसि च ।
 मिथ्या...निष्फले, असत्ये च ।
 मुधा...वृथा, निष्फले ।
 मुहुस्...वारंवारम् ।
 मृषा...मिथ्या ।
 यत्...यस्माद्धेतोः, यथाविधे च ।
 यतस्...यस्माद्धेतोः, यथाविधे च ।
 यत्र...यस्मिन् स्थाने ।
 यथा...येन प्रकारेण, सत्ये
 अनतिक्रमे च ।
 यतातथम्
 यथायथम् यथायोग्ये,
 यथार्हम्
 यथावत् यथार्थे च ।
 यथास्वम्
 यदा...यस्मिन् समये ।
 यदि...सम्भावनायाम् ।
 यावत्...साकल्ये, परिमाणे,
 पर्य्यन्ते च ।

नूनम्—निश्चये, वितर्के च ।
 नो—निषेधे, न ।
 नोचेत्...तत्र सति ।
 न्यक्...नीचे, घृण्ये च ।
 पञ्चधा...पञ्चभिः प्रकारैः ।
 परश्वस्
 आगमिनि
 परःश्वस् तृतीयदिने ।
 वषट् ...आहुतिमन्त्रे ।
 वौषट्
 वहिस्...वहिर्भागे ।
 वा...विकल्पे, वितर्के, समुच्चये
 उभयायाम् वाक्यपूरणे च
 वाढम्...स्वीकारे ।
 विधिवत्...यथाविधि ।
 विना...व्यतिरेकेण ।
 विश्वक्
 ....सर्व्वत्र, सर्व्वव्यापिनि
 विष्वक्
 वृथा...अकारणम् ।
 शनैस्...क्रमशः, अल्पे अल्पे च ।
 शश्वत्...निरन्तरम्, वारंवारम् ।
 शान्तम्...निवृत्तम्, वारितम् ।
 श्रत्...श्रद्धायाम् ।
 श्वस्...आगामिदिने ।
 संवत्...वत्सरे ।
 सकृद्...एकवारम् ।
 सत्रा...सहितम् ।
 सदा...सर्व्वदा ।
 सद्यस्...तत्क्षणे ।
 सपदि...शीघ्रम्, सहार्थे च ।
 समन्ततस्...सर्व्वतः ।
 समन्तात्...चतुर्दिक्षु, सर्व्वतः
 समम्...सह, एकदा ।
 समया...समीपे ।
 समुपयोषम्...हर्षे, भाग्ये च ।
 सम्प्रति...अधुना ।
 सम्यक्...सत्यम्, सर्व्वतोभावेन,
 साकल्येन ।

प्रेत्य...परलोके, मरणकाले च ।

फट्...मन्त्रांशविशेषे, अस्त्रमन्त्रे,
अनुकारशब्दे च ।

बहुशस्...बहुरूपेण, बाहुल्यरूपेण च ।

भगोस्...सम्बोधने ।

सहसा...हठात्, अतर्कितम् ।

साकम्...सह ।

साक्षात्...प्रत्यक्षम् ।

साचि...वक्त्रे, नते च ।

सामि...कियदंशे ।

साम्प्रतम्...उचितम्, सम्प्रति ।

सायम्...सन्ध्याकाले ।

सार्द्धम्...सह ।

सुचिरम्...बहुकालम् ।

सुतराम्...अगत्या, अवश्यम्, अत्यन्तम् ।

सुष्ठु...उत्तमम् ।

स्थाने....उचितम् ।

युगपत्...एककालिकम् ।

रहस्...निर्जने ।

रे...सम्बोधने ।

वत्...खेदे, विस्मये, हर्षे च ।

वरम्...उत्कृष्टे ।

स्म...अतीते ।

स्वधा...मन्त्रविशेषे ।

स्वयम्...निजार्थे, आत्मावच्छिन्ने ।

स्वर्...स्वर्गे ।

स्वस्ति...शुभे, मङ्गले च ।

स्वाहा...मन्त्रविशेषे ।

स्वित्...प्रश्ने, वितर्के, संशये च ।

ह...सम्बोधने, पादपूरणे च ।

हंहो...सम्बोधने ।

हञ्जे...नीचां प्रति सम्बोधने ।

हण्डे...चेटीं प्रति सम्बोधने ।

हन्त...खेदे, हर्षे च ।

सर्व्वतस्...सर्व्वप्रकारेण

सर्व्वस्यां दिशि ।

सर्व्वथा....सर्व्वप्रकारेण ।

सर्व्वदा...सर्व्वस्मिन् समये ।

सह...समम् ।

हला...सखीं प्रति सम्बोधने ।

हा—विषादे, शंके, पीडयाञ्च

हिरूक्...भिन्ने, मध्ये च ।

हिहि हास्ये, हास्य शब्दे

ही ...

हीही आह्लादे च ।

हुम् ...स्वीकारे ।

हूम्

हे

हेहे

है सम्बोधने ।

हो

ह्यस्...परदिने ।

स्वादि-तिवादि-विष्णुभक्ति-रूपाणि

प्रकृतिः (२।२)		प्रत्ययः (२।३)			
नाम (२।१)	धातुः (३।१)	स्वादिः (२।४)	तिवादिः (३।१२)	कृत् (५।१)	तद्धितः (७।१)

स्वादि-विष्णुभक्तयः

['सुव्-विभक्तयः' इति पाणिनीयाः, 'स्यादि-विभक्तयः' इति कालापाः, 'स्यादि-क्तयः' इति मौग्धबोधाः एता नाम्नः परे योजनीयाः । नामानि ('प्रातिपदिकम्' इति पाणिनीयाः, 'लिङ्गम्' इति कालापाः, 'लिः' इति मौग्धबोधाः), कृष्णनामानि च ('सर्व्वनाम' इति पाणिनीयाः कालापाश्च, 'सिः' इति मौग्धबोधाः) सर्व्वेश्वरान्तानि (स्वरान्तानि, अजन्तानि) विष्णुजनान्तानि (व्यञ्जनान्तानि, हलन्तानि, हसन्तानि) इति द्विविधानि, तानि च पुनः पुरुषोत्तम-लिङ्गानि (पुंलिङ्गानि), लक्ष्मी-लिङ्गानि (स्त्रीलिङ्गानि) ब्रह्मलिङ्गानि (क्लीवलिङ्गानि) इति भेदाः ।]

स्वादि-तिवादि-विष्णुभक्ति-रूपाणि

१६

विष्णुभक्तिः ('विभक्तिः', 'क्तिः')

एकवचनम्
(‘वम्’ इति मृगधबोध-
व्याकरणम्, १३)द्विवचनम्
(‘द्वम्’)बहुवचनम्
(‘व्वम्’)

प्रथमा ('प्री' इति मृगधबोध-व्याकरणम्, ७६)	सुं	औ	जस्
द्वितीया ('द्वी')	अम्	औ	शस्
तृतीया ('त्री')	टा	भ्याम्	भिस्
चतुर्थी ('ची')	डे	भ्याम्	भ्यस्
पञ्चमी ('पी')	ङसि	भ्याम्	भ्यस्
षष्ठी ('पी')	ङस्	ओस्	आम्
सप्तमी ('सी')	ङि	ओस्	सुप्
सम्बोधनम्	सु	औ	जस्

सम्बोधने सुः 'बुद्ध'-संज्ञः (२।२४), 'सम्बुद्धिः' इति पाणिनीयाः (२।३।४६) कालापाश्च (२।१।५) 'घिः' इति मृगधबोधा (८०)। पुल्लिङ्गात् स्त्रीलिङ्गाच्च परे 'सुं औ जस् अम् औ' इति पञ्च विभक्तयः शिश्च 'कृष्णस्थान संज्ञाः (२।८१) 'सर्व्वनाम-स्थानम्' इति पाणिनीयाः (१।१।४२), 'घुट्' इति कालापाः (२।१।३-४) 'घिः' इति मृगधबोधाः (८१-८२)। स्वादयः पञ्च विभक्तयः 'पाण्डव'-संज्ञाः (२।४४), 'सुट्' इति पाणिनीयाः (१।१।४३), 'घुट्' इति कालापाः (२।१।३-४) 'घिः' इति मृगधबोधाः (८१)।

तिवादि-विष्णुभक्तयः

['तिङ्'-विभक्तयः' इति पाणिनीयाः, 'आख्यातम्' इति कालापाः, 'त्यादि-क्तयः' इति मृगधबोधाः, एता धातोः परे योजनीयाः। धातवो भ्रातृदादि-ह्लादि-दिवादि-स्वादि-तुदादि-रुधादि-तनादि-क्रधादि-चुरादयः, परपदिनः (परस्मैपदिनः), आत्मपदिनः (आत्मनेपदिनः), मिश्रपदिनः (उभयपदिनः) च, सेट अनिटश्च, सकर्मका अकर्मकाश्चेति भेदाः।]

कृष्णधातुकाः

(‘सार्व्वधातुकम्’ इति पाणिनीयाः कालापाश्च, 'र' इति मृगधबोधाः)

अच्युतः

(‘लट्’ इति पाणिनीयाः, 'वर्त्तमाना' इति कालापाः, 'की' इति मृगधबोधाः)

परपदम्

(‘परस्मैपदम्’ इति पाणिनीयाः कालापाश्च, 'पम्' इति मृगधबोधाः)

आत्मपदम्

(‘आत्मनेपदम्’ इति पाणिनीयाः कालापाश्च, 'मम्' इति मृगधबोधाः)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तिप्	तस्	अन्ति	प्रथमपुरुषः	ते	आते	अन्ते
मध्यमपुरुषः	सिप्	थस्	थ	मध्यमपुरुषः	से	आथे	ध्वे
उत्तमपुरुषः	मिप्	वस्	मस्	उत्तमपुरुषः	ए	वहे	महे

विधिः

(‘विधिलिङ्’ इति पाणिनीयाः, 'सप्तमी' इति कालापाः, 'खी' इति मृगधबोधाः)

परपदम्			आत्मपदम्		
एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	यात्	याताम्	युस्	प्रथमपुरुषः	ईत ईयाताम् ईरन्
मध्यमपुरुषः	यास्	यातम्	यात	मध्यमपुरुषः	ईथास् ईयाथाम् ईध्वम्
उत्तमपुरुषः	याम्	याव	याम	उत्तमपुरुषः	ईय ईवहि ईमहि

विधाता

(‘लोट्’ इति पाणिनीयाः, ‘पञ्चमी’ इति कालापाः, ‘गो’ इति मौग्यबोधाः)

परपदम्			आत्मपदम्		
एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तुप्	ताम्	अन्तु	प्रथमपुरुषः	ताम् आताम् अन्ताम्
मध्यमपुरुषः	हि	तम्	त	मध्यमपुरुषः	स्व आथाम् ध्वम्
उत्तमपुरुषः	आनिप्	आवप्	आमप्	उत्तमपुरुषः	ऐप् आवहैप् आमहैप्

भूतेश्वरः

(‘लङ्’ इति पाणिनीयाः, ‘ह्यस्तनी’ इति कालापाः, ‘घो’ इति मौग्यबोधाः)

परपदम्			आत्मपदम्		
एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	दिप्	ताम्	अन्	प्रथमपुरुषः	त आताम् अन्त
मध्यमपुरुषः	सिप्	तम्	त	मध्यमपुरुषः	थास् आथाम् ध्वम्
उत्तमपुरुषः	पम्	व	म	उत्तमपुरुषः	इ वहि महि

भूतेशः

(‘लुङ्’ इति पाणिनीयाः, ‘अद्यतनी’ इति कालापाः, ‘टी’ इति मौग्यबोधाः)

परपदम्			आत्मपदम्		
एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	दिप्	ताम्	अन्	प्रथमपुरुषः	त आताम् अन्त
मध्यमपुरुषः	सिप्	तम्	त	मध्यमपुरुषः	थास् आथाम् ध्वम्
उत्तमपुरुषः	पम्	व	म	उत्तमपुरुषः	इ वहि महि

रामधातुकाः

(‘आर्द्धधातुकम्’ इति पाणिनीयाः)

अधोक्षजः

(‘लट्’ इति पाणिनीयाः, ‘परोक्षा’ इति कालापाः, ‘ठी’ इति मौग्यबोधाः)

परपदम्			आत्मपदम्		
एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	णल्	अतुस्	उस्	प्रथमपुरुषः	ए आते इरे
मध्यमपुरुषः	थल्	अथुस्	अ	मध्यमपुरुषः	से आथे ध्वे
उत्तमपुरुषः	णल्	व	म	उत्तमपुरुषः	ए वहे महे

बालकल्किः

(‘लुट्’ इति पाणिनीयाः, ‘श्वस्तनी’ इति कालापाः, ‘डी’ इति मौग्यबोधाः)

परपदम्			आत्मपदम्		
एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	ता	तारौ	प्रथमपुरुषः	ता	तारौ
मध्यमपुरुषः	तासि	तास्थस्	मध्यमपुरुषः	तासे	तासाथे
उत्तमपुरुषः	तास्मि	तास्वस्	उत्तमपुरुषः	ताहे	तास्वहे

कामपालः

(‘आशीर्लिङ्’ इति पाणिनीयाः, ‘आशी’ इति कालापाः, ‘डी’ इति मौग्धबोधाः)

परपदम्			आत्मपदम्		
एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	यात्	याताम्	प्रथमपुरुषः	सीष्ट	सीयास्ताम्
मध्यमपुरुषः	यास्	यास्तम्	मध्यमपुरुषः	सीष्ठास्	सीयास्थाम्
उत्तमपुरुषः	यासम्	यास्व	उत्तमपुरुषः	सीय	सीवहि

कल्किः

(‘लृट्’ इति पाणिनीयाः, ‘भविष्यन्ती’ इति कालापाः, ‘ती’ इति मौग्धबोधाः)

परपदम्			आत्मपदम्		
एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	स्यति	स्यतस्	प्रथमपुरुषः	स्यते	स्येते
मध्यमपुरुषः	स्यसि	स्यथस्	मध्यमपुरुषः	स्यसे	स्यसे
उत्तमपुरुषः	स्यामि	स्यावस्	उत्तमपुरुषः	स्ये	स्यावहे

अजितः

(‘लृङ्’ इति पाणिनीयाः, ‘क्रियातिपत्ति’ इति कालापाः, ‘थी’ इति मौग्धबोधाः)

परपदम्			आत्मपदम्		
एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	स्यत्	स्यताम्	प्रथमपुरुषः	स्यत	स्येताम्
मध्यमपुरुषः	स्यस्	स्यतम्	मध्यमपुरुषः	स्यथास्	स्येथाम्
उत्तमपुरुषः	स्यम्	स्याव	उत्तमपुरुषः	स्ये	स्यावहि

*****ॐ*****

लिङ्गानुशासनम्

कृदन्त-पुरुषोत्तमलिङ्गाः

ण-प्रत्ययान्ताः (५।२०७, २१०), घणन्ताः (५।३७७-४१४)*, अलन्ताः (५।३७७, ४१५-४२७)*, अथु-प्रत्ययान्ताः (५।४३४), न-प्रत्ययान्ताः (५।४२५)१, कि-प्रत्ययान्ताः (५।४३६-३७)२।

समास-पुरुषोत्तमलिङ्गाः

रात्र्यन्ताः (६।१४१), अहान्ताः (६।१४१) ३।

तद्धित-पुरुषोत्तमलिङ्गाः

इमन्प्रत्ययान्ताः (७।८३६-८३८)४।

कृदन्त-लक्ष्मीलिङ्गाः

भावविहितक्यप्-प्रत्ययान्ताः (५।१८७-८८, ४४४), इन्प्रत्ययान्ताः (५।४३२), क्ति-प्रत्ययान्ताः (५।४३८-४४३), डाप्प्रत्ययान्ताः (५।४४५-४५३), अनप्रत्ययान्ताः (५।४५१)५, णकप्रत्ययान्ताः (भावे) (५।४५२) इण्प्रत्ययान्ताः (५।४५५), अनिप्रत्ययान्ताः (५।४५६)।

समास-लक्ष्मीलिङ्गाः

अप्रत्ययान्त-धुर्शब्दान्ताः (७।६७)।

तद्धित-लक्ष्मीलिङ्गाः

ताप्प्रत्ययान्ताः (७।३४०, ८३१, ८३३-३४), सुत्रोक्ताः कतिपये=७।३४२-४३, ८३६, ८४८-४६, ८८२, १०७१

कृदन्त-ब्रह्मलिङ्गाः

भावविहित-क्त-प्रत्ययान्ताः (५।२६), त्र-इत्प्रत्ययान्ताः (५।३६४), अनप्रत्ययान्ताः (५।४५७)६, टनप्रत्ययान्ताः (५।४५८-६४)।

समास-ब्रह्मलिङ्गाः

समाहारत्रिरामीनिष्पन्नाः (६।४६, ५१-५२)७, समाहार-रामकृष्णनिष्पन्नाः (६।११८-१३३, १३६), अव्ययीभावनिष्पन्नाः (६।१५२-१७८), अप्रत्ययान्त-पुरुशब्दान्ताः (७।६५)।

तद्धित-ब्रह्मलिङ्गाः

भाव-कर्मार्थ-समूहार्थ-प्रत्ययान्ताः (७।८३१-३८, ८४१-५१, ३३६-३६)८, शाकट-शाकिनप्रत्ययान्ताः (७।८५७), तैल-गोष्ठ-गोयूग-गोषङ्गव-प्रभृतिप्रत्ययान्ताः (७।८७५-७६, ८७८-७९), तय-अय-प्रत्ययान्ताः (७।८६५)९।

* घणन्ता अलन्ताश्च भावार्थे एव पुरुषोत्तमलिङ्गाः, अन्यार्थे तु विशेष्यलिङ्गा अपि भवन्ति। अलन्तेषु—भयं वर्षं पदं मुखं ब्रह्मलिङ्गम्। १। याच्ञा—लक्ष्मीलिङ्गः। २। इषुथि—पुरुषोत्तमलिङ्गः, लक्ष्मीलिङ्गश्च। ३। पुण्याहम्—ब्रह्मलिङ्गः। ४। प्रेम—ब्रह्मलिङ्गोऽपि। ५। कर्मविहित अनप्रत्ययान्तास्तु विशेष्यलिङ्गाः (५।१४६-१४८)। ६। भावविहिता एव बोध्याः। कारकविहितास्तु प्रायेण विशेष्यलिङ्गाः।

७। अकारान्तभिन्नाः, पात्रादीनि तु ब्रह्मलिङ्गा एव (६।५०, ५२), ६।५१, ७।१२६-२८, २१७ सूत्राणान्तु लक्ष्मीलिङ्गा ब्रह्मलिङ्गाश्च। ८। जनता-बन्धुता-खलिनी-हलिनी-गोत्रा-रथकड्या-प्रभृतयः (७।३४२-४३)लक्ष्मीलिङ्गाः वातूलस्तु (७।६७२) पुरुषोत्तमलिङ्गः। ९। लक्ष्मीलिङ्गा अपि भवन्ति।

संग्रहश्लोकाः

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
 नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥१॥
 निमित्तमेकमित्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते ।
 तद्वदस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्तते ॥२॥
 ऊर्ध्वं मानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।
 आयामस्तु प्रमाणं स्यान् सङ्ख्यावाह्या तु सर्वतः ३
 अविकारो द्रवं मूर्तं प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते ।
 च्युतं च प्राणिनस्तत्तन्निभं च प्रतिमादिषु ॥४॥
 आकृतिग्रहणा जातिलिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् ।
 सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह ॥५॥
 सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग् जातिषु दृश्यते ।
 आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥६॥
 इदमस्तु सन्निकृष्टं, समीपतरवर्त्ति चैतदो रूपम् ।
 अदसस्तु विप्रकृष्टं, तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥७॥
 नकारजावनुस्वारपञ्चमी भलि धातुषु ।
 सकारजः शकारश्चे रषाभ्यां दुस्तवर्गज ॥८॥
 उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
 विहाराहारसंहारप्रहारप्रतिहारवत् ॥९॥
 धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते ।
 तमेव विशिनष्ट्यऽन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते ॥१०॥

फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः ।
 धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः ॥११॥
 धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।
 प्रसिद्धेरविवक्षानः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥१२॥
 नीहवहिकृषो ण्यन्ता,
 दुहिब्रू पृच्छिभिक्षिचरुधिशास्वर्थाः ।
 पचियाचिदण्डिकृग्रह, -मथिजिप्रमूला द्विकर्मणिः १३
 न्यादीनां कर्मणो मुख्यं प्रत्ययो वक्ति कर्मजः ।
 नयते गौर्द्विजैर्ग्रामं भारो ग्राममथोह्यते ॥१४॥
 गौणं कर्मदुहादीनां प्रत्ययो वक्ति कर्मजः ।
 गौः पयो दुह्यतेऽनेन शिष्योऽर्थं गुरुणोच्यते ॥१५॥
 बीजकालेषु सम्बद्धा यथा लाक्षारसादयः ।
 वर्णादिपरिणामेन फलानामुपकुर्वन्ते ॥१६॥
 बुद्धिस्थादपि सम्बद्धास्तथा धातूपसर्गयोः ।
 अभ्यन्तरिकृतो भेदः पदकाले प्रकाश्यते ॥१७॥
 निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेत्यमी त्रयः ।
 अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥१८॥
 प्रपरापसमन्ववनिर्दु रभि, -व्यधिसूदतिनिप्रतिपर्य्यपयः
 उप-आङिति विशतिरेष सखे, उपसर्गगणः कथितः
 कविभिः ॥१९॥

*** ॐ ***

अथोणादिप्रकरणम्

२

प्रथमः पादः

१ । कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् । करोतीति कारुः, शिल्पी कारवश्च । 'आतो युक्-' २७६१, वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जयत्यभिभवति रोगान्—जायुरौषधम् । मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्माणमिति —मायुः पित्तम् । स्वादुः । साधनोति परकार्यं—साधुः । अश्रुते—आशु शीघ्रम् । 'अश्रुवीहिः पाटलः स्यात्' ॥ २ । छन्दसीणः । 'मा न आयौ' ॥ ३ । हसनिजनिचरिचटिभ्यो जुण् । दीर्येन इति दारु । 'स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' । जानु । जानुनी । इह 'जनिबध्योश्च' २५१२ इति न निषेधः, अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् । चारु रम्यम् । चाटु प्रियं वाक्यम् । मृगयादित्वात्कुप्रत्यये 'चटु' इत्यपि ॥ ४ । किञ्जरयोः श्विणः । किं शृणुतीति—किंशारुः सस्यशूकं बाणश्च । जरामेति—जरायुर्गर्भाशयः । 'गर्भाशयो जरायु स्यात्' ॥

अथोणादयः ॥ १ । कृवापा—डुकृञ् करणे, वा गतिगन्धनयोः, पा पाने, पा रक्षणे, जि अभिभवे, डुमिञ् प्रक्षेपणे, स्वद आस्वादाने, साध संसिद्धौ, अशू व्याप्तौ । 'विश्वकर्मणि ना कारुस्त्रिषु कारकशिल्पिनोः इति मेदिनीकोशः । 'कारुः शिल्पिनि कारके' इति धरणिकोशस्तदेतदभिप्रेत्याह—कारुरित्यादि । आद्ये योगरूढिः, द्वितीये तु योगमात्रमिति विवेकः । अत एव द्वितीये धात्वर्थं प्रति वारकान्वयो भवत्येव । तथा च भट्टिः—'राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वातरपुङ्गवाः । सर्व्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशत् ॥' इति । पिबन्त्यनेन तैलदिकमिति पायुर्गुदस्थानम् । 'गुदं त्वपानं पायुर्ना' इत्यमरः । पाति रक्षतीति विग्रहे रक्षवोऽपि तथा च मन्त्रः—'भुवस्तस्य स्वतवाः पायुर्गने' इति । 'स्वतवान् पायौ' इति नस्य स्त्वम् । 'अगदो जायुरित्यपि' इत्यमरः । पुलिङ्गसाहचर्याज्जायुः पुंसि । मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा इत्यमरः । गोपूर्वात्—गां—वाचं विकृतां मिनोति प्रक्षिपतीति गोमायुः शृगाल इत्युज्ज्वलदत्तः । वस्तुतस्तु मायुशब्दः 'यत्पशुर्मायुमकृत' 'गोमायुरेकः' इत्यादौ वेदभाष्यकारादिभिस्तथैव व्याख्यातत्वात् । स्वदते रोचते इति स्वादुः । विशेष्यनिघ्नोऽयम् । एवं साधुरपि ॥—आशु शीघ्रमिति । विलम्बाभावमात्रे वलीबं, तद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे तु त्रिलिङ्गम् । 'अथ शीघ्रं त्वरितम्' इत्युपक्रम्य 'वलीवे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यान्निषेधां भेद्यगामि यत् इत्यमरः । व्रीहौ पुंस्येव । 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनादन्यस्मादप्युपभवति—रह त्यागे, गृहीत्वा चन्द्रं रहति—त्यजतीति राहुः । वस निवासे, वसत्यस्मिन्सर्व्वमिति सर्व्वत्रासौ वसतीति वा वासुः, वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः । वसुदेवस्यापत्यमित्यस्मिन्नर्थे 'ऋष्यन्धकवृष्णि कुरुभ्यश्च' इत्यणि कृते वासुदेव इति व्युत्पत्त्यन्तरमिति दिक् ॥ २ । छन्दसीणः । उणनुवर्तते । एति गच्छतीत्यायुः ॥—मा न आयौ इति । आयुशब्दो मनुष्यपत्ययेषु वैदिकनिघण्टौ पठितः । अत एव 'त्वमग्ने प्रथममायुमायवे' 'मा नस्तोके तनये मा न आयौ' इत्यादिगन्त्रेषु वेदभाष्ये तथैव व्याख्यातम् । अर्वाचीनास्तु 'छन्दसीणः' इति सूत्रं बहुलवचनाद्भाषायामपि प्रवर्तत इति स्वीकृत्य 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यमरग्रन्थे आयुशब्दमुक्तान्त व्याचख्युः ॥ ननु 'एतेणिचव' इत्युप्रत्यये सकारान्तो वक्ष्यमाण आयुःशब्दस्तु लोकवेदयोर्निर्विवाद एव । अत एव जटा आयुरस्येति विग्रहे 'गृध्रं हत्वा जटायुषम्' इति रामायणप्रयोगः, 'यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तरयाः समामिर्यदि नायुषः स्यात्' इति श्रीहर्षप्रयोगश्च संगच्छते । तथा च 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यन्नायुः शब्दः सकारान्त इत्येव व्याख्यायतां किमुकारान्ताभ्युपगमेनेति चेत् । अत्राहुः—सकारान्त आयुः शब्दो नपुंसक इति तस्य पुलिङ्गता नेत्याशयेन तथोक्तमिति । अन्ये तु—'छन्दसीणः' इति सूत्रस्य भाषायां प्रवृत्तभावे 'मा वधीष्ट जटायुं माम्' इति भट्टिप्रयोगः, 'तटीं विन्ध्यस्याद्रेरभजत जटायोः प्रथमजः' इति विन्ध्यवणने अभिनन्दोक्तप्रयोगश्च न संच्छेतेत्याहुः । वस्तुतस्तु जटां जातिं प्राप्नोतीति जटायुः । मृगयादित्वात्कुः । आयातीत्यायुः । एवं च 'जटायुषा जटायुं च विद्यादायुं तथायुषा' इति द्विरूपकेशः, 'वायुना जगदायुना' इति वर्णविवेकश्च सुसाध इति दिक् ॥ ३ । हसनि । ह विदारणे, षणु दाने, जन जनने चर गतौ, चट भेदने ॥—दाविति । 'काष्ठं दाविन्धनं त्वेधः' इत्यमरः ॥—चाट्विति । 'चटु चाटु प्रियं वाक्यम्' इति माघः । माघे तु नपुंसकमपि दर्शितम् । 'चाटु चाकृतकसंभ्रममासाम्' इति ॥ ४ किंजरयोः । शृ हिंसायाम् इण् गतौ, आभ्यां किंजरयोरुपपदयोर्जुण् स्यात् ॥—सस्येति । 'किंशारुर्ना सस्यशूके विशिखे कङ्कपक्षिणि

इति मेदिनीकोशः ॥ ५ त्रो रश्च लः । तृ प्लवनतरणयोः । त्रः रश्चेति च्छेदः । केचित्तु तृ ऋ इति प्रक्षिप्य द्वयोरपि मवर्णदीर्घे लौ, तयोस्त्रोर्गित्येकत्वा ऋ गतावित्यस्मादपि जुण्, रस्य ल इति व्याख्याय इयर्नि अर्यते वा—आलुः, शाकविशेषो घटी चेत्याहुः । 'कर्कशालुर्गलन्तिका' ॥ ७ । भृमृशी— । भृञ् भरणे मृड् प्राणत्यागे, शीङ् स्वप्ने, तृ प्लवनतरणयोः, चर गतौ—अयं भक्षणेऽपि, त्सर छद्म गतौ, तनु विसारे, धन धान्ये, दुमीञ् प्रक्षेपणे, दुमस्जो शुद्धौ ॥—भरुरिति । 'भरुः स्वर्णे हरे पुंसि' इति मेदिनी 'भरुर्भर्तृ कनकयोः' इति हेमचन्द्रः ।—शयुरिति । 'अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ' इत्यमरः ॥—तरुरिति । तरन्ति नरकमनेन रोपकाः ॥—चरुरिति । अनवस्त्रावितान्तरुष्मपक्व ओदन याज्ञकाः । त्रिवृच्चवंधिकरणोऽप्येवमुक्तम् । 'उगवादिभ्यो यत्' इति सूत्रे कैयटस्तत्राह—स्थालीवाची चरुशब्दस्तात्स्थयादोदने भाक्त इति 'तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे' इति मेदिनी । 'धनुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिमेदे शरासने' इति नान्ते मेदिनी । विश्वप्रकाशमुदाहरति—धनुषा चेत्यादि । धनुषा सार्धं धनुं विदुरित्यर्थः । 'स्यात्तनुस्तनुषा सार्धम्' इत्यतः सार्धमित्यनुषज्यते । 'शुद्धवंशजनितोऽपि गुणस्य स्थानतामनुभवन्नपि शक्तः । क्षिप्नुरेनमृजुमाशु विपक्षं सायकम्' इति श्रीहर्षश्लोकशेषः । 'धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं व गिष्यति' इति धन्वन्तरिः । इह पूर्वत्र च धनुरिति उकारान्तः सकारान्तो वा बोध्यः । न च सकारान्तधनुः शब्दो नपुंसक एवेति शङ्कम् । 'अथास्त्रियाम् । धनुश्चापो' इत्यमरोक्त्या तस्यापि पुंस्त्वात् ॥—किंनर इति । 'तुरङ्गवदनो मयुः' इत्यमरः । 'मीनातिमिनोति'—इत्यात्व तु नेह, बाहुलवात् । 'मयुस्तुरंगवदने' मृगेऽपि मयुरिष्यते' इति विश्वः । मज्जति पानीये इति मदगुः ॥ ८ अणश्च । अण शब्दे अस्मादुप्रत्ययः स्यात् ॥—चादिति । कटे वर्षादौ, वट वेष्टने । वटति रसनामिति कटुः । 'वटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि नपुंसकमकार्ये स्यात्पु लिङ्गो रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्धोश्च मत्सरेऽपि स्वरेऽपि च' इति मेदिनी ॥—वटुरिति । वटनिति वटुः । 'वटुर्द्विजसुतः स्मृतः' इति संसारावर्तः । नटवटुरिति तूपचागत् ॥ ९ अभिव्याप्येति । यद्यपि 'फलिपाटि—' इति सूत्रं यावदनुवर्तत इति न्यायग्रन्थेन 'मर्यादीकृत्य' इत्यपि प्रतीयते तथाप्यभिव्याप्येत्येवोचितम्, 'पिबतं सोम्यं मधुः' इत्यादौ मधुशब्दस्याद्युदात्ततादर्शनात् । 'वोतो गुणवचनान् इति सूत्रे हरदत्तेनाप्यभिव्याप्येति स्पष्टमभिधानाच्चेति भावः ॥ १० शृस्वृस्निहि । शृ हिंसायाम्, स्वृ शब्दोपतापयोः स्निह उपतापे, त्रपूष् लज्जायाम्, असु क्षेपणे, वस निवासे, हन हिंसागत्योः विनद्ध आर्द्राभावे, बन्ध बन्धने, मन ज्ञाने ॥—शरुरिति । 'शरुः कोपे शरे वज्रे' इति हेमचन्द्रः ॥—स्वरुर्वज्रमिति । तद्धि अग्निं दृष्ट्वा लपते लज्जत इव । 'त्रपु सीसकरङ्गयोः इति मेदिनी । अस्यन्ति क्षिपन्ति शरीरमित्यसवः प्राणाः ॥—हनुरिति । 'हनुः पुमान्परो गण्डान्' इति वररुचिकोशः । स्त्रीलिङ्गोऽप्ययम् । 'हनुर्हृद्विलासिन्यां नृत्यारम्भे गदेस्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' इति मेदिनीकोशः । अतिशायने मतुप् । हनुमान् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दृशिग्रहणात्पाक्षिको दीर्घः, हनुमान् । स्नेहेन बध्नातीति बन्धुः

‘विदि अवयवे’ । बिन्दुः ॥ ११ । स्यन्देः संप्रसारणं धश्च । ‘देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्’ इत्यमरः ॥ १२ । उन्देरिच्चादेः । उनत्ति इन्दुः ॥ १३ । ईषेः किच्च । ईषेरुः स्यात्स च कित् आदेरकारादेशश्च । ईषते= हिनस्ति ईषुः शरः । ‘इषुर्द्वयोः’ ॥ १४ । स्कन्देः सलोपश्च । कन्दुः ॥ १५ । सृजेरसुम् च चात्सलोप उप्रत्ययश्च । रज्जुः ॥ १६ । कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च । ककारतकारयोर्विनिमयः । तर्कुः सूत्रवेष्टने । १७ । नावञ्चेः । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । नियतमञ्चति न्यङ्कुर्मृगः ॥ १८ । फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधयश्च । फलेर्गुक्, फल्गु । पाटेः । पटिः, पाटयतीति पटुः । नम्यतेऽनेने नाकुर्वलमीकम् नम्यते इति मधु । जायते इति जतु ॥ बलेर्गुक् च । ‘वल संवरणे’ वल्गुः ॥ २० । शः कित्सन्वच्च । श्यतेरुः स्यात्स च कित् सन्वच्च । शिशुर्बालः ॥ २१ । यो द्वे च । ययुरश्वोऽश्वमेवीयः । ‘सन्वत्’ इति प्रकृतं द्वे ग्रहणमित्वनिवृत्त्वर्थम् ॥ २२ । कुभ्रश्च । बभ्रुः । ‘बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रु नकुलपिङ्गलौ’ । चादन्यतोऽपि—चक्रुः कर्ता । जघ्नुर्हन्ता । पपुः पालकः ॥ २३ । पृभिदिव्यधिगृधिघृषिभ्यः । कुः स्यात् पुरुः । भिनत्ति भिदुर्वज्रम् । ‘ग्रहिज्या’—२४१२ इति संप्रसारणम्, विरहिणं विध्यति विधुः । ‘विधुः’ शशाङ्के कपूर्वे हृषीकेशे च राक्षसे । गृधुः कामः । ध्रुपर्दक्षः ।

प्रज्ञादित्वाद्बान्धवः । ‘बन्धुर्बन्धूकपुष्पे स्याद्वन्धुर्भ्रातिरि बान्धवे’ इति विश्वः । मन्त्रादिराजो मन्त्रश्च ॥ ११ स्यन्देः— । स्यन्दू प्रसवणे ॥ १२ उन्देः— । उन्दी क्लेदने ॥ १३ ईषेः । ईष गतिर्निःसादानेषु ॥ १४ स्कन्देः स्कन्दिर गतिशोषणयोः ॥—कन्दुरिति । स्कन्दत्यस्मिञ्जनताप इति व्युत्पत्त्या भोगस्थानमिति केचित् । अन्ये तु—स्कन्दति शोषयतीति कन्दुर्लोहादिपात्रमित्याहुः । अत एव क्वलीवेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना वन्दुर्व स्वेदनी स्त्रियाम्’ इत्यमरः । ‘कन्दुर्वा ना’ इति पूर्वेणान्वयाद्वा पुमानित्यर्थः ॥ १५ सृजेः । सृज विसर्गः । सृजतीति रज्जुः, स्त्रियाम् । आगमसकारस्य इच्छुत्वेन शः । जश्त्वेन जः । सृजेरजुम् चेति सुवचमिति नव्याः ‘रज्जुर्वेण्यां गुणोऽपि च’ इति मेदिनी ॥ १६ कृतेराद्यन्त— । कृती छेदने ॥—तर्कुरिति । कृत्यतेऽनेनेति तर्कुः सूत्रवेष्टनयन्त्रविशेषः । ‘तर्कुटी सूत्रला तर्कुः’ इति हारावली ॥ १७ नावञ्चेः । अच्चु गतौ । ‘न्यङ्कुर्मृगो पुंसि’ इति मेदिनी ॥ १८ फलिपाटि । फल निष्पत्तौ, पट गतौ, ण्यन्तः । णम प्रह्वत्वे शब्दे, मन ज्ञाने, जनी प्रादुर्भावे, एभ्य उः स्यादेषां च यथाक्रमं गुणागमः पटि नाकि ध त इत्यादेशाश्च भवन्ति । इह एकापि षष्ठी विषयभेदाद्विद्यते । गुणागमे हि फलेरवयवषष्ठी पट्याद्यादेशचतुष्टयविधौ तु पाट्यादिभ्यः स्थानषष्ठी, सापि धतयोर्विधौ अन्ता—इत्युपसंह्रियत इति विवेकः । अनागमकानां सागमका आदेश इति पक्षे तु स्थानषष्ठ्येवेति बोध्यम् । ‘फलवसारेऽभिधेयवत् । नदीभेदेऽलयां स्त्री’ इति मेदिनी । —नाकुर्वलमीकमिति । ‘वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम्’ इत्यमरः ॥—मध्विति । ‘मधुश्चैत्रे च दैत्ये च मद्ये पुष्परसे मधु’ इति हट्टचन्द्रः । ‘मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिवस्यापि वाचकः । अर्धचादिगणे पाठात्पुंनपुंसकयोर्मधुः’ इति शाश्वतः ॥ १९ बल संवरण इति । दन्त्योष्ठ्यादिः । ‘वल्गुः’ स्याच्छगले पुंसि सुन्दरे चाभिधेयवत्’ इति मेदिनी । यत्तु उज्ज्वलदत्तेन ‘बलेर्गुक् च’ इति ओष्ठ्यादि पठित्वा बल प्रणने इत्युपन्यस्तं तल्लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । अयं नाभा वदति वल्गु वो गृहे’ इत्यादौ दन्त्यांष्ठ्यापाठस्य निर्विवादत्वात् ॥ २० शः कित् ।—शो तनूकरणे, अस्मादुप्रत्ययः ‘आदेच उपदेशे’ इत्वात्वं, द्वित्व, सन्यतः इत्यभ्यासस्येत्वम्, आत्तो लोप इटि च’ इत्याकारलोपः, शिशुः ॥ २१ यो द्वे च । या प्रापणे ॥ २२ कुभ्रश्च भृञ् भरणे, अस्मात्कुप्रत्ययो धातोर्द्वित्वं च । भरतीति बभ्रुः । धरणिकोशस्थमाह—बभ्रुरित्यादि । ‘बभ्रुर्वैश्वानरे शूलपाणौ च गरुडध्वजे । विशाले नकुले पुंसि पिङ्गले स्यामिधेयवत्’ इति मेदिनीकोशः ।—चादन्यतोऽपिति । भ्रः कुश्चेति वक्तव्ये प्राक् प्रत्ययनिर्देशादित्येके । भ्रश्चेति प्रकृतिसंसृष्टेन चकारेण प्रकृत्यन्तरसमुच्चयादित्यन्ये ॥ २३ पृभिदि । पृ पालनपूरणयोः, भिदिर् विदारणे, व्यध ताडने, गृधु अभिकाङ्क्षायाम्, त्रिधिषा प्रागल्भ्ये ॥—पुरुरिति । कुप्रत्यये परतः ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य’ इत्युत्वे रपरत्वम् । ‘पुरुः प्राज्येऽभिधेयवत् । पुंसि स्याद्देवलोके च नृपमेदपरागयोः’ इति मेदिनी । ‘विधुः शशाङ्के’ इत्यादिस्तु विश्वकोशः । इह सूत्रे दृषिहृषिभ्यश्चेति पठित्वा ह्रुर्हर्षः । ‘सूर्याग्निशनिराहवोऽपि हृषवः’ इति केचित् ॥

२४ । कृग्रोरुच्च । करोतीति कुरुः । गृणातीति गुरुः ॥ २५ । अपदुःसुषु स्थः । 'सुषुमादिषु च' १०२४ इति षत्वम्, अपष्टु प्रतिकूलम् । दुष्टु । सुष्टु ॥ २६ । रपेरिच्चोपधायाः । अनिष्टं रपतीति रिपुः ॥ २७ । अजि-
हृशिकम्पमिपशिबधामृजिपशितुकधुक्दीर्घहकाराश्च । अर्जयति गुणान् ऋजुः । सर्वानविशेषेण पश्यतीति
पशुः । कन्तुः कन्दर्पः । अन्धुः कूपः । 'पांशुर्ना न द्वयो रजः' । तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपांसवः ।
बाधते इति बाहुः । 'बाहु स्त्रीपुंसयोर्भुजः' ॥ २८ । प्रथिअदिभ्रसजां संप्रसारणं सलोपश्च । त्रयाणां कुः
संप्रसारणं भ्रसजेः सलोपश्च । पृथुः । मृदुः । न्यङ्कादित्वात्कुत्वम्, भृज्जति तपसा भृगुः ॥ २९ । लङ्घि-
बंह्योर्नलोपश्च । लघुः । * बालमूललघ्वलमङ्गलीनां वा लो रत्वमापद्यते । रघुर्नृपभेदः । बहुः ।
३० । उणोतेर्नलोपश्च । उरुः सक्थि ॥ ३१ । महति ह्रस्वश्च । उरु महत् ॥

३२ । श्लोषेः कश्च श्लिष्यतीति श्लिकुर्भृत्यः, उद्यतो ज्योतिश्च । ३३ । आङ्परयो
खनिश्रृभ्यां डिच्च । आ खनतीति आखुः । परं शृणुतीति परशुः । पृषोदरादित्वादकारलोपात्पर्शुरपि ॥
३४ । हरिमितयोर्द्रुवः । 'द्रु गतौ' अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स च डित् हरिभिर्द्रुयते हरिर्द्रुवृक्षः ।
मितं द्रवति मितद्रुः समुद्रः ॥ ३५ । शते च । शतधा द्रवति शतद्रुः । बाहुलवात्केवलादपि, द्रवत्यूर्ध्वमिति
द्रुवृक्षः शाखा च । तद्वान् द्रुमः ॥ ३६ । खरु शङ्कुः पीयू नीलङ्गुलिगु । पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते
खनते रेफश्चान्तादेशः, खरुः, कामः क्रूरो मूर्खोऽश्वश्च । 'शङ्कुर्नी नीलशत्ययो' । पिवतेरीत्वं युगागमश्च

२४ । कृग्रोरुच्च । डुकृञ् करणे, गृ शब्दे । आभ्यां कुः स्यादुकारोऽन्ता देशश्च । 'उण रपरः' ।
'कुरुर्नृपान्तरे भक्ते पुमान् पुंभूमिनीवृत्ति' इति मेदिनी ॥ २५ । अपदुःसु । षा गतिनिवृत्तौ ।—सुषुमेत्यादि
एतच्च न्यासाद्यनुरोधेनोक्तम् । वार्तिककृता तु स्थास्थिस्थूनामुपसंख्यानम् । 'अपष्टुः पुंसि बाले च वामे
स्यादन्यलिङ्गकः' इति मेदिनी । वामे—प्रतिकूले । एषां त्रयाणां मृगयादिभाटेन सिद्धत्वात्सूत्रमिदं
न्यासकारस्य संमतमिति रक्षितः ॥ २७ । अजिहृशि । 'अर्ज अर्जने' अस्य ऋजिरादेशः, हृशेः पशिरादेशः,
कमेस्तुगागमः । अम रोगे गत्यादौ वा, अस्य धुगागमः । पशि नाशने सौत्रो धातुरस्य दीर्घः । बाधु लोडने,
अस्य हादेशः । षड्भ्योऽपि कुप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।—अविशेषेणेति । चादिगणो पश्चिति पठितम् । 'पशु
दृश्यर्थमव्ययम्' इति धरणिः । कन्तुः कन्दर्पः । 'कन्तुर्मकराङ्कः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥—पांशुरिति । पडि
पसि नाशने चुरादिदन्त्यान्तः ॥—स्त्रीपुंसयोरिति । उक्तं ह्यमरणे द्वौ परौ द्वयोः । भुजबाहुः इति । परौ
द्वौ भुजबाहुशब्दौ द्वयोः स्त्रीपुंसयोरिति तदर्थः । अकारान्तोऽप्ययम् । अत एव 'बाहोऽश्वभुजयोः पुमान्'
इति दामोदरः । 'बाहा भुजे पुमान्मानभेदाश्ववृषवायुषु' इति मेदिन्यां टावन्तोऽप्ययम् ॥ २८ प्रथिअदि—।
प्रथ प्रख्याने, अद मर्दने, भ्रसज पाके । प्रथते इति पृथुः । 'पृथु स्यान्महति त्रिषु । स्ववपत्र्यां वृष्णजीरेऽथ
पुमानौ नृपान्तरे' इति मेदिनी । अदितुं शक्यतेऽवठितत्वादिति मृदुः कोमलः । भृगुः शुक्रे प्रपाते च जमदग्नौ
पिताकिनि' इति विश्वः । २९ । लङ्घि । लघि गतौ, बहि महि वृद्धौ ॥—लघुरिति । 'पृवकायां स्त्री लघुः
क्लीवं शीघ्रे कृष्णागुरुण्यपि' इति त्रिकाण्डशेषः । 'लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यदत्वलीवम् । शीघ्रे
कृष्णागुरुणि च पृवकानामोषधौ स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥—नृपभेद इति । एतेन 'अवेक्ष्य धातोर्ग नार्थ-
मर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम्' इति कालिदासवचनं व्याख्यातम् ॥—बहुरिति । 'बहु स्याद्यादि-
संख्यासु विपुले त्वमिधेयवत्' इति मेदिनी ॥ ३० ऊरुरिति । 'सक्थि क्लीवे पुमानूरुः' इत्यमरः । ऊर्णयते
आच्छाद्यते इत्यूरुः । कर्मणि प्रत्ययः ॥ ३१ । ऊरु महदिति । कर्तरि प्रत्ययः ॥ ३२ श्लोषेः—। श्लिष
आलिङ्गने अस्मात्कुप्रत्ययः कश्चान्तादेशः ॥—उद्यत इति । स हि यावत्कार्यं श्लिष्यति—लगति ।
व्याप्रियति इति यावत् ॥ ३३ आङ्परयोः । खनु अवदारणे, श्रु हिंसायाम् ॥—पर्शुरपीति । 'पर्शुः
परशुना सह' इति विश्वः ॥ ३४ हरिमितेति । द्रु गतौ, अस्मद्धरिमितयोरुपपदयोः कुः स्यात्स च डित् ॥—
हरिर्द्रुवृक्षः इति । दारुहरिद्रा इत्येके । शतद्रुर्नदीभेदः । 'शतद्रुस्तु शतुद्रिः स्यात्' इत्यमरः ॥—तद्वानिति
'द्युद्रुभ्यां मः' इति मः ॥ ३६ खरुशङ्कुः । खनु अवदारणे, शकि शङ्कायाम् ॥—काम इत्यादि । खरुः
पतिवरा कन्येत्यपि बोध्यम् । खरुर्दपे हरे दैत्ये हये श्वेते तु वाच्यवत् इति विश्वत्रिकाण्डशेषौ । शङ्कते

पीयुर्वायसः कालः सुवर्णं च । निपूर्वात् 'लगि गतौ' अस्मात्कुत्वं नेदीर्घश्च, नीलङ्गुः क्रिमिविशेषः शृगालश्च । नीलाङ्गु गिति पाठान्तरम् । तत्र धातोरपि दीर्घः । 'लगे सङ्गे' अस्य अत इत्वं च, लगतीति लिगु चित्तम् । लिगुमूर्खः । ३७ । मृगव्यादयश्च । एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृगं यातीति मृगयुर्व्याघः देवयुर्वामिकः । मित्रयुर्लोकयात्राऽभिज्ञः । आकृतिगणोऽयम् ॥ ३८ । मन्दिवाशि मथि चित्ति चङ् वयङ् किभ्य उरच् । मन्दुरा वाजिशाला । वाशुरा रात्रिः । मथुरा । चतुरः । चङ्कुरो रथः । अङ्कुरः । खर्जुरादित्वात् 'अङ्कुरः' अपि ॥ ३९ । व्यथेः संप्रसारणं किच्च । 'विथुरश्चोररक्षसोः' ॥ ४० । मुकुरद्वुरौ । मुकुरो दर्पणः । बाहुलकान्मकुरोऽपि । 'हृ विदारणे' । धातोर्द्विवचनमभ्यासस्य रुक् टिलोपश्च ।

'द्वुरस्तायदे भेके वाद्यभाण्डाद्विभेदयोः । द्वुरा चण्डिकायां स्याद्ग्रामजाले च द्वुरम्' ॥ इति विश्वः । ४१ । मद्गुरादयश्च । उरजन्ता निपात्यन्ते । माद्यतेर्गुक्, मद्गुरो मत्स्यभेदः । 'ववृ वर्णे' रुगागमः, 'कवुरः श्वेतरक्षसोः' । बध्नातेः खर्जुरादित्वादूरोऽपि, 'बन्धूबन्धुरौ स्यातां नम्रमुन्दरयोस्त्रिषु' इति रन्तिदेवः । (ग) कुक्तेर्वा कुक् च । कुक्कुरः । ककुरः ॥ ४२ । असेरुरन् । असुरः । प्रजाद्यण, आसुरः ॥

अस्मादिति शङ्कुः । 'शङ्कुः कीले गरे शस्त्र संख्यापादपभेदयोः । यादभेदे च पापे च स्थाणावपि च दृश्यते, इति विश्वः ॥—पीयुरिति । 'पीयुः बाले रवौ घोरे' इति मेदिनी ॥—क्रिमियिशेष इति । नीलङ्गुः क्रिमिजातौ स्याद्भ्रमरालीप्रसूनयोः' इति विश्वः । 'नीलङ्गु स्यात्कृमौ पुंसि भ्रमराख्यां तु योषिति' इति मेदिनीकारः ॥—पाठान्तरमिति । 'नीलङ्गुरपि नीलाङ्गुः' इति विश्वः ॥—धातोरपीति । केचित्तु नील-शब्दे उपपदे गमेश्लोपः, उपपदस्य मुमु, दीर्घश्च पाक्षिको निपात्यते इत्याहुः । 'लिगु चित्ते नपुंसकम्' इति वररुचिः ॥ ३७ मृगव्यादयश्च । 'मृगयुः पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेश्वरि' इति मेदिनी । 'मृगयुर्ब्रह्मणि ख्यानो गोमायुर्व्याघरपि' इति विश्वः । 'देवयुर्वाच्यलिङ्गः स्याद्वामिके लोकयात्रिके' इति मेदिनी ॥—आकृतिगण इति । तेन पील प्रतिष्ठम्भे, अस्मात्कुः । 'पीलुर्गचे द्रुमे काण्डे परमाणुप्रसूनयोः' इति विश्वः । भाट्टास्तु—पीलुशब्दस्य वृक्षे आर्यप्रसिद्धिर्गजे तु म्लेच्छप्रसिद्धिरित्याश्रित्य व्यवजह्लः । पडि गतौ, अस्मात्कुः धातौर्द्विश्च । पाण्डुः । कडि मदे—कण्डुरित्यादि बोध्यम् ॥ ३८ मन्दिवाशि । मदि स्तुत्यादौ, वाशु शब्दे, मथे विलोडने, चते याचने, चङ्क इति सोत्रो धातुः, अकि लक्षणे ॥—वाशुरा रात्रिरिति । वाश्यन्ते अस्थामिति विग्रहः । वाशुरो गर्दभ इत्यन्ये । 'वाशुरा वाशितारात्र्योः' इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥—चङ्कुर इति । 'चङ्कुरः स्यन्दने वृक्षे' इति मेदिनी । 'अङ्कुरो रुधरे लोम्नि पानीयेऽभितवोद्भिदि' इति ।—खर्जुरादित्वादिति । ऊरुप्रत्ययोऽपीति भावः । 'अङ्कुरोऽङ्कुर एव च' इति विश्वप्रकाशः । ३९ व्यथेः— । व्यथ भयसंचलनयोरस्मादुरच् कित्स्याद्धातोः संप्रसारणं च । दशपाद्यां तु 'व्यथेः संप्रसारणं धः किच्च' इति सूत्रं पठित्वा धकारमन्तादेशं विधाय विधुरोऽनग्निक इत्युदाहृतम् । माधवप्रसादकारादिभिरपि तदेवानुसृतं । न त्वेतद्युक्तम् । 'त्वमेपां विथुरा शवांसि' 'अथ विद्धा विथुरेणाचिदस्ता' इत्यादिमन्त्रेषु थका-राठस्य निविवादत्वात् । यदपि माधवेनोक्त—विदिभिदिच्छदिरित्यत्र 'व्यथेः संप्रसारणं च' इति वचनात्कुरचि श्रान्तं रूपमिति, तदति स्थवीयः । कुरज्विधायके सूत्रे व्यथेरूपसंख्यानस्याप्रसिद्धत्वात् । तस्मादिह 'धः किच्च' इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जयोरुक्तत्वात् । इह व्यथेः किच्चेत्येवास्तु 'ग्रहिज्या—' इत्यनेन संप्रसारणं स्यादेवेति न भ्रमितव्यम् । ग्रहिज्यादिषु व्यधिर्वर्गचतुर्थो न त्वयमिति निष्कर्षात् ॥ ४० मुकुर इति । मकि मण्डने, अस्मादुरच् नलोपश्च बाहुलकादिति धातरूपधायाः पक्षे उकार इति भावः । 'मकुरो मुकुरोऽपि च' इति विश्वः । 'मकुरः स्यान्मुकुरवर्धरणे बकलद्रुमे । कुलालदण्डे' इति मेदिनी ॥—धातोर्द्विवचनमिति । केचित्तु गुणी दुगागमश्च निपात्यत इत्याहुः ॥—ग्रामजाले चेति । ग्रामजालेति पाठान्तरम् ॥ ४१ मद्गुरादयश्च । मदी हर्षे ॥—कवुर इति । 'कवुर सलिले हेम्नि कवुरः पापरक्षसोः । कवुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्' इति मेदिनी ॥—बन्धूरबन्धुराविति । बन्ध बन्धने ॥ (ग) कुक्कुर इति । कुक् आदाने । कुक्कुरः कुकुरो मतः' इति हट्टचन्द्रः । 'कुक्कुरः सारमेये ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' इति मेदिनी । तत सातत्यगमने, तादिदीर्घः । आतुरः । वा गति गन्धनयोः । गुगागमः । 'वागुरा मृगबन्धिनी' इत्यादिरपि ज्ञेयम् ॥ ४२ असेः । असु क्षेपणे ॥

अतः प्रमाणानुसारं जयानन्दिका अन्य तु दन्त्यमवच्छिन्त । अजिर प्राङ्गण कार्य विषय ददुरऽनिल इति

ह्रस्वत्वं च, शिविरम् ॥ ५४ । शलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभुभ्य इलच् । सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम् । कलिलम् । अनिलः । महिला । पृषोदरादित्वात् महेला अपि । भड इति सौत्रो धातुः, भडिलौ शूरसेवकौ । भण्डिलो दूतः कल्याणं च । शण्डिलो मुनिः । पिण्डिलो गणकः । तुण्डिलो मुखरः । कोकिलः । भविलो भव्यः । बाहुलकात्कुटिलः ॥ ५५ । कमेः पश्च । कपिलः ॥ ५६ । गुपादिभ्यः कित् । गुपिला राजा । तिजिलो निशाकरः । गुहिलं वनम् ॥ ५७ । मिथिलादयश्च । मथ्यन्तेऽत्र रिपवो मिथिला नगरी । पथिलः पथिकः ॥ ५८ । पथिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् । पतेरः पक्षी गन्ता च । कठेरः कृच्छ्रजीवी । कुठेरः पणाशः । बाहुलकान्नुम्न । गडरो मेघः । गुडरो गुडकः । दंशरो हिंस्रः ॥ ५९ । कुम्बेर्नलोपश्च । कुबेरः ॥ ६० । शदेस्त च । शतेरः शत्रुः ॥ ६१ । मूलेरादयः । एरगन्ता निपात्यन्ते । मूलेरो जटा । गुधेरो गोप्ता । गुहेरो लोहघातकः । मुहेरो मूर्खः ॥ ६२ । कबेरोतः पश्च । कपोतः पक्षी ॥ ६३ । भातेर्डवतुः । भानीति भवान् । ६४ । कठिचकिम्यामोरन् । कठोरः । चकोरः ॥ ६५ । किशोरादयश्च किपूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः किमोऽन्त्यलोपः, किशोरोऽश्वशावः । सहोरः साधुः ॥ ६६ । कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् । कपीति निर्देशान्नलोपः कपोलः । गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायौ । कटोलः वटुः । पटोलः ॥ ६७ । मीनातेरुर्न । मयूरः ॥ ६८ । स्यन्दे संप्रसारणं च । सिन्दूरम् ॥ ६९ । सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्-

मेदिनी । 'शिशिरो ना हिमे न स्त्री ऋतभेदे जडे त्रिषु इति च । विश्वकोशस्थमाह—शिशिरं स्यादिति । खदिरो वृक्षभेदः । 'खदिरी शाकभेदे, स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने इति मेदिनी ।—शिविरमिति । शेरतेऽस्मिन् राजबलानि । 'निवेशः शिविरं षण्ठे' इत्यमरः ॥ ५४ सलिकलि—। षल गतौ, कल संख्याने, अन प्राणने, मह पूजायाम्, भडि परिभाषणे, भदि कल्याणे सुखे च, शडि रुजायाम्, पिडि संघाते, तुडि तोडने, कुक आदाने, भू सत्तायाम्, कुट कौटिल्ये ॥—कलिल इति । मिश्रो गहनश्च । 'कलिलं गहनं समे' इत्यमरः ॥ —महिलेति । 'महिला फलिनीस्त्रियोः' इति मेदिनी । 'प्रियङ्गु फलिनी भली' इत्यमरः ।—पृषोदरेति । तथा च दमयन्तीकाव्ये प्रयोगः—'परमहेलारतोऽप्यपरदारिकः' इति । परस्य महेला स्त्रीः अथ च परमा उत्कृष्टा हेला क्रीडा तत्र रत इत्यर्थः ॥ ५५ कमेः । कमु कान्तौ । अस्मादिलच् पश्चान्तादेशः । 'कपिलो रेणुकायां च शिशपागोविशेषयोः । पुण्डरीके करिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् । नाऽनले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुक्कुरे' इति मेदिनी । रेणुकेह लताविशेषः । 'हरेणू रेणुका कुन्ती तपिला भस्मगन्धिनी' इत्यमरात् ५६ गुपादिभ्यः । गुपू रक्षणे, तिज निशाने, गुहू संवरणे ॥ ५७ मिथिलादयश्च । मथे विलोडने । अकारस्येत्वं निपातनान् । पथे गतौ ॥ ५८ पतिकठि । पतलू गतौ, कठ कृच्छ्रजीवने, कुठि च, गड सेचने, गुड रक्षायाम् दंश दशने । कुठिधातोरिदित्वात् नुमि प्राप्ते आह—बाहुलकादिति ॥ ५९ कुम्बेः । कुबि आच्छादने । अन्येषामैश्वर्यं कुम्बतीति कुबेरः । 'कुबेरस्त्रयम्बकसखः' ॥ ६० शडेः । शदलू शातने ॥ ६१ मूलेरा । मूल प्रतिष्ठायाम्, गुध परिवेष्टने, गुहू संवरणे, मुहू वैचित्ये ॥ ६२ कबेः । कबू वर्णे । 'कपोतः स्याच्चित्रकण्ठे पारावतविहङ्गयोः' इति मेदिनी । 'कपोतः पक्षिमात्रेऽपि' इति त्रिकाण्डशेषः । अत्र ओतचश्चित्त्वं प्रामदिकम् 'यत्कपोतः पदमग्नौ कृणाति,' 'देवाः कपोत इषितो यदिच्छन्—' इत्यादौ सर्वत्र प्रत्ययसचरेण मध्योदात्तस्यैवापलभ्यमानत्वादित्याहुः ॥ ६३ भातेः । भा दीप्तौ ।—भवानिति । सर्वनामशब्दोऽयम् ॥ ६४ कठि । कठ कृच्छ्रजीवने, चक तृप्तौ । कठोरः कठिनः पूर्णश्च । 'कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः' इति माघः । चकोरः पक्षिभेदः ॥ ६५ किशोरा । शृ हिंसायाम् । षह मर्षणे । किशोरोऽश्वस्य शावके । तैलपण्याँषधौ च स्यात्तृणावस्थसूर्ययोः' इति मेदिनी ॥ ६६ कपिकडि । कपि चलने, गड सेचने, गडि वदनैकदेशे, कटे वर्षावरणयोः, पट गतौ ॥—कपोल इति । वेचित्तु सत्रे कडि पठन्ति । कडि मदे । कण्डोलश्चण्डलः । चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी' इत्यमरः ॥—पटोल इति । 'पटोल वस्त्रभेदे नौषधौ ज्योत्स्नयां तु याषिति' इति मेदिनी । कल्ल शब्दे । बाहुलकादतोऽप्योलच् । 'कल्लोलः पुंसि हर्षे स्यान्महत्समिषु वारिणः' इति मेदिनी ॥ ६८ स्यन्देः । स्यन्दू प्रस्रवणे । सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तवर्णकं' इति मेदिनी विश्वप्रकाशौ ॥ ६९ सितनि । पित्र् बन्धने, तनु विस्तारे, गमलू गतौ, मसी परिणामे, षच

क्रुशिम्यस्तुन् । मिनांतीति सेतुः । 'नितुत्र— ३१६३ इति नेट् । तन्तुः । गन्तुः । मस्तु दधिभण्डम् । सच्यत इति मक्तुः, अर्धर्चादिः । 'ज्वरत्वर—' २६५४ इत्यूठ्, तत्र विङ्नीत्यनुवर्तते इति मते तु बाहुलकान्, ओतुर्विडालः । धातुः । क्रोष्टा ॥ ७० । पः किच्च । पिबतीति पितुः । 'पितुर्वह्नौ दिवाकरे' ॥ ७१ । अर्तेश्च तुः । अर्तेस्तुः स्यात्प च कित् । 'ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोः' ॥ ७२ । कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च । एभ्यस्तुः स्यात् । 'कन्तुः कन्दर्पचित्तयोः' । मन्तुरपराधः । जन्तुः प्राणी । 'गातुः पुंकोकिले भृङ्गे गन्धर्वे गायनेऽपि च' । भ्रातुरादित्यः 'यातुरध्वगकालयोः' वक्षसि वलीवम् । हेतुः वारणम् ॥ ७३ । चायः किः । 'केतुर्ग्रहपताकयोः' ॥ ७४ । आप्नोतेह्रस्वश्च । अण्त् शरीरम् ॥ ७५ । वसेस्तुन् । वस्तुः ॥ ७६ । अगारे णिच्च । 'वेमभूर्वास्तुरस्त्रियाम्' ॥ ७७ । कृजः क्रतुः । क्रतुर्यज्ञः ॥ ७८ । एधिवह्योश्च तुः । एधतुः पुरुषः । वहतु-रनड्वान् ॥ ७९ । जीवेरातुः । 'जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनौषधे' ॥ ८० । आतृकन् वृद्धिश्च । जीवेरित्येव । 'जैवातृकस्त्विन्दुभिषचायुष्मत्सु कृषीदले' ॥ ८१ । कृषिचमित्तिधनिसजिखजिभ्य ऊः । 'कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षून्त्यां स्त्रियां मता' । चमूः । तनूः । धनूः शस्त्रम् । 'सर्ज सर्जने' सर्जर्वणिक् । खर्ज व्यथने खर्जूः पामा ॥ ८२ । मृजेर्गुणश्च । मर्जुः शुद्धिकृत ॥ ८३ । वहो धश्च । 'वधूर्जायास्तुषास्त्रीषु' ॥ ८४ । कषेच्छश्च । कच्छूः पामा ॥ ८५ । णित्कसिपद्यते । कासूः शक्तिः । पादूश्चरणधारिणी । आरूः

सेचने, अत्र रक्षणादौ, दुदाञ् धारणपोषणयोः, कुश आक्रोशे । 'सेतुर्नालौ कुमारके' इति मेदिनी । 'सेतुरालौ स्त्रियां पुमान्' इत्यमरः । 'सूत्राणि नरि तन्तवः' इत्यमरः । मण्डं दधिभवं मस्तु' इति च । धातुर्ना इन्द्रियेषु च । शब्दयोनिमहाभूतद्वगुणेष रसादिषु । मनःशिलादौ श्लेष्मादौ विशेषादगैरिकेऽस्थि च' इति मेदिनी । 'श्लेष्मादिरसस्त्वादिमहाभूतानि तद्वगुणाः । इन्द्रियाण्यहमविकृतिः शब्दयोनिश्च धात्वः इत्यमरः । ७० पः किच्च । पा पाने अस्मात्तुन् स च कित् । कित्वात् 'पुमास्था' इतीत्वम् ॥ ७१ अर्तेश्च तु ऋ गतौ । तुनि प्रकृते अन्तोदात्तार्थं तुः क्रियते । 'ऋतुना यज्ञं च ऋतुर्जनीनाम्' इत्यादि । 'ऋतुवर्षादिषट्सु च । आर्तवे मासि च पुमान्' इति मेदिनी । 'ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च' इत्यमरः ॥ ७२ कमिमनि । कमु कान्तौ, मन ज्ञाने, जनी प्रादुर्भावे, गै शब्दे, भा दीप्तौ, या प्रापणे, हि गतौ वृद्धौ च । कमिग्रहण प्रपञ्चार्थम् 'अर्जिदृशि' इत्यादिना कृप्रत्यये तुकि सिद्धत्वात् ॥—मन्तुरिति । 'मन्तुः पुंस्यपराधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ' इति मेदिनी । 'गातुर्ना कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे त्रिषु रोषणे' इति मेदिनी । 'भ्रातुर्ना किरणे सूर्ये' इति च ॥ ७३ चायः किः । चाय् पूजानिशामनयोः । अस्मात्तुः धातोः किरादेशश्च । 'केतुर्ना रुक्पताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणी' इति मेदिनी ॥ ७४ आप्नोतेः । आप्लृ व्याप्तौ ॥—अण्त् शरीरमिति । अभिलषितार्थश्च, आप्त-व्यत्वान् । अत एव यागविशेषवाचकस्याप्तोर्यामिशब्दस्याभिलषितार्थप्रापक इत्यवयवार्थमाहुः ॥ ७५ वसेः । वस निवासे ॥ ७७ कृजः । डुकृञ् करणे । कतोः कित्वाद्गुणभावे यणादेशः । 'क्रतुर्यज्ञे मुनौ पुंसि' इति मेदिनी ॥ ७८ एधिवह्योश्च तुः । एध वृद्धौ, वह प्रापणे, चित्वादन्तोदात्तः । 'स्योनं पत्ये वहतुं कृष्णुष्व' । 'वहतुः पथिके वृषमे पुमान्' इति मेदिनी ॥ ७९ जीवेः । जीव प्राणधारणे ॥ ८० आतृकन् । 'जैवातृकः पुमान् सोमे कृषकायुष्मतास्त्रिषु' इति मेदिनी ॥ ८१ कृषिचमि । कृष निलेखने, चमु अदने, तनु विस्तारे, धन धान्ये । रभशकाशस्थामह—कर्षूः पुंसित्यादि । 'कर्षूः पुमान् करीषाग्नौ स्त्रियां कुल्याल्पखातयोः' इति मेदिनी । 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः । 'सर्जर्वणिजि विद्युति । स्त्रियां स्वर्गे विधौ रुद्रे' इति मेदिनी । खर्जूः कीटान्तरे स्मृता, 'खर्जूरीपादपे वण्ड्वाम्' इति च ॥ ८२ मृजेः । मृजू शुद्धौ । अस्मादूः स्याद्वृद्धपवादो गुणश्च । 'मर्जूः स्त्रीशुद्धो धावकेऽपि च' इति मेदिनी ॥ ८३ वहो धश्च । वह प्रापणे । 'वधूः स्नुषा नवोढास्त्री भार्यापृक्काङ्गनासु च' इति विश्वः । 'पृक्का महिला च वधूः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ८४ कषेच्छश्च । कर्षाशेषेति दण्डके हिसार्थः । अस्मादूः स्याच्छश्चान्तादेशः । 'कच्छूवां तु पाम पामा विचर्चिका' इत्यमरः ॥ ८५ णित्कसि । कस गतौ, पद गतौ, ऋ गतौ । 'कासूविकलवाचि स्यात्तथा शक्त्यायुधे स्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'कासूः शक्त्यायुधे रुजि । वृधौ विकलवाचि स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥

पिङ्गलः ॥ ८६ । अणो डश्च । अङ्गुर्जलप्लवद्रव्यम् ॥ ८७ । नञि लम्बेर्नलोपश्च । 'तुम्ब्यलाबूरुभे समे इत्यमरः' ॥ ८८ । के श्र एरङ् चास्य । कश्चदे उपपदे शृणातेरुः स्यादेरङ् आदेशः । 'कशेरुस्तृणक दे स्त्री' ॥ बाहुलकादुप्रत्यये—कशेरुः, वलीवे पुं सि च ॥ ८९ । त्रो दुट् च । तरतेरुः स्यात्तस्य दुट् । तर्दूः स्याद्दारुहस्तकः' ॥ ९० । दरिद्रातेर्यालोपश्च । इश्च आश्च यौ तयोर्लोपः । देर्दूः कुष्ठप्रभेदः । ९१ नृतीशृध्योः कृः । नृतूर्नर्तकः । शृधुरपानम् ॥ ९२ । ऋतेरम् च । ऋति सौत्रो धातुः । ततः कूरमागमश्च, रन्तूदेवनदी सत्यवाक् च ॥ ९३ । अन्दूहम्भूजम्बूकफेल्लूककर्मधूविधिषूः । एते कूप्रत्यान्ता निपात्यन्ते । अन्दूर्बन्धनम् । 'हभी ग्रन्थे' निपातनाम्भूम्, हम्भूः । अनुस्वाराभावोऽपि निपातनादित्येके हम्भूः । उनेर्बुक्, जम्बूः । 'जमु अदने' इत्यस्येत्येके । बाहुलकाद्भस्वोऽपि, जम्बूः । कफ लाति वपेल्लूः श्लेष्मातकः, निपातनादेत्त्वम् । कर्क दधाति कर्कन्धुर्वदरी, निपातनाम्भूम् । दिधि धैर्यं स्यति—त्यजतीति दिधिषूः पुनर्भूः । 'वेचित्तु अन्दूहम्फू-जम्बूकम्बू' इति पठन्ति । हम्फ उक्तेरु हम्फूः सर्पजातिः । कमेर्बुक् कम्बूः परद्रव्यापहारो ॥ ९४ । मृगोरिति मरुत् । गरुत् पक्षः ॥ ९५ । ग्रो मट् च । गिरतेरुतिस्तस्य च मुट् । गर्मुत् सवर्णं तृणविशेषश्च ॥ ९६ । हृषेरुलच् । 'हर्षुलो मृगकामिनोः' । बाहुलकाच्चटतेः' चटुलं शोभनम् ॥ ९७ । हसृरुहियुषिभ्य इति ।

८६ अणो डश्च । अण दण्डके शब्दार्थः । अण्मादू स्यात्स च णित् डश्चाऽन्तादेशः । ८७ नञि लम्बेः । लवि अवस्रंसने । न लम्बते इत्यलाबूः ॥ ८८ के श्र । शृ हिंसायाम् ॥ ८९ त्रो दुट् च । तृ प्लवनतरणयोः ॥ तर्दूरिति । 'नेड्वशि इति नेट् । 'वरमनादौ' इति परिगणनं तु बाहुलकान्नाश्रीयते इत्याहुः । केचित्तु इडभावे 'त्रो दुक् च' इति पठित्वा धातोर्दुगागममाहुः तेषां तु धातोर्गुणो दुर्लभः । दुगागमात्पूर्वं यत्प्राप्तं तदपि भवतीत्येवं चकारबलेन व्याख्याय वा गुणः साधनीयः ॥ ९० दरिद्रातेः । दरिद्रा दुर्गतौ ॥—इश्च आश्चेति । भोजदेवस्तु प्यालोप इति रेफादिकं पदं छित्त्वा द्वेधा व्याख्यत् रिश्च आश्चेति व्याख्याने दद्रूः । रश्च इश्च आश्चेति व्याख्याने तु 'अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य' इति द्वितीयस्यैव रेफस्य लोपाद्दूरिति । मृगत्वादित्वात्तु-प्रत्यये । दद्रूरित्यन्ये । दद्रूणो दद्रू रोगी स्यात् इत्यमरः । इत्थं चत्वारि रूपाणि ॥ ९१ नृति । नृती गात्र-विक्षेपे, शृधु शब्दकुत्सायाम् ॥ ९२ अन्दूहम्भू । अदि बन्धने । 'नृतिशृध्योः कृः' इत्यत्र 'अदि' ग्रहणं न कृतं वैचित्र्यार्थयित्याहुः । ला आदाने, कफपूर्वः । डुधात्र धारणादौः कर्कपूर्वः । षोऽन्तवर्मणि, दिधिपूर्वः षत्वं च ॥—अन्दूर्बन्धनमिति । अन्दूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च' इति मेदिनी । 'अन्दुको हस्ति न गदे' इत्यमरः संज्ञायां कन् । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । केचित्तु 'अम गतौ' अस्य दुक् । अन्दूर्बुद्धिरिति व्याचक्षुः ॥—हभी ग्रन्थ इति तुदारिरयम् । हम्भतीति हम्भूः । संदर्भकर्तृत्यर्थः । कथक इत्यन्ये । कैयटमतानुरोधेनास्य रूपाणि ह्रस्वदित्युक्तम् । माधवादयस्तु दृढशब्दे उपपदे भुवः विवप्प्रत्ययः । उपपदस्य दृढादेशो निपात्यते । यद्वा दृढार्थकं दृढिति नान्तामव्ययमुपपदम् । हम्भूः—तरुः सर्पः कपिर्वेति व्याख्याय 'हम्भूर' इति याणि वर्षा-भूवद्रूपमस्येत्याहुः ॥—ह्रस्वोऽपिति । अत एव विक्रमादित्येनोक्तं—'तस्या जम्बोः फलरसो नदीभूय प्रवर्तते' इति । केचित्तु 'परिणतजम्बुफलोभोगहृष्टा' इति भारविप्रयागं ह्रस्वान्तत्वे साधकत्वेनादाजह्लुः । तन्न । 'इको ह्रस्वो डच्' इत्युत्तरपदाधिकारस्थह्रस्वविधायकसूत्रेण गतार्थत्वात् ॥—दिधिमिति । केचित्तु दधातेरित्वं द्वित्वं षुक् च निपात्यते । दधात्यसौ दिधिषूरित्याहुः ॥ पुनर्भूरिति । 'पुनर्भूदिधिषूः षट् द्विः' इत्यमरः । द्विरूढ, द्विवारं विवाहितेत्यर्थः । उज्ज्वलदत्तोक्तं पाठमाह—केचित्त्विति । एतच्च कैयटमाधवा-दिग्रन्थविरुद्धम् । अत एव 'हम्भूः स्त्री सर्पचक्रयोः' इति भान्ते मेदिनी ॥ ९४ मृगोः । मृड् प्राणत्यागे, गृ निगरणे, आभ्यामुतिः । इकारस्तकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थः ॥—मरुदिति । प्रज्ञादित्वादाण मारुतोऽपि । मरुतशब्दोऽप्यव्युत्पन्नोऽस्ति । तथा च विक्रमादित्यकोशः—'मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति । 'कोऽयं वाति स दाक्षिणात्यमरुत' इति कविराजश्लोकेऽनुपपत्तिं मत्वा 'दाक्षिणात्यपवनः' इति पाठं केचित्कल्पयन्त्यल्पदृश्वान इति वर्णविवेकः ॥ गरुदिति । यवादिरयम् । तेनास्मात्परस्य मतुपो मस्य 'भयः' इत्यनेन वत्वं न । गरुमान् ॥ ९५ गर्मुदिति । 'गर्मुत्स्त्री स्वर्णलतयोः' इति मेदिनी ॥ ९६ हृषेः । हृष तुष्टौ ॥—चटतेरिति । चटे वर्षाविरणयोः ॥ ९७ हसृ । हसृ हरणे, सृ गतौ, रुह बीजजन्मनि ॥ विश्व-

श्रीश्रीहरिनामामृत व्याकरस्य उणादि प्रकरणम्

६

‘हरित्कुभि वर्णे च तृणवाचिविशेषयोः’ । सरित् नदी । रोहित् मृगविशेषस्य स्त्री । ‘युष’ इति सौत्रो धातुः । ‘ऋश्यस्य रोहित् पुरुषस्य योषित्’ इति भाष्यम् ॥ ६८ । ताडेणिलुक् च । ताडयतीति तडित् ॥ ६९ । शमेर्ढः बाहुलकादित्संज्ञा एयादेश इट् च न । शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । शण्डः क्लीवः ॥ १०० । कमेरठः । कमठः । ‘कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम्’ इति मेदिनी । बाहुलकाज्जरठः ॥ १०१ । रमेर्द्विश्च । रामठं हिङ्गु ॥ १०२ । शमेः खः । शङ्खः ॥ १०३ । कणेषुः । कण्ठः ॥ १०४ । कलस्तृपश्च । तृपतेः कल-प्रत्ययः । चात्तफतेः । तृफला लता । ‘त्रिफला तु फलत्रिके’ ॥ १०५ । शपेर्बश्च । शबलः ॥ १०६ । वृषादिभ्यश्चित् । वृषलः । पललम् । बाहुलकादगुणः, सरलः । तरलः ॥ (१) * कमेर्बुक् । कम्बलः । ‘मुसः खण्डने’ मुमलम् । (२) लङ्गेर्द्विश्च । लाङ्गलम् । (३) कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट् । कुट्मलः ।

कोशस्थमाह—हरिदिति । ‘हरिद्विशि स्त्रियां पुंसि हर्षवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे च’ मेदिनी ॥—ऋश्यस्येति । एतेन ‘गतं रोहिदभूनां रिरमयिषुमृष्यस्य वपुषा’ —इति पुष्यदन्तप्रयोगो व्याख्यातः । ‘रोहिन्मृगां लनाभेदे स्त्री नार्क’ इति मेदिनी ॥ ६८ ताडेः । तड आघाते, ण्यन्तः । तडित्मोदामिनी विद्युत् इत्यमरः ॥ ६९ शमेः । शम उशमे ॥—बाहुलकादिति । यद्यपि ‘नड्वशि कृति’ इत्यनेनैव इडभावस्य सिद्धत्वात् ‘इट् च न’ इत्येवमुक्तं, तथापि नेड्वरमनादौ इति परिगणनाद्बाहुलग्रहणमाश्रित्यैव इडभावोऽपि साधितः । ‘शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । बाहुलकाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि’ इति मेदिनी ॥ १०० कमेः— । कम कान्तौ । ‘कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम्’ इति मेदिनी ॥—जरठ इति । जृ वयोहानौ । ‘जरठः कठिने पाण्डौ कर्कशेऽप्यभिधेयवत्’ इति विश्वमेदिन्यौ । ‘जरठः कठिने जीर्णे’ इति वैजयन्ती ॥ १०१ रमेः । रम क्रीडायाम् ॥ १०२ शमेः । शम उशमे । ‘शङ्खो निधौ ललाटास्थिन कम्बौ न स्त्री’ इत्यमरः । ‘शङ्ख कम्बौ न योषिन्ना भालास्थिननिधिभिन्नखे’ इति मेदिनी ॥ १०३ कणेः । ‘कण्ठो गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादपे’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ १०४ कलः । तृप प्रीणने ॥—फलत्रिके इति । ‘त्रिफला तृफला च सा’ इति विश्वः । त्रिफलाशब्दपमानार्थस्तृफलाशब्द इति द्विगोः इति सूत्रे रक्षितः ॥ १०५ शपेः । शप आक्रोशे १०६ वृषादिभ्यः । वृषु सेचने, फल गतौ, सृ गतौ, प्लवनतरणयोः । ‘शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः’ इत्यमरः । ‘वृषलस्तुरगे शूद्रे’ इति हेमचन्द्रः । ‘पललं तिलचूर्णे च मिके मांसे नपुंसकम् । ना राक्षसे’ इति मेदिनी ॥ कलप्रत्ययस्य कित्वादाह—बाहुलकादिति । ‘सरलः पूतिकाष्ठे नाऽथोदारावक्रयोऽस्त्रिषु’ इति मेदिनी ॥ ‘सरला विरलायन्ते घनायन्ते किल द्रुमाः । न शमी न च पुन्नागा अस्मिन्संसारकानने’ इत्यभि-युक्तप्रयोगः ॥ (१) कमेः । कमु कान्तौ । अस्माद् वृषादित्वेन कलप्रत्यये बाहुलकादित्यनुषज्यत इति बुक् । ‘कम्बलो नागराजे स्यात्सास्नाप्रावारयोरपि । कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्’ इति मेदिनी । मुसलं स्यादयोऽग्रे च पुंनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिवयोरपि’ इति मेदिनी । मूर्धन्यमध्यो-ऽप्ययमिति वर्णदेशना । मुस खण्डन इति धातोर्दन्त्यान्तेषु च बोपदेवादिभिः पठितत्वात् । उज्ज्वलदत्ता-दयस्तु तालव्यमध्यमप्याहुः । अत एव ‘मुसलो मुषलोऽपि च’ इति विश्वकोशे मुशलोऽपि चेति पाठान्तरम् ॥ (२) लङ्गेः । लङि गतौ अस्मात्कलप्रत्यये बाहुलकादित्यनुषज्जाद्विद्विरिति भावः । एवमग्रेऽपि । मुडागमो नेत्याशङ्क्याह—बाहुलकादिति । ‘कोमलं मृदुलं मृदु’ । बाहुलकादन्यत्रापि बोध्यः । तद्यथा—कुस श्लेषणे दन्त्यान्तोऽयम् । बोपदेवमते तु तालव्यान्तोऽपि । गुणः, कोशलः कोसलो वा देशविशेषः । ‘वृद्धेत्कोसला’—इति सूत्रे तु दन्त्यान्त एव सांप्रदायिकः पाठः । संब संबन्धे, शंब च । संबलं शंबलम् । शंबलोऽस्त्री संबलवत् कुलपाथेय मत्सरे इति मेदिनी । कदि आह्वाने नलोपः । गौरादित्वान्डीषि—कदली । ‘मन्दान्दोलितकपूर्-कदलीदलसंज्ञया । विश्रमाय श्रमापन्नाना ह्वयन्तीमिवाध्वगान्’ इति वाशीखण्डे । अजादेराकृतिगणत्वाद्वावपि

* ‘कमेर्बुक्’ ‘लङ्गेर्द्विश्च’ ‘कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्, एतत्रयमपि बाहुलकात्लब्धम् । न त्वेतानि सूत्राणि ।

कुडेरपि, कुड्मलः । कश्मलम् । बाहुलकाद्गुणः, कोमलम् ॥ १०७ । मृजेद्विलोपश्च । मलम् ॥ १०८ ।
 चुपेरच्चोपधायाः । चपलम् ॥ १०९ । शकिशम्योनि । शकलम् । शमलम् ॥ ११० । छो गुक् ह्रस्वश्च ।
 छगलः प्रज्ञादित्वाच्छागलः ॥ १११ । जमन्ताड्डः । दण्डः । रण्डा । खण्डः । भण्डः । भण्डश्छिन्नहस्तः ।
 अण्डः । बाहुलकात्सत्वाभावः, षण्ड सङ्घातः । तालव्यादिरित्यपरे शण्डः । गण्डः । चण्डः पण्डः, वलीवः ।
 पण्डा बुद्धिः । * फण्डः ॥ ११२ । क्वादिभ्यः कित् । कवर्गादिभ्यो डः कित्स्यात् । कुण्डम् । काण्डम् । गुड्
 गुडः । 'घुण भ्रमणे' घुण्डो भ्रमरः ॥ ११३ । स्थाचतिमृजेरालज्वालज्वालीयचः । तिष्ठतेरालच्, स्थालम् ।

'कदलाकदली पृश्न्यां कदलीवदली पुनः । रम्भावृक्षेऽथ कदली पतकामृगभेदयोः । कदली विगम्बवायां च'
 इति मेदिनी । कुश इति सौत्रो धातुः । 'कुशल' शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे च मुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसके इति
 मेदिनी । कमु कान्तौ । 'कमलं सलिले ताम्रे जलजे व्याम्नि भेषजे । मृगभेदे तु कमलः कमला श्रीवरस्त्रियोः
 इति विश्वमेदिन्यौ । मडि भूषायाम् । मण्डल् परिधौ कांठे देशे द्वादशराजके' इति मेदिनी । 'कांठा मण्डलकं
 कुष्ठ' इत्यमरः । 'विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु' इति च ॥ १०७ मृजेः । मृजू शुद्धौ । 'मलोऽस्त्री पापविट्कट्टे
 कृपणे त्वविधेयवत्' इति मेदिनी ॥ १०८ चुपेः । चुप मन्दायां गतौ । चपलः पारदे मीने चोरते प्रस्तरान्तरे
 चपलाकमलाविद्युत्पुंश्रलीपिप्पलीषु च । नपुंसके तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरले चले इति मेदिनी ॥ १०९
 शकिशम्योः । शकलं शक्तौ, शम उपशमे । शकलं खण्डे रोहितादीनां त्वचि च । तद्योगात् शकली मत्स्यः ।
 मत्स्यान् शकलानिति भाष्यम् । शकलं त्वचि खण्डे स्याद्वागवस्तुनि वल्कले' इति मेदिनी ॥ ११० छो गुक्
 छो छेदने । 'छगलं नीलवस्त्रे ना छागे स्त्री वृद्धदारके' इति मेदिनी ॥ १११ जमन्ताड्डः । अभिति
 प्रत्याहारः । दमु उपशमे, रमु क्रीडायाम्, खनु अवदारणे, मन ज्ञाने, वन संभक्तौ, अम गत्यादिषु पणु
 दाने, गम्लु गतौ, चण दाने, पण व्यवहारे स्नुतौ च । काशिवायां तु त्रिभ्य एव कणमाः स्युरित्युत्तम् ।
 अम् प्रत्याहारस्तु न स्वीकृतः । अष्टाध्यायां तस्य विषयाभावात् ॥—दण्ड इति । बाहुलकात् 'चुट्' इति
 नेत्संज्ञा । 'दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यात्' इत्यमरः । 'रण्डा मृषकपर्ण्यां च विधवायां च योषिति । खण्डोऽस्त्री
 शकले नेक्षुविकारमणिभेदयोः । मण्डः पञ्चाङ्गुले शाकभेदे वलीवं तु मस्तुनि । वण्डा तु पांसुलायां स्त्री
 त्रिषु हस्तादिर्वजिते' । अमन्ति संप्रयोगं यान्ति अनेनेति अण्डं प्राण्यवयवः । 'षण्डः पद्मादिसंघाते न स्त्री
 स्यात् गोपतौ पुमान् । शडि रुजायाम्, अस्मात् घञि शण्डशब्दस्तालव्यादिरपि संघाते वर्तते इत्याशयेन
 मतान्तरमाह—तालव्यादिरित्यपरे इति । 'गण्डः स्यात्पुंसि खङ्गिनि । चिह्नवीर्यकपोलेषु ह्यभूषणं बुद्बुदे ।
 चण्डो ना तिन्तिणीवृक्षे यमकिंकरदैत्ययोः । चण्डी कल्यायणी देव्यां हिंसा कोपनयोषितोः पण्डः शठे धियि
 स्त्री स्यात्' इति मेदिनी । फण गतौ फण्डः । प्रज्ञादित्वादण् । फण्डं उदरम् ॥ ११२ क्वादिभ्यः कित् ।
 कुण शब्दोपकरणयोः ।—कुण्डमिति । इह कुण्डमित्यत्र प्रायेणानुस्वारमेव लिखन्ति तत् प्रमादकृतम् ।
 एवमन्यत्रापि बोध्यम् । अस्य कित्वात्तं गुणः । 'अनुनासिकस्य विवर्धनः' इति दीर्घस्तु न भवति, बाहुलका-
 त्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्देत्याहुः । 'कुण्डमग्न्यालये यानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ जारात्पति-
 वत्नीसुते पुमान् पिठरे तु न ना' इति मेदिनी । 'अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः' इत्यमरः ॥—
 काण्डमिति । कमु कान्तौ । 'अनुनासिकस्य'—इति दीर्घः । 'काण्डोऽस्त्री दण्डवाणार्धवर्गविसरवारिषु'
 इत्यमरः । अर्वा=कुत्सितः । अत एव 'काण्डं स्तम्बे तरुस्तन्धे बाणोऽवसरनीरयोः । कुत्सिते वृक्षभिन्नाडो-
 वृन्दे रहसि न स्त्रियाम्' इति मेदिनी । गुड् अव्यक्ते शब्दे । 'गुडो गोलेशुपाकयोः' इत्यमरः । गुडा स्नुही,
 तद्वत्केशा यस्य स गुडाकेशः शिवः, जटाधारित्वात् । गुडः स्याद्गोलके हस्तिसन्नाहेशुरिकारयोः । गुडा
 स्नुह्यां च कथिता गुडिकायां च योषिति' इति मेदिनी । गुडुका निद्रा तस्या ईशः इति वा, जितेन्द्रिय-
 त्वादिति माधवः ॥ ११३ स्थाचति । षा गतिनिवृत्तौ चते याचने, मृजू शुद्धौ । लचा सिद्धे आलच

* फण्ड इत्यस्य मूले पाठः क्वचिद्भूयते, तथैवात्राप्युल्लेखः । तत्त्वबोधिनीकारेणास्योल्लेखान्नायं
 मूलस्थ इति प्रतीयते ।

स्थाली । चतेर्वालिञ्, चात्वालः । मृजेरालीयच्, मार्जालीयो विडालः ॥ ११४ । पतिचण्डिभ्यामालम् ।
पातालम् । चण्डालः । प्रज्ञादित्वादणि 'चाण्डालः' अपि इत्येके । ११५ । तमिविशिबिडिमृणिकुलिकपिपलि-
पञ्चिभ्यः कालन् । तमालः, विशालः, विडालः । मृणालम् । कुलालः कपालम् । पलालम् । पञ्चालाः ॥
११६ । पतेरङ्गच् पक्षिणि । पतङ्गः ॥ ११७ । तरत्यादिभ्यश्च । तरङ्गः । लवङ्गम् ॥ ११८ । बिडादिभ्यः
कित् । विडङ्गः । मृदङ्गः । कुरङ्गः । बाहुलकादुत्वं च ॥ ११९ । सृवृजोवृद्धिश्च । सारङ्गः । वारङ्गः ।
स्वङ्गादिमुष्टिः ॥ १२० । गन् गम्यद्योः । गङ्गा । अद्गः पुरोडाश ॥ १२१ । छाप्लडिभ्यः कित् । छागः ।
पूगः । खङ्गः । बाहुलकान् 'पिट अनादरे' गन्सत्वाभावश्च । पिङ्गस्तलः । 'पिङ्गैरगद्यतो ससंभ्रममेवमेवा
आकारश्चिन्त्यप्रयोजनः । चित्स्वर बाधित्वा पक्ष आद्युदात्तार्थमित्येके । 'स्थाल भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्
पादलेखयोः' इति मेदिनी । 'चात्वालो यज्ञकुण्डे स्यादर्भे च' इति विश्वः । मार्जालीयः स्मृतः शूद्रे बिडाले
कायशोधने' इति मेदिनी ॥ ११४ पतिचण्डि । पत्नृ गतौ, चण्डि कापे । पतन्त्यस्मिन्नधर्मणेति पातालम् ।
उपधावृद्धिः । 'अधोभुवनपातालं बलिसद्य । रसातलम् इत्यमरः । 'पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले'
इति मेदिनी ॥ - चण्डाल इति । इदित्त्वान्नुमि अदुपधत्वाभावान्न वृद्धिः । माधवेन तु 'पतिचण्डिभ्यामालन्'
इति नितं पठित्वा पातालशब्दे बाहुलकाद्वृद्धिमुक्त्वा, वृद्धर्थमालजिति वेषांचित्पाठे तु चण्डालशब्देऽपि
वृद्धिः । स्यादित्युक्तं । तदनिरभसान् ॥-एके इति । उज्ज्वलदत्तादयः । एतच्च 'कुलालवरुडकर्मारनिषाद-
चण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दसि' इति चण्डालात्स्वार्थेऽणं विदधना वार्तिकेन तद्भाष्येण च सह विरुद्धमिति
बोध्यम् ॥ ११५ तमिविशि । तमु काङ्क्षायाम्, विश प्रवेशने, विड आक्रोशे, मृण हिंसायाम्, कुल संस्त्याने,
कपि चलने । निर्देशान्नलोपः । पल गतौ, पचि विस्तारे । 'तमालस्तिलके खङ्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे' इति
मेदिनी । 'विशाला त्विन्द्रवारुण्या मुज्जयिन्यां तु योषिति । नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुलेऽप्यभिधेयवत्' इति
मेदिनी । 'बिडालो नेत्रपिण्डे स्याद्वृषदंशकके पुमान्' इति च मेदिनी । 'ओतुविडालो मार्जारो वृषदंशक
आबुभुक्' इत्यमरः । 'मृणालं नलदे क्लीवं पुंनपुंसकयोर्विसे' इति मेदिनी । 'कुलालः ककुभे कुम्भकारे स्त्री
त्वञ्जनान्तरे' इति च मेदिनी । 'कुलाल धूकपक्षिणि । ककुभे कुम्भकारे च' इति हेमचन्द्रः । 'कपालोऽस्त्री
शिरोस्थि स्याद्वटादेः शकले व्रजे' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । 'पाञ्चाली पुत्रिकागत्योः स्त्रियां पुंभूमि
नीवृत्ति' इति मेदिनी । बाहुलकात् इत्येतेरपि कालन् । 'आदेश उपदेश' - इत्यात्वम् । शाला । शल चलने ।
अस्मात् घञि शाला । 'सिनासुराच्छायाशालानिशानाम्' इति निपातनात्स्त्रीत्वमिति न्यासः । 'शाला
द्रुस्कन्धशाखायां गृहगेहैकदेशयोः । ना झषे' इति मेदिनी । ११६ पतेरङ्गच् । पत्नृ गतौ । पक्षिणीत्युप-
लक्षणम् । 'पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीवं सूते इति मेदिनी । सूते पारद इत्यर्थः ॥ ११७ ।
तरत्या । तृ प्लावनतरनयोः । लृञ् छेदने, तरङ्ग ऊर्मिः । 'तरङ्गस्तुरगादीनामुत्वाले वस्त्रभङ्गयोः' इति
विश्वः । 'लवङ्गं देवकुसुमे' । आकृतिगणोऽयम् ॥ ११८ । बिडादिभ्यः । विड आक्रोशे, मृद क्षोदे, कृ
विक्षेपे, एभ्योऽङ्गच् कित्स्यात् । विडङ्ग ओषधिविशेष इति उज्ज्वलदत्तः ॥ 'विडङ्गः कृमिसघघ्ने विडङ्गो
नागरेऽन्यत्र' इति विश्वः । 'विडङ्गस्त्रिष्वभिज्ञे स्यात् कृमिघ्ने पुंनपुंसकम्' इति मेदिनी । 'मृदङ्गः पटहे
घोषे' इति च । कुरङ्गो मृगविशेषः ॥ - बाहुलकादुत्वं चेति । कुर शब्दे इत्यस्यादङ्गच् । तस्य कित्त्वेन
गुणाभाव इत्यन्ये ॥ ११९ सृवृजोः । सृ गतौ, वृञ् वरणे । 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च गतङ्गजे ।
शवले त्रिषु, इति मेदिनी । बाहुलकात् नृ नये । 'अथ नारङ्गः पिप्पलीरसे । यमजप्राणिनि विटे नागरङ्ग-
द्रुमेऽपि च' इति मेदिनी ॥ १२० गन् गम्य । गम्लृ गतौ, अद् भक्षणो । बाहुलकात् । अम गत्यादिषु,
अस्मादपि गण् । 'अङ्गं गात्रे उपाये च प्रतीके चाप्रधानके । अङ्गो देशाविशेषे स्यादङ्ग संबोधनेऽव्ययम्'
इति विश्वः । अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूमि नीवृत्ति । क्लीवैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके' इति
मेदिनी ॥ १२१ छाप्ल । छो छुदने, पूङ् पवने, खड भेदने । छायते छिद्यते वा यज्ञार्थमिति छागः । पूवते
मुखमनेनेति पूगः । 'पूगस्तु क्रमुके वृन्दे' इति मेदिनी । 'खङ्गो गण्डकशृङ्गे स्यात्त्रिंशो गण्डकेऽपि च'
इति शब्दतरङ्गिण्याम् । 'खङ्गो गण्डकोशृङ्गासिबुद्धभेदेषु गण्डके' इति मेदिनी ॥

इति माघः ॥ १२२ । भृजः क्लृप् च भृजो गन् कित्सात्तस्य नुट् च । 'भृङ्गाः षिङ्गालिधूम्याटाः' ॥ १२३ । शृणातेह्रस्वश्च । शृङ्गम् ॥ १२४ । गण् शकुनौ । नुट् चेत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः ॥ १२५ । मुदिग्रोर्गमौ नुदगः । गर्गः ॥ १२६ । अण्डन् कृसृवृभृजः । करण्डः । सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी । वरण्डो मुखरोगः ॥ १२७ । शृद् ह्रस्वोऽदिः । शरत् । 'दरद्धृदयकूलयोः' । भसत् जघनम् ॥ १२८ । दृणगतेः षुक् ह्रस्वश्च । दृषत् ॥ १२९ । त्यजितनयजिभ्यो डित् । त्यद् । तद् । यद् । सर्वादयः ॥ १३० । ऐतेस्तुट् च । एतद् ॥ १३१ । सत्तेरटिः । 'सरट् स्याद्वातमेधयोः' । वेदभास्ये तु 'याभिः कृशानुम्' इति मन्त्रे 'सरड्भ्यो मधुमक्षिकाभ्यः' इति व्याख्यातम् ॥ १३२ । लङ्घेर्नलोपश्च । लघट् वायुः ॥ १३३ । पारयतेरजिः । पारक् सुवर्णम् ॥ १३४ । प्रथः कित्संप्रसारणं च । पृथक् । स्वरादिपाठद्वययत्तम् ॥ १३५ । भियः षुक् ह्रस्वश्च । भिषक् ॥ १३६ । युष्मसिभ्यां मदिक्, 'युष्' सौत्रो धातुः । युष्मद् । अस्मद् । त्वम् । अहम् ॥ १३७ । अतिस्तुषुसृष्टृक्षिभ्यावापदियक्षिनीभ्यो मन् । एभ्यश्चतुर्दशभ्यो मन् । अर्मश्चक्षुरोगः । रतांमः सङ्घातः । सोमः । हामः । समो गमनम् । धर्मः । क्षेमं कुशलम् । क्षामम् । प्रज्ञाद्यणि—क्षीमं च । भाम आदित्यः ।

१२२ भृजः । डुभृज् धारणपोषणयोः । कित्सात्तस्य नुट् च । 'भृङ्गो धूम्याटिषिङ्गयोः । मधुव्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गं गुडत्वचि' इति मेदिनी ॥ १२३ शृणातेः । शृद् हिंसायामस्मादगन् धातुः ह्रस्वत्वं प्रत्ययस्य तु कित्त्वं नुट् च । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चित्त्वे क्रीडाव्युत्पन्नके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्रीविषायां स्वर्णमीनभेदयोश्च षभौषधौ' इति मेदिनी । शृङ्गं विषाणमाख्यातं शौलाग्रे जलयन्त्रके । मीनौषधिसुवर्णानां भेदे शृङ्गी प्रयुज्यते' इत्युत्पलिनीकोषः ॥ १२४ गण् शकुनौ । शृणाते शकुनौ वाच्ये गण् स्यात्तस्य नुट् । 'अचोऽङ्गिति' इति धातोर्बुद्धिः । शार्ङ्गः पक्षी । शार्ङ्गं धनुरिति तु शृङ्गस्य विकार इति बोध्यम् ॥ १२५ मुदिग्रोः । मुद हर्ष, गृत् निगरणे, आभ्यां यथासंख्य गक् ग इत्येतौ स्तः । मुदगः सस्यभेदः । गर्गो मुनिविशेषः ॥ १२६ अण्डन् । डुकृञ् करणे, सृ गतौ, भृज् भरणे, वृज् वरणे । 'करण्डो मधुकोशासिकारण्डेषु ललाटके' इति मेदिनी । वरण्डोऽप्यन्तरावेदौ समूहमुखरोगयोः' इति विश्वमेदिन्यौ । बाहुलकान् तृत् प्लवन्तरणयोरित्यतोऽपि । 'तरण्डो वडिशीसूत्रबद्धकाष्ठादिके प्लवे' इति मेदिनी ॥ १२७ शृद् । शृद् हिंसायाम्, हृद् विदारणे, भस भर्त्सनदीप्तयोः । शरत् स्त्री वत्सरेऽप्युतौ । दरस्त्रियां प्रपाते च भयवर्तयोऽपि । भसत् स्त्री भास्वरे योनौ' इति मेदिनी । 'उवे अम्बसुलाभिके' इति मन्त्रव्याख्यायां भसद्भृग इति वेदभाष्यम् । 'जघन्यां पत्नीः संयाजयन्ति भसद्दीर्या हि स्त्रियः' इत्यत्र भसज्जघनमिति व्याख्यातारः ॥ १२८ दृणगतेः । हृद् विदारणे, 'दृषन्निष्येषणशिलापट्टप्रस्तरयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । १२९ त्यजि । त्यज हानौ, तनु विस्तारे, यज देवपूजादौ ॥ त्यदित्यादि । डित्त्वादितिलोपः ॥ १३० ऐतेः । इण् गतौ अस्माददिस्तस्य तुटि गुणः । एतद् ॥ १३१ सत्तेः । सृ गतौ । १३२ लङ्घेः । लघि शोषणे १३३ पारयतेः । पार तीर कर्मसमाप्तौ, चुरादिः ॥—पारगिति । णिलोपः कुत्वम् । १३४ प्रथः । प्रथ प्रख्याने ॥ १३५ भियः । जिभि भये ॥ १३६ युष्मसि । अमु क्षेपणे ॥ १३७ अतिस्तु । ऋ गतौ, षुज् स्तुतौ, पुज् अभिषवे, हु दानादनयोः, सृ गतौ, धृज् धारणे, क्षि क्षये, दुक्षु शब्दे, भा दीप्तौ, या प्रापणे, वा गतिगन्धनयोः, पद गतौ, णीज् प्रापणे, 'सामस्तुहिनदीधितौ । वानरे च कुबेरे च पितृदेवे समीरणे । वसुप्रभेदे कर्पूरे नीरे सोमलतौषधौ' इति मेदिनी ॥—होम इति । देवतोद्देशेन हविः प्रक्षेपः । 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अहिंसोपनिषन्त्याये ना धनुर्यमसोमपे' इति च । 'धर्मः पुन्ये यमे न्याये स्वभावाचारयोः क्रतौ इति विश्वः । 'क्षीमं पट्टे दुकुलेऽस्त्री क्षीमं वत्कलजांशुके शणजेऽतिसिजे' इति मेदिनी 'भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ' इति च । 'यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः' इति च । 'वामं धने पुंसि हरे कामदेव पयोधरे । वल्गुप्रतीपसव्येषु त्रिषू नार्यां स्त्रियामथ । वामीशृगालीवडवारासभीकरभीषु च' इति 'पद्मोऽस्त्री एवमेकं व्यूहनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे' इति च मेदिनी ।—यक्षपूजायामिति । अयमन्तस्थादिः । मनिन्प्रत्यये तु नकारान्तः शब्दः । 'क्षयः शोषश्च यक्षमा च' इत्यमरः । 'राजयक्षमेव इत्युज्ज्वलदत्तेनोपन्यस्तम् । तन्न । तस्य चवर्गवृत्तीयादित्वात् । अत एव 'अश्रीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां

यामः । 'वामः शोभनदुष्टयोः' । पञ्चन् । 'यक्ष पूजायाम्' यक्ष्मो रोगराजः । नेमः ॥ १३८ । जहाते सन्वदा-
लोपश्च । 'जिह्वाः कुटिलमन्दयोः' ॥ १३९ । अवतेष्टिलोपश्च । मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः । अन्यथा
'डित्' इत्येव ब्रूयात् । ज्वरत्वर'-२६५४ इति ऊठौ । तयोर्दीर्घं वृत्ते गुणः । चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वल-
दत्तः । तन्न, तेषामसत्त्वार्थत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अवतीति अं स् ॥ १४० । ग्रसेरा च
ग्रामः । १४१ । अविस्मिन्विस्मिन्विभ्यः कित् । ऊमं नगरम् । स्थूमोरश्मिः । सिमः सर्वः । 'शुष्ममग्निसमीरयोः'
१४२ । इषियुधीन्धिदसिस्थाधूसूभ्यो मक् । 'इष्मः कामवसन्तयोः' । 'ईषि' इति पाठे दीर्घादि । युध्वाः शरो
योद्धा च । इष्मः समित् । दस्मो यजमानः । श्यामः । धूमः । सूदाऽन्तरिक्षम् । बाहुलकात् ईर्मं व्रणः ॥
१४३ । युजिरुचितिजां कश्च । युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् ॥ १४४ । हन्तेहि च । हिमम् ॥ १४५ । भियः
पुग्वा । भीमः । भीष्मः ॥ १४६ । धर्मः । धृधातोर्मगोणश्च निपात्यते ॥ १४७ । ग्रीष्मः । ग्रसतेनिपातोऽयम्
१४८ । प्रथेः पिवन् संप्रसारणं च । पृथिवी । 'पवन्' इत्येके, पृथ्वी । 'पृथ्वी पृथिवी पृथ्वी' इति शब्दार्णवः
१४९ । अशूप्रुषिलटिकणिलखटिविशिध्यः क्वन् ॥ अश्वः । प्रुष स्नेहनादौ । 'प्रुष्वः स्यादनुसूर्ययोः' । प्रुष्वा

चुबुकादधि । यक्षं सर्वस्मान्' इति मन्त्रे यक्षशब्दस्यान्तः स्थादित्वम् । 'यक्षन् ब्रीडन् रममाण' इत्यादि-
मन्त्रे तु यक्षच्छब्दस्य चवर्गतृतीयादित्वं वेदभाष्यकृतो व्याचख्युः । 'नेमः कालेऽवधौ गते प्रवारे कैतवेऽपि
च' इति मेदिनी । 'नेमस्त्वर्धं प्रकारयर्तयोः । अवधौ कैतवे च' इति हेमचन्द्रः ॥ १३८ । जहाते । ओहाक्
त्यागे ॥— जिह्वा इति । मन्प्रत्ययस्य सन्वत्वाद् दित्वे 'सन्त्यतः' इतीत्वम् । 'जिह्वस्तु कुटिले मन्दे वलीव
तंगरपादपे' इति मेदिनी ॥ १३९ अवते । अवरक्षणादौ । 'ओं प्रश्ने स्वीकृतौ रंषे' इति विश्वः ॥ १४०
ग्रसेरा च । ग्रसु अदने । अतो मन्धातोराकारश्च । 'ग्रामः स्वरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वके' इति विश्वः ।
शब्दादिपूर्वको ग्रामशब्दो वृन्दे, शब्दग्रामो गुणग्राम इति यथा । 'शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः' इत्यमरः ।
संपूर्वोऽयं युद्धे । तदुक्तं—'संपूर्वः संयुगे स्मृतः' इति ॥ १४१ अविस्मिन् । अवरक्षणादौ, पिवु तन्तुसन्ताने,
पिञ् बन्धने, शुष शोषणे' एभ्यो रन्स्यात्स च कित् । ऊठादिकं पूर्ववत् ॥—ऊमं नगरमिति । 'त्वे क्रतुम्'
इति मन्त्रे ऊमास्तर्पका यजमाना इति वेदभाष्यम् । टापि बाहुलकाद् स्वत्वे 'ऊमास्तसीहैमवतीहृद्राकाति-
कीर्तिषु' इति मेदिनी ॥—स्थूमो रश्मिरिति । सूत्रतन्तुरित्यन्ये । सिमः सर्वनामगणे पठितः । शुष्मं तेजसि
सूर्ये ना' इति मेदिनी । शुष्मं बलमिति वेदभाष्यम् ॥ १४२ इषियुधि । इष गतिहिंसादानेषु । इष गताविति
केचित् । ईष्मः । युध संप्रहारे, जिह्वी दीप्तौ, दसु उपक्षये, श्यैङ् गतौ, धूञ् कम्पने, षञ् प्राणिगर्भ-
विमोखने ॥ युध्म इति । 'युध्मो धनुषि संयोगे' इति मेदिनी । 'दस्मस्तु यजमाने स्यादपि चौरै हुताशने'
इति च । लिषु श्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवः निशा इत्यमरः । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे
वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति लिषु । मरीचे सिन्धुलवणे वलीवं स्त्री शारिवौषधौ ।
अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि । गुग्गुलौ । यमुनायां त्रियामायां कृष्णलिवृत्तिवौषधे । नीलिवायाम्' इति
मेदिनी । ईर्ममिति । ईर गतौ । 'व्रणोऽस्त्रियाभीर्ममरुः वलीवे' इत्यमरः । बाहुलकात् जन जनन इत्यस्मा-
दपि । जन्मम् । रुह वीजजन्मनीति निर्देशान्मनिनन्तोऽयस्ति स तु नान्तः । 'जन्तुर्जननजन्मानि' इत्यमरस्तु
अकारान्तनकारान्तोभयसाधारणः ॥ १४३ युजि । युजिर् योगे, रुच दीप्तौ, तिज निशाने, एभ्यो मक्
कवर्गश्चान्तादेशः । 'रुक्मं तु काञ्चने लोहे' इति विश्वमेदिन्यौ । तिग्मं तीक्ष्णम् ॥ १४४ हन्ते । हन हिंसा-
गत्योरस्यान्मक् धातोर्हिरादेशश्च । 'हिमं तुषारमलयो द्रवयोः स्यान्नपु सवम् । शीतले वाच्यलिङ्गं' इति
मेदिनी । १४५ भियः । जिभी भये । बिभेत्यस्मादिति विग्रहः । 'भीष्यो गाङ्गेयघोरयोः । भीमाऽऽरुदेतसे
घोरे शम्भौ मध्यमपाण्डवे' इति मेदिनी ॥ १४६ धर्मः । वृक्षरणदीप्तयोः ॥ १४७ ग्रीष्मः । ग्रसु अदने,
'धर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्णस्वेदाम्भसोरपि' । 'ग्रीष्म ऊष्पतुर्भेदयोः' इति च मेदिनी ॥ १४८ प्रथे । प्रथ
प्रख्याने । पित्वान्डीष् । 'पृथ्वी पृथिवी पृथ्वी धरा सर्वसहा रसा' इति शब्दाणवः ॥ १४९ अशूप्रुषि ।
अशू व्याप्तौ, लट् बाल्ये, कण निमीलने, खट् काङ्क्षायाम् विश प्रवेशने । 'अश्वः पुंजातिभेदे च तुरगे च
पुमानयम्' इति मेदिनी । 'अश्वः पुंभेदवाजिनोः' इति विश्वः । 'लट्वा करञ्जभेदे स्यात्फले वाद्ये खगान्तरे

जलकणिका । लट्वा पक्षिभेदः फलं च । कण्वं पापम् । बाहुलकादित्वे—किण्वमपि खट्वा । विश्वम् ॥ १५० । इण् शीभ्यां वन् । एवो गन्ता । ये च एवा मस्तः । असत्वे निपातोऽयम् । 'शेवं मित्राय वरुणायः' ॥ १५१ । सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपङ्कट्वप्रह्वेष्वा अतःत्रे । अकर्तयते निपात्यते । सृतमनेन विश्वमिति सर्वम् । निपूर्वात् घृषेर्गुणाभावोऽपि, निघृष्यतेऽनेन निघृष्वः खुरः । रिष्वो हिंस्रः । लष्वो नर्तका । 'लिष्वः' इत्यन्ये, तत्रोपधाया इत्वमपि । सेतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः, शीडो ह्रस्वत्वम् । पट्वा रथ मूलोकश्च प्रहूयते इति प्रह्वः । ह्वञ् अकारग्यकारलोपः, जहातेरालोपो वा । ईषेर्वन्, ईष्व आचार्यः । 'इष्वः, इत्यन्ये । अतःत्र किम् । सर्ता सारकः । बाहुलकात् ह्रसतेः ह्रस्वः ॥ १५२ । शेवयह्वजिह्वाग्रीवाचमीवाः । 'शेवे' इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्त्यनेन यह्वः, ह्रस्वो दुगागमश्च । लिहन्त्यनया जिह्वा, लकारस्य जः, गुणाभावश्च गिरन्त्यनयाग्रीवा, ईडागमश्च । आप्नोतीति आप्त्रा वायुः । मीवा उदरकृमिः । वापुरित्यन्ये ॥ १५३ । कृ गृ श्रु दृ श्यो वः । वर्धः काम आखुश्च । गर्वः । शर्वः । दर्वो राक्षसः ॥ १५४ । कनिन् यु वृषितक्षिराजि-धन्विद्यु प्रतिदिवः । यौतीति युवा । वृषा इन्द्रः । तक्षा । राजा । धन्वा सरः । धन्वः शरासयम् । द्युवा सूर्यः । प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन् प्रतिदिवा दिवसः ॥ १५५ । सप्यशूभ्यां तुट् च । सप्त । अष्ट ॥ १५६ । नजि जहाते । अहः ॥ १५७ । श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्मन्विश्वस्नपरिजम्मातरिश्वन्मघ-वन्निति । एते त्रयोदश कनि प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । श्वयतीति श्वा । उक्षा । पूषा । 'प्लीह गतौ' इकारस्य दीर्घत्वम्, प्लेहतीति प्लीहा कुक्षिव्याधिः । 'क्लिदु आर्द्राभावे' क्लिद्यति क्लेदा चन्द्रः । स्निह्यतेर्गुणः

इति विश्वमेदिन्यौ । 'क्ण्व पापे मुनौ पुंसि इति मेदिनी । 'किण्व बीजाघसीधुषु' इति च पठ्यते । खट्यते शयनार्थिभिः । काङ्क्षयते इति खट्वा । 'विश्वा ह्यतिविषायां स्त्री जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शुण्ट्यां पुंसि देवप्रभेदेष्वखिले त्रिषु इति मेदिनी ॥ १५० । इण् । इण गतौ । शीड् स्वप्ने । शेवं सुखमिति वेद-भाष्यम् । शेवं मेढ्रमित्युज्ज्वलदत्तः ॥ १५१ सर्वनिघृष्व । सृ गतौ, घृषु संघर्षे, रिष हिंसायाम्, लष कान्तौ शीड् स्वप्ने, पट गतौ ह्वञ् स्पर्धायां शब्दे च, ओहाक् त्यागे इति वा, ईष शब्दे । तन्त्रोशब्दोऽत्र वर्तुवा-चीत्याह—अकर्तरीति ॥—निपात्यन्ते इति । वन्प्रत्ययान्ततयेति शेषः । ह्रस्व इति । ह्रस शब्दे । 'ह्रस्वो न्गक्खर्वयोस्त्रिषु' इति मेदिनी ॥ १५२ शेवयह्व । एते वन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥—अन्तोदात्तार्थमिति । 'इण्शीभ्याम्' इत्यनेन आद्युदात्तत्वसिद्धेरिति भावः । शीड् स्वप्ने । शेवा लिङ्गाकृतिः । दशपादीवृत्तिरी-त्याऽऽह—यान्त्यनेनेति । उज्ज्वलदत्तस्तु यज देवपूजादौ । जकारस्य हकारो यह्वो यजमान इत्याह । वैदिकनिघण्टौ महन्नामसु यह्वशब्दः पठितः 'प्रवो यह्वं पुरुषां' । यह्व महान्तमिति वेदभाष्यम् । लिह आस्वादाने । लिहन्त्यनयेति जिह्वा । जि जये । हुगागमः । जिह्वा रसनेत्युज्ज्वलदत्तः ॥ ग्रीवेति । गृ निगरणे । आप्ल व्याप्तौ, मीड् हिंसायाम् ॥—मेवेति । वेदे तु अभीवेति छिरवा अम रोग इत्यस्माद्वः, इट् चेत्युक्तम् । 'अमीवहा वास्त ण्यते' इत्यादिमन्त्रास्तत्रानुक्ताः ॥ १५३ कृ गृ । कृ विक्षेपे गृ निगरणे, श्रु हिंसायाम् दृ विदारणे । गर्वोऽहंकारः । शर्वो रुद्रः ॥ १५४ कनिन् । यु मिश्रणे वृषु सेचने, तक्षू त्वक्षू तनकण्णे, राज् दीप्तौ, धवि गत्यर्थः द्य अभिगमने, दीव् क्रीडादौ । 'युवा स्यात्तरुणे श्रेष्ठे निसर्गबलशालिनि इति, वृषा कर्णं महेन्द्रे ना' इति च मेदिनी । 'तक्षा तु वर्धक्स्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट्' इत्यमरः । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः' इति च । 'समानौ मरुधन्वानौ' इति च अथास्त्रियाम् । धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकामुकम् इति चामरः । 'धन्वा तुमरुदेशे ना वलीवे चापे स्थलेऽपि च' इति मेदिनी ॥ १५५ सप्यशूभ्याम् । षप समवाये, अशू व्याप्तौ ॥ १५६ नजि । ओहाक् त्यागे, कनिनि आतो लोपः ॥ १५७ श्वन्नुक्षन् । दुओश्च गतिवृद्धयोः, उक्ष सेचने, पुष वृद्धौ, णिह प्रीतौ, मुह वैचित्ये, मुर्वी बन्धने । उकारस्य दीर्घत्वे वकारस्य धकार इत्युज्ज्वलदत्तः । तुमस्जो शुद्धौ । मस्जेः सकारस्य शकारस्तस्य जश्त्वेन जः । माङ् माने शब्दे च, तसा भक्षणं, जनी प्रादुर्भावे, दुओश्च गतिवृद्धयोः ॥—कनिप्रत्ययान्ता इति । नायं निदिति भावः । केचित्तु नित्यं स्वीकृत्य उक्षन्नादीनां सूत्रेऽन्तोदात्तनिपातनमाहः । तच्च गौरवग्रस्त-मित्यपेक्ष्यम् ॥ श्वेति । इकारलोप निपात्यते ॥ पूषेति । 'सौ च' इत्युपधादीर्घः । 'इन्हन्' इति नियमात्पूषणौ

अथ द्वितीयः पादः

१५८ । कृहभ्याम् । डुकृञ् करणे, हृञ् हरणे । 'करेणुग्भिर्मां स्त्री नेमे' इत्यमरः । 'करेणुगंजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे' इति मेदिनी ॥—गन्धद्रव्यमिति । कलायश्चेति बोध्यम् । 'कलायस्तु सतीनवः' इत्यमरः । 'हरेणुखण्डिके चास्मिन्' इत्यमरः । 'हरेणुर्ना सतीने स्त्री रेणुकाकुलयोषितोः' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥ १५९ । हनिकुषि । हन हिंसागत्योः, कुष निष्कर्षे, णीञ् प्राप्पणे, रमु क्रीडायाम्, काश्ट दीप्तौ । कुष्ठं रोगे पुष्करे स्त्री' इति मेदिनी । 'कुष्ठं रोगे सुगन्धे च' इति विश्वः । नीथे नीथे मघवानं सुतासः' इति मन्त्रे नीथशब्दस्यान्तोदात्तत्वं बाहुलकात् । नीथे नीथे स्तोत्रे स्तोत्रे इति वेदभाष्यम् । 'रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' इति मेदिनी । 'रथः स्यात्स्यन्दने काये वीरणे वेतसेऽपि च' इति विश्वः । 'काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ १६० अव । डुभृञ् धारणपोषणयोः । अवभृथो यज्ञावसानम् ॥ १६१ उषिकृषि । उष दाहे, कुष निष्कर्षे, गै शब्दे, ऋ गतौ, एभ्यः स्थन् । 'कोष्ठं कुक्षिकुसूलयोः । गाथा शोके संस्कृतान्यभाषायां शेषवृक्षयोः' इति मेदिनी । 'अर्थोऽभिधेयवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । शोणः श्रयथुः । शु गतौ ॥ १६२ सतः । सृ गतौ । 'सार्थो वणिक्-समूहे स्यादपि संघातमात्रके' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥ १६३ जृदृञ् । ज्या वयोहानौ ऋचादिः, जृ ष्व विवादौ । वृञ् वरणे । जरूथोऽमुरविशेष इति वेदभाष्यम् 'जरूथं स्यात्तनुत्राणे रथगोपनवेश्मनोः' इति हेमचन्द्रः ॥ १६४ पातृ । पा पाने, तृ प्लवनतरणयोः । तद व्यथने, वच परिभाषणे विचिर् विरेचने, षिच क्षरणे, ऋच स्तुतौ । 'तुत्थोऽग्नावज्जने तुत्था नीलीसूक्ष्मैलयोरपि' इति विश्वः । 'तुत्थमज्जनभेदे स्यान्नीली-सूक्ष्मेलयोः स्त्रियाम् । 'सिक्थो भक्तपुलाक ना मधुच्छिष्टे नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ १६५ अतः । ऋ गतौ 'द्रोघवाचस्ते निऋथं सचन्ताम्' इति मन्त्रे निऋथो हिंसति वेदभाष्यम् ॥ १६६ निशीथ । शीङ् स्वप्ने

गोपीथं तीर्थम् । अवगथः प्रातः स्नातः ॥ १६७ ॥ गश्चोदि । उद्गीथः साम्नो भागविशेषः ॥ १६८ ॥ समीणः समिथो वल्लिः संग्रामश्च ॥ १६९ ॥ तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । तिजेर्जलोपः, तिथोऽनलः कामञ्च । पृष्ठम् । गूथं विष्टा । यूथं समूहः । 'प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते' ॥ १७० ॥ स्फायितश्चिद्विशकि-
क्षिपिक्षुदिसृपितृपिद्विपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिसिदाशि
शीङ् हसिसिधिशुभिभ्यो रक् । द्वात्रिंशतो रक् स्यात् । वलि यलोपः, स्फारम् । न्यङ् क्वादित्वात्कुत्वम्—
तक्रम् । वक्रम् । शक्रः । क्षिप्रम् । क्षुद्रः । सृष्टचन्द्रः । तृप्रः पुरोडाशः । दृप्रो बलवान् । वन्द्रः पूजकः ।
उन्दी, उन्द्रो जलचरः । श्वित्र कुष्ठम् । 'वृत्रा रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते शैले चक्रे च दानवे' । अजेवी, वीरः ।
नीरम् । पद्रो ग्रामः । मद्रो हर्षो देशभेदश्च । 'मुद्रा प्रत्ययकारिणी' । 'खिद्रो रागो दारिद्र्यश्च' । छिद्रम् ।
भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः । चन्द्रः । पचाद्यचि 'चन्दः' अपि । 'हिमांशुश्चन्द्रमांश्चन्द्रः शशी चन्दो हिमद्युतिः' ।
दहोऽग्निः । दस्रः स्वैद्यः । 'दभ्रः समुद्रः स्वल्पं च' । वसे संप्रसारणे—

३१६८ । न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनाद नाम् । ८।३।१७० । रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां सवनादीनां
च मूर्धन्य न स्यात् । 'पूर्वपदात्'—३६४१ इति प्राप्तः प्रतिषिद्धतः इति वृत्तिर्भूयोऽभिप्राया । तेन 'शासिवसि

निपूर्वः, पा पाने गोपूर्वः, 'घुमास्था'—इतीत्वम् । गाङ् गतौ । अवपूर्वस्य धातोः ह्रस्वत्वम् । 'निशीथस्तु
पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके' इति मेदिनी । 'प्रतित्य चारुमध्वरम्' इति मन्त्रे 'गोपीथः सोमपानम्' इति
वेदभाष्यम् । तीर्थमिति तु वृत्तिकारः ॥ १६७ गश्चोवि । उदि उपपदे गं शब्दे इत्यस्मात् थक् ॥ १६८
समीणः । इण् गतावस्मात्समि उपपदे थक् । शमिथशब्दः संग्रामप्रगल्भेषु वैदिकनिघण्टौ पठितः । 'श्रिये
जानः' इति मन्त्रे समिथाः=युद्धानीति वेदभाष्यम् । तच्च युक्तमेव, सम्यगेति जयार्थमन्त्रेति व्युत्पत्तेः ।
संपूर्वकेणः क्तिन्नाद्यन्तस्य लोकेऽपि युद्धान्यत्वदर्शनाच्च । उक्तं ह्यमरेण—'समित्याजिसमिद्युधः' इति ॥
१६९ तिथपृष्ठ । तिज निशाने, पृष्ठु सेचने, गु पुरीषुत्सर्गे, यु मिश्रणे, प्रुङ् गतौ एते थक्प्रत्ययान्ता
निपात्यन्ते । 'पृष्ठं तु चरमं तनोः' इत्यमरः । पृष्ठं चरममात्रेऽपि देहस्यावध्वान्तरे' इति मेदिनी । स्तोत्र-
विशेषोऽपि पृष्ठम्, 'पृष्ठः स्तुवते' इत्यादौ तथा निर्णयात् ॥ गूथमिति । निपातनादीर्घः । एवं यूथेऽपि । यूथं
निर्यक्समूहेऽपि वृन्दमात्रेऽपि भाषितम् इति विश्वः । 'यूथं तदग्रसरगदितवृत्तं सांम्' इति रघु ॥ प्रोथमिति
निपातनाद्गुणः । 'प्रोथस्त्री हयघोरायां ना कट्यामध्वगे द्विषु' इति मेदिनी ॥ १७० स्फायितश्चि ।
स्फायी वृद्धौ, तञ्चु संकोचने, वञ्चु प्रलम्भने, शवलृ शक्ती, क्षिप प्ररणे, क्षुदिर् सपेषणे, सृप्लृ गतौ, तृप
प्रीणने, दृप हर्षमोचनयोः, वदि अभिवादनस्तुत्योः, उन्दी बलेदने, ध्विता वर्णे, वृत् वर्त्तने, अज गतिक्षेपणयोः
णीत्र प्रापणे, पद गतौ, मद हर्षे मुद हर्षे, खिद दैन्ये छिदिर् द्वैधीकरणे, भिदिर् विदारणे, मदि स्तुतौ,
चदि आह्लादने, दह भस्मीकरणे, दसु उपक्षेपे, दम्भु दम्भने, वस निवासे, दाशृ शब्दे, शीङ् स्वप्ने, हसे
हमने षिध गत्याम्, शुभ दीप्तौ ॥ द्वात्रिंशत इति । दशपाद्यां तु त्रयस्त्रिंशदुक्ताः । दम्भिवद्विषीति पठित्वा
'वह प्रापणे' ऊहोऽनङ्वानित्युदाहरणात् । माधवोऽप्येवम् ॥ स्फारमिति । 'नेडवशि वृत्ति' इति नेट् । वलि
यलोपः । 'स्फार स्यात्पुमि विकटे करकादेश्च बुद्धुदे' इति मेदिनी ॥ तक्रमिति । 'तक्रं ह्युदश्चिन्मथितं
पादाम्बुधर्मांश्च निर्जलम्' इत्यमरः । 'वक्रः स्याज्जटिले क्रूरे पुटभेदे शनैश्चरे' इति विश्वः । 'शक्रः पुमान्
देवराजे कुटजार्जुनभूरुहोः' इति मेदिनी । 'क्षुद्रः स्यादधमक्रूकृपणात्पेषु वाच्यवत्' इति मेदिनी ॥ तृप्रः
पुरोडाश इति । 'न तृप्रा उरुव्यचसम्' इति मन्त्रे वेदभाष्यकारैरित्थं व्याख्यातं, प्रकृतसूत्रे उज्ज्वलदत्ता-
दिभिश्च । दशपादीवृत्तौ तु तृप्रमाज्यं काष्ठं चेत्युक्तम् । तृप्रं दुःखमिति सृन्धातुवृत्तौ माधवः । हिमांशु-
रित्यादि—हिमद्युतिरित्यन्तं शब्दार्णवः । दस्यति रोगान्क्षिपतीति दस्रः । 'दस्रः खरेऽश्विनीसुते' इति
मेदिनी । 'दस्रः खरे चाश्विनयोः' इति विश्वः ॥ ३१६८ शासिवसीति प्राप्तमपि नेति । एवं च 'अविन्द
उस्रियाः' इति मन्त्रे षत्वाभावः सिद्धः । माधवस्तु वृत्तिग्रन्थानुरोधेन बाहुलकादिह षत्वं नेति व्याचष्ट ।
'उस्रो वृषे च किरणे उस्रार्जुन्युपचित्रयोः' इति मेदिनी । माहेयी सौरभेयी गौरुसा माता च शृङ्गिणी'

श्रीश्रीहरिनामामृत-व्याकरस्य उणादि-प्रकरणम्

१७

२४१० इति प्राप्तमपि न । उस्त्रो रश्मिः । उस्त्रा गौः । वाश्रो दिवसः । वाश्रं मन्दिरम् । शीरोऽजगरः । हस्त्रो मूर्खः । मिध्रः साधुः । सुभ्रम् । बाहुलकात्—मुसे रक्, मुस्त्रम् । उदश्रु ॥ १७१ । चकिरम्यो-
रुच्चोपधायाः । चुक्रमल्लद्रव्यम् । रुम्नोऽरुणः ॥ १७२ । वौ कसेः । विकुस्त्रश्चन्द्रः ॥ १७३ । अमितम्यो-
र्दीर्घश्च । आम्नम् । ताम्रम् ॥ १७४ । निन्देर्नलोपश्च । निद्रा ॥ १७५ । अर्देर्दीर्घश्च । आर्द्रम् ॥ १७६ ।
शुचेर्दश्च । शूद्रः ॥ १७७ । दुरीणो लोपश्च । दुःखेनेयते प्राप्यत इति दूरम् ॥ १७८ । क्रतेश्छः कृ च ।
कृच्छ्रम् कूरः ॥ १७९ । रोदेर्णिलुक् च । रोदयतीति रुद्रः १८० । बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः । णिलुगित्येव

इत्यमरः । वाश्रो ना दिवसे क्लीवं मन्दिरे च चतुष्पथे' इति मेदिनी । 'वाश्रो रासभपक्षिणोः' इत्येके ।
माधवेन तु 'वाश्रेव विद्यन्मिमाति' इति मन्त्रे शब्दयुक्ता प्रस्तुतस्तना धेनुर्वाश्रेति व्याख्यातम् । 'शुभ्रं
स्यादभ्रके क्लीवमुद्दीप्रशुक्लयोस्त्रिषु' इति मेदिनी ॥ मुस्त्रमिति । मुस खण्डने ॥ १७१ । चकि । चक तृमौ,
रमु क्रीडायाम्, 'चक्रस्त्वस्लेऽम्लवेतसे । चुक्री चाङ्गेरिवायां स्याद्वक्षाम्ले चुक्रमप्य' इति विश्वः ॥ १७२
वौ कसेः । कस गनौ । विपूर्वादिस्माद्रक् स्यादुत्वं चोपधायाः ॥ १७३ अमि । अम गत्यादिषुः, तमु
काङ्क्षायाम् । आम्नां रक् स्यादुपधाया दीर्घश्च ॥ १७४ निन्देः । णिदि कुत्मायाम् ॥ १७५ अर्देः । अर्दे
गतौ । 'आर्द्रा नक्षत्रभेदे स्यात्त्रिषां किलन्नेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥ १७६ शुचेः । शुच शोके, अस्माद्रक्
दश्चान्तादेशः, धातोर्दीर्घश्च । शूद्रो वृषलः । 'अहहा रे त्वा शूद्र' इति श्रुतौ तु रुढेर्बाधाद् योग एव पुरस्कृतः
तथा चोत्तरतन्त्रे भगवता व्यासेन सूत्रितं 'शुगस्य तदनादरश्रवणात्' इति ॥ १७७ दुरीणो । इण् गतावित्य-
स्माद्दुयुपपदे रक् स्याद्भातोर्लोपश्च । 'रो री' इति रेफस्य लोपे 'ढ्रलोपे' इति दीर्घः ॥ १७८ क्रतेः । कृती
च्छेदने इत्यस्माद्रक् स्यात् छ कू इत्येतावादेशौ च स्तः । छस्त्वन्त्यस्यादेशः । कू त्वनेवात्त्वात्सर्वस्यादेशः ।
'कृच्छ्रमाख्यातमाभीले पापसांतपनादिनां' इति विश्वमेदिनी । 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' इत्यमरः ।
'क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसे चाभिधेयवत्' इति विश्वः । नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वञ्चकः' इत्यमरः
१७९ रोदेः । रुदिर अश्रुविमोचने । ण्यन्तादस्माद्रक् णेश्च लुक् । 'णेरनिटि' इति लोपे तु 'पुगन्त' इति गुणः
स्यादिति णिलुक् चेत्युक्तम् ॥ रोदतीति रुद्र इति । नन्वेव 'साऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्' इति श्रुत्या
सह विरोधोऽत्र स्यादिति चेत् । अत्राहुः—'कर्तरि कृत्' इति सूत्रानुरोधेन शम्भुरित्यत्र शं भावयतीत्यन्त-
र्भावित्वर्थता यथा स्वीक्रियते तथा अरोदीदित्यन्तर्भावित्वर्थतायां स्वीकृतायां रोदनं कारित-
वानित्यर्थताभावास्ति श्रुतिविरोधः । न च देवैरग्नौ वामं वसु स्थापितं, तच्च धनं देवैर्याचितं चेदाग्निस्तु
रोदनं कृतवानिति सोऽरोदीदित्यादिश्रुत्यर्थादिहान्तर्भावित्वर्थकल्पनं न संभवतीति श्रुतिविरोधस्त्वपरिहार्य
एवेति वाच्यम् । देवैः स्थापितं वामं वसु देवेभ्यांऽग्निना न दत्तं ते देवा एव रोदनं कृतवन्तः । अग्निस्तु
तदीयमदत्त्वा रोदनं कारितवानित्यर्थकल्पनायाः संभवात् । अथवाऽग्नौ प्रयुज्यमानरुद्रशब्दस्य 'रोदतीति
रुद्रः' इत्येवार्थोऽस्तु । परन्तु ब्रह्मविष्णुरुद्रा इति व्यवह्रियमाणो यो रुद्रस्तद्वाचकरुद्रशब्दस्य 'रोदेः'
इत्युणादिसूत्रानुरोधेन 'रोदयतीति रुद्रः' इत्येवार्थकल्पनायां बाधकाभावात् श्रुतिविरोधोऽत्र नास्त्येवेति ॥
१८० अन्यत्रापि । धात्वन्तरात्प्रत्ययान्तरेऽपि रोलुगित्यर्थः । संज्ञायामुदाहरणम्—वृहयति=वर्धयति
प्रजा इति ब्रह्मा । शं सुखं भावयतीति शम्भुरित्यादि । छन्दसि तु वृधु वृद्धौ । 'वर्धन्तु त्वा सुष्ठु तयः'
वर्धयन्तिवत्यर्थः । 'य इमा जजान', जनी प्रादुर्भावे, लिटि रूपम् । जनयामासेत्यर्थः । इह णलि परतः 'अत
उपधायाः' इति वृद्धिर्भवत्येव, 'जनिवध्योश्च' इति निषेधस्य चिणि त्रिति णिति किति च स्वीकारात् । न
च णिलोपे सति प्रत्ययान्तत्वात् 'कास्प्रत्ययात्' इत्यामस्यादिति वाच्यम् । 'अमन्त्रे इति पर्युदासादामोऽप्रसक्तेः
'कास्यनेकाचः' इति इति वार्तिकेन तु आमृशङ्का दूरापास्तैव, लिटि णिलोपे सत्यनेकाच्त्वाभावात् ॥ ननु
णलि 'णेरनिटि' इत्यनिडादावार्धधातुके णिलोपे जजानेति रूपं सिद्धमिति किमनेन लुक्पुदाहरणेन ? इति
चेन्मैवम् । णिलोपे सति 'जनीजृष्वन्तसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति णौ मित्वे मित्तां ह्रस्वः स्यात्, प्रत्ययलक्षण-

* केचिन् 'मुसे रक्' इति सूत्रमेवेत्याहुः ।

“वान्ति पर्णशुषो वातास्ततः पर्णमुचोऽपरे । ततः पर्णरुहो वान्ति ततो देवः प्रवर्षति ॥”

१८१ । जोरी च । जीरोऽणुः । ‘ज्यश्च’ इत्येके ॥ १८२ । सुसूधागृधिभ्यः क्रन् । सूरः । सूरः । धीरः । गृध्रः ॥ १८३ । शुसिमीनां दीर्घश्च । शुः सौत्रः, शूरः । सीरम् । चीरम् । मीरः समुद्रः ॥ १८४ । वाविन्धेः वीध्रं विमलम् । १८५ । वृद्धिवपिभ्यां रन् । वर्ध् चर्म । वप्रः प्राकारः ॥ १८६ । ऋज्जेन्द्राग्रवज्रनिप्रकुव-
चुन्नक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुकशुक्लगौरववरेरामालाः । रन्नन्ता एकोनविंशतिः । निपातनाद्गुणाभावः, ऋजो नायकः । इदि, इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः, अग्रम् । ‘वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ’ । डुवप्, उपधाया इत्वम्, विप्रः । कुम्बिचुम्बयोर्नलोपः—कुम्भमरण्यम्, चुम्बं मुखम् । क्षुर विलेखने’ रेफलोपः, अगुणः, क्षुरः । ‘खुर छेदने’ रलोपो गुणाभावश्च, खुरः । भन्देर्नलोपः, भद्रम् । ‘उच समवाये’ चस्य गः, उग्रः । त्रिभी, भेरी । पक्षे लः भेलो जलतरणद्रव्यम् । शुचेश्चस्य कः शुकः । पक्षे लः शुक्लः । गुड्, वृद्धिः, ‘गौरोऽरुणे सिते पीते’ । ‘वन

न्यायो न प्रवर्तत इति मित्वाभावादिष्टं सिध्यति ॥ बाहुलवादसंज्ञाच्छन्दसोऽपि दवाच्छ्रुतीत्याशयेनोदा-
हरति—वान्तीत्यादि । पर्णानि शोषयन्तीति पर्णशुषः । पर्णानि मोचयन्तीति पर्णमुचः ॥ १८१ जोरी च ।
जुगती, सौत्रोः । अस्माद्रक् ईकारश्चान्तादेशः । ‘जीरः खङ्गे वणिग्द्रव्ये’ इति विश्वः । ‘जीरस्तु जरणे
खङ्गे’ इति मेदिनी ॥—ज्यश्चेति । ज्या वयोहानौ । अस्माद्रक्, ‘ग्रहज्या’ इति संप्रसारण पूर्वरूपम् ‘हलः’
इति दीर्घः ॥—एके इति । मुख्या इत्यर्थः । तथा च ‘न धातुलोपः’ इति सूत्रे ‘जीवेरदानुः’ इत्यस्य
प्रत्याख्यानार्थं ‘नैतज्जीवे रूपं’ किं तु ‘रकि ज्यः संप्रसारणम्’ इति भाष्ये उक्तम् ॥ १७२ सुसूधा । पुञ्
अभिषवे, पुञ् प्राणिगर्भविमोचने, दुधाञ् धावणादौ, गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । ‘सुरा चषकमद्ययोः ।
पुं लिङ्गस्त्रिदिवेशे स्यात्’ इति मेदिनी । ‘सुरो देवे सुरा मद्ये चषवेऽपि सुरा वर्वाचित’ इति विश्वः ।
सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकमिति सूरः सूर्यः । ‘सूरसूर्यार्यमादित्य’ इत्यमरः । ‘धीरो धैर्यान्विते स्वरे बुधे
क्लीबं तु कुङ्कुमे । स्त्रियां श्रवणतुल्यायाम्’ इति मेदिनी । ‘गृध्र खगान्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गोऽथ लुब्धके’
इति च ॥ १८३ शुसिचि । शु गतौ, पिञ् बन्धने, चिञ् चयने, डुमिञ् प्रक्षेपणे, एभ्यः क्रन् एषां दीर्घत्वं च
‘शूरः स्याद्यादवे भटे’ इति मेदिनी । शूरश्चारुभटे सूर्ये’ इति विश्वहेमचन्द्रौ । ‘सीरोऽर्कहलयोः पुंसि
चीरी भिल्ल्या नपुंसकम् गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालेखनभेदयोः इति मेदिनी । चीरं तु गोस्तने वस्त्रे चूडायां
सीसकेऽपि च । चीरी कृच्छ्राटिकाभिल्लयोः इति विश्वः । १८४ वाविन्धेः । त्रिइन्धी दीप्तौ । विपूर्वादस्यात्
क्रन्, अनदिताम् इति नलोपः वीध्रं तु विमलार्थकम् इति विशेष्यनिधनेऽमरः ॥ १८५ वृध् । वृधु वृद्धौ,
डुवप् वीजसन्ताने । ‘वप्रः पितरि केदारे वप्रः प्राकाररोगसोः’ इति धरणि रन्तिदेवौ । ‘वप्रस्ताते पुमानस्त्री
वेणुक्षेत्रचये तटे’ इति मेदिनी ॥ १८६ ऋज्जेन्द्राग्र । ऋज गतिस्थानादिषु, इदि परमैश्वर्ये, अगि गतौ वज
गतौ, डुवप् वीजसन्ताने, कुवि आच्छादने, चुवि वक्रसंयोगे, भदि कल्याण, शुच शांते, गुड् अव्यक्ते शब्दे,
इण् गतौ ॥—नायक इति । ‘ऋज्जाश्वः पृष्टिभिरम्बरीषः’ इति मन्त्रे ‘ऋज्जा गतिमन्तोऽश्वा यस्य स
ऋज्जाश्वः’ इति वेदभाष्यम् । ‘इन्द्रः शचीपतावन्तरात्मन्यादित्ययोगयोः’ इति विश्वः । ‘अग्रं पुरस्तादुपरि
परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते स्यात्पुंनपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चभिधेयवत्’
इति मेदिनी । क्षुर लोमच्छेदकः । ‘क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोक्लीलाक्षे च गं क्षुरे’ इति विश्वमेदिन्यौ । ‘खुरः
कोलदले शफे’ इति मेदिनी । ‘भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषभे तु कदम्बके । करिजातिविशेषे नाक्लीवं
मङ्गलमुस्तयोः’ इति च । ‘उग्रः शूद्रासुते क्षत्राद्रुद्रे पुंसि त्रिषूत्वटे । स्त्रीवचाक्षुद्रयोः’ इति मेदिनी । भेरीति
गौरादित्वान्डीष् । ‘भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान् इत्यमरः । ‘भेलः प्लवे भीलुके च निर्बुद्धिमुनिभेदयोः’ इति
विश्वः । ‘भेलः प्लवे मणौ पुंसि भीरावज्ञे च वाच्यवत्’ इति । ‘शुकः स्याद्भ्राग्वे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान्
रेतोऽक्षिरुग्भिदोः क्लीवं शुक्लो योगान्तरे सिते । नपुंसकं तु रजते’ इति च । ‘गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धे-
ऽप्यभिधेयवत् । नाश्वेतसर्षपे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे । गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रञ्चने
रजनीपिङ्गाप्रियङ्गुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति’ इति च मेदिनी । नदीभेदे च
गौरी स्याद्वरुणस्य च योषिति’ इति विश्वः । ‘अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतशीलसमन्वीते । सा गौरी तत्सुतो

संभक्तौ' वनो विभागी । इणो गुणाभावः, 'इरा मद्ये च वारिणि' । 'मा माने' माला ॥ १८७ । समिकस उकन् । 'कस गतौ' सम्यक्कमन्ति पलायन्ते जना अस्मादिति रङ्गसुको दुर्जनः, अस्थिरश्च ॥ १८८ । पचिनशोऽणु कन् कनुमौ च । पचे कः, पाकुकः सूपाकारः । नशेर्मम्, नंशुकः ॥ १८९ । भियः क्रुकन् । भीरुकः ॥ १९० । ववन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि । रजकः । इक्षुकुट्टकः । चरकः । 'चष भक्षणो' चषकः । शुनकः । भषकः ॥ १९१ । रमे रश्च लो वा । रमको विलासी, लमकः ॥ १९२ । जहातेर्द्वं च । जहक-स्त्यागी कालश्च ॥ १९३ । धमो धम च । धमकः ॥ कर्मकारः ॥ १९४ । हन वध च । वधकः ॥ १९५ । बहुलमन्यत्वापि । 'कुह विस्मापने । कुहकः । कृतकम् ॥ १९६ । कृषेर्वृद्धिश्चोदीपाम् । कार्षकः कृषकः ॥ १९७ । उदकं च । प्रपञ्चार्थम् ॥ १९८ । वृश्चिकृषोः किकन् । वृश्चिकः । कृषिकः ॥ १९९ । प्राडि पणिकषः । प्रापणिकः पण्यविक्रयी । प्रावणिकः परदागेपजीवी ॥ २०० । मुषेर्दीर्घश्च । मूषिकः आखुः । २०१ । स्यमेः संप्रसारणं च । चादीर्घः । सीमिको वृक्षभेदः ॥ २०२ । क्रिय इक्न् । क्रयिकः, क्रेता ॥ २०३ । आडि पणिजनिपतिखनिभ्यः । आपणिकः । आपनिकः इन्द्रनीलः कीरातश्च । आपतिकोः श्येनो देवायत्तश्च । आखनिको मूषिको वराहश्च ॥ २०४ । स्यस्त्याहजविभ्य इक् च । श्येनः । स्त्येनः । हरिण । अविनो-

यस्तु स गौरः परिकीर्तितः' इति ब्रह्माण्डवचनं श्राद्धकाण्डे हेमाद्रिणोदाहृतं । एतेत 'गौरः शुच्याचारः' इत्यादि भाष्यं व्याख्यातम् । 'इराभूवावसुनाप्सु च' इति मेदिनी ॥ मालेति । प्रत्ययरेफस्य लत्वम् । 'मालं क्षेत्रे स्त्रियां पृक्कास्रजार्जात्यन्तरे पुमान्' इति मेदिनी । 'मालं क्षेत्रे जने मालां माला पुष्पादिदामानि' इति विश्वः । 'मालमुन्नतभूतलम्' इत्युत्पलः । 'क्षेत्रमारुह्य मालम्' इति मेघदूतः । मणिपूर्वोऽयमर्थान्तिरेऽपि स्रष्टः 'मणिमाला स्मृता हारे स्त्रीणां दन्तक्षतान्तरे' इति विश्वः । बाहुलकात्-तिज निशाने । रन् दीर्घत्वं जस्य वः 'तीव्रा तु कटुगोहिण्यां राजिवागण्डदूर्वयोः । लिष्वत्युष्णे नितान्ते च कटौ' इति मेदिनी ॥ १८७ । समिकस । 'संकसुकोऽस्थिरे' इति विशेष्यनिघ्नेऽमरः ॥ १८८ । पचिनशोः । डुपचष् पाके, णश अदर्शने । आभ्यां णुकन् प्रत्ययः स्यात् । गकारो वृद्धर्थः । अनयोर्यथाक्रमं वादेशनुमागमौ च भवतः ॥ १८९ । भियः । जिभी भये । 'अधीरे कानरस्त्रसूनौ भीरुभीरुक्भीलुकाः' इत्यमरः ॥ १९० । ववन् । शिल्पिन्यभिधेये सज्ञाया गम्यमानायां च ववन् स्यादपूर्वस्य निरूपपदस्य च । अपिशब्दात्सोपपदस्य । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । यद्वा अर्थद्वारक-सबन्धे षष्ठी, प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः क्रियाकारकभावात् । एवं च निरूपपदप्रकृत्यर्थनिरूपितवर्तृवाक्ये ववुन्नित्याद्यर्थः फलितः । शिल्पिनि तावन् रज्ज रागे । 'रजवो धावके शुके' इति विश्वः । 'रजवो धावक-शुको' इति हेमचन्द्रः । 'वट्ट छेदने' इक्षून् कुट्टयति गौडिकः । चर गतिभक्षणयोः । सज्ञायां तु 'चषकोऽस्त्री पानपात्रम्' । शुन गतौ, भष भर्त्सने — शुनकः, भषकः श्वाः ॥ १९१ । लमक इति । ऋषिविशेषः ॥ १९२ । जहातेः । आहाक् त्यागे ॥ १९३ । धमो धम च । धमा शब्दाग्निसंयोगयोः । कुहको दाम्भिकः ॥ १९५ । कृतकमिति । कृती छेदने ॥ १९६ । कृषेः । कृष विलेखने । अस्मात्कवुन् वृद्धिश्च । कार्षकः कृषीबलः । कृषकः स एव । कृषकः पुंसि फाले स्यात्कृषकः त्वभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥ १९७ । उदकं च । ऊन्दी क्लेदने अस्मात्कवुन् ॥ ननु 'ववन् शिल्पि' इत्यादिना गतार्थमित्याशङ्क्यामाह प्रपञ्चार्थमिति ॥ १९८ । वृश्चिकृषोः । अवश्च छेदने, कृष विलेखने ॥ १९९ । प्राडि । पण व्यवहारे । कषणिषेति दण्डके हिंसार्थकः ॥ २०० । मुषेः । मुष स्तेये अस्मात्किकन् धातोर्दीर्घश्च ॥ २०१ । स्यमेः । स्यमु शब्दे ॥ २०२ । क्रियः । डुक्तीञ् द्रव्यविनिमये ॥ २०३ । आडि पणि । पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च, पत्न्य गतौ, खनु अवदारणे, एभ्य आडि उपपदे इकन् स्यात् ॥ आपणिक इति । नन्वत्रैव प्रपूर्वे आडि प्रापणिक इति सिद्धौ 'प्राडि पणि' इत्यत्र पणिग्रहणं प्रपञ्चार्थमित्युज्ज्वलदत्तः । उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थमिति तु मनोरमायाम् । आपणिकशब्दोऽयं णित्स्वरेणाद्युदात्तः । आपणोऽन्तर्व्यवहरतीत्यर्थे ठकि तु 'वितः' इत्यन्तोदात्तः ॥ २०४ । श्यास्त्या । श्येङ् गतौ, स्त्ये षष्ठ्यै शब्दसंघातयोः, ह्रस्व हरणे, अव रक्षणादौ । 'श्येनः पत्त्रिणि पाण्डुरे' इति मेदिनी । स्त्येनश्चौरः । 'स्तेन चौर्ये' इति चौरादिकात्पचाद्यचि तु 'स्तेनः' इति निर्यकारोऽपि । केचित्तु 'स्तायूनां पतये नमः' इत्यादिप्रयोगोपष्टम्भेन निर्यकारस्यापि ष्ठीधातोर्माधवादिभिर्भवादिषु स्वीकृतत्वात्प्रकृतसूत्रेऽपि ष्ठीधातुमेव

ऽध्वर्युः ॥ २०५ । वृजेः क्च । वृजिनम् ॥ २०६ । अजेरज च । वीभावबाधनार्थम् । अजिनम् ॥ २०७ ।
 बहुलमन्यत्रापि । कठिनम् । नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् । धृतेः—'यत्परुषि दिनम्' । दिवमोऽपि दिनम्
 २०८ । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । द्रविणम् । दक्षिणः । दक्षिणा ॥ २०९ । अर्तेः किं दिच्च । हरिणं शून्यम् ॥ २१० ।
 वेपितुहोर्हस्वश्च । विपिनम् । तुहिनम् ॥ २११ । तलिपुलिभ्यां च । 'तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि
 तलिनं त्रिषु' । पुलिनम् ॥ २१२ । गर्वेरत उच्च । गौरादित्वात् डीप् । गुविणी गर्भिणी ॥ २१३ । रुहेश्च ।
 रोहिणः ॥ २१४ । महेरिनं च । चादिनन् । माहिनम् । महिनं राज्यम् ॥ २१५ । विद्वच्चिप्रच्छिन्न-
 द्रुप्रज्वां दीर्घोऽप्रसारणं च । वाक् । प्राट् । श्रीः । स्रवत्यतां घृतादिव मिति स्तु — यज्ञोपवर्णम् । द्रहिण्यम्
 कटप्रः कामरूपी कीटश्च । 'जुराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम्' ॥ २१६ । आप्नोतेहस्वश्च ।
 आपः । अपः । अद्भिः । अभ्यः ॥ २१७ । परौ व्रजेः षश्च पदान्ते । व्रजेः विवर्दीर्घौ स्तः, पदान्ते तु षश्च
 परिव्राट् । परिव्राजौ ॥ २१८ । हुवः श्लुवच्च । जुहुः ॥ २१९ । स्रुवः कः । स्रुवः ॥ २२० । चिक् च ।

पठन्तः स्तेनद्वौ निर्यकार एवेत्याहुः । 'हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे त्वभिधेयवत् । हरिणी हरितायां च
 नारीभिर्दृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च' इति मेदिनी ॥ २०५ वृजेः । वृजी वर्जने । वृजिनं पापम् । वृजिनं
 कल्मषे क्लीवं केशे ना कुटिलेऽभ्यवत्' इति मेदिनी ॥ २०६ अजेः । अज गतिक्षेपणयोः । अस्मादिनच् ।
 अजेरजादेशविधानं व्यर्थमित्यत आह—वीभावबाधनार्थमिति । अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री इत्यमरः ॥ २०७ ।
 बहुलमन्यत्रापि । अन्यस्मादपीत्यर्थः । कठः कृच्छ्रजीवने, गल गहने, मल मल्ल धारणे, कुडि दाहे, दो
 अवखण्डने । 'कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्तब्धे तु त्रिषु नपुंसकं स्थास्याम् । कठिनी खटिकायामपि कठिना
 गुडशकंरायां च' इति मेदिनी । 'मलिनं दूषिते कृष्ण ऋतुमत्यां तु योषिति' इति मेदिनी ॥—कुण्डिनमिति ।
 'नगरं कुण्डिनमण्डजा ययौ' इति श्रीहर्षः । कुण्डिन ऋषिः । तस्यापत्य कौण्डिन्यः ॥—यत्परुषीति । 'यत्
 परुषि पर्वणि दिनं खण्डितं तद्देवानाम्' इति तैत्तिरीयश्रुत्यर्थः ॥ २०८ द्रुदक्षि । द्रु गतौ, दक्ष वृद्धौ । द्रविणं
 न द्वयोर्वित्ते काश्चने च पराक्रमे' इति मेदिनी । दक्षिणा दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दवातिषु । अवामे त्रिषु
 यज्ञादिविधाने दिशि स्त्रियाम्' इति च । 'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवृत्तिषु । वाच्यदक्षिणा वाचि
 यज्ञदानप्रतिष्ठयोः' इति विश्वः ॥ २०९ अर्तेः । ऋ गतौ, अस्मादिनन् कित्स्याद् इवारश्च धातोः । रपरत्वम्
 'हरिणं शून्यमूषरम्' इत्यमरः । 'हरिणं तूपरे शून्येऽपि' इति मेदिनी ॥ २१० वेपि । तुवेपृ कम्पने, तुहिर्
 अर्दने, आभ्यामिनन् ह्रस्वश्च धातोः । 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः ॥ तुहिनमिति । लघूपधगुणे कृते
 ह्रस्वः ॥ २११ तलि । तल प्रतिष्ठायाम्, पुल महत्त्वे । 'तलिनं तरले स्तोके स्वच्छेऽपि वाच्यलिङ्गकम्'
 इति मेदिनी ॥ २१२ गर्वे । गर्वं मोचने, अस्मादिनन् अकारस्य उन् ॥ २१३ रुहेश्च । रुह वीजजन्मनि
 प्रादुर्भावे ॥ रोहिण इति । प्रजादित्वादणि रौहिणश्चन्दनतरुः ॥ २१४ महेः । मह पूजायाम् । कुतस्त्व-
 मिन्द्रमाहिनः सन् इति मन्त्रे 'माहिनो महनीयः पूजनीयः' इति वेदभाष्यम् ॥ २१५ विद्वच्चि । वच परि-
 भाषणे, प्रच्छ जीप्सायाम्, श्रिञ् सेवायाम्, स्रु गतौ, द्रु गतौ, प्रुड गतौ, जु गतौ सौत्रः ॥ वागिति ।
 'वविस्वपि' इति संप्रसारणाभावः, पृच्छतीति प्राट् । 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणाभावः, छ्वोः शृङ् इति
 शः, व्रश्च इति षत्वं, जश्त्वचत्वे, प्राशौ प्राशः ॥ श्रीरिति । 'कृदिवारात्' इति डीष् तु न भवति,
 कृत्प्रत्ययो य इकार इति व्याख्यानान् । कृदन्त यदिकारा तमिति पक्षे तु यद्यपि डीषः प्राप्तिरस्ति तथापि
 कारग्रहणे तत्सामर्थ्यादेव केवलस्येकारस्य ग्रहणादिकागन्तपक्षो दुर्बल इत्याहुः । दुर्घटस्तु डीषी श्रीमित्यपि
 रक्षित इच्छनीत्याहुः । 'श्री वेषरचना शोभा भारती सरलद्रुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपात्तिविद्यापवर्णेषु च ।
 विभूतौ च मतौ च स्त्री' इति मेदिनी । जुराकाशे इत्यादिमूलोदाहृतमपि मेदिनी ॥ २१६ आप्नोतेः । आप्ल
 व्याप्तौ, अस्मात्क्वप् धातोर्ह्रस्वश्च । 'आपः स्त्री भूमिं वावर्तिर' इत्यमरः । २१७ परौ । व्रज गतौ । २१८
 हुवः । हु दानादनयोः । अस्मात्क्वप् धातोश्च दीर्घः श्लुवद्वावाद्विवचनम् ॥ २१९ स्रुवः कः । स्रु गतौ,
 स्रुवो यज्ञपात्रविशेषः । अयं स्रुवो अभिजिघर्षति स्रुवेण पार्वणौ जुहेति' इत्यादौ प्रसिद्धः ॥ २२० चिक् च ।
 स्रुव इत्येव । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ क इदिति । तेन स्रुक् स्रुचौ स्रुच इत्यादौ गुणो न ॥

इकार उच्चारणार्थः । क इत् । कुत्वम्, स्रुक् । 'स्रुवं च स्रुचश्च समृद्धि' ॥ २२१ । तनोतेरनश्च वः । तनोतेरिचक् प्रत्ययः, अनो वशब्दादेशश्च । त्वक् ॥ २२२ । ग्लानुदिभ्यां डौ । ग्लौ । नौ ॥ २२३ । चिवरव्ययम् । डौरित्येव । ग्लौ करोति । 'कृन्मेजन्तः' ४५० इति सिद्धे नियमार्थमिदम्— उणादिप्रत्ययान्ता-श्चव्यन्त एवेति ॥ २२४ । रातेडैः । राः । रायौ । रायः ॥ २२५ । गमेडौः ।

गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विज्ञि भारत्यां भूमौ च सुरभावापि ।

नृस्त्रिणोः स्वर्गवज्राम्बुश्चिमहृग्बाणलोमसु ।

बाहुलवाद् द्युतुरपि डोः, 'द्योः स्त्री स्वर्गान्तिष्ठयः' ॥ २२६ । भ्रमेश्च डूः । भ्रूः । चाद्गमेः, अग्रेगूः ॥ २२७ । दमेडौसिः । दाः । दोषौः । २२८ । पणेरिज्यादेश्च वः । वणिक् । स्वार्थेऽण्, 'नैगमो वाणिजो वणिक्' २२९ । वशेः कित् । 'उशिगग्नौ धृतेऽपि च ॥ २३० । भृज ऊच्च । भूरिक् भूमिः ॥ २३१ । जसिसहोरुरिन् जसुरिर्वज्रम् । सहुरिरादित्यः पृथिवी च ॥ २३२ । सुयुर्वृजो युच् । सवनश्चन्द्रमाः । यवनः । रवणः । कोकिलः । वरणः ॥ २३३ । अशे रश च । अशनोतेर्युच् स्यात् रशादेशश्च । रशना काञ्ची । जिह्वावाची

२२१ । तनोते । तनु विस्तारे । व इति संघातग्रहणं तनाह— वशब्दादेश इति । 'स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा' इत्यमरः ॥ २२२ ग्लानुदि । ग्लै हर्षक्षये, णृद प्रेङ्गो । 'ग्लौर्मुगाङ्कः कलानिधिः' इत्यमरः । 'स्त्रियां नोस्तर-णिस्तगिः' इति च ॥ २२३ ग्लौ करोतीति । अग्लौः ग्लौः सपद्यते तथा करोतीत्यर्थः । अव्ययत्वात्सूपो लुक् चव्यन्त एवेति । तेन ग्लौर्नौर्गौरित्यादीनां नाव्ययत्वमिति भावः ॥ २२४ रातेः । रा दाने ॥ रा इति । 'रायो हलि' इत्वात्वम् । 'रा स्मृतः पावके तीक्ष्णो राः पुंसि स्वर्गावित्तयोः' इति मेदिनी । 'रास्तीक्ष्णे दत्ते रास्तु सुवर्णे जलदे धने' इति हेमचन्द्रः ॥ २२५ गमेः । गम्लु गतौ, 'गोतो णित्' गौः ॥—गौर्नादित्य इत्यदि 'गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रे पुमान् भवेत् । अर्जुनी नेत्रदिग्बाणभूवाग्वाग्निषु गौर्मता' इत्यमरः ॥—द्युतेरपीति । द्युः दीप्तौ, द्योतन्ते देवा अस्यामिति द्यौः ॥ २२६ । भ्रमेश्च । भ्रमु अनवस्थाने, गम्लु गतौ । अग्रेगूः सेवकः ॥ २२७ ममेः । दमु उपशमे । डित्वाट्टिलोपे— दोगिति । 'दाषं तस्य' इति श्रीहर्षप्रयोगात्पुं-स्त्वम् । 'व कुहोपणी' इति भाष्यप्रयोगान्नपुंसकत्वम् । 'दादोषा च भुजां बाहुः' इति धनंजयकोशात्स्त्रीलिङ्गोऽप्ययमित्यादि प्रागेव प्रपञ्चम् ॥ २२८ पणेः । पण व्यवहारे मृतौ च । अमरकोशस्थमाह—नैगम इत्यादि २२९ वशेः । वश कान्तौ, अस्मादिनिः कित्स्यात् । 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम् ॥ २३० भृजः । भृज् भरणे, अस्मादिनिः कित्स्यात् धातोरुकारान्तादेशश्च ॥ २३१ जसि । जसु मोक्षणे । षह मर्षणे । 'जसुरये स्तयं पिप्यथुर्गाम्' इति मन्त्रे जसुरये श्रान्नायेति, 'नीचायमानं जसुरि न श्येनम्' इत्यत्र जसुरि क्षुधितं श्येनं न—श्येनपक्षिणमिवेति । 'उतस्य वाजी महुरिर्ऋतावा' इति मन्त्रे सहुरिः सहनशील इति च वेदभाष्यम् ॥ २३२ सुयु । पुत्र अभिषवे, यु मिश्रणे, रु शब्दे, वृज् वरणे । 'सवनं त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलनेऽपि च' इति मेदिनी । यवनो म्लेच्छविशेषः । 'रवणः शब्दने स्वरे' इति च मेदिनी । रवणः कोकिल इत्येके । वरणो वृक्षभेदः । टापि तु वरणा नदी । 'वर्धस्-क्तशावेऽपि प्रकारे वर्णं वृत्तौ' इति विश्वः । 'वरणे वरुणः सेतुस्तिक्तशावः कुमारकः' इत्यमरः ॥ २३३ अशेः । अश्रु व्याप्ती ॥—जिह्वावाची त्विति । रस आस्वादने चौरादिकः । ततो नन्द्यादित्वात् ल्युः । 'ण्यासश्चन्थ'—इति युज्वा । रस स्वादयतीति रसना । 'रसनं स्वदने ध्वनौ । जिह्वायां तु न पुंसि स्याद्रास्नायां रसना स्त्रियाम्' इति मेदिनी । काञ्चीवाची तालव्य-शकारवान्, जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवानित्येषा व्यवस्था भूरिप्रयोगाभिप्रायेणाक्ता । वस्तुतस्तु तालव्य-शकारवान् रश-शब्दोऽपि काञ्च्यां जिह्वायां च, तथा दन्त्यसकारवान् रसनाशब्दोऽप्यर्थद्वये बाध्यः । तथा हि—'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशूकरपांशवः । रशनाऽपि च जिह्वायाम्' इति विश्वकोशाज्जिह्वायामुभयं साधु । रसनं निःस्वने स्वादे रसना काञ्चीजिह्वयोः' इत्यजयधरणिर्कोषाभ्यां काञ्च्यामप्युभयं साधु । एवं च 'असेरण च' इति सूत्रे अशू व्याप्ती, अश भोजने, इति धातुद्वयमपि ग्राह्यम् । रस आस्वादने, रस शब्दे, इति धातुभ्यां तु 'बहुलमन्यत्रापि' इत्यनुपदमेव बक्ष्यमाणेन युच् । तेन सर्वत्रावयवार्थानुगमोऽपि सूपपाद

तु दन्त्यसकारवान् ॥ २३४ । उन्देर्नलोपश्च । ओदनः ॥ २३५ । गमेर्गश्च । गमेर्युच् स्याद्गच्चादेशः । गगनम् ॥ २३६ । बहुलान्यत्रापि । युच् स्यात् । स्यन्दन । रोचना ॥ २३७ । रञ्जेः क्युत् । रजनम् ॥ २३८ । भूसूध्रसृजिभ्यश्छन्दसि । भुवनम् । भुवन आदित्यः । धवनो वह्निः । निधुवनं सुरतम् । भृञ्जनमम्ब-
रीषम् ॥ २३९ । कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्च वयुः । किरणः । पुष्पणः समुद्रः । वृजनमन्तरिक्षम् । मन्दनं स्तनं त्रम्
निधनम् ॥ २४० । धृषेधिष् च संज्ञायाम् । धिषणो गुरुः । धिषणा धीः ॥ २४१ । वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्ज-
गच्छतृवच्च । अनिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'पृषु सेचने' गुणाभावः, पृषन्ति । बृहत् । गृहान् । चमेर्जगादेशः
जगत् ॥ २४२ । संश्चत्तृपद्वेहत् । एते निपात्यन्ते । पृथक्करणं शतृवद्भावनिवृत्त्यर्थम् । सचिन्तातेः सुट्,

इत्याहुः ॥ २३४ उन्देः । उन्दी क्लेदने अस्माद्युच् । 'ओदनं न स्त्रियां भक्ते बलायागोदनी स्त्रियाम्' इति
मेदिनी ॥ २३५ गमेः । गम्ल गतौ । 'नगोऽन्तरिक्ष गगनम्' इत्यमरः ॥ २३६ बहुलमिति । स्यन्दू प्रसङ्गो,
रुच दीप्तौ । 'स्यन्दनं तु श्रुतौ नीरे तिनिशे ना रथे स्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'रोचना रक्तव ह्लाारे गोपित्त-
वरयोषितोः । रोचनः कुटशाल्मल्यां पुंसि स्याद्रोचके त्रिषु' इति च । चदि आह्लादे । 'चन्दनं मलयोद्भवे
चन्दनः कपिजेदे स्यान्नदीभेदे तु चन्दनी' इति विश्वः । 'चन्दनी तु नदीभिदि । चन्दनोऽस्त्री मलयजे भद्रकाल्यां
नपुंसकम्' इति मेदिनी । भद्रकाली ओषधिविशेषः । भद्रकाली तु गन्धात्यां कात्यायन्यामपि स्त्रियाम्' इति
मेदिनी । असु क्षेपणे । 'असनं क्षेपणे क्लीवं पुंसि स्याज्जीवकद्रुमे' इति मेदिनी । अत सातत्यगमने ।
राजपूर्वः । 'राजादनः क्षीरिकायां पियाले किशुवेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ । एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ २३७ ।
रञ्जेः । रञ्ज रागे, ल्युटि तु रञ्जनम् । 'रञ्जनो रागजनने रञ्जन-रक्तचन्दने' इति मेदिनी । बाहु-
लकात्कृपेरपि क्युत् । 'कृपो र लः' इति प्राप्तलत्वाभावश्च । कृपणः ॥ २३८ भूसु । भू सत्तायां, षूङ्
प्राणिप्रसवे, धूञ् कम्पने, भ्रस्ज पाके । बहुलवचनाद्भाषायामपि क्वचित् । 'भुवनं विष्टपेऽपि स्यात्सलिले
गगने जने' इति मेदिनी । 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः ।—भृञ्जनमिति । 'ग्रहिज्या' इति सप्रसारणम् ।
सस्य जश्त्वेन दः, दस्य इच्छत्वेन जः । 'क्लीवेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना इत्यमरः ॥ २३९ कृपृ । कृ विक्षेपे, पृ
पालनादौ, वृजी वर्जने, मदि स्तुत्यादौ, डुधाञ् धारणपोषतयोः । निधनं स्यात्कुले नाशे इति मेदिनी ।
'निधनं कुलनाशयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ २४० धृषेः । त्रिधृषा प्रागल्भ्ये, अस्माक्युः, धिशादेशश्च धातोः ।
'धिषणस्त्रिधाचार्ये धिषणा धियि योषिति' इति मेदिनी । 'गीपतिर्धिषणो गुरुः' इत्यमरः ॥ २४१ वर्तमाने
शतृवच्चेति । तथा च 'उगिदचाम्' इति नुमि महान् स्त्रियां तु 'उगितश्च' इति डीषि—महतीत्यादि
सिध्यतीति भावः ॥ ननु पृषन्महदादयः लटः शतृशानचौ' इति शतृप्रत्ययान्ता एव भवन्तु । ततश्च वर्तमाने
इति शतृवच्च इति च न कर्तव्यमिति महदेव लाघवमिति चेत् । अत्राहुः — शतृप्रत्ययान्तत्वे तु वर्तते शप्'
इति शप्प्रत्यये महतीत्यादौ 'आच्छीनद्योः' इति नुम् स्यात्, महानित्यादौ तु 'त्यास्यनुदात्ताः ङददुपदेशात्
इति लसार्वधातुस्वरः स्यात्, अतिप्रत्ययान्तत्वे तु तस्यातिप्रत्ययस्यार्धधातुवत्त्वाभ्युपगमने शबभावान्नोत्त-
दीष इत्याशयेनातिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनं स्वीकृतामिति । बृहद्ब्रह्म, मह पूजायाम्, गम्ल गतौ ॥ पृषन्तीति
बिन्दुवाची पृषच्छब्दो नपुंसकमिति ध्वननाय बहुवचनमुदाहृतम् । 'पृषःमृगे पुमान् । बन्दी न द्वयोः पृषतोऽपि
ना । अनयोश्च त्रिषु इवेतबिन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ' इति मेदिनी । 'बृहती क्षुद्रवाक्तीक्यां कण्टकार्या च वाचि
च । वारिधान्यां महत्यां च छन्दवसनभेदयोः' इति विश्वः । शतृवद्भावात् 'उगिदचाम्' इति नुम् बृहन्
विज्ञः । महती वल्लकीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे वाच्यवत् इति मेदिनी ।
महती नारदवीणा । विश्वावमोस्तु बृहती तुम्बुरोस्तु कलावती । महती नारदस्य स्यात्सरस्वत्यास्तु कच्छपी'
इति वैजयन्ती । अवेक्ष्यमाणं महतीं मृहुर्मुहुः । इति माघः । 'जगत्स्याद्विष्टपे क्लीवं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु ।
जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' इति मेदिनी । तत्र वायुवाचिनः पुलिङ्गस्य शतृवद्भावादुगित्वेन
नुमि जगन् जगन्तौ, जगन्तः इत्यादि भवति । द्युतिगमिजुहोतिनां द्वे च इति व्युत्पादितस्य तु नुमभावात्
'जगन् जगत् जगतः' इत्यादिति बोध्यम् ॥ २४२ संश्चत् । चिञ् चयने, तृष प्रीणने, हन हिंसागतयोः ॥
निपात्यन्त इति । नतिप्रत्ययान्ता इति शेषः । निवृत्त्यर्थमिति एवं च संश्चदित्यत्र 'उगिदचाम्' इति नुमः

श्रीश्रीहृग्नानामृत-व्याकरणस्य उणादि-प्रकरणम्

२३

इकारलोपः, संश्रुत् कुहकः । तृपत् छत्रम् । विपूर्वाद्धन्तेष्टिलोपः, एत ए च, 'वेहद्गर्भोपघातिनी' ॥ २४३ ।
छन्दस्यसानच् शुज् म्याम् । शवसानः पन्थाः । जरसानः पुरुषः ॥ २४४ । ऋजिबृधिमन्दिमसहिभ्यः कित् ।
ऋज्जसानो मेघः । वृजसानः पुरुषः । मन्दसानोऽग्निर्जीवश्च । सहसानो यज्ञो मयूरश्च ॥ २४५ । अर्तेर्गुणः
शुट् च । अर्शसानोऽग्निः ॥ २४६ । सम्भानच् स्तुवः । संस्तवानो वाग्मी ॥ २४७ । युधिबुधिदृशिभ्यः कित्च
युधानः । बुधानः । 'दृशानो लोकपालकः' ॥ २४८ । हुच्छेः सनो लुक् छलोपश्च । जुहुराश्चन्द्रमाः ॥ २४९ ।
श्रितेर्दश्च । 'शिशिचदानः पुण्यकर्मा' ॥ २५० । तृनृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ । शंसेः क्षदा-
दिभ्यश्च क्रमात्तृनृचौ स्तः, तौ चानिटौ । शंस्ता स्तोता शंस्तरौ । शंस्तरः । क्षदिः सौत्रोः धातुः शकली-
करणो भक्षणो च । अनुदात्तेत्, 'वृक्वे चक्षदानम्' इति मन्त्रात् 'उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते' इति ब्रह्मणाश्च
'क्षता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे वैश्यायामपि शूद्रजे' ॥ २५१ । बहुलमन्यत्रापि । मम्, मन्ता । हन्, हन्ता ।
इत्यादि ॥ २५२ । नष्टृ नेष्टृ त्वष्टृ होतृ पोतृ भ्रातृ जामातृ मातृ पितृ दुहितृ । न पतन्त्यनेन पितरो
नरके इति नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च । नयते पुग्गुणश्च, नेष्टा त्विषेरितोऽस्त्वम्, त्वष्टा । होता पोता ऋत्विग्भेदः
भ्राजतेर्जलोपः, भ्राता । जायां माति जामाता । 'मान पूजायां' नलोपः माता । पातेराकारस्य इत्वम् ।
शङ्खेव नास्ति । वेहदित्यत्र तु 'उगितश्च' इति डीप् नेति भावः । संचिनोतेरिति । सुभूतिचन्द्रस्तु संपूर्वा-
च्छ्रव्यतेः संश्चदित्याह ॥ —तृपच्छत्रमिति । चन्द्रमा इत्यप्ये । विहन्ति गर्भमिति वेहत ॥ —इत ए चेति ।
विशब्दसंबन्धिन इकारस्य एकार इत्यर्थः । गौरित्यनुवृत्तौ 'वेहद्गर्भोपघातिनी' इत्यमरः ॥ २४३ छन्दस्य
शु गतो, जू ष्व वयोहानौ । —पन्था इति । 'प्रमन्महे इत्यादिमन्त्रद्वये शवसानशब्दो गन्तृपरतया व्याख्यातः ॥
२४४ ऋजिज् । ऋजि भर्जने, वृधु वृद्धौ, मदि स्तुत्यादौ, षह मर्षणे । एभ्यः श्रसानच् कित्स्यात् । अञ्ज-
सानो मेघ इति । ऋजेरिदित्त्वान्मुम् । इदित्त्वादेव नलोपाभावः । एवं च अयं मन्दिसही च त्रयोऽपि पूर्वसूत्र
एव पठितुं शक्याः । कित्त्वं तु वृधुधातवेबोपयुज्यते । उत्तरसूत्रेऽपि गुणग्रहणं सत्यजम् । 'अर्तेः सुट् च वृधेः'
कित् इत्युक्तौ सर्वसामञ्जस्यादित्याहुः । 'ऋज्जसानः पुरुवार उक्थेः' 'अस्मिन् यज्ञे मन्दसाना वृषण्वसु
इत्यादिमन्त्राणां भाष्ये तु योगिकार्थ एव पुरस्कृतः ॥ २४५ अर्तेः । ऋ गतो । धातोर्गुणः प्रत्ययस्य पुडागमः
'आसाविषदशसानाय' इति मन्त्रस्य भाष्ये तु अर्शसानाय शत्रूणां हिसित्रे इति व्याख्यातम् ॥ २४६ सम्भ्या ।
शुज् स्तुतो अस्मात्सम्युपपदे आनच् ॥ २४७ युधि । युध संप्रहारे । युधानो रिपुः । बुधिर् बोधने । बुधान
आचार्यः । दृशिर् प्रेक्षणे । बाहुलकात्कृपेरपि—कृपाणः खङ्गः । 'कृपाणेन कथंकारं कृपणः सह गण्यते ।
परेषां दानसमये यः स्वकाशं विमुञ्चति' ॥ २४८ हुच्छेः । हुच्छेर् कौटिल्ये, अस्मात्सन्नन्तादानस्यात्सनो
लुक् छलोपश्च । 'युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः' इति मन्त्रे जुहुराणं कौटिल्यकारि एनः पापं युयोधि इत्यक् कुरु
इति भाष्यम् ॥ २४९ श्रितेः । श्रिता वर्णे अस्मात्सन्नन्तादानच्, 'सन्त्यङोः इति द्वित्वम् । सनो लुक्
तकारस्य च दकारः । किदित्यनुवृत्तेन गुणः । पुण्यकर्मेति । शिशिदानोऽकृष्णकर्मा' इति विशेष्यनिघ्ने
अमरः । अकृष्णं शुक्लं निष्पापत्वात् शुद्धं कर्म यस्येत्यर्थः । क्षीरस्वामिना तु प्रकृतसूत्रं विस्मृत्य 'श्रिदि
वैत्ये' अस्माल्लिटः कानजिति व्याख्यातः । तदसंगतं, कानचश्छान्दसत्वात्, इदित्वेन नलोपानुपपत्तेश्चेति
दिक् । २५० तृनृचौ ॥ —शंस्तेति । शंसु स्तुतौ, अस्मात्तृन् । 'अपृतृन्' इति सूत्रे नप्त्रादिग्रहणं नियमार्थम्
औणादिकतृजन्तानां चेदुपधादीर्घस्तर्हि नप्त्रादीनामेवेत्युक्तम् । तेनात्र दीर्घो नेत्युदाहरति—शंस्तरौ शंस्तर
इति । नित्त्वादाद्युदात्तः । तथा च मन्त्रः—'प्रावशाभ उत शंस्था सुविप्रः' । आदिशब्दाच्छासु अनुशिष्टौ ।
शास्ति विनयति सत्त्वान् शास्ता—बुद्धः । शास्तरौ । शास्तरः । शास्ता समन्तभद्रे नो शासके पुनरन्यवत्
इति । प्रपूर्वस्य तु नप्त्रादिषु पाठात् 'अपृतृन्' इति दीर्घः—प्रशास्तारौ, प्रशास्तारः । 'क्षता शूद्राश्च
वैश्याज्ये प्रतीहारे च सारथी । भुजिष्यातनयेऽपि स्यान्निपुक्तवेधसोः पुमान्' इति मेदिनीकोशानुसारेणाह—
वैश्यायामिति । अमरस्तु 'क्षत्रियाणां च शूद्रजे' इत्याह । णीञ् प्रापणे, उत्पूर्वः । उन्नेता ऋत्विग्भेदः ॥
२५१ । बहुलमन्यत्रापि । अन्यत्रापि धातोर्बहुलं तृनृचौ भवतः । पूर्वसूत्रस्थादिशब्देनैव मन्ताहन्तेत्यादेः
सिद्धत्वात्प्रपञ्चार्यमिव सूत्रम् ॥ २५२ नष्टृनेष्टृ । मन्त्रादयो दश तृनृजन्ता निपात्यन्ते ॥ नप्तेति । नप्त्रः

पिता दुहेस्तृच्, इट् गुणाभावश्च, दुहिता ॥ २५३ । सुञ्यसेऋन् । स्वसा ॥ २५४ । यतेऽद्विच्च । याता ।
 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ॥ २५५ । नञि च नन्दे । न नन्दति ननान्दा । इह 'बुद्धिर्नानु-
 वर्तते' इत्येके । ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा' इति शब्दार्णवः ॥ २५६ । दिवेऋत् । देवा
 देवरः । 'स्वामिनो देवदेवरौ' ॥ २५७ । नयतेऽडिच्च । ना । नरौ । नरः ॥ २५८ । सव्ये स्थऽछः दसि ।
 'अम्बाम्ब' २६१८ इत्यत्र—*स्थास्थित्स्थूणासु संख्यान्तम् सव्येष्ठा सारथिः । सव्येष्टारौ । सव्येष्टरः ॥
 २५९ । अतिसृष्टृधर्म्यम्यवितृभ्योऽनिः । अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात् । अर्णिरनेर्योनिः । सरणिः । धरणिः
 धमनिः । अमनिर्गतिः । अशनिः । अवनिः, तरणिः । बाहुलकात् रजतिः ॥ २६० । आङि शूषेः सनऽछः दसि
 आशुशुक्षणिर्गतिर्वातिश्च ॥ २६१ । कृषेरदश्च चः । चर्षणिर्जनः ॥ २६२ । अदेमुट् च । अघ्निरग्निः ॥
 २६३ । वृतेश्च । वर्तनिः । गोवर्धनस्तु—'चकारान्मुट्, वर्तनिः' इत्याह ॥ २६४ । क्षिपेः किच्च ।
 क्षिपणिरायुधम् ॥ २६५ । अचिशुचिहुसृपिछादिछदिभ्य इतिः । अचिज्वाला । इदन्तोऽप्ययम्, 'अग्नेभ्राजन्ते

प्रकृतिभावः, पत्न्यु गतावित्यस्मात् अत् शब्दलोपः । णीञ् प्रापणे, त्विष दीप्तौ, हु दानादनयोः, पूञ् पवने,
 भ्राज् दीप्तौ, मा माने, पा रक्षणे, दुइ प्रपूरणे । त्वष्टा पुमान् देवशिल्पितक्ष्णोरादित्यग्निश्चापि' इति मेदिनी
 जायां मातीत्यन्तर्भावित्यर्थः ॥ २५३ सुञ्यसेः । सुञि उपपदे असु क्षेपणे इत्यस्मात् ऋन्, यणादेशः, स्वसा
 भगिनी । 'सावसेः' इति तु क्वचित्कः पाठः ॥ २५४ यतेः । यती प्रयत्ने ॥ २५५ नञि च । दुनदि समृद्धौ,
 अस्मान्नञ्युपपदे ऋन् ॥—न नन्दतीति । कृतायामपि सेवायां न तुष्यतीत्यर्थः । 'उषाप्युषा ननान्दा च
 ननन्दा च प्रकीर्तिता' इति द्विरूपकोशः ॥ २५६ दिवेः । दिवु क्रीडाविजिमीषादौ ॥—देवेति । भ्रातर
 इत्यनुवृत्तौ 'स्वामिनो देवदेवरौ' इत्यमरः । 'देवे धवे देवरि माधवे च' इति श्रीहर्षः ॥ २५७ नयतेः । णीञ्
 प्रापणे । अस्माद् ऋप्रत्ययः स च डित्, डित्वाटिलोपः । 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नराः'
 इत्यमरः ॥ २५८ सव्ये । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । अस्मात्सव्यशब्दे उपपदे ऋ स्यात्स च डित् । 'तत्पुरुषे कृति—
 इति सप्तम्या अलुक् ॥—उपसंख्यानमिति । षत्वस्येति शेषहः ॥ २५९ अति । ऋ गतौ, सृ गतौ, धृञ्
 धारणे, धमिः सौत्रः, क्षम गतौ, अश भोजने, अव रक्षणादौ, तृ प्जवनतरणयोः । 'अर्णिर्वह्निमन्थे ना
 द्वयोर्निर्मथ्यदारुणि' इति मेदिनी । 'सरणिः श्रेणिवर्त्मनोः इति दन्त्यादौ रभसः । सरणिः पङ्क्तौ मार्गे स्त्री
 इति मेदिनी । श्रृ हिंसायां ततोऽतिप्रत्ययः । शरणिरित्येके । 'शरणिः पथि चाबलौ' इति तालव्यादावजयः
 'इमामग्ने शरणिम्' इति मन्त्रे शरणिं हिंसां व्रतलोपरूपां मीमृषः क्षमस्वेति वेदभाष्यम् । धरणिर्भूमिः ।
 'धमनी तु शिराहट्टविलासिन्यां तु योषिति' इति मेदिनी । अमनिर्गतिः । अश्यते भुज्यते राज्यमिन्द्रेणानयेति
 अशनिर्वज्रम् । 'अशनिः स्त्रीपुंसयोः स्याच्चञ्चलायां रवावपि' इति मेदिनी । अवनिः पृथिवी । तरणि-
 चूर्मणौ पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । कुमारी लताविशेषः । तरणी रामतरणी कर्णिका
 चारुकेसरा सहा कुमारी गन्धोल्योः' इति धन्वन्तरिनिघण्टुः ॥—रजनिरिति । रञ्ज रागे, अस्मादप्यानिः,
 नलोपोऽपि बाहुलकात्, 'कृदिकारात्—इति डीष्, रजनी । 'रजनी नीलिनी रात्रिर्हरिद्राज्जुकासु च' इति
 मेदिनी ॥ २६० आङि । शूष शोषणे अस्मात्सन्नन्तादाङि उपपदे अनिः स्यात् ॥ २६१ कृषेर दे । 'कृष
 विलेखने' ॥—चर्षणिर्जन इति । वैदिकनिघण्टौ चर्षणिशब्दस्य मनुष्यनामसु पाठात् । 'ओमासश्चर्षणीधृतः'
 इत्यादिमन्त्रेषु वेदभाष्यकारैस्तथैव व्याख्यातत्वाच्च । उज्ज्वलदत्तेन तु आदेश्च ध इति पठित्वा धर्षणि-
 र्वन्धकीति व्याख्यातम् । तदयुक्तम् । तथा सति धृषेरित्येव सूत्रयेत् । प्रागल्भरूपावयवार्थानुगमात् । आदेश्च
 ध इत्यंशस्य त्यागेन लाघवाच्च । तस्मादादेश्च चः इति दशापादीवृत्तिपाठ एव युक्त इत्याहुः ॥ २६२ अदेः
 अद भक्षणे । अस्मादनस्तस्य मुडागमश्च ॥ २६३ वृतेश्च । वृतु वर्तने अस्मादप्यनिः ।—वर्तनिरिति ।
 'कृदिकारात्—इति डीषि तु वर्तनी । 'सरणिः पङ्क्तिः पद्या वर्तन्येकपदीति च' इत्यमरः ॥ २६४ क्षिपेः ।
 क्षिप प्रेरणे ॥—क्षिपणिरायुधमिति । 'उतस्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु क्षिपणिं
 क्षेपणमनु तुरण्यति—त्वरयति गन्तुमिति व्याख्यातम् ॥ २६५ अचि । अर्च पूजायाम्, शुच शौके, दु दाना
 दनयोः, सृप्ल गतौ, छद अपवारणे, ण्यन्तः । छर्द वमने, अत्रिरिति सान्तम् । 'तमचिषास्फूर्जयन्' इति

अर्चय' । शोचिर्दीप्तिः । हविः सपिः । 'इस्मन्'—२६८५ इति ह्रस्वः, छदिः पटलम् । छदिर्वमनव्याधिः । इस्मन्तोऽपि, 'छर्द्यतीमारगूलवान्' ॥ २६६ । बृंहर्नेलोपश्च । 'बहिर्ना कुशशुष्मणोः' ॥ २६७ । द्युतेरिसि-
न्नादेश्च जः । । ज्योतिः ॥ २६८ । वसौ रुचेः संज्ञायाम् । वसुरोचिर्यज्ञः ॥ २६९ । भुवः कित् । भुविः
समुद्रः ॥ २७० । सहो धश्च । सधिरनड्वान् ॥ २७१ । पिबतेस्थुक् । पथिश्चक्षुः समुद्रयोः' ॥ २७२ । जने-
रुसिः । जनुर्जननम् ॥ २७३ । मनेर्धश्छन्दसि । मधु ॥ २७४ । अतिपृक्पियजितनिधनितविभ्यो नित् ।
अरुः । परग्रन्थिः । वपुः । यजुः । तनुः, तनुषी, तनुषि । धनुरस्त्रियाम् । 'धनुर्वशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं
करिष्यति' । सान्तस्य उदन्तस्य वा रूपम् । 'तपुः सूर्याग्निसन्नुषु' ॥ २७५ । एतेणिश्च । आयुः, आयुषी ॥
२७६ । चक्षे शिञ्च । जक्षुः ॥ २७७ । मुहे किञ्च । मुहुरव्ययम् ॥ २७८ । बहुलमन्यत्रापि । आचक्षुः ।
परिचक्षुः ॥ २७९ । कृगृशृवृश्चतिभ्यः ष्वरच् । 'कर्वरो व्याघ्ररक्षसोः' । गर्वरोऽहंकारी । शर्वरी रात्रिः ।
'वर्वरः प्राकृतो जनः' । चत्वरम् ॥ २८० । नौ सदेः । निषद्वरस्तु जम्बालः । निषद्वरी रात्रिः ॥ इत्युणादिषु
द्वितीयः पादः ।

मन्त्रः । 'नयनमिव सनिद्रं घूर्णते दैवमग्निः' इति माघः । 'ज्वालाभासोर्नपुंस्त्वग्निः' इति नानार्थे सान्तेष्वमरः
इदन्तोऽपीति । णिजन्तादचरत इरिति भावः । 'अर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्' इत्यमरः । रोचिः शांचिरुभे
क्लीबे' इति च । सपिधृतम् छाद्यतेऽनया छदिः । छदिः स्त्रियामेवेति लिङ्गानुशासनसूत्रम् । एवं च पटलं
छदिः इत्यमरग्रन्थे पटलमाहचर्याच्छदिषः क्लीबतां वदन्त उपेक्षयाः ॥ छर्द्यतीति । छदिश्चातिसारश्च शूलश्च
तानि यस्य मन्तीति विग्रहः ॥ २६६ बृंहे । बृहि बृद्धौ । अस्मादिसिः ॥ कुशशुष्मणोरिति । शुष्मानाम
अग्निः । 'अग्निवैश्वानरो वह्निः' इत्युपक्रम्य 'बहिः शुष्मा' इत्यमरेणोक्तत्वात् । बहि पुंस्त्रिहताशने । न
स्त्री कुशे' इति मेदिनी ॥ २६७ द्युतेः । द्युत दीप्तौ । 'ज्योतिरग्नौ दिवाकरे । पुमान्नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्र-
प्रकाशयोः' इति मेदिनी ॥ २६८ वसौ । रुच दीप्ततावस्माद्वसुशब्दे उपपद इति स्यात्संज्ञायाम् बाहुल्यकत्वे च ला
दपि । 'रोचिः शांचिरुभे क्लीबे' इत्यमरः ॥ २६९ भुवः । भवतेरिसिन् स्यात्स च कित् ॥ २७० सहो । सह
मर्षणो । अस्मादिसिन् घञ्चान्तादेशः ॥ २७१ पिबतेः । पा पाने । अस्मादिसिन्, धातोश्च थुगागमः ॥
२७२ जनेः । जनी प्रादुर्भावे ॥ २७३ मनेः । मनु अवबोधने । अस्मादुसिः । स्याच्छन्दसि घञ्चान्तादेशः
मधुः पवित्रद्रव्यम् ॥ २७४ अतिपृक् । ऋ गतो, पृक् पालनपूरणयोः, डुवप् वीजसन्ताने, यज देवपूजादौ,
तनु विस्तारे, धन धान्ये, तप सन्तापे, एभ्य उसिनिस्स्यात् । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे' इत्यमरः ।
ग्रन्थिर्ना पर्वपुरुषी' इति च । वपुः क्लीबं तनौ शस्ताकृतावपि' इति मेदिनी । शस्ताकृतिः प्रशस्ताकृति-
वित्यर्थः । यजुरिति यजुर्वेदः । तनुः शरीरम् । तनुषीति । 'तनुषे तनुषेऽनङ्गम्' इति सुबन्धुः । 'स्यात्तनु-
स्तनुषा सार्धं धनुषा च धनुं विदुः' इति द्विरूपेषु विश्वः । अथास्त्रियाम् । धनुश्चापौ' इत्यमरः । 'धनुः
प्रियाले-ना न स्त्री राशिभेद शरासने । धनुर्धरे त्रिषुः' इति सान्ते मेदिनी ॥ २७५ एतेः । इण् गतावित्यस्मा-
दुसिः, णित्वाद् वृद्धौ कृतायामायादेशः ॥ २७६ चक्षेः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि अस्मादुसिः शिङ्गवति ।
णित्वात्ख्यात्रादेशाभावः । चक्षते रूपमनुभवन्त्यनेनेति चक्षुः ॥ २७७ मुहे । मुह वैचित्ये । मुहः पुनः पुनः
शश्वदभीक्षणमसकृत्पमाः इत्यव्ययेष्वमरः ॥ अस्मात्परं २७८ बहुलमन्यत्रापि इति सूत्रं स्पष्टत्वात्त्यक्तम् ॥
२७९ कृगृ । कृ विक्षेपे, गृ निगरणे, शृ हिंसायाम्, वृञ् वरणे, चते याचने । 'नैऋतः वर्वरः
क्रव्यात्कर्बुरो यातुरक्षसोः' इति शब्दार्णवः । 'शर्वरी यामिनीस्त्रिया' इति मेदिनी । 'वर्वरः पामरे केश-
विन्यासे नीवृदन्तरे । वर्वरः फञ्जिकायां तु वर्वरा शाकपुष्पयाः' इति विश्वः । वर्वरः पामरे केशवक्रले
नीवृदन्तरे । फञ्जिकायां पुमान् शाकपुष्पभेदभिदोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'चत्वरं स्थण्डिले गगो' इति च
२८० नौ सदेः । षद्लृ विशरणादौ । निपूर्वादस्मात्ष्वरच् स्यात् । सदिरप्रतेः इति षत्वम् । 'निषद्वरः समरे
पङ्के निशायां तु निषद्वरी' इति मेदिनी ॥ इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः

२८१। छित्वरछित्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः । एकादश एवरचप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'छिदिर्' 'छद्' अनयोस्तकारोऽन्तादेशः, छिदेर्गुणाभावश्च—छित्वरो धूर्तः, 'छत्वरो गृहवृक्षयोः धीवरः कैवर्तः । पीवरः स्थूलः । मीवरो हिमकः । चिनोतेर्दीर्घश्च, चीवरं भिक्षुकप्रावरणम् । तीवरो जातिविशेषः । नीरवः परिव्राट् । गाहतेर्ह्रस्वत्वम्, गह्वरम् । वटे वर्षादौ, कट्वरं व्यञ्जनम् । यमेर्देवारः संयद्वरो नृपः । 'पदेः—संपद्वरः' इत्येके ॥ २८२ । इण्सिञ्जिदीङु व्यविभ्यो नक् । 'इनः सूर्ये नृपे पत्यौ' । सिनः काणः । जिनोऽर्हन् । दीनः । उष्णः । ऊनः ॥ २८३ । फेनमीनौ । एतौ निपात्येते । स्फायतेः फेनः । मीनः ॥ २-४ कृषेर्वर्णः । कृष्णः ॥ २८५ । बन्धेर्बन्धिवुधौ च । ब्रध्नः, बुध्नः ॥ २८६ । धापृवस्यज्यतिभ्यो नः । 'धाना भ्रष्टयवे स्त्रियः' । पर्णं पत्रम्, पर्णः किशुकः । 'वस्नो मूल्ये वेतने च' । अजेर्वी, वेनः । अत्नः—आदित्यः । बाहुलकात्—शृणोतेः श्रोणः पङ्क्तुः ॥ २८७ । लक्षेरट् च । लक्षश्चुरादिष्यन्तान्नः स्यात्तस्या-डागमश्च । चान्मुडित्येके । 'लक्षणं लक्ष्मणं नाम्नि चिह्ने च' । लक्षणो लक्ष्मणश्च रामभ्राता । 'लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा' ॥ २८८ । वनेरिच्चोपधायाः । वेत्रा नदी ॥ २८९ । सिवेष्टेयू च । दीर्घो-

२८१ छित्वर ॥—अनयोरिति । छिदिर् द्वधीकरणे, छद् अपवारणे, 'छित्वरश्छेदने द्रव्ये धूर्ते वैरिणी च त्रिषु' इति मेदिनी । डुधाञ् धारणपोषणयो, पा पाने, मा माने, एषां त्रयाणामीत्वमन्त्यरय निपात्यत इत्येके । अन्धे तु पीव मीव तीव नीव स्थूल्ये । एभ्यः एवरचि 'लोपो व्योः'—इति लोपमाहः । 'पीवरः कच्छपे स्थूले' इति मेदिनी ॥—मीवर इति । हिंसक इत्यर्थानुगुण्येन मीञ् हिंसायाम् इत्यस्मात्त्वरजिति केचिदाहुः । तीवरो नाम्बुधौ व्याधे' इति मेदिनी । 'स्यात्तीवरो वाणिजके वास्तवेऽपि च दृश्यते' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥—गाहतेरिति । गाह् विलोडने । 'कट्वरं कुत्सिते वाच्यलिङ्गं तत्रे नपुंसकम्' इति मेदिनी । बाहुलकादुपपूर्वकात् 'हु दानादनयोः' इत्यस्मात्त्वरच्युकारलोपः । 'उह्वरं समीपे स्यादेवातेऽपि नपुंसकम्' इति मेदिनी । उपह्वरो रथ इति केचित् । 'तदु प्रयक्षतं' इति मन्त्रे तु उपह्वरे उपगन्तव्ये समीप-रेशे ॥ २८२ इण् । इण् गतौ, पिञ् बन्धने, जि जये, दीङ् क्षये, उष दाहे, अव रक्षणे । 'इनः पत्यौ नृपार्कयोः' इति मेदिनी । 'जिनोऽर्हति च बुद्धे च पुंसि स्यात्त्रिषु जित्वरे इति च । 'दीना मूषिकयोषायां दुर्गते कातरेऽन्यवत्' इति विश्वः । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान् दक्षाशीतयोग्यलिङ्गकः' इति मेदिनी । 'उवरत्वर' इत्युठ् ऊनमसंपूर्णम् ॥ २८३ फेन । स्फायी वृद्धौ, अस्य फे इत्यादेशः । मीञ् हिंसायाम् । 'डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः' इत्यमरः । 'मीनो राश्यन्तरे मत्स्ये' इति विश्वः ॥ २८४ कृषेः । कृष विलेखने अस्माद्वर्णं वाच्ये नक् स्यात् । 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे केशवे वायसेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्द्रौपदीनीलीवणाद्राक्षासु योषिति । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात्क्लीवे मरिचलोहयोः' इति मेदिनी ॥ २८५ बन्धेः । बन्ध बन्धने, अस्मान्नक् । 'भास्करी-ऽहस्करो ब्रध्नः प्रभकरदिवाकरौ' इत्यमरः । 'बुध्नो ना मूलरुद्रयोः' इति मेदिनी ॥ २८६ धापृ । डुधाञ् धारणादौ, पृ पालनादौ, वस निवासे, अज गतौ, अत सातत्यगमने, एभ्यो नः स्यात् । नक् प्रत्यये सति तु वस्न इत्यत्र संप्रसारणं स्यात् । वेत् इत्यत्र तु गुणो न स्यादिति भावः । 'धाना भ्रष्टयवे प्रोक्ता धान्याके-ऽभिनवोद्भिदि' इति विश्वः । 'पर्णं पत्रं किशुके ना' इति मेदिनी । 'वस्नस्त्ववक्रये पुंसि चेतने स्यान्नपुंसकम्' इति च । वेनः—लुण्टाकः प्रजाऽतिश्च ॥ २८७ लक्षेः । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ॥—लक्षणमित्यादि । लक्षण-लक्ष्मणशब्दौ द्वावपि नामचिह्नयोः क्लीबौ । रामभ्रातरि पुंलिङ्गौ । हंसयोषायां लक्षणा । सारसस्य योषायां 'लक्ष्मणा' इति व्यवस्थेत्यर्थः । 'लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सौमित्रिरपि लक्षणः । लक्ष्मणं लाञ्छने नाम्नि रामभ्रातरि लक्ष्मणः' इति विश्वः । लक्षणं नामचिह्नयोः लक्ष्मणं च लक्ष्मणस्तु सौमित्रौ लक्षणो यथा इति हेमचन्द्रः । लक्ष्मणौ लक्ष्मणोऽपि च इति विश्वरूपकोशः । लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सारस्यां लक्षणा क्वचित् । लक्ष्मणा त्वोषधीभेदे सारस्यामपि योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात्सश्रीके चाभिधेयवत्' इति मेदिनी । कोशे तु सारस्यामपि लक्षणा इति निर्मकारः स्वीकृतः ॥ २८८ वनेः । वन संभक्तौ, अस्मान्नः, उपधाया इत्वं च ॥—वेत्रेति लघूपधगुणः ॥ २८९ सिवेः । शिव तन्तुसन्ताने ॥—बाहुलकादिति । एतच्च

चचारणसामर्थ्यान्नि गुणः । स्यून आदित्यः । बाहुलकात् केवलो नः, ऊट् अन्तरङ्गत्वाद्यण, गुणः, स्योन ॥ २६० । कृवृज्जु सिद्धपन्यनिस्वपिभ्यो नित् । कर्णः । वर्णः । 'जर्णश्चन्द्रे च वृक्षे च । सेना । द्रोणः । पन्नो नीचैर्गतिः । अन्नमोदन । स्वप्नो निद्रा ॥ २६१ । धेट इच्च । 'धेनः मिन्धुर्नदी धेना' ॥ २६२ । तृष्णिशुषिर-सिभ्यः कित् । तृष्णा । शुष्णः सूर्यो वह्निश्च । रस्नं द्रव्यम् ॥ २६३ । सुजो दीर्घश्च । सूना बधस्थानम् ॥ २६४ । रमेस्त च । रमयतीति रत्नम् ॥ २६५ । रास्नास स्नास्थूण वीणाः । रास्ना गन्धद्रव्यम् । सास्ना गोगलकम्बलः । स्थूणा गृहस्थम्भः । वीणा वल्लकी ॥ २६६ । गादामिष्णुच् । गेष्णुर्गायनः । देष्णुर्दाता ॥ २६७ । कृत्यशूभ्यां वस्नः । कृत्स्नम् । अक्षणमखण्डम् ॥ २६८ । तिजेर्दोघश्च । तीक्ष्णम् ॥ २६९ । हिलवेर-च्चोपधायाः । श्लुक्ष्णम् ॥ ३०० । यजिमनिशुन्धिदमिजनिभ्यो युच् । यज्युरध्वयुः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतो क्रुधि' शुन्ध्युरग्निः । दस्युस्तस्करः । जन्यु शरीरी ॥ ३०१ । भुजिमृड्भ्यां युक्त्युक् । भुज्युर्भजिनम् । मृत्युः ॥ ३०२ । सत्तेर्युः । सत्युर्नदी । 'अयु' इति पाठान्तरम्, सरयू ॥ ३०३ । पानीविषिभ्यः पः । पाति रक्षत्य-स्मादात्मानमिति पापम् । तद्योगात्पापः । नेपः पुरोहितः । बाहुलकाद्गुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः । वेष्पः पानीयम् ॥ ३०४ । च्युवः किच्च । च्युपो वक्रम् ॥ ३०५ । स्तुवो दीर्घश्च । स्तूपः समुच्छ्रायः ॥ ३०६ ।

'छ्वो शूड' इति सूत्रे वृत्तौ येन विधिः इति सूत्रे कथ्यग्रन्थे च साष्टम् ॥ यणिति । लघूपधगुरो कृते त्वेकारस्यायादेशे ऊठोऽपि 'सार्वधातुक'—इत्यादिना गुरो कृते स्योन इति स्यादिति भावः । 'स्योनः किरणसूर्ययो' इति मेदिनी ॥ २६० कृवृ । कृ वृक्षेपे, वृज् वरणे, दीर्घपाठे तु वृ वरणे, जृष् वयोहानी, दिवादिः । जू इति क्रघादौ चुरादौ च । षिज् बन्धने द्रु गतौ, पन स्तुतौ, अन प्राणने, त्रिष्वप् शये, एभ्यो नप्रत्ययो नित्स्यात् । नर्णः पृथाज्येष्टसृते सुवर्णालौ श्रुतावपि इति विश्वमेदिन्यौ । वर्णो द्विजादिशुक्ला दियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदे रूपाक्षरविलेखने इति मेदिनी । विश्वमेदिनीस्तमाह—उण-श्चन्द्र इति । जर्णो जीर्णद्रुमेन्दुषु इति हेमचन्द्रः । 'ध्वजिनी बाहिनी सेना' इत्यमरः । 'द्रोणोऽस्त्रियामादके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमानकृपीपती । कृष्णकाकेऽस्त्री नीवुदन्तरे । स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्या-मपीष्यते । अन्नं भक्ते च भुक्ते स्यात् इति मेदिनी । 'स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्' इति मेदिनी ॥ २६१ धेटः । धेट् पाने, अस्मान्नः स्यादिच्छान्तादेशः । 'धेना नद्यां नदे पुमान्' इति मेदिनी । 'धेनः समुद्रे नद्यां च धेना' इति विश्वः । 'श्लोक धारा' इत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सङ्ख्याके वाङ्नामसु धेनेति वैदिकनिघण्टो पठितम् । अत एव 'धेना जिगाति दाशुषे' इन्द्र 'धेनाभिरिह मादयस्व' इत्यादिमन्त्रेषु धेना वागिति व्याख्यातं भाष्ये ॥ २६२ तृष्णि । त्रितृषा पिपासायाम्, शुष शोषणे, रस शब्दे । 'तृष्णा लिप्सा-पिपासयोः' इति विश्वः ॥ २६३ सुजः । षुज् अभिषवे, अस्मान्नः स्यादातोदीर्घश्च । सूनाऽर्धाजिह्विकाऽपि च' इति नान्तेऽमरः । 'सूनं प्रसवपुष्पयोः । सूना पुत्र्यां बधस्थानगलकण्ठयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ २६४ रमेः । रमेर्ण्यन्तान्नः । स्यात्तकारश्चान्तादेशः । 'रत्नं स्वजाति श्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ २६५ रास्ना । रस आस्वादने, उपधादीर्घः । 'रास्ना तु स्याद्भुजङ्गाक्षयामेलापर्णामपि स्त्रियाम्' इति मेदिनी । षस स्वप्ने, उपधादीर्घः । 'सास्ना तु गलकम्बलः' इत्यमरः । सास्ना गोगलकम्बलः इति पाठान्तरम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इत्यस्य ऊत्वं प्रत्ययस्य णत्वं च । 'वीणा विद्यति वल्लकयाम्' इति मेदिनी । २६६ गादाम्याम् । गे शब्दे, डुदाज् दाने । गेष्णुर्नटे गायके च देष्णुर्दातरि दुर्दमे इति विश्वः ॥ २६७ कृत्यशू कृती वेष्टने, अशू व्याप्तौ । 'कृत्स्नं सर्वाम्बुकुक्षिषु' इति मेदिनी ॥ २६८ तिजेः । तिज निशाने, अस्मात्वस्नः घातोदीर्घश्च । 'तीक्ष्णं मामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीवं यवाग्रके पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु' इति मेदिनी । ३०० यजि । यज देवपूजादौ, मन ज्ञाने, शुन्ध शुद्धौ, दसु उपक्षये, जनी प्रादुर्भावे । 'दस्यु-श्चोरे रिपो पुंसि' इति मेदिनी । 'अथ जन्युः स्यात्पुंसि प्राण्यग्निघातृषु' इति च । ३०१ भुजिः । भुज पालनादौ, मृड् प्राणत्यागे, आभ्यां यथासंख्यं युक्त्युक् स्त । 'मृत्युर्ना मरणे यमे' इति मेदिनी ॥ ३०२ सत्तेः । सृ गतौ ॥ ३०३ पानी । पा रक्षणे, णीज् प्रापणे, विष्णु व्याप्तौ । नीपः कदम्बबन्धूकनीलाशोकद्रुमे-ऽपि च' इति मेदिनी ॥ ३०४ च्युवः । च्युड् गतौ । घातूनामनेकार्थत्वादिह भाषणे । च्यवन्ते भाषन्तेऽनेनेति

सृष्ट्यां निच्च । चात्किं सूपः । बाहुलकादुत्त्वम्, शूर्पम् ॥ ३०७ । क्रयुभ्यां च । वृवन्ति मण्डूका अस्मिन् कुः । युवन्ति बध्नन्त्यस्मिन्पशुमिति यूपो यज्ञस्तम्भः ॥ ३०८ । खष्पशिल्पः खष्पाख्परूपपर्यन्तः । सन्तेते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनतेर्नकारस्य षत्वम्, खप्पो क्रोधबलात्कारो । शीलतेह्रस्वः, शिल्पं वीर्यं तम् । 'शसु हिमायाम्' निपातनात्षत्वम् । शप् बालतृणं प्रतिभाक्षयच्च । बाधतेः षः, 'बाष्पो नेत्रजलेषणोः' । बाष्पं च । रौतेर्दीर्घः रूपं स्वभावे सौन्दर्ये । पू, 'पर्प गृहं बालतृणं पङ्क पीठं च' । 'तल प्रतिष्ठाकरणो' चुरादिणिचो लुक्, 'तल्पं शय्यादृदारेषु' ॥ ३०९ । स्तनिहृषिपुषिगदिमदिय गेरानुच्च । अयामन्त- २३११ इति गोरयादेशः स्तनयित्नुः, हर्षयित्नुः, पोषयित्नुः, गदयित्नुर्विद्वक्, मदयित्नुर्मदिरा ॥ ३१० । कृह- निभ्यां क्तु । कृत्नुः शिल्पी । हत्नुर्व्याधिः शस्त्रं च ॥ ३११ । गमेः सन्वच्च । जिगत्नुः ॥ ३१२ । दाभाभ्यां नुः । दानुर्दाता । भानुः ॥ ३१३ । वच्चेः । वनुः ॥ ३१४ । धेट इच्च । धयति सुतान्ति धेनु ॥ ३१५ । सुवः कित् । 'सूनुः पुत्रऽनुजे रवौ' ॥ ३१६ । जहातेर्द्वेऽन्तलोपश्च । जह्नुः ॥ ३१७ । स्थो णुः । 'स्थाणुः कीले स्थिरे हरे' ॥ ३१८ । अजिह्वरीभ्य निच्च । अजेर्वी, वेणुः । वर्णुर्नन्ददेशभेदयोः । 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां

विग्रहः । दशाभाषां तु चुराः किच्च इति पठ्यते । चुरा मन्त्रायां गतौ । चोपतीति च्युपः मन्दगमनकर्ता ॥ ३०५ स्तुवः । ष्टुञ् स्तुती । अस्मात्पः स्याद्वातादीर्घश्च ॥ ३०६ सुश्रु । पुञ् अभिषवे, श्रु हिंसायाम् । आभ्यां पः स्यात्स च निद्धवति । नित्यं तु स्वरार्थम् । 'सूपो व्यञ्जनसूदयोः' इति मेदिनी ॥ ३०७ शर्पमिति बाहुलकादुत्त्वं रपरत्वं 'हलि च' इति दीर्घः । 'प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री' इत्यमरः ॥ — वृयु । कु शब्दे, यु मिश्रणो आभ्यां पः स च मिद्धातदीर्घत्व च ॥ ३०८ खष्पशिल्पः । खनु अद्धारणो । शील समाधौ, बाधु लोडने, रु शब्दे, पू पालनादौ । खष्पः क्रोधे बलात्कृतौ इति विश्वः । शप् बालतृणोऽपि च । पुंसि स्यात्प्रतिभाहानौ इति मेदिनी ॥ विश्वोक्तिमाह— बाष्प इति । बाष्पभूष्मणि चाश्रुणि इति कोशान्तरमभिप्रेत्याह— बाष्प चेति 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये' नालके पशुष्वयोः । ग्रन्थवृत्तौ नाटकादावाकारश्लोकोऽपि इति विश्वमेदिन्यौ । तल्पमट्टे कलत्रं च शायनीये च न द्वयोः इति मेदिनी । अमराक्तिमाह— तल्पं शय्येति ॥ ३०९ स्तनिहृषि । स्तनगदी देवशब्दे चरादिष्वन्तौ हृष तुष्टौ पुष पुष्टौ, मदी हर्षग्लेपनयोः, घटादिः । एभ्योऽप्यन्तेभ्यः क्तुच् स्यात् । स्तनयित्नुः पुमन्वारिधरेऽपि स्तनितेऽपि च इति मेदिनी । स्तनयित्नुः पयोवाहे तद्ध्वनौ मृगगणयोः इति विश्वः । 'हर्षयित्नुः सुते हेमिन् पोषयित्नुः पिवे द्विजे' इति च । गदयित्नुः पुमान्कामे जल्पाके कार्मुकेऽपि च इति विश्वमेदिन्यौ । मदयित्नुः कामदेवे पुमान्मद्ये नपसकम् इति मेदिनी ॥ ३१० कृहति । डुकृञ् करणे, हन हिंसागत्योः । कृत्नुरिति । कर्तृत्यर्थः । कित्त्वान्न गुणः । हत्नुरिति । 'अनुदात्तोपदेश'— इत्यादिनानुनासिकलोपः । एवमुत्तरत्र— गमेरपि वनुप्रत्यये जिगत्नुरित्यत्रापि बोध्यः । शस्त्रं चेति । चाद्धन्ता । दशादीवृत्तौ तु वनुरिति तकाररहतं पठित्वा कृणुः कर्ता । हनुदेकैकदेशः । बाहुलकान्नलोपः । गमेस्तु जिगत्नुर्नित्यनाहतः । तत्सर्वं प्रामादिनम्, लक्ष्यविसवादात् । तथा च श्रूयते सुरुपवृत्तनुमृतये ऽप्येष्ट- राजं भरे कृत्नुं अयं कृत्नुरगृभीतः मा नो बधाय हत्नवे 'मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रम्' 'यो नः सनुत्य त्त वा जिगत्नु' इत्यादि । अत एव हन्तिधातुं विवृण्वता माधवेन उपहत्नन्त्येवाहृत्य वनोः विस्तीर्णनासिकलोपः इत्युक्तम् । यत् तेनैव 'सुरुपकृत्नुम्' इति मन्त्रं विवृण्वता तवारोपजनद्वन्द्वस इत्युक्तं तद्दशादीवृत्तिमनु- सृत्य न तु वस्तुस्थितिमनुसृत्येति सहृदयसाकलनीयमित्याहुः ॥ ३१२ दाभाभ्याम् । डुदाञ् दाने, भा दीप्तौ । दानुर्दातिरिति क्रान्तिः इति मेदिनी । 'भानू रश्मिर्दिवाकरौ' इत्यमरः ॥ ३१३ वच्चेः । वच परिभाषणो । वगुर्वीचालः ॥ ३१४ धेटः । धेट् पाने अस्मान्नु स्यादिक्रान्द्वन्द्वान्तदेशः । 'धेनु' स्यान्नवसूतिर्वा इत्यमरः ३१५ सुवः । षूङ् प्राणिप्रसवे । अस्मान्नु स्यात्स च कित् । विश्वोक्तिमाह सूनुः पुत्रे इति ॥ ३१६ जहातेः । ओहाक् तागे । 'जह्नुः स्यात्पुंसि राजर्षिभेदे च मधुसूदने' इति मेदिनी ॥ ३१७ स्थो णु । ष्ठा गतिनिवृत्तौ, अस्माणुः स्यात् ॥ विश्वोक्तिमाह— स्थाणुरिति । 'स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' इति मेदिनी ॥ ३१८ अजिह्व । अज गतौ, वृङ् संमत्तौ, रीङ् गतिरेषणयोः, एभ्यो णुनित्स्यात् । 'वेणुर्नृपान्तरे वशे' इति

धूलिः ॥ ३१६ । विषेः किच्च । विष्णुः ॥ ३२० । कृदाधारः चिकलिभ्यः कः । बाहुलकान्न व स्येत संज्ञा ।
‘कर्को धव नवाटनः’ । दाको दाता । धाकोऽनड्वानाधारश्च । राका पौर्णमासी । अर्कः । ‘वल्कः पापाशये
पापे दम्भे विट् किट् द्वयोरपि ॥ ३२१ । सृष्टृभूषिभ्यः वक् । ‘सृक उत्पलवातयोः । वृकः श्वापदवाकयोः
भूकं छिद्रम् । शुष्कः । मुष्कोऽण्डम् ॥ ३२२ । शुक्वल्कोत्काः । शुभेरन्त्यलोपः, शुक् । ‘वल्कं वल्कलम-
स्त्रियाम्’ । उष दाहे पश्य लः, उत्का ॥ ३२३ । इण्भीकापाशत्यतिमच्चिभ्यः कन् । ‘एके मृश्यान् केवला-
भेको मण्डुकमेषयोः इति विश्वमेदिन्यौ । काकः । पाकः शिशुः । शल्कं शकलम् । अत्कः पथिकः शरीरा-
वयवश्च । मर्कः शरीरवायुः ॥ ३२४ । नौ हः । जहाते वन् स्थानौ । निहाका गोधिका ॥ ३२५ । नौ सदे-
डिच्च । निष्कोऽस्त्री हेमिन तत्पले ॥ ३२६ । स्यमेरीट् च । स्यमीको वल्मीकः वृक्षभेदश्च । ‘इट् ह्रस्वः’
इति केचित्, स्यमिकः ॥ ३२७ । अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च । वीकः स्याद्वातपक्षिणोः । यूका । धूको वायुः ।
नीको वृक्षविशेषः ॥ ३२८ । ह्रियो रश्च लो वा । ‘ह्रका ह्रीका त्रपा मता’ ॥ ३२९ । शकेरुनोन्तोन्त्युनयः

विश्वः । रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुलिङ्गः पपटे पुनः’ इति मेदिनी ॥ ३१६ विषे । विष्णु व्याप्नो । अस्माङ्गुः
स्यात्स च किच्चास्त्रि । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । विष्णुरिच्छा । विष्णुर्नारायणः वृष्णः इत्यमरः ॥ ३२०
कृदा । डुकृञ् करणे, डुदाञ् दाने, डुधाञ् धारणपोषणयोः, रा दाने, अर्च पूजयाम् कल गतौ । ‘कर्कः कर्को
तले वल्हौ शुक्लाश्वे दर्पणे घटे इति विश्वमेदिन्यौ । राका नक्षत्रे कच्छं वा नवजातरजः स्त्रियाम् ।
संपूर्णेन्दुतिथौ इति मेदिनी । राका तु सरिदन्तरे । राका नवरजः कन्या पूर्णेन्दुः पूर्णिमापि च इति विश्वः ।
इह दा धा रा एषां कुणः इति ह्रस्वोऽपि बाहुलकात् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वा नेति बाध्यम् । अवोऽकृपणं
स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पतौ’ इति विश्वमेदिनी । कल्कोऽस्त्री धृततैलाविशेषे दम्भे विभीतवं । टिक् द्वयोश्च
पापे च त्रिषु पापाशये पुनः इति मेदिनी । बाहुलकाद्रमेरपि कः । रङ्कः कृपणमन्दयोः इति मेदिनी । कपिल
कादित्वालत्वं, टाप् । ‘लङ्का रक्षः पुरीशाखाशाकिनीकुलटासु च इति विश्वमेदिन्यौ ॥ ३२१ सृष्टृ । सृ-
गतौ, वृञ् वरणे, भू सत्तायाम्, शुष शोषणे, मुष स्तेये । सृक इति । सृकं संशय पविमिन्द्र तिग्मम् इति
इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु सृकं सरणशीलं पवि वज्र संशय सम्यक् तीक्ष्णीकृत्येति व्याख्यातम् । भूक छिद्र
च काले च’ इति मेदिनी । ‘मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणोऽपि च’ इति स एव ॥ ३२२ शुको व्यासस्ते
कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपणं नपुंसकम् । वल्कं वल्कलशत्वयोः’ इति च ।
उत्का ज्वाला विभावसोः इति सुभूतिचन्द्रः ॥ ३२३ इण्भी । इण् गतौ, त्रिभी भये, कै शब्दे, पा पाने, शल
गतौ, अत सातत्यगमने । एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु इति मेदिनी । काकः स्याद्वासे वृक्षप्रभेदे
पीठसर्पिणि । शिरोऽवक्षालने मानप्रभेदद्वीपभेदयोः । काका स्यात्काव नासायां वाकोली कावजङ्घयोः ।
रक्तिकायां मलखां च काकमाच्यां च योषिति । काकं सुरतबन्धे स्यात्काकानामपि सहतौ इति मेदिनी-
विश्वप्रकाशौ । ‘पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शौक्ये स्यात्पादौ पचनेऽपि च’ इति मेदिनी ।
शल्कं तु शकले वल्के इति च । मर्च इति सौख्ये धातुरिति बहवः । मर्चं शब्दे चौरादिकः इति ‘मिदचो-
ऽन्त्यात्परः’ इति सूत्रे कैयटः । ‘मर्तो मर्तं मर्चयति द्वयेन’ इति मन्त्रे मर्चयति विधेयीकरोति भर्त्सयति वेति
वेदभाष्यम् । न चैवं गिलोपस्य स्थानिवद्भावेन कृत्वाभावान्मर्क इति न सिध्येदिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे
तदभावात् । शो तनूकरणे, अस्मादपि बाहुलकात्कन् । ‘शाको द्वीपान्तरेऽपि च । शक्तौ द्रुमविशेषे च पुमान्
हरितके स्त्रियाम्’ इति मेदिनी ॥ ३२४ नौ हः । ओहाक् त्यागे । अस्मान्निशब्दे उपपदे कन्स्यात् । ‘निहाका
गोधिका समे’ इत्यमरः ॥ ३२५ नौ सदेः । षट् लृ-विशरणे, अस्मान्निशब्दे उपपदे कन् स्यात् स च डित् ।
डित्त्वाट्टिलोपः । ‘सदिरत्नतेः’ इति षत्वम् । ‘निष्क्रमस्त्री साष्टहेमशते दीनारवर्षयोः । वक्षोलकरणे हेममात्रे
हेमषलेऽपि च’ इति मेदिनी ॥ ३२६ स्यमेः । स्यमु शब्दे अस्मात्कन्स्यात्तस्य च ईडागमः । ‘स्यमीका
नीलिकायां स्त्री स्यमीको नाकुवृक्षयोः’ इति मेदिनी ॥ ३२७ अजि । अज गतिक्षेपणयोः, यु मिश्रणे, धूञ्
कम्पने, णीञ् प्रापणे, एभ्यः कन् स्यादेषां दीर्घश्च । तत्सामर्थ्याद्गुणाभावः । अजेर्वीभावः ॥ ३२८ ह्रियः ।
ह्री लज्जायाम्, अस्मात्कन्धातोर्दीर्घत्वं च, तत्सामर्थ्याद्गुणाभावः ॥ ३२९ शकेः । शबल-शक्तौ ।

उन उन्त उन्ति उनि एते चत्वारः स्युः । शकुनः, शकुन्तः शकुन्तिः, शकुनिः ॥ ३३० । भुवो झिच् । भवन्तिः
वर्तमानकालः । बाहुलकादवेश्च, अवन्तिः । वदेः—वदन्तिः । किवदन्ती जनश्रुतिः ॥ ३३१ । कःयुच्
क्षिपेश्च । चाद्भुवः । क्षिपण्युर्वसन्तः इत्युज्ज्वलदत्तः । भुवःयुः स्वामिसूर्ययोः ॥ ३३२ । अनुङ् नदेश्च ।
चात्क्षिपेः । नदनुर्मेषः । क्षिपणुर्वतिः ॥ ३३३ । कृदृदारिभ्यः उनन् । करुणो वृक्षभेदः स्यात्करुणा च कृपा
मता । वरुणः । दारुणम् ॥ ३३४ । त्रोरश्च लो वा । तरुणोस्तलुनो युवा ॥ ३३५ । क्षुधिपिशिमिथिभ्यः
कित् । क्षुधुनो म्लेच्छजातिः । पिशुनः । मिथुनम् । ३३६ । फलेर्गुक् च । फल्गुनः पार्थः । प्रज्ञाद्यण्, फाल्गुनः
३३७ । अशेर्लषश्च । लशुनम् ॥ ३३८ । अर्जेर्णिलक् च । अर्जुनः ॥ ३३९ । तृणाख्ययां चित् । चित्त्वा-
दन्तोदात्तः । अर्जुनं तृणम् ॥ ३४० । अर्तेश्च । अरुणः ॥ ३४१ । अजियमिशोड्भ्यश्च । वयुनं देवमन्दिरम्
यमुना । शयुनोऽजगरः ॥ ३४२ । वृत्, वृत्, वदिहानिकमिकषिभ्यः सः । वर्सः । तर्सम् । 'तर्सः प्लवसमुद्रयोः' ।

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः इत्यमरः । 'शकुनस्तु पुमान्पक्षिमात्रप्रश्नविशेषयोः । शुभशसिनिमित्ते
च शकुनं स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'शकुन्तः कीटभेदे स्याद्भासपक्षिविहङ्गयोः' इति । 'शकुनिः पुंसि
कारान् इति डीष् भवन्ती लटः संज्ञा । तथा च 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रयोक्तव्यः' इति भाष्यम् । बाहुलकात्कमे-
रणि प्रत्यायादिलापे धातोः कुशब्दादेशः । कुन्तिः । 'इतो मनुष्यजातेः' इति डीष्, 'कुन्ती पाण्डुप्रियायां च
शल्लक्यां गुग्गुलुद्रुमे' इति मेदिनी ॥ अवन्तिरित्वादि । अव रक्षणे, वद व्यक्तायां वाचि, आभ्यामपि झिच्
वदन्तीति । कृदिकारात् । इति डीष् ॥ ३३१ कःयुच् । क्षिप प्रेरणे, भू सत्तायाम् । 'क्षिपण्यस्तु पुमन् देहे
सुरभी वाच्यलिङ्गके' इति मेदिनी । 'भुवःयुः स्यात्पुमान्भानो उवलने शशलाञ्छने' इति विश्वमेदिन्यौ ।
३३२ अनुङ् । णद अव्यक्ते शब्दे । अस्मादननुङ्प्रत्ययः स्यात् ॥ — क्षिपणुविति । डित्त्वादगुणाभावः ॥ ३३३
कृदृ । कृ विक्षेपे, वृञ् वरणे, दृ विदारणे, ण्यन्तः । 'करुणस्तु रसे वृक्षे कृपायां करुणा मता' इति विश्व-
मेदिन्यौ । वरुणस्तरुभेदेऽसु प्रतीचीप्रतिसूर्ययोः इति विश्वः । 'दारुणं भीषणं भीष्मम्' इत्यमरः । 'दारुणो
रसभेदे ना इषु तु स्याद्भयावहे' इति मेदिनी ॥ ३३४ त्रोरश्च । तृ प्लवनतरणयोः अस्मादुनन्स्यात् ।
तरुणं कुब्जपुष्पे ना रुचके युनि तु त्रिषु' इति मेदिनी । गौरादित्वान् डीषी 'तरुणी तलुनीति च' इति
द्विरूपेषु विश्वः ॥ ३३५ क्षुधि । क्षुध बुभुक्षायाम्, पिश अवयवे, अयं दीपनायामपि । मिथिः सौत्री धातुः
'पिशुनो दुर्जनः खलः' इत्यमरः । पिशुनं कुङ्कुमे स्मृतम् । कपिवक्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु ।
पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात् इति मेदिनी । 'मिथुनं न द्वयां राशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके' इति च ॥ ३३६ फलेः
फल निष्पत्तौ, अस्मादनन् गुणागमश्च धातोः । 'फल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्जुनभूरुहे । तपस्यसंज्ञमासे
तत्पूर्णिमायां च फाल्गुनी इति मेदिनी ॥ — फाल्गुन इति । 'फल्गुनः फाल्गुनोऽर्जुने' इति द्विरूपकोशः ॥
३३७ अशेः । अश भाजने अस्मादुनन् धातोलंशादेशश्च । लशुनं महाकन्दः । 'लशुमा लशुण वेधम वधमलं
विश्वमश्ववत्' इति मध्यतालव्येषु विश्वः । 'लसश्च' इति दन्त्यमध्यपाठस्तु प्रामादिकः ॥ ३३८ अर्जेः ।
अर्ज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु, अस्माण्यन्तादुनन् स्यात् णेश्च लुक् । इह 'णेरनिटि' इति शि. लां. पेनैव सिद्धे
णिलुक् च इत्युक्तेः फलं चिन्त्यम् ॥ ३३९ अर्जुनः । ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि
स्याद्वले पुनरन्यवत् । नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे वाप्यर्जुनी गवि । उषायां बाहुदानद्यां कुट्टन्यामपि च ववचित्
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ ३४० अर्तेश्च । अर्ज गती, अस्मादुनन्स्यात्स च चित् । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽकं सन्ध्या-
रागेऽकं सारथी । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु । अरुणाति विषाड्यामामञ्जिष्ठात्रिवृतासु च'
इति मेदिनी ॥ ३४१ अजि । अज गतिक्षेपणयोः, यम उपरम, शोड् स्वप्ने, एभ्य उनन् स्यात्स च चित् ।
अजेर्वीभावः वीयते गम्यतेऽत्रेति वयुनम् । विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् इति मन्त्रे वयुनानि प्रज्ञानानिति
वेदभाष्यम् । वैदिकनिघण्टो प्रज्ञापय्याये च वयुनशब्दः पाठितः । यमुना शान्तस्वसा इत्यमरः ॥ ३४२ वृत्, वृत्,
वृत् वरणे, तृ प्लवनतरणयोः, वद व्यक्तायां वाचि, हन हिसागत्योः, वमु वाङ्ती, वष हिसायाम् ॥ वर्सः

वत्सः । वत्सम् वक्षः । हंसः । 'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्' । कक्षं नक्षत्रम् ॥ ३४३ । प्लुषेरच्चोपाधायाः । प्लक्षः ॥ ३४४ । मनेर्दीर्घश्च । मांसम् ॥ ३४५ । अशेर्देवने । अक्षः ॥ ३४६ । स्नुवश्चिकृत्युषिभ्यः कित् । स्नुषा । वृक्षः । कृत्समुदकम् । ऋक्षं नक्षत्रम् ॥ ३४७ । ऋषेर्जातौ । ऋक्षोऽद्रिभेदे भल्लुके शोणके कृतवेधने ऋक्षमुक्तं च नक्षत्रे इति विश्वः ॥ ३४८ । उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च । उत्सः प्रस्रवणम् । गुत्सः स्तवकः । कुक्षो जठरम् ॥ ३४९ । गृधिपण्योर्दकौ च । गृत्सः कामदेवः । पक्षः ॥ ३५० । अशेः सरः । अक्षरम् ॥ ३५१ । वसेश्च । वत्सरः ॥ ३५२ । सपूर्वाच्चित् । संवत्सरः ॥ ३५३ । कृधूमधिभ्यः कित् । बाहुलकान्न षत्वम्,

तर्स इति । तितुल इति नेट् । षत्वे तु न भवति । बाहुलकेन षत्वे कर्तव्ये प्रत्ययसंज्ञाया अप्रवृत्तेः । कक्ष-
शब्दे तु षत्वं भवत्येव । एतच्च भाष्यकैयटादिपर्यालोचनयोक्तम् । कथं तर्हि सर्वैरप्युणादिवृत्तिकारैरिह
षत्वमुदाहृतमिति चेत् । अत्राहुः-अस्तु भाष्यप्रामाण्यात् वसं तर्समिति दन्त्यपाठोऽपि साधुः । पक्षे तु षत्वमस्तु
बाहुलकलभ्यषत्वाभावस्य पाक्षिकत्वेऽपि बाधकाभावात् । वृषितृषिभ्यां घञि कृते, ण्यन्तादेरचि घञर्थे
कविधानम् इति ण्यन्तात्कप्रत्यये वा कृते वर्षतर्षशब्दयोर्दुर्वारत्वात्, 'अजिवधौ भयादीनामपसख्यानं नपुंसके
क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' इत्यत्र 'वर्षम्' इत्याकरे उदाहृतत्वाच्च । तस्मादिह द्विरूपता फलितेति । वर्षोऽस्त्री
भारतादौ स्याज्जम्बुद्वीपाब्दवृष्टिषु । प्रावृट्काले स्त्रियां भूमिर्न इति मेदिनी । 'तर्षो लिप्सोदन्ययोः' इति च
'पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सः क्लीवं तु वक्षसि' इति त्रिकाण्डशेषः । 'सद्योजातस्तु तर्णकः' । 'हंसः स्यान्मानसौ-
कसि । निर्लोभनृगविष्णवर्कपरमात्मसु मत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे । तुरङ्गमप्रभेदे च' इति
मेदिनी । 'कसोऽस्त्री तैजसद्रव्ये कांस्ये मानेऽसुरे तु ना' इति च । 'कंसो दैत्यान्तरे स्मृतः । कांस्ये च कांस्य
पात्रे च मानभेदे च कीर्तितः' इति विश्वः । 'कक्षा स्यादन्तरीपरस्य पश्चादञ्चलपल्लये । स्पर्धायां ना तु
दोर्मूलकच्छवीरुत्तृणेषु च' इति मेदिनी ॥ ३४३ प्लुषेः । प्लुष दाहे, अस्मात्सः स्यादुपधाया अकारश्च ।
'प्लक्षो द्वीपविशेषे स्यात्पर्कटीगर्दभाण्डयोः । पिपले द्वारपाश्वे च गृहस्य परिधीतितः' इति विश्वः ॥ ३४४
मनेः । मन ज्ञाने । 'मांसं स्यादामिषे क्लीवं कवकोलीजटायोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ ३४५ अशेः । अशू
व्याप्तौ, अस्माद्देवने वाच्ये सः स्यात् । 'व्रश्चभ्रस्ज' इत्यादिना षत्वादिकार्यम् । 'अथाक्षमिन्द्रिये । ना
द्युताङ्गे कषचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे' इत्यमरः । 'अक्षो ज्ञानात्मशब्दव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः
सर्पे विभीतकतरावपि । चक्र कर्षे पुमान् क्लीवं तुत्थसौवर्चलेन्द्रिये' इति मेदिनी ॥ ३४६ स्नुवश्च । स्नु
प्रस्रवणो, ओव्रश्चू छेदने, कृती छेदने, ऋषी गतौ, एभ्यः सः वित्स्यात् । स्नुषा पुत्रदधूः । वृक्ष इति । सरस्य
कित्वाद् 'ग्रहिज्या' संप्रसारणम् । 'ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्भल्लुके शोणके पुमान् । कृतवेधेऽप्यन्यलिङ्गं नक्षत्रे
पुंनपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ ३४७ ऋषेर्जातौ । पूर्वसूत्रेनैव सिद्धे ऋषेर्जातावेवेति नियमार्थं सूत्रम् । तेनान्ये-
भ्यस्त्रिभ्यः कुबलयौगिकत्वेऽपि सप्रत्ययो भवति ॥ ३४८ उन्दिगुधि । उन्दी वलेदने, गुध रोषे, कुष निष्कर्षे
एभ्यः सः कित्स्यात् । अनदिताम् इति नलोपः । उत्सः प्रस्रवणं वारि इत्यमरः । गुत्सः स्यात्स्वके स्तम्बे
हारभिदग्रन्थिपर्णयोः' इति मेदिनी । गुच्छश्च गुत्सो गुच्छो गुलुच्छवत्' इति द्विरूपकोशात् । 'स्याद् गुच्छः
स्तवके स्तम्बे हारभेदकलापयोः' इति च वर्गद्वितीयान्ते मेदिनीकांशाच्च ॥ ३४९ गृधि । गृधु अभिकाङ्क्षायाम्
पण व्यवहारे स्तुतौ च । ननु गृधेश्चत्वेन गृत्स इति सिद्धे दकारविधानं व्यर्थमिति चेत् । मैवम् । चत्वेस्या-
सिद्धत्वेन एकाचो वशः इति भष्भावप्रसङ्गात् । न चैवमपि प्रक्रियालाघवाय तकार एव विधीयतामिति
शङ्क्यम् । 'चयो द्वितीया' इति पक्षे तकारस्य थकारापत्तेः । 'पक्षो मासार्धके पाश्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः ।
केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः । चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च राजकुञ्जवपाश्वर्ययोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
३५० अशेः । अशू व्याप्तौ, व्रश्च इत्यादिना षत्वादिकार्यम् । 'अक्षरं स्यादपवर्गं परदब्रह्मवर्णयोः' इति हेम-
चन्द्रः । 'अशे सरन्' इत्युज्ज्वलदत्तादिपाठस्तु प्रामादिकः, नित्स्वरापत्तेः । इष्यते तु प्रत्ययस्वरेणाक्षरशब्दस्य
मध्योदात्तम् । 'ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्' इत्यादिऋङ्मन्त्रेषु, त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि' इति
यजुषि च तथैव पाठात् । अत एव 'अशन्तेर्वा सरोऽश्ररम्' इति द्वितीयाह्निकांते भाष्यवृत्तं क्तम् ॥ ३५१
वसेश्च । वस निरासे, अस्पादपि सरः स्यात् । 'सः स्यार्धधातुके' इति तत्त्वम् ॥ ३५२ सपूर्वाच्चित् । पूर्व-

‘कृसरः स्यात्तिलोदनम्’ । धूसरः । मत्सरः । ‘मत्सरा मक्षिका ज्ञेया भम्भराली च सा मता’ ॥ ३५४ । पते
रश्च लः । पत्सल पन्थाः ॥ ३५५ । तन्युषिभ्यां वसरन् । तसरः सूत्रवेष्टने । ऋक्षरः ऋत्विक् ॥ ३५६ ।
पीयूषवणिभ्यां कालन् ह्रस्वः संप्रसारणं च । पीयुः सौत्रः । पियालो वृक्षभेदः । कुणालो देशभेदः ॥ ३५७ ।
*कठिकुषिभ्यां काकुः । कठाकुः पक्षी । कुषाकुरग्निः सूर्यश्च ॥ ३५८ । सत्तेर्दुक् च । सृदाकुर्वति मरितोः ॥
३५९ । वृतेवृद्धिश्च । वार्ताकुः । बाहुलकादुकारस्य अस्थम्, वार्ताकिम् ॥ ३६० । पर्देनिसंप्रसारणस्तलोश्च
‘पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे’ ॥ ३६१ । सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजवनुचः । अन्युच्, आगूच्,
अवनुच् एते क्रमात्स्युः । सरण्युर्मधवातयोः । यवागूः । वचवनुविप्रवाग्मिनोः ॥ ३६२ । अनकः शीङ् भियः
शयानकोऽजगरः । भयानकः ॥ ३६३ । आणको लुधूशिधिधाञ्भ्यः । लवाणकं दात्रम् । धवाणको वातः ।
शिङ् घाणकः श्लेष्मा । पृषोदरादित्वात्पक्षे कलोपः, ‘शिङ् घाणं नासिकामले’ । ‘घाणको दीनारभागः’ ॥
३६४ । उत्मुकदविहोमिनः । उष दाहे, षस्य लः, मुकप्रत्ययश्च उत्मुकं ज्वलदङ्गारम् । दृणातेविः, दविः ।

सहिताद्वसतेः परः सः स्यात्स च चित् । चित्यादन्तोदात्तः । ‘इदुवत्सराय परिवत्सराय’ । सपूर्वादित्
पाठान्तरम् । तच्च लक्ष्याविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ ३५३ कृधू । डुकृञ् करण, धूञ् कम्पने, मदी हर्षे, एभ्यः सरः
कित्स्यात् । कृसरः स्यात् इत्यादि हारावलीस्थम् । धूसरी कित्तरीभेदे ना खरे त्रिषु पाण्डुरे’ इति मेदिनी ।
‘मत्सरा मक्षिकायां स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान् । असह्यपरसंपत्तौ कृपणे चाभिधेयवत्’ इति च । ‘मत्सरो-
ऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु’ इत्यमरः । अथ मत्सरः । असह्यपरसंपत्तौ मात्सर्ये कृपणे कृधि’ इति विश्वः ।
वेदे तु ‘मही हर्षे’ इति योगार्थं पुरस्कृत्यं प्रयुज्यते ‘इन्दुमिन्द्राय मत्सरम्’ । ‘तं सिन्धवो मत्सरमिन्द्रायानम्’
इत्यादि । समत्सरं हर्षहेतुमिति तद्भाष्यम् ॥ ३५४ पतेः । पत्लू गतौ, अस्मात्सरः स्याद्रेफस्य लश्च ॥
३५५ । तन्युषि । तनु विस्तारे, ऋषी गतौ । अमरोक्तिमाह—तसर इति । कित्त्वात् ‘अनुदात्तोपदेश’
इत्यादिनानुनासिकलोपः ॥—ऋक्षरः ऋत्विगिति । ऋक्षर वारिधारायामृक्षरस्त्वृत्विजि स्मृतः’ इति मेदिनी
‘अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्थाः’ इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु ऋक्षरः कण्टक इति व्याख्यातम् ॥ ३५६ पीयु-
वणिभ्याम् । ‘अण रण’ इति दण्डके ववणिः पठ्यते । स च सब्दार्थकः । आभ्यां कालन् स्यात्, यथाक्रमं
ह्रस्वः संप्रसारणं च । ‘राजादनं पियालः स्यात्’ इत्यमरः । ‘प्रियालः स्यात्पियलवत्’ इति द्विरूपकोशः ।
बाहुलकाद्भुज्जेरपि कालन् । कित्त्वान्नलोपः । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । भगालं नरमस्तवम् । मत्वर्थे इनिः
‘चण्डिकान्तो भगाली च लेलिहानो वृषध्वज’ इति राजशेखरः ॥ २५७ कठिकुषि । कठ कृच्छ्रजीवने, कुष
निष्कर्षे । ‘कुषाकुः कपिवह्नयर्के ना परत्तापिनि त्रिषु’ इति मेदिनी । उज्ज्वलदत्तस्तु ‘कठिकुषिभ्यां’ इति
पठित्वा कष शिषेति दण्डकधातुमुपन्यस्य कषाकुरित्युदाजहार । तत्कोशविरुद्धम्, मेदिनीकोशे ह्युवारप्रक्रमे
पाठात् ॥ ३५८ सत्तेः । सृ गती, अस्मात्काकुः स्याद्धातोर्दुर्गागमश्च । सृदाकुर्णाऽनिले चक्रे ज्वलने प्रतिसूर्यके
इति मेदिनी ॥ ३५९ वृतेः । वृतु वर्तने, ‘वार्ताकुरपि वार्ताकी वृन्ताकोऽपि च दृश्यते’ इति द्विरूपे विश्वः ।
वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षणी’ इत्यमरः । वार्ताकिं पित्तलं किञ्चिदङ्गारं परिपाखितम्’ इति
वैद्यशास्त्रम् ॥ ३६० पर्देः । पर्दं कुत्सिते शब्दे । अस्मात्काकुः स्यात्स च नित् । धातो रेफस्य संप्रसारण-
मकारलोपश्च । विश्वकोशस्थमाह । पृदाकुरिति । ‘पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः पुमान् इति मेदिनी
३६१ सृयु । सृ गती, यु मिश्रणे, वच परिभाषणे । ‘सरण्युस्तु पुमान् वारिवाहे स्यान्मातदिश्वनि’ इति
मेदिनी । ‘सरण्युरस्य सूनुरश्चः’ इति मन्त्रस्य भाष्ये सरण्युः शीघ्रगामीति व्याख्यातम् । यवागूरुष्णका
श्राणा विलेपी तरला च सा’ इत्यमरः । ‘वचवनुस्तु पुमान् विप्रे वावदूकेऽभिधेयवत्’ इति मेदिनी ॥ ३६२
आनकः । शीङ् स्वप्ने, त्रिभी भये, विभेत्यस्मादिति भयानको भयंकरः । भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राहो
भयंकरे इति मेदिनी ॥ ३६३ आणको । लूञ् छेदने, धूञ् कम्पने, शिधि आघ्राणे, दुधाम् धारणपोषणयोः ।
हारावलीस्थमाह—शिङ्घाणमिति । ‘शिङ्घाणं काचपात्रे स्याल्लोहनासिकयोर्मले’ इति विश्वः । शिङ्घाणः
फेनडिण्डीरो नक्ररेतश्च पिच्छिलः’ इति विक्रमादित्यकोशः ॥ ३६४ उत्मुक । एते निपात्यन्ते । निपातन-
प्रकारमेवाह—उष दाहे इत्यादि । हारावलीस्थमाह—उत्मुकमिति । ‘दविः कम्बिः खजाका च’ इत्यमरः

श्रीश्रीहरिनामामृत-व्याकरणस्य उणादि-प्रकरणम्

३३

जुहोतेमिनिः, होमी ॥ ३६५ । ह्रियः कुक् रश्च लो वा । ह्रीकुः ह्लीकुः लज्जावान् ॥ ३६६ । हसिमृषिष्वा-
ऽमिदमिलूपधुविभ्यस्तन् । दशभ्यस्तन् स्यात् । तितुश्च ३१६३ इति नेट् हस्तः । मर्तः । गर्तः । एतः कुर्वरः ।
वातः अन्तः दन्तः । 'लोतः स्यादश्रुचिह्नयोः' । पोतो बालवहित्रयोः । धूर्तः । बाहुलकात् तुसेर्दीर्घश्च, तूस्तं
पापम्, धूलिर्जटा च ॥ ३६७ । नञ्याप इट् च । नापितः ॥ ३६८ । अनिमृड्भ्यां क्तिच् । ततम् मृतम्, ।
३६९ । अञ्जिधूसिभ्यः क्तः । अक्तम् । धृतम् । सितम् ॥ ३७० । दूतनिभ्यां दीर्घश्च । दूतः । तातः ॥
३७१ । जेमुट् चोदातः । जीमूतः ॥ ३७२ । लोष्टपलितौ । लुनातेः क्तः, तस्य सुट् धातोर्गुणः, लोष्टम् ।

३६५ ह्रियः । 'ह्री लज्जायाम्' अस्मात्कुक्प्रत्ययः स्यात् । ककारो गुणनिषेधार्थः ॥ ३६६ हसि । हसने,
मृड् प्राणत्यागे, गृ निगरणे, इण् गतौ, वा गतिगन्धनयोः, अम गत्यादिषु, दमु उपशमे, लूञ् छेदने, पूञ्
हसे पवने, धुर्वी हिसायाम् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो ब्राते' इति मेदिनी ॥
अत्रायमर्थः—केशवाचकात्परो यो हस्तशब्दः स समूहवाची । तथा च केशहस्तशब्दः केशसमूहशब्दपर्याय
इति । मर्तो भूलोकस्तत्र भवो मर्त्यः, दिगादेराकृतिगणत्वाद्यत् । गर्तस्त्रिगर्तभेदे स्यादवटे च कुकुन्दरे' इति
मेदिनी ॥—एत इति । 'एतः कर्बुर आगते । अन्तःस्वरूपे नाशे वा न स्त्री शेषेऽन्तिके त्रिषु' इति च । 'दन्तो-
ऽद्रिकटके कुञ्जे दशने चौषधौ स्त्रियाम्' इति च मेदिनी । 'लोतमश्रुणि चोरिते' इति विश्वः । 'क्तवत्
निष्ठा' इति सूत्रे लोतो मेष इति कैयटः । 'पोतः शिशौ वहित्रे च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥—धूर्त इति । 'लोपो
व्यावर्लि' इति बलोपः, राटलोपः इत्यनेन लोपस्तु किङ्कीर्त्यनुवृत्तिपक्षे बोध्यः । हलि च इति दीर्घः । 'धूर्तं
तु खण्डलवणे धत्तरे ना शठे त्रिषु' इति मेदिनी ।—तूस्तमिति । तुस खण्डन इत्यस्मात्तन् ॥ ३६७ नञ्या ।
आप्ल व्याप्तौ, अस्मान्नञ्युपपदे तन्स्यादिडागमश्च । बाहुलकान्नञो नलोपाभावः ॥ ३६८ तनि । तनु
विस्तारे, मृड् प्राणत्यागे, आभ्यां तन्प्रत्ययः स्यात्स च कित् । कित्वादनुनासिकलोपः । 'तन् वीणादिकं
वाद्यम्' इत्यमरः । 'अथ तन् व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम् । क्लीबं वीणादिवाद्ये स्यात्पुं लिङ्गस्तु समीरणे
इति मेदिनी । 'मृतं तु याचिते मृत्यौ क्लीबं मृत्युमति त्रिषु' इति च ॥ ३६९ अञ्जि । अञ्जू व्यक्तिप्रक्षणादौ
घृ क्षरणदीप्त्योः, षिञ् बन्धने, एभ्यः क्तः स्यात् । निष्ठासंज्ञा तु एतस्य न भवति, उणादीनामव्युत्पन्नत्वा-
द्बाहुलकाद्वा । अन्यथा 'निष्ठा च हृद्यजनात्' इत्याद्युदात्तं स्यादिति 'क्तवत् निष्ठा' इति सूत्रे कैयटः ।
अक्तं परिच्छिन्नम् । 'अक्तः परिमाणवाचकः' इति भाष्यस्य कैयटेन तथा व्याख्यातत्वात् । 'अक्तं व्याप्ते च
संकुले' इति विश्वः, इत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तम्, तच्च लिपिभ्रमप्रयुक्तम् । विश्वकोशे हि 'व्यस्तं व्याप्ते च संकुले
इति स्थितत्वात् । तथा च मेदिन्यां वकारादिप्रक्रमे—'व्यस्तं तु व्याकुले व्याप्ते' इत्युक्तम् । 'धृतमाज्ये जले
क्लीबं प्रदीप्ते त्वभिधेयवत्' । 'सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु शर्करायां स्त्री इति मेदिनी । बाहुलकात् ऋ
गतौ इत्यस्मात् क्तः । ऋतमुच्छशिले जले । सस्ये दीप्ते पूजिते स्यात् इति मेदिनी ॥ ३७० दूतनि । दु गतौ
तनु विस्तारे, आभ्यां क्तः स्याद्वातोर्दीर्घश्च । दूतः प्रेप्यः । गौरादित्वान्डीष्, दूती । कथं तर्हि 'तेन दूति
विदितं निषेदुषा' इति रघुरिति चेत् । अत्राहुः—दूड् परितापे इत्यस्मात् क्तिच् दूतिरिति । दूत्यां दूतिरपि
स्मृता इति द्विरूपकोशः । 'तातोऽनुकम्प्ये जनके' इति विश्वमेदिन्यौ । बाहुलकात् 'शीङ् स्वप्ने' इत्यस्मादपि
क्तः । शीता लाङ्गलपद्धतिः, रामपत्नी च । 'शीता नभः सरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः सह-
र्धमिणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः' इति तालव्यादौ धरणिः
सीता दन्त्यादिरप्यस्ति । सीता लाङ्गलपद्धतिः । वेदेहीस्वर्गगङ्गासु' इति दन्त्यादौ मेदिनीकोशात् । 'सीता
लाङ्गलरेखा स्याद्वर्ध्यामगङ्गा च जानकी' इत्यादनौ रभसकोशाच्च ॥ ३७१ जेः । जि जये, अस्मात् क्तप्रत्य-
यस्योदात्तमुडागमः स्यात् । दीर्घ इत्यनुवृत्त्या धातोर्दीर्घश्च स्यात् । इदं सूत्रमनार्थमिति केचित् । अत
एव वृत्त्यादिग्रन्थे पृथोदरादिषु जीमूतशब्द उदाहृतः । 'जीमूतोऽद्वौ भूतिकरे देवताडे पयोधरे' इति मेदिनी ।
'वेणी खरागरी देवताडो जीमूत इत्यपि' इत्यमरः । 'जीमूतः स्याद्वृत्तिकरे शक्नेऽद्वौ घोषके घने' इति विश्वः
३७२ लोष्ट । लूञ् छेदने, पल गतौ, एतौ क्तान्तौ निपात्यते । लोष्टानि लेष्टवः पुंसि इत्यमरः । अत्र पुंसी-
त्युभयान्वयि । तेन पुंनपुंसकलिङ्गो लोष्टशब्दः । तथा च 'स्थानेऽन्तरतमे' भाष्यम् 'लोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगं

पलितम् ॥ ३७३ । हृश्याभ्यामितन् । हरितश्येतौ वर्णभेदौ ॥ ३७४ । रुहे रश्च लो वा । रोहितो मृग-
मत्स्ययोः । लोहितं रक्तम् ॥ ३७५ । पिशेः किच्च । पिशितं मांसम् ॥ ३७६ । क्षुदक्षिस्पृहिगृहिभ्यः आग्यः
श्रवाय्यो यज्ञपशुः । दक्षाय्यो गरुडो गृध्रश्च । स्पृहाय्यः । गृहाय्यो गृहस्वामी ॥ ३७७ । दिधिषाय्यः ।
दधातेद्वित्वमित्वं पुक् च, 'मित्र इव यो दिधिषाय्योऽभूत्' ॥ ३७८ । वृज एण्यः । वरेण्यः ॥ ३७९ । स्तुवः
क्सेय्यश्छन्दसि । स्तुपेय्यं पुरुवर्चसम् ॥ ३८० । राजेरन्यः । राजन्यो वल्लिः ॥ ३८१ । श्रूरभ्योश्च ।
शरण्यम् । रमण्यम् ॥ ३८२ । अर्तेनिच्च । अरण्यम् । ३८३ । पर्जन्यः । 'पृषु सेचने' षस्य जः, 'पर्जन्यः
शक्रमेघयोः' ॥ ३८४ । वदेरान्यः । 'वदान्यस्त्यागिवागिमनो' ॥ ३८५ । अमिनक्षिजिदधिपतिभ्योऽन्नम् ।
अमन्नं । भाजनम् । नक्षत्रम् । यजत्रः । वधत्रमायुधम् । 'पत्रं च तनूरुहम्' ॥ ३८६ । गडेरदश्च कः । कडत्रम्
डलयोरेकत्वस्मरणात्—कलत्रम् ॥ ३८७ । वृजश्चित् । वरत्रा चर्ममयी रज्जुः ॥ ३८८ । सुविदेः कत्रः ।

गत्वा' इत्यादि । अत एव 'लेष्टः शण्डेऽपि लोष्टः स्यात्' इति पुलिङ्गकाण्डे गोपालितः । 'पलित शैलजे तापे
केशपाके च कर्दमे' इति मेदिनी ॥ ३७३ हृश्या । हृश् हरणे, श्यैङ् गतौ । हरिता स्त्री च दूर्वायां हरिद्वर्ण-
युतेऽन्यवत्' इति मेदिनी । 'शुक्लशुभ्रशुचिश्चेतविशदश्येतपाण्डराः' इत्यमरः ॥ ३७४ रुहेः । रुहे बीजजन्मनि
प्रादुर्भावे च । अस्मादितन् । रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशकशरासने । पुंसि । स्यान्मीनमृगयोर्भेदे रोहित-
कद्रुमे । 'लोहितं रक्तगोशीर्षकुङ्कुमाजिकुचन्दने । पुमान् तदान्तरे भौमे वर्णे च त्रिषु तद्वति' इति मेदिनी
३७५ पिशेः । पिश अवयवे । अयं दीपनायामपि । अस्मादितन्स्यात्स च कित् । पिशितं मांसम् । 'मांस्यां
स्त्री' इति मेदिनी । मांस्यां जटामांस्याम् । तथा च 'जटा च पिशिता पेशी' इति धन्वन्तरिः ॥ ३७६ ।
क्षुदक्षि । श्रु श्रवणे, दक्ष वृद्धौ, स्पृह ईप्सायाम्—गृह ग्रहणे चुरादादन्तौ । उद्धतस्त्रुचे भवसि श्रवाय्यः
इति मन्त्रे श्रवाय्यो मन्त्रैः श्रवणीय इति वेदभाष्यम् । दक्षाय्यो यो दम आस नित्यः' इत्यादित्वपि यौगिकार्थ
एव भाष्ये पुरस्कृतः ।—स्पृहाय्यः । अयामन्ता इति रोरयादेशः । एवं गृहाय्य इति । ३७७ दिधिषाय्य
इति । डुधाश्च धारणपोषणयोः । उज्ज्वलदत्तस्तु 'दधिषाय्यः' इति सूत्रं पठित्वा दधिपूर्वात्स्यतेराय्यः षत्वं
च । दधिषाय्यो घृतम् इति व्याख्यत । दशपादीवृत्तिकारस्तु 'धिष' शब्दे' अस्य द्वित्वं गुणाभावः, अत्वं
चाभ्यासस्य निपात्यत इत्याह । प्रसादकारादयोऽप्येवमेवाहुः । तदेतत्सर्वं प्रामादिकम् । 'मित्रो इव यो
दिधिषाय्योऽभूत्' इति वैदिकप्रयोगादिधिषाय्य इत्येव सूत्रं युक्तमिति प्रामाणिकाः । ३७८ वृजः । वृज् वरणे
वरेण्यः श्रेष्ठः ॥ ३७९ स्तुवः । श्रुज् स्तुतौ । स्तुपेय्यं स्तोतव्यं पुरुवर्षसं बहुरूपमिति वेदभाष्यम् । 'स्तुवः
केय्यः' इति पठित्वा कित्वाद्गुणाभावे उवङि सति 'स्तुवेय्यः पुरन्दरः' इत्युदाहरन् उज्ज्वलदत्तरतु उदाहृत-
श्रुतितद्भाष्यादिविरोधादुपेक्ष्यः । तस्मादिह क्सेय्यप्रत्ययं पठन् दशपादीवृत्तिवृद्धेव ज्यायानित्याहुः ॥ ३८०
राजेः । राज् दीप्तौ । क्षत्रियजातौ तु 'राजश्चशुराद्यत्' इति यत्प्रत्यये राजन्य इत्यन्तस्वर्गितः ॥ ३८१
श्रूरभ्योः । श्रू हिंसायाम्, रम क्रीडायाम् । आभ्यामन्यः स्यात् ॥ ३८२ अर्तेः । ऋ गतौ । अस्मादन्यः स
च नित् । 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । ३८३ पर्जन्यः । पृषु सेचने । षस्य जः । 'पर्जन्यः मेघशब्देऽपि
ध्वनदम्बुदशक्रयोः' इति मेदिनी ॥ ३८४ वदेः । वद व्यक्तायां वाचि । अजयकोशस्थमाह—वदान्य इति ।
३८५ अमिनक्षि । अम गत्यादिषु, चक्ष गतौ, यज देवपूजादौ, वध हिंसायाम्, पतल गतौ । नक्षत्रमिति ।
'नभ्रणनपात्' इति सूत्रे नत्रः प्रकृतिभावे नक्षत्रमिति साधितं, तत्तु व्युत्पत्त्यन्तरमिति बोध्यम् । यजत्रमग्नि-
होत्रमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु यजत्रो यष्ट्यदेवताः संते वायुर्यतिन गच्छतां सयजत्रैरङ्गानि' इति मन्त्रे
अथैव व्याख्यातत्वात् । अमरकोशस्थमाह पतत्रं चेति ॥ ३८६ गडेः । गड सेचने, अस्मादन्नं स्याद्रकारस्य
ककारादेशश्च । कलत्रं श्रोणिभार्ययोः इत्यमरः ॥ ३८७ वृजः । वृज् वरणे, अस्मादन्नं चित्स्यात् । चित्त्वा-
दन्तोदात्तः । 'नघ्री वघ्री वरत्रा स्यात्' इत्यमरः । 'वरत्रायां दार्वानिह्यमानः' इत्यादौ चित्स्वरः स्पष्टः ॥
३८८ सुविदेः कत्रः । विद ज्ञाने । इह कत्रन्निति नितं केचित्पठन्ति । तत्प्रामादिकम्, बृहस्पतेः सुविदत्वाणि
राध्या' इत्यादौ नित्स्वरादर्शनात्, कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्ययस्वरस्यैव दर्शनाच्चेत्याहुः ॥

‘सुविदत्रं कुटुम्बकम् ॥ ३८६ । कृतेनुम् च । कृन्तत्रं लाङ्गलम् ॥ ३९० । भृमृदृशियजिपविपच्यमितमिन-
मिहर्ष्यभ्योऽतच् । दशभ्योऽतच् स्यात् । भरतः । मरतो मृत्युः । ‘दर्शतः सोमसूर्ययोः’ । यजतः ऋत्विक् ।
पर्वतः । पचतोऽग्निः । अमनो रोगः । तमतस्तृष्णापरः । नमतः प्रह्वः । हर्षतोऽश्वः ॥ ३९१ । पृषिरञ्जिभ्यां
कित् । पृषतो मृगो बिन्दुश्च । रजतम् ॥ ३९२ । खलतिः । खलतेः सलोपः अतच्प्रत्ययान्तस्य इत्व च,
खलतिनिष्केशशिराः ॥ ३९३ । शीङ् शपिरुगमिवश्चिजीविप्राणिभ्योऽथः । सप्तभ्योऽथः स्यात् । शयथोऽजगरः
शपथः । रवथः कोकिलः । गमथः पथिकः पन्थाश्च । वञ्चथो धूर्तः । वन्दि इति पाठे वन्द्यते वा वन्दथः
स्तोता स्तुत्यश्च । जीवथ आयुष्मान् । प्राणथो बलवान् । बाहुलकात्—शमिदमिभ्याम् । ‘शमथस्तु शमः’
शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः ॥ ३९४ । भृजश्चित् । भरथो लोकपालः ॥ ३९५ । रुदिविदिभ्यां डित् ।
रोदितीति रुदथः शिशुः । वेत्तीति विदथः ॥ ३९६ । उपसर्गे वसेः । आदसथो गृहम् । संवसथो ग्रामः ॥
३९७ । अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्यऽसच् । त्रयोदशभ्योऽसच् स्यात् । अत-
तीति अतसो वायुरात्मा च । अवतीति अवसो राजा भानुश्च । चमत्यस्मिन् चमसः सोमपानपात्रम् ।
ताम्यत्यस्मिन् तमसोऽन्धकारः । नमसः अनुकूलः । ‘रभसो वेगहर्षयोः’ । लभसो धनं याचकश्च । नभते
नभ्यति वा नभस आकाशः । तपसः पक्षी चन्द्रश्च । पतसः पक्षी । ‘पतसः कण्टविफलः’ । पणसः पण्य-

३८६ कृतेः । कृती छेदने, अस्मात्कत्रः स्याद्धातोनुमागमश्च । ‘धन्व च यत्कृन्तत्र च’ इति मन्त्रे कृन्तत्र—
कर्तनीयमरण्यमिति वेदभाष्यम् ॥ ३९० भृमृ । भृज् भरणे, मृड् प्राणस्यागे, दृशिर् प्रेक्षणे, यज देवपूजादौ
पर्व पूरणे, डुपचष् पाके, अम गतौ, तमु काङ्क्षायाम्, णम प्रह्वत्वे शब्दे च, हर्ष गतिकान्तयोः । दशपाद्यां
तु भृदृशीङिति पठित्वा ‘दृङ् आदरे’ द्रियते दरतः, शेते शयतः, इत्युदाहृतम् । तन्न । ‘रुशन्तमग्नि नटे ।
रामानुजे च दीप्यन्तौ’ इति मेदिनी ।—यजतः ऋग्विगिति । उज्ज्वलदत्ताद्यनुरोधेनैवमुक्तम् । वेदभाष्ये तु
‘हिरण्यशृङ्गं यजतो बृहन्तम्’ इत्यादिषु यजतशब्दो यष्ट्यपरतया व्याख्यातः । पर्वतः पादपे पुंसि शाव-
मत्स्यप्रभेदयोः । ‘देवमृन्त्यन्तरे शौले’ इति मेदिनी ।—हर्षतोऽश्व इति । ‘परित्य हर्षतं हरिम्’ ‘आहर्षताय
धृष्णव’ इत्यादि मन्त्रेषु हर्षतः सर्वैः स्पृहणीय इति वेदभाष्यम् ॥ ३९१ पृषि । पृषु सेचने, रञ्ज रागे,
आभ्यामतच् कित्स्यात् । ‘पृषन् मृगे पुमान् बिन्दौ न द्वयोः पृषतोऽपि ना । अनयोश्च त्रिषु इवेतबिन्दुयुक्ते-
ऽप्युभाविमौ’ इति मेदिनी । ‘रजतं त्रिषु शुक्ले स्यात् क्लीवं हारे च दुर्वर्णे’ इति च ॥ ३९२ खलतिः । खल
संचलने ॥ ३९३ शीङ् शपि । शीङ् स्फुटने, शप आक्रोशे, रु शब्दे, गम्ल गतौ, वञ्चु गतौ भ्वादिः, वञ्चु
प्रलम्भने चुरादिः, जीव प्राणधारणे, अत्र प्राणने प्रपूर्वः । उज्ज्वलदत्तेनात्र वञ्चिजीवीति पठ्यते ।
अन्यैस्तु वञ्चिस्थाने वन्दिः पठ्यते । वञ्चथवन्दथयोरन्यतरं वेदादावुपलभ्यते, बहुश्रुतैः पाठो निर्णयः ॥
वन्दथ इति । कर्मणि कर्तरि वा प्रत्ययः ॥—प्राणथ इति ‘अणितेः’ इति णत्वम् ॥ शमिदमिभ्यामिति ।
शम उपशमे, दमु उपशमे । ‘शमथः शान्तिमन्त्रिणोः’ इति मेदिनी । ‘दमथस्तु पुमान् दण्डे दमे च परि-
कीर्तितः’ इति च ॥ ३९४ भृजः । डुभृज् धारणपोषणयोः । अस्मादथः स्यात्स च चित् ॥ ३९५ रुदि । रुदिर्
अश्रुविमोचने, विद ज्ञाने आभ्यामथः स्यात्स च डित् । विदथो योगिकृत्तिनोः’ इति मेदिनी । अलोज्ज्वलदत्तः
‘रुदिविदिभ्यां कित्’ इति पठित्वा रीतीति रुवथश्चेत्युदाजहार । दशपादीवृत्तिकारस्तु ‘रुदिविदिभ्यां कित्’
इति पपाठ । इह तु भाष्यानुरोधेन डिदिति पठितम् । तथाहि ‘गाङ् कुटादि’—सूत्रे के पुनश्चडादयः ?
चङ् अङ् नजिङ् अथङ् नङ् इति भाष्यम् । किदिति पठतां तु ‘अथङ्’ इति भाष्यं न सङ्गच्छेतेति दिक् ॥
३९६ उप वस निवासे, अस्यादुपसर्गे उपपदे अथः स्यात् । उज्ज्वलदत्तेन तु सोपसर्गाद्विसेरिति पठितम् ।
अन्यैस्तु आङि वसेरिति पठितम् ॥ ३९७ अत्यवि । अत सातत्यगमने, अव रक्षणादौ, चमु अदने, तमु
काङ्क्षायाम्, णमु प्रह्वत्वे शब्दे च, रभ राभस्ये, डलभष् प्राप्नो, णभ तुभ हिंसायाम्, भ्वादौ क्रयादौ
चायम् । तप सन्तापे, पत्न गतौ, पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च, मह पूजायाम् । गौरादित्वात् ङीष् ।
‘अतसो स्यादुमा क्षुमा’ इत्यमरः । ‘चमसो यज्ञपात्रस्य भेदेऽस्त्री पिष्टके स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । ‘पतसः

द्रव्यम् । महसं ज्ञानम् ॥ ३६८ । वेजस्तुट् च । बाहुलकादात्वाभावः । वेतसः ॥ ३६९ । वहियभ्यां णित् ।
 वाहसोऽजगरः । यावसस्तृणसङ्घातः ॥ ४०० । द्यदच् । 'वय गतौ' वायसः काकः ॥ ४०१ । दिवः कित् ।
 दिवसम्, दिवमः ॥ ४०२ । कृशृशलिकलिगदिभ्योऽभच् । करभः । शरभः । शलभः । कलभः । गर्दभः ।
 ४०३ । ऋषिवृषिभ्यां कित् । ऋषभः, वृषभः ॥ ४०४ । र्षेनिल्लृष् च । र्ष हिंसायाम्, अस्मादभच्
 नित्कित्स्यात्, लुषादेदश्च । 'लुषभो मत्तदन्तिनि ॥ ४०५ । रासिवल्लिभ्यां च । रासभः । वल्लभः ॥
 ४०६ । जू विशिभ्यां झच् । जरन्तो महिषः । वेशन्त पल्वलम् ॥ ४०७ । रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि
 रोहन्तो वृक्षभेदः । नन्दन्तः पुत्रः । जीवन्त औषधम् । प्राणन्तो वायुः । पित्तवान्डीष्, रोहन्ती ॥ ४०८ ।
 तृभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च । दशभ्यो भच् स्यात्, स च षित् । तरन्तः समुद्रः । तरन्ती
 नौका । भवन्तः कालः । वहन्तो वायुः । वसन्तः ऋतुः । भासन्तः सूर्यः । साधन्तो भिक्षुः । गडिगटादित्वा-
 न्मित्वं ह्रस्वः, अयामन्त — २३११ इति रोयः, गण्डयन्तो जलदः । मण्डयन्तो भूषणम् । जयन्तः शक्रपुत्रः ।
 नन्दयन्तो नन्दकः ॥ ४०९ । हन्तेर्मुट् हि च । हेमन्तः ॥ ४१० । भन्देर्नलोपश्च । भदन्त प्रव्रजितः ॥ ४११
 ऋच्छेररः । ऋच्छरा वेश्या । बाहुलकात् जर्जरभर्क्षरादयः ॥ ४१२ । अतिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित्

कण्टकिफले कन्दके वानरान्तरे । स्त्रिणां रोगप्रभेदे स्यात् इति च ॥ ३६८ वेजः । वेज् तनुसन्ताने, अस्मा-
 दसच् स्यात्तस्य तुट् । दशपादीवृत्तौ तु 'वियस्तुट् च' इति पठित्वा 'वी गतिप्रजनकान्त्यादिषु' इति
 धातुरुदाहृतः । ३६९ वहि । वह प्रापणे, यु मिश्रणादौ, 'अजगरे शयुर्वाहिस इत्युभौ' इत्यमरः । 'वा तु
 क्लीवे दिवमवासरी' इति च ॥ ४०० यावस इति । असचो णित्वाद् द्विः ॥ ४०१ दिवः । दिवु क्रीडादौ ।
 ४०२ । कृशृ । कृ विक्षेपे, शृ हिंसायाम्, शल गतौ, कल विलेखने, गर्दं शब्दे । करभो मणिवन्धादि-
 कनिष्ठान्तोष्टृतमुते' इति मेदिनी । 'मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । 'शरभस्तु
 पशोभिदि' । 'करभो वानरभिदि' इति मेदिनी । 'समौ पतङ्गशलभौ' इत्यमरः । 'कलभः करिपोतकः'
 इति च । 'गर्दभं श्वेतकुमुदे गर्दभो गन्दभिद्यपि । रासभे गर्दभी क्षुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः' इति मेदिनी ॥ ४०३
 ऋषि । ऋषी गतौ, वृषु सेचने, ग्राभ्यां अमच् स्यात्स च कित् । 'ऋषभस्तृषधान्तरे । स्वरभिद्वृषयोः
 कर्णरन्ध्रगर्दभनुच्छयोः । उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्त्रीनराकारयोषिति । शूक्रशिम्ब्यां शिरालायां विधवायां
 क्वविन्मता' इति मेदिनी । 'वृषभः श्रेष्ठवृषयोः' इति च ॥ ४०५ रासिवल्ली । रासृ शब्दे, वल्ल संवरणे ।
 'वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सुलक्षणतुरङ्गमे' इति मेदिनी ॥ ४०६ जू विशि । जू वयोहानी, विश प्रवेशने ।
 'वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरः' इत्यमरः । बाहुलकादहन्तेरपि झच् । 'अहन्तः क्षपणको जिनः' इति विक्रमादित्य-
 कोशः ॥ ४०७ रुहि । रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च, दुनदि समृद्धौ, जीव प्राणधारणे, अन प्राणने प्रपूर्वः ।
 एभ्य आशिषि झच्, स च षिद्भवति ।—प्राणन्त इति । 'अनितेः' इति णत्वम् ॥ ४०८ तृभू । तृ प्लवन-
 तरणयोः, भू सत्तायाम्, वह प्रापणे, वस निवासे, भासृ दीप्तौ, साधं ससिद्धौ, गड सेचने मडि भूषायाम्
 उभौ ण्यन्तौ, जि जये, दुनदि समृद्धौ, ण्यन्तः ।—नन्दयन्त इति । उज्ज्वलदत्तस्तु नन्दन्त इत्युदाहृत्य पूर्व-
 सूत्रेण गतार्थतामाशङ्क्य अनाशीरर्थं नन्दिग्रहणमित्याह । तच्चिन्त्यम्, इहाप्याशिषीत्यस्य स्वयमेवानु-
 वर्तितत्वात् ॥ ४०९ हन्तेः । हन हिंसागत्योरस्मात् झच् प्रत्ययः स्यात्तस्य मुडागमः धातोर्हिरादेशश्च ॥
 ४१० भन्देः । भदि कल्याणे सुखे च, अस्मात् भच् स्याद्धान्तोर्नकारलोपश्च ॥ ४११ ऋच्छेः । ऋच्छ गतौ ॥
 बाहुलकादिति । जर्जं चर्चं भर्क्षं परिभाषणहिंसातर्जनेषु । परिभाषणभर्त्सनयोरिति । तुदादौ । 'जर्जर
 शौवले शक्रध्वजे त्रिषु जरत्तरे । झर्जरः स्यात्कलियुगे वाद्यभेदे नदान्तरे' इति मेदिनी । बाहुलकादेव भस्य
 जादेशे जर्जर इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ ४१२ । अतिकमि । ऋ गतौ, वमु कान्तौ, भ्रमु अनवस्थाने, चमु अदने,
 दिवु क्रीडादौ, वस निवासे, उभावपि ण्यन्तौ । 'अररं छदकपाटयोः' इति मेदिनी । 'कपाटमररं तुल्ये'
 इत्यमरः । 'भ्रमरः कामुके भृङ्गे' इति मेदिनी । चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः इति च । चमरो
 मृगभेदः । देवरः पत्युः कनिष्ठभ्राता ॥—वासर इति । केचित्तु सूत्रे 'वाशिभ्यः' इति तालव्यं पठित्वा 'वाशृ

षड्भ्योऽरश्चित् स्यात् । अररं कपाटम् । कमरः कामुकः । अमरः । चमरः । देवरः वामरः ॥ ४१३ ।
 कुवः करन् । कुररः पक्षिभेदः ॥ ४१४ । अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् । अङ्गारः । मदारो वराहः । 'मन्दारः
 पारिजातकः' ॥ ४१५ । गडेः कड च । कडारः ॥ ४१६ । शृङ्गारभृङ्गारौ । शृभृभ्यामारन्नुम् गुक् ह्रस्वश्च
 शृङ्गारो रमः । 'भृङ्गारः कनकालुका' ॥ ४१७ । कञ्जिभृजिभ्यां चितृ । वञ्जिजः सौत्रो धातुः । वञ्जारो
 मयूरः । मार्जारः ॥ ४१८ । कमेः किदुच्चोपधायाः । विदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः । कुमारः ॥ ४१९ । तुषारा-
 दयश्च । तुषारः । कासार सहार आम्रभेदः ॥ ४२० । दीडो नुट् च । दीनारः सुवर्णभरणम् ॥ ४२१ ।
 सत्तेरपः पुक् चः । सर्पपः ॥ ४२२ । उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन् । उषपो वह्निसूर्ययोः । कुटपो मान-
 भाण्डम् । दलपः प्रहरणम् । कचप शाकपत्रम् । खजपं धृतम् ॥ ४२३ । ववणेः सप्रसारणं च । कुणपम् ।
 ४२४ । विटपपिष्टपविशिपोलपाः । चत्वारोऽमी कपन् प्रत्ययाः । 'विट शब्दे' विष्टपः । विशतेरादेः पः,
 प्रत्ययस्य तुट्, षत्वम्, पिष्टपं भुवनम् । विशतेः प्रत्ययादेर्गित्वम्, विशिपं मन्दिरम् । वलतेः संप्रसारणम्,
 'उलपं कोमलं तृणम्' ॥ ४२६ । वृतेः कित् । वृत्तिका ॥ ४२७ । कृतिभिदिलितिभ्यः कित् । कृत्तिका ।
 भित्तिका भित्तिः । लत्तिका गोधा ॥ ४२८ । इष्यशिभ्यां तकन् । इष्टका । अष्टका ॥ ४२९ । इणस्तशन्-
 शब्दे' इत्यस्मादरप्रत्यये वाश्यत इति वाश्वः काकिल इत्याहुः ॥ ४१३ कुवः । कु शब्दे ॥ ४१४ अङ्गि ।
 अगिर्गत्यर्थः, मदी हर्षे, मदी स्तुत्यादौ । 'अङ्गार उल्मुके न खी पुं लिङ्गस्तु महीसृते' इति मेदिनी । मन्दारः
 स्यात्सुगन्धमे । परिभद्रेऽर्कपर्णे च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः' इति च । मदि स्तुत्यादादित्यस्माद्वाहुलकादारुपि,
 परिभद्रे तु मन्दारमन्दारः पारिजातकः' इति शब्दार्णवः ॥ ४१५ गडेः । गडि वदनैकदेशे, गड सेचने,
 अस्मादारन्प्रत्ययः स्यात्कडादेशश्च । कडारः कपिले दासे' इति मेदिनी । 'वडारः वपिलः पिङ्गः' इत्यमरः
 ४१६ शृङ्गारः । एतौ निपात्येते । शृ हिंसायाम्, दुभृञ् धारणपोषणयोः, अभ्यामारन्नुम् गुक् ह्रस्वश्च ।
 'शृङ्गारः सुरते नाट्ये रसे च गजमण्डने । नपु सकं च दङ्गेऽपि नागसंभवचूर्णयोः,' इति मेदिनी । भृङ्गारी
 झिल्लकायां स्यात् नकालौ पुनः पुमान्' इति च ॥ ४१७ कञ्जि । मृज् शुद्धौ, चित्वादार प्रत्यय अन्तोदात्तः
 'कञ्जारो जरठे सूर्ये विरञ्चौ वारणे मुनी' इति विश्वमेदिन्यौ । मार्जार ओती खट्वाङ्गे' इति च ।
 ओतुविडालो मार्जारः' इत्यमरः ॥ ४१८ कमे । कमु कान्तौ, अस्मादारन्कित्स्यात् । कुमारः स्याच्छुके
 स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणादौ ना न द्वयोर्जात्यकाश्चने । कुमारी शैलतनयानवभ्यात्योर्नदीभिदि
 सहापराजिताकन्याजम्बुद्वीपेषु च स्त्रियाम्' इति मेदिनी । विश्वप्रकाशे तु कुमारी रामतरणी इति पाठः ।
 रामतरणी लताविशेषः । सहेति प्रसिद्धः । 'तरणी रामतरणी वणिक् चारुकेसरा । सहा कुमारी गन्धाढ्या
 इति धन्वन्तरिनिघण्टुः । 'जम्बूद्वीपसहाकन्याः कुमार्योऽथाश्ववारके । बालके कार्तिकेये च कुमारी भृतृदारके
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ४१९ तुषारा । एते निपात्यन्ते । तुष तुष्टौ आरन् । तुषारस्तुहिनं हिमम्' इत्यमरः ।
 कासु शब्दकृत्यायाम् । कासारः सरसी सरः' इत्यमरः । —सहार इति । पह मर्षणे ॥ ४२० दीडो । दीड्
 क्षये, अस्मादारन् तस्य नुडागमश्च ॥ ४२१ सत्तेः । सृ गतो अस्मादपः स्याद्धातोः पुगागमश्च ॥ ४२२ उषि
 इष दाहे, कुट कौटिल्ये, दल विदारणे, कच बन्धने, खज मन्थे ॥ ४२३ ववणेः । ववण शब्दे । अस्मात्कपन्
 धातोर्वकारस्य संप्रसारणं च' । 'कुणप्रः पूतिगन्धे शवेऽपि च' इति मेदिनी । 'कुणपः शवमस्त्रियाम्' इत्यमरः
 ४२४ विटप । 'विटपो न स्त्रियां स्तम्बशाखाविस्तरपल्लवे । विटाधिपे ना' इति मेदिनी । —विशतेरिति ।
 विश प्रवेशने । —आदेः पः इति । एतच्च उज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम् । अन्ये तु सूत्रे विष्टप इति दन्त्योष्ट्यादिमेव
 पठन्ति । युक्तं चैतत् । 'यत्र ब्रह्मस्य विष्टपम्' इत्यादौ तथा दर्शनात् । अमरकोशेऽपि 'विष्टपं भुवनं जगत्'
 इति प्रचुरपाठाच्च ॥ —वलतेः । वल लल्ल संवरणे संचरणे च । 'उलपो न स्त्री गुल्मिन्यां ना तृणान्तरे'
 इति मेदिनी ॥ ४२६ वृतेः । वृत्तु वर्तने ॥ ४२७ कृतिभिदि । कृती छेदने, भिदिर् विदारणे, लतिः सौत्रो
 धातुः ॥ ४२८ इष्यशि । इष इच्छायाम्, अशू व्याप्नो, आभ्यां तकन् कित्स्यात् ॥ इष्टकेति । इष्टकेशिकामा-
 लानाम्' इति निर्देशात् 'प्रत्ययस्थात्' इति नेत्वम् । केचित्तु प्रत्ययस्थादितोत्वामिह न भवति, नित्यत्वात् ।
 तज्ज्ञापकं 'मृदस्तिकम्' इति इकारोच्चारणमित्याहुः ॥ ४२९ । इणस्त । —एलशा इति । 'अत्वसन्तस्य' इति

३८

श्रीश्रीहरिनामामृत-व्याकरणस्य उणादि-प्रकरणम्

तशसुनौ । एतशो ब्राह्मणः स एव एतशाः ॥ ४३० । वीपतिभ्यां तनन् । 'वी गत्यादौ' वेतनम् । पत्तनम् । ४३१ । दृदलिभ्यां भः । दर्भः दल्भः स्यादृषिचक्रयोः ॥ ४३२ । अतिगृभ्यां भन् । अर्भः । गर्भः ॥ ४३३ । इणः कित् । इभः । ४३४ । असिसञ्जिभ्यां क्थित् । अस्थि । सक्थि ॥ ४३५ । प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सः । प्लुक्षिर्वह्निः । कुक्षिः । शुक्षिर्वातः ॥ ४३६ । अशेनित् । अक्षि । ४३७ । इषेः क्सुः । इक्षुः ॥ ४३८ । अविटृस्तृत्तन्त्रिभ्यः इः । 'अरीनारी रजस्वला' । तरीनौः । स्तरीर्धूमः । तन्त्रीर्वीणादेर्गुणः ॥ ४३९ । यापोः कित् च । ययीरश्चः । 'पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः' ॥ ४४० । लक्षेर्मुट् च । लक्ष्मीः ॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः

४४१ । वातप्रमीः । वातशब्दे उपपदे माधातोरीप्रत्ययः स च वित् । वातप्रमीः । अयं स्त्रीपुंसयोः ॥ ४४२ । ऋतन्यञ्जिबन्धज्ज्यपिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिश्व कत्तिज्यतुजलिजिष्ठु जिष्ठुजिसन्त्यनिथिनृत्यसासानुकः द्वादशभ्यः क्रमात्स्युः । अर्तेः कत्तिच्, यण्, 'बद्धमुष्टिः करो रत्तिः सोऽरत्तिः प्रसृताङ्गुलिः' । तनोतेर्यतुच् तन्यतुर्वायुरात्रिश्च । अञ्जेरलिच्, अञ्जलिः । वनेविष्टुच्, वनिष्ठुः स्थविगन्त्रम् । अञ्जेरिष्ठच्, अञ्जिष्ठो

दीर्घः । एतशसौ एतशमः ॥ ४३० वीपति । पल्लु गतौ । 'पत्तनं पुटभेदनम्' इति पुरीषयित्वमरः ॥ ४३१ दृदलि । दृ, विदारणे, दल विकसने ॥ ४३२ अतिगृ । ऋ गतौ, इयतीति—अर्भः शिशुः । संज्ञायां कति अर्भकः । 'गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ सन्धौ पनसकण्टके' इति मेदिनी ॥ ४३३ इणः । इण् गतौ, अस्माद्भूत् कित्स्यात् । इभः स्तम्भेरमः पद्मी इत्यमरः ॥ ४३४ असि । असु क्षेपणे, षञ्ज सङ्गे । 'कीकसं कुल्यमस्थि च' इत्यमरः । 'सक्थि क्लीबे पुमानुरुः' इति च ॥ ४३५ प्लुषि । प्लुष दाहे, कुष निष्कर्ष, शुष शोषणे ॥ ४३६ अशेः । अशू व्याप्तौ, अस्मात् विसन्नित्स्यात् । अक्षि नयनम् ॥ ४३७ इषेः । इष इच्छायाम् । इक्षुः 'रसाल इक्षु' इत्यमरः ॥ ४३८ अवि । अव रक्षणादौ, तृ, प्लवनतरणयोः, स्तृञ् आच्छादने, नत्रि कृट्वा धारणे, चुरादिर्ण्यन्त ॥—तरीरिति । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः ॥ ४३९ यापोः । या प्रापणे, पा पाने, आभ्यामीः कित्स्यात् द्वित्वं च धातोः ॥ ४४० लक्षेः । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । चुरादिर्ण्यन्तः । अस्मादी-प्रत्ययः स्यात्तस्य मुडागमो णिलोपश्च । 'लक्ष्मीः पद्मा विभूतिश्च' । 'कृदिकारात्' इति ङीष् 'लक्ष्मी' इत्यपि भवतीति रक्षितः । 'लक्ष्मी संपत्तिशोभयोः । ऋद्योषधौ च पद्मायाम्' इति मेदिनी ॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥

४४१ माधातोरिति । मा माने, कित्वात् 'आतो धातोः इत्यालोपः । 'वातप्रमीवातमृगः' इत्यमरः ।—अय-मिति । 'द्वितुःषट्पदोरगाः' इत्यमरेण चतुष्पाद्वाचिनामुभयलिङ्गोक्तेः, भूतिचन्द्रादिभिरपि वातप्रमी-शब्दस्य द्विलिङ्गोक्तश्चेति भावः । तत्र कृदिकारात् इति पाक्षिको ङीष् कैश्चिदिष्यते । न च ह्रस्वादेव कृदिकारात् इति ङीष् भवति न तु दीर्गादिति शङ्क्यम् । वर्णनिर्देशे वारप्रत्ययस्य विधानेन दीर्घादपि कृदि-कारात् इति ङीष्ः संभवात् । अत एव वातप्रमीश्रीलक्ष्मीति पक्षे ड्यन्ताः सूसाधव इति रक्षितः । एतच्च दुर्घटग्रन्थे स्पष्टम् । 'आशीराह्यदंष्ट्रायां लक्ष्मीर्लक्ष्मीहरिस्त्रियाम्' इति द्विरूपकोशः । अत एव 'आशीविषो विषधरः' इत्यमरकोशः । संगच्छते । अश भोजने इत्यस्मात् इणजादिभ्यः इति इण्प्रत्यये उपधादृद्धौ कृदि-कारात् इति ङीष्ः स्त्रीकारात् । 'आशीमिव कलामिन्दोः' इति राजशेखरः । 'आशीहिताशंसाऽहिदंष्ट्रयोः' इति सान्तेऽमरात् सान्तोऽप्याशीः शब्दोऽस्तीत्यन्यदेतत् ॥ ४३२ ऋतनि । ऋ गतौ, तनु विस्तारे, अञ्जू यु मिश्रणे, कृश तनूकरणे । प्रसङ्गादाह अरत्तिरिति । न रत्तिः अरत्तिरिति नञ्समास । प्रसृताङ्गुलिः सहस्तः अरत्तिरित्यर्थः । दशपादीवृत्तौ तु कत्तिजित्यत्र ककारमपटित्वा अर्तेरत्तिचमवित् विधाय अरत्तिः साधिनः । उज्ज्वलदत्तानुसारेणाह—वायू रात्रिश्चेति । तन्यतुः शब्दो मेघः अशनिश्चेत्यपि बोध्यम् । आविष्कृतोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् इति मन्त्रे तन्यतुर्गजितमिति, 'सृजा वृष्टि न तन्यतुः' इति मन्त्रे तन्यतुर्मघ इति उत्तस्मास्य तन्यतोरिव द्यौः इति मन्त्रे 'दिवाश्चित्रं न तन्यतुम्' इति मन्त्रे च तन्यतुरशानिरिति वेदभाष्ये

भानुः । अर्पयतेरिणन्, अर्पिसोऽग्रमांसम् । मदेः स्यन्, मत्स्यः । अतेरिथिन्, अतिथिः । अङ्गेरुलिः, अङ्गुलिः । कौतेरसः, कवसः । अच इत्येके, कवचम् । यौतेरासः, यवासो दुरालभा । कृशेरानुक्, कृशानुः ॥ ४४३ । श्रः करन् । उत्तरसूत्रे किद्ग्रहणादिह ककारस्य नेत्वम्, शर्करा ॥ ४४४ । पुषः कित् । पुष्करम् ॥ ४४५ । कलंश्च । पुष्कलम् ॥ ४४६ । गमेरिनिः । गमिष्यतीति गमी ॥ ४४७ । आङि णित् । आगामी ॥ ४४८ । भुवश्च । भावी ॥ ४४९ । प्रे स्थः । प्रस्थायी ॥ ४५० । परमे कित् । परमेष्ठी ॥ ४५१ । मन्थः । मन्थतेरिनिः कित्स्यात् । कित्त्वान्नवारलोपः मन्थाः, मन्थानौ, मन्थानः ॥ ४५२ । पतः स्थ च । पन्थाः, पन्थानौ ॥ ४५३ । खजेराकः । खजाकः पक्षी ॥ ४५४ । बलाकादयश्च । बलाका । शलाका । पताका ॥ ४५५ । पिनाकादयश्च । पातेरीत्वं नुम् च । क्लीवपुंसोः पिनाकः स्याच्छूलशङ्करधन्वनोः । 'तड आघाते'

व्याख्यातत्वात् । 'अङ्गलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कुडवेऽपि च' इति मेदिनी ॥—स्थविरान्तरिति । 'वनिष्ठो-
हृदयादधि' इति मन्त्रग्र्य भाष्ये तथोक्तत्वात् ॥—अङ्जिष्ठ इति । केचिदङ्जेरिणुचमिच्छन्ति, तेषामङ्जि-
ष्णुरुदाहरणम् ।—अर्पिस इति । 'अर्तिह्री'-इत्यादिना पुक् । 'योरनिटि' इति णिलोपः ॥ मदेरिति । मात्स्यो
मीनेऽथ पुंभूमि देशे इति मेदिनी । 'अतिथिः कुशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तुके त्रिषु' इति च । 'अङ्गुलिः कर-
शाखायां कर्णिकायां गजस्य च' इति च । कवसः सन्नाहः कंकटजातिश्च ॥—अच इति । 'कवचो गर्दभाण्डे
च संनाहे पर्पटेऽपि च' इति मेदिनी । यौतेरिति । 'दुरालभा वटुस्पर्शा यासो धन्वयवासकः' इति धन्वन्तरि-
निघण्टुः । 'कृशानुः पावकोऽनलः' इत्यमरः ॥ ४४३ श्रः । श्रृ हिसायाम् । 'शर्करा खण्डद्विकृतौ उपला-
कर्परांशयोः । शर्करान्वितदेशे च रुग्भेदे शकलेऽपि च' इति मेदिनी ॥ ४४४ पुषः । पुषः पुष्टौ, अस्मात्कर-
न्स्यात्स च कित् । 'पुष्करं खेऽम्बुपद्मयोः । तयवक्रे खङ्गफले हस्तिहस्ताग्रकाण्डयोः । कुष्ठौषधिद्वीपतीर्थ-
भेदमोश्च नपुंसकम् । ना रोगनागविहगनृपभेदेषु वारुणौ' इति मेदिनी ॥ ४४५ कलंश्च । पुष्यतेः कलन्
स्यात्, स च कित् । 'पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे' इति हेमचन्द्रः ॥ ४४६ गमेः । गम्लृ गतौ । 'भविष्यति गम्यादयः'
इत्याशयेनाह — गमिष्यतीति ॥ ४४७ आगामिति । हनिप्रत्ययस्य णित्वादुपधावृद्धिः । आगमिष्यतीत्यर्थः ॥
४४८ भुवश्च । भू सत्तायाम् । अस्मादिनिः स च णित्स्यात् । भविष्यतीति भावी ॥ ४४९ प्रे स्थः । प्रे
गतिनिवृत्तौ, प्रपूर्वादिस्मादिनिः स च णित् । णित्वात् 'आतो युक्' इति युक् । प्रस्थायी गन्तुकामः ॥ ४५०
परमे । परमशब्दे उपपदे तिष्ठतेरिनिः कित्स्यात् । कित्वादातो लोपः, 'हलदन्तात्' इत्यलुक् । 'परमेष्ठी
पितामहः' इत्यमरः ॥ ४५१ मन्थः । मन्थ विलोडने ॥ मन्था इति । 'पथिमथि' इत्यात्वम् । 'इतोऽस्तव-
नामस्थाने' । 'मन्था मन्थनदण्डे च वज्रे चापेऽपि च स्मृतः' ॥ ४५२ पतः । पत्लृ गतौ, इत्यस्मादिनिः स्थ-
श्चान्नादेशः । 'पथे गतौ' इत्यस्मात्पचाद्यचि अकारान्तोऽप्यस्ति । 'वाटः पथव्च मार्गश्च' इति सुभुतिचन्द्रः ।
'त्वचि त्वचः किरोऽपि स्यात्किरौ प्राक्तः पथः पथि' इति द्विरूपेषु विश्वः । इह ऋभवो देवाः क्षिपन्त्यस्मि-
न्निति विग्रहे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति डः । 'ऋभुक्षः स्वर्णवज्रयोः इति विश्वः । ततो मत्वर्थीयेनि ।
ऋभुक्षिन्निति नान्तं प्रातिपदिकम् । पथिमथि' इत्यात्वे 'इतोऽत्' इत्वत्वे च ऋभुक्षा इन्द्रः, ऋभुक्षाणौ ऋभु-
क्षाण इत्युज्ज्वलदत्तः । दशपाद्यां तु 'अर्तेः भुक्षिनक्' इति सूत्रमुपन्यस्य ऋभुक्षिन्नित्युदाहृतम् । 'ऋभुक्षिण-
मिन्द्रमाहुव उक्तये' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तत्सूत्रमुदाहृतम् । अत्रायं विवेकः—इतिप्रत्ययान्ता इति गते
अन्तोदात्तत्वं न्याय्यं, प्रत्ययस्वरेण इनेरिक्करस्योदात्तत्वात् । अवग्रहाभावो बाहुलवात् । द्वितीयमते त्वव-
ग्रहाभावो न्याय्यः । परे तु प्रत्ययस्वरेणोवारस्योदात्ततया भुक्षिनक्प्रत्ययान्तस्य मध्योदात्तत्वे प्रसक्ते बाहु-
लकादन्तोदात्तः स्वीकर्तव्य इति ॥ ४५३ खजेः । खज मन्थे ॥ ४५४ बलाका । बल प्राणने, शल गतौ,
पत्लृ गतौ, एते आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'बलाका बकपङ्क्तिः स्याद्वलाका विसकण्ठिका । बलाका
प्रोक्ता बलाकश्च बको मतः' इति विश्वशाश्वती । 'शलाकाऽञ्जनयष्टिका । पताका वैजयन्त्यां च सौभाग्ये-
ऽङ्के ध्वजेऽपि च' इति विश्वः । 'पताका वैजयन्त्यां च सौभाग्ये नाटकाङ्कयोः' इति मेदिनी ॥ ४५५ पिनाका
इति आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पा रक्षणे, पिनाकोऽस्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिशूलयोः' इति मेदिनी ।

तडाकः ॥ ४५६ । कषिदूषिभ्यामीकन् । कषीका पक्षिजातिः । दूषीका नेत्रयोर्मलम् ॥ ४५७ । अनिहृषिभ्यां
किञ्चः । अतीकम् हृषीकम् ॥ ४५८ । चङ्कण कङ्कणश्च । 'कण शब्दे' अस्माद्यङ्लुगन्तादीकन्, धातोः
कङ्कणादेशश्च । घण्टिकायां कङ्कणीका सैवा प्रतिसरापि च' ॥ ४५९ । शृपृदृजां द्वेरक् चाभ्यासस्य ।
शर्शरीको हिंस्रः । पर्परीको दिवाकरः । रर्वरीकः कुटिलकेशः ॥ ४६० । पर्फरीकादश्च । स्फुर स्फुरणे
अस्मादीकन् धातोः पर्फरादेशः । पर्फरीकं किसलयम् । दर्दरीकं वादितम् । भर्भरीकं शरीरम् । तित्तिडीको
वृक्षभेदः । (ग) चरेन् च । चश्चरीको भ्रमरः । मर्मरीक हीनजनः । कर्करीका गलन्तिका । पुणतेः,
पुण्डरीकं वादितम् । पुण्डरीको व्याघ्रोऽग्निदिग्गजश्च ॥ ४६१ । ईषेः किङ्स्वश्च । इषीका शलाका ॥
४६२ । ऋजेश्च । ऋजीकः उपहतः ॥ ४६३ । सर्तेन्मु च । सृणीका लाला ॥ ४६४ । अलीकादयश्च ।

अमरोक्तिमाह—बलीवपुंसरीति । किञ्च पिप्लु संचूर्णने, षकारस्य णत्वं धातोर्यगागमः । 'पिण्याकोऽस्त्री
तिलकलके हिङ्गुवाह्लीकसिल्लके' इति मेदिनी ॥ ४५६ कषि । कष खषेति दण्डके हिंसार्थकः । दुष वक्रत्ये,
ण्यन्तः । 'दोषो णौ' इत्युपधाया ऊकारः । अमरोक्तिमाह—दूषिकेति । किञ्च अकृतेऽपि ईकनि दूषयतेः
'अच इः' इति प्रत्यये दूषिः । 'कृदिकारात्' इति ङीष्णि दूषी । उभाभ्यामापि स्वार्थे व नि दूषिका ह्रस्वमध्वैव
'केऽणः' इति ङीषोऽपि ह्रस्वादेशात् । 'चिचण्डी दूषिका दूषी पिचाटं च दृशोर्मलम्' इति विक्रमादित्यकोशः
'दूषिका तूलिकायां च मले स्याल्लोचनस्य च' इति मेदिनी ॥ ४५७ अनिहृषि । अन प्राणने, हृष तुष्टौ,
अभ्यामीकन्स्यात् म च कित् । 'अनकोऽस्त्री रणे सैन्ये' इति मेदिनी । हृषीकं विषयेन्द्रियम् इत्यमरः ॥
४५८ चङ्कणः । कणधातोर्द्यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणन्यायेन सन्योडोः इति द्वित्वे कुहोश्चुः इत्यभ्यासस्य चुत्वे
'नुगमोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुकि चङ्कण् । ङसिङसोस्तु चङ्कणः ।—धातोरिति । चङ्कणित्यस्य ॥ ४५९
शृपृ । शृ हिमायाम्, पृ पालनादौ, वृञ् वरणे, एभ्य ईकन्, एषां द्विवचनमभ्यासस्य रुगागमश्च ॥—
शर्करीक इत्यादि । उरदत्ते रपरत्वम् ॥ ४६० पर्फरीका । ईकन्ता एते निपात्यन्ते ॥—पर्फरादेश इति ।
एतच्चोज्ज्वलदत्तरीत्योक्तं, वस्तुतस्तु धातोर्द्वित्वमुकारस्याकारः, सलोपः रुक् चाभ्यासयेति दशपाद्यां
यदुक्तं तदेव न्याय्यम् । चरेन्मु च त्युत्तरग्रन्थानुरोधेन द्वे रुक् चेत्याद्यनुवृत्तेर्न्याय्यत्वात् ॥—किसलयमिति
'नौतशेव तुर्फरी पर्फरीका इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु त्रिफला विशरणे, पृ पालनपूरणयोः, पर्व पूर्व पूरणे,
एषामन्यतमस्य निपातनभिदमित्याश्रित्य शत्रूणां विदारयितारौ, स्तोतृणां पालको, इष्टार्थस्य पूरयितारौ
चेति व्याख्यातम् ॥ दर्दरीकमिति । दृ विदारणे, अस्मादीकन्धातोर्दर्दरादेशः । भर्भरीकमिति । झृष्
वयोहनौ । अस्मादीकन्धातोर्भर्भरादेशः । वस्तुतस्तु दर्दरीकझर्झरीकावपि पर्फरीकद्वधातोर्द्वित्वं रुक् चाभ्या-
सस्येति व्याख्येयौ । उत्तरखण्डे ऋकारस्य गुणे रपरत्वम् ॥—तित्तिडीक इति । निमश्चिमशीम आर्द्राभावे ।
मकारस्योकारः, अभ्यासस्य तुक् च । 'तित्तिणी चाम्लिका' इत्यमरे तु शब्दान्तरं बोध्यम् । तथा च
तित्तिडी त्वम्लिका चिच्च तित्तिडीका कपिप्रिया इति वाचस्पतिः । 'अम्लीका चाम्लिका चिच्चा तित्तिडीका
च तित्तिडा' इति चन्दः । 'अम्लीका चुक्रिका चक्रासाम्ला शुक्राथ शुविलका । अम्लिका चिच्चिका चिच्चा
तित्तिडीका सुतित्तिडा' इति धन्वन्तरिनिघण्टु ॥ (ग) चरेरिति । 'चर गतिभक्षणयोः' अस्यादीकन् द्विवचन
मभ्यासस्य नुमागमश्च । भ्रमरश्चश्चरीकः स्याद्रोलम्बो मधुसूदनः । इन्दिन्दिरः पुष्पवीटो मदुद्रो मधुवेशयः
इति त्रिकाण्डशेषः ॥—मर्मरीक इत्यादि । मृड् प्राणत्यागे, डुकृञ् करणे, आभ्यामीकन् धातोर्द्वित्वम्
आभ्यासस्य रुक् । 'कर्क्यालुर्गलन्तिका' इत्यमरः । पुण कर्मणि शुभे, णस्य ङः प्रत्ययस्य रुडागमश्च ।
'पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रोऽपि दिङ्नागे कोशकागन्तरेऽपि च' इति मेदिनी
४६१ ईषेः । ईष गतावस्मादीकन् ह्रस्वश्च । कित्वादगुणाभावः । ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव गुणाभावे सिद्धे-
ऽप्युत्तरार्थं कित्त्वमित्याहुः । इषीका स्यादीषिकापि वानायुजवनायुजी इति द्विरूपकोशः । ४६२ ऋजेः ।
ऋज गतो ॥ ४६३ सर्तेः । 'सृ गतो' अस्मादीकन्कित्स्याद्धातोर्नुमागमश्च । 'सृणिका स्यन्दिनी लाला'
इत्यमरः ॥ ४६४ मृडः कीकच् । मृड सुखने । मृडः कीकन् इत्युज्ज्वलदत्तादिपाठः प्रामादिकः । मृडीक-
शब्दस्य चित्स्वरेणान्तदात्तत्वात् । 'मृलीके अस्य सुमतौ स्याम' इत्यादौ चित्स्वरसैव दर्शनात् ॥ ४६५

कीकजन्ता निपात्यन्ते । 'अल भूषणादौ' अलीकं मिथ्या । विपूर्वात् व्यलीकं विप्रियं खेदश्च । 'वलीकं पटलप्रान्ते' इत्यादि ॥ ४६५ । कृ० तृ० भ्यामीषन् । 'करीषोऽस्त्री शुष्कगोमये' तरीषः तरीता ॥ ४६७ । शृ० पृ० भ्यां किच्च । शिरीषः । पुरीषम् ॥ ४६८ । अर्जेऋज च । 'ऋजीषं पिष्टपचनम्' ॥ ४६९ । अम्बरीषः अयं निपात्यते । 'अवि शब्दे' अम्बरीषः पुमान् भ्राष्ट्रम् । अमरस्तु क्लीवेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना ॥ ४७० । कृ० शृ० पृ० कटिपटिशौटिभ्य ईरन् । करीरो वंशाङ्कुरः । शरीरम् । परीरम् फलम् । कटीरः कन्दरो जघन-प्रदेशाश्च । 'शौटीरस्त्यागिवीरयोः' । ब्राह्मपादित्वात् ष्यञ् शौटीर्यम् ॥ ४७१ । वशेः कित् । उशीरम् ॥ ४७२ । कषेमुट् च । कश्मीरो देशः ॥ ४७३ । कुञ्ज उच्च । कुरीरं मैथुनम् ॥ ४७४ । घसे किच्च । क्षीरम् ४७५ । गभीरगम्भीरौ । गभेर्भः । पक्षे नुम् च ॥ ४७६ । विषा विहा । स्यतेर्जहातेश्च विपूर्वाभ्यां 'आ' प्रत्ययः । विषा बुद्धिः । विहा स्वर्गः । अव्यये इमे ॥ ४७७ । पच एलिमच् । 'पचेलिमो वह्निरव्योः' ॥

अलीकादा । 'अलीकमप्रियेऽपि स्याद्विभ्यसत्ये नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'अलीकमप्रिये प्रोक्तमलीकमनृते दिवि' इति विश्वः । अलीकमप्रिये भाले वितथे इति हेमचन्द्रः । तथा चाभियुक्तः प्रयुज्यते—ते दृष्टिमात्र-पतिता अपि कस्य नात्र क्षोभाय पक्षमलदृशामलकाः खलाश्च । नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना ये कालतां कुटिलतां च न सत्यजन्ति' इति । इहालीकलग्नाः भाललग्नाः अप्रिये लग्ना इत्याद्यर्थो यथायोग्यं बोध्यः । 'व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येऽपि पीडने । ना नागरे' इति मेदिनी । वल संवरणे, 'वलीकनीध्रे पटलप्रान्ते' इत्यमरः । वलतेमुंगागमे वल्मीकम् । 'वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । वहतेवृद्धिश्च । वाहीको गौरश्च । सुप्रपूर्वादिणस्तुट् च, सुप्रतीकः । शाम्यतेः शमीक ऋषिः । एषमप्रे-प्युह्या इत्याशयेनाह—इत्यादीति ॥ ४५५ कृ० तृ० । कृ० विक्षेपे, तृ० प्लवनतरणयोः ॥ ४६७ शृ० पृ० । शृ० हिंसायाम्, पृ० पालनादौ, आभ्यामीषन् कित्स्यात् । 'ऋ० त इद्धातोः' इति इत्वे रपरत्वम् । शिरीषो वृक्ष-भेदः । 'उदोष्ट्यपूर्वस्य इत्युत्वम्, 'गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विशाविशौ स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥ ४६८ अर्जेः । अर्जं षर्जं अर्जने, अस्मादीषन् दित्स्यात् धातोर्ऋजादेशश्च । अमरोक्तिमाह—ऋजीषमिति । किञ्च उद्धृत-रमः सोमलतायाः शेषोऽपि ऋजीषम् । एतच्च 'ऋजीषणं वृषणसश्चत श्रिये' 'आसत्यो यातु मघवां ऋजीषी इत्यादिमन्त्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ४६९ अयमिति । ईषन् प्रत्ययस्तस्य अरुडागमश्चेत्यर्थः । बोपालितोक्तिमाह—अम्बरीषमित्यादि । क्लीवेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रे ना इत्यमरः । 'अम्बरीषो रणे भ्राष्ट्रे क्लीवं पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशारे भास्करोऽपि च । आभ्रातकेऽनुपाते च' इति मेदिनी ॥ ४७० कृ० शृ० पृ० । कृ० विक्षेपे शृ० हिंसायाम्, पृ० पालनपूरणयोः, कटे वर्षाविरणयोः, इट् किट् कटी गतौ, चुरादौ पट् पुटेति दण्डके भाषार्थः, शौट् गर्वे । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री वृक्षभोद्धटयोः पुमान् । करीरा चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम्' इति मेदिनी । शीर्यत इति शरीरम् । 'शरीरं वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः । अर्धर्चादित्वात् 'शरीरः' इति पुल्लिङ्गोऽपि ॥—परीरमिति । पूर्यतेऽनेनेति विग्रहः । बाहुलकात् हिडि गत्यनादरयोः, हिण्डते हतस्तनो गच्छतीति हिण्डीरः । 'हिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः' इत्यमरः । 'हिण्डीरोऽपि च हिण्डीरः' इति द्विसूपकोशः । किर्मीरजम्बीरतूणीरादयोऽपि बाहुलकादेव बोध्याः । 'किर्मीरो नागरङ्गे च कर्बुरे राक्षसान्तरे' इति मेदिनी 'जम्बीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशठद्रुमे' इति च ॥ ४७१ वशेः । वश कान्तौ, अस्मादीरन्कित्स्यात् । कित्वात्संप्रसारणादि । उशीरं वीरसमूलम् । उशीरोऽपि । मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् । अभयं नलदं सेव्यम्' इत्यमरः ॥ ४७२ कशेः । कश इति मोत्रो धातुः । अस्मादीरन् तस्य मुडागमश्च । पृषोदरादित्वात्कश्मीरः ४७३ कुञ्जः । कुञ्ज करणे, अस्मादीरन् धातोरन्तस्य उदादेशो नपरः ॥ ४७४ घसेः । घण्ट् अदने । अस्मादीरन् कित्स्यात् । 'गमहन' इत्युपधालोपे कत्वं षत्वं च । 'क्षीवं दुग्धे च नीरे च' इति विश्वः ॥ ४७५ गभीर । गम्ल् गतौ । अस्मादीरन् भकारोऽन्तादेशः पक्षे नुमागमश्च निपात्यते । 'निम्नं गभीरं गम्भीरम्' इत्यमरः ॥ ४७६ विषः । षोऽन्तकर्मणि, आंहाक् त्यागे, आभ्यां विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययो निपात्यते ॥ ४७७ पचः । डुपचष् पाके, अस्मादेलिमच् स्यात् । कर्तरि अयम् । कृत्प्रत्ययेषु तु केलिमर उपसंख्यातः ॥ ४७८

४७८ । शीडो धुकलक्वलज्वालनः । चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु मद्यम् । शीलं स्वभावः । शैवलः । शेवालम् । बाहुलकात् वस्यपोऽपि । 'शेवालं शैवालो न स्त्री शेपालो जलनीलिका' ॥ ४७९ । मृद्विभ्यः मू-
कोकणौ । मरुको भृगः । काणूकः काकः ॥ ४८० । वलेरूकः । वलूकः पक्षी उत्पलमूलं च ॥ ४८१ । उलूका-
दयश्च । वलेः संप्रसारणमूकश्च । उलूकाविन्द्रेपेचकौ । वावदूको वक्ता । भल्लूकः ॥ (ग) *शमेवुक्च ।
शम्बूको जलशुक्तिः ॥ ४८२ । शलिमण्डिभ्यामूकण् । शालूकं कन्दविशेषः । मण्डूकः ॥ ४८३ । नियो मिः ।
नेमिः ॥ ४८४ । अर्तेरूक्च । ऊर्मिः ॥ ४८५ । भवः कित् । भूमिः ॥ ४८६ । अश्नोते रश् च । रश्मिः
किरणो रज्जुश्च ॥ ४८७ । दलिमः । 'दल विशरणो' दलिमरिद्रायुधम् ॥ ४८८ । वीज्याज्वरिभ्यो निः ।
बाहुलकाण्णत्वम् । 'वेणिः स्यात्केशदिन्यासः प्रवेणी च स्त्रियामुभे' । ज्यानि । जूणिः ॥ ४८९ । सृष्टिभ्यां
कित् । सृणिवङ्कुशः । 'वृष्णिः क्षत्रियमेषयोः' ॥ ४९० । अङ्गेर्नलोपश्च । अग्निः ॥ ४९१ । वहिश्चिभ्यु-
द्गुलाहात्वरिभ्यो नित् । वह्निः । श्रेणिः । श्रोणिः । यानिः । द्रंणिः । ग्लानिः । हानिः । तूणिः ।

शीडः । शीड् स्वप्ने, शेरतेऽनेनेति शीधुर्मद्यविशेषः । 'मैरेयमासवः शीधुः' इत्यमरः । अर्धर्चादिपाठात्
क्लीवं च — 'पुंनपुंसकयोर्दरिजीवातुस्थानुशीधवः' इति त्रिकाण्डशेषः । शीलं स्वभावे सद्धत्ते' इति मेदिनी
'जलनीली तु शेवालम्' इत्यमरः । 'शैवलं पदमकाष्ठे स्यात् शैवाले तु पुमानयम्' इति मेदिनी । शब्दार्णवोक्ति
माह — शेवालं शैवाल इति ॥ ४७९ मृकणि । मृड् प्राणत्यागे, कण शब्दार्थः, ऊक्श्च उकण् च — ऊकोक्कणौ
एतौ प्रत्ययौ यथाक्रमं भवतः ॥ ४८० वलेः । वल संवरणे । 'उलूकः पुंसि काकाराविन्द्रे भान्तयोर्धनि'
इति मेदिनी । वदेर्यङ्लुगान्तादूकः । वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि' इत्यमरः ॥ ४८१ भल्लूक
इति । 'भल्ल परिभाषणे' इत्यस्मादूकः ॥ (ग) शमेः । 'शम उपशमे' अस्मादूकः, धातोर्मुगागमश्च ।
शम्बूको गजकम्भान्ते घोण्टे च शूद्रतापसे' इति मेदिनी । बाहुलकादूकप्रत्यये ह्रस्वमध्योऽपि । 'जम्बूक
जम्बुकं प्राहुः शम्बूकमपि शम्बूकम्' इति द्विरूपकोशः । जम्बूकबन्धूकाः स्याऽप्यत्रैव द्रष्टव्याः । 'जम्बूकः फेरवे
नीचे पश्चिमाशापतावपि' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । बन्धूकं बन्धुजीवे स्याद्बन्धूकः पीतसाम्भके इति च ।
४८२ शलिमण्डि । शल गतौ, मण्डि भूषायां हर्षे च । सौगन्धिकं तु कल्लारम्' इत्याद्युपक्रम्य शालूकमेषां
कन्दः स्यात्' इत्यमरः । एवं च सौगन्धिकादीनां कुमुदकैरवातानां कन्दी मूलं शालूकमित्यर्थः । मण्डते
वर्षासमयमिति मण्डूको भेकः ॥ ४८३ नियो मिः । गीन् प्रापणे । नयति चक्रमिति नेमिश्चक्रावयवः ।
नेमिर्नातिनिशे कूपत्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । बाहुलकादन्यतोऽपि या प्रापणे, यामिः स्वसृ-
कुलस्त्रियोः इत्यन्तस्थादौ रभसः । जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः इति चवर्गतृतीयादावजयकोशः । 'चवर्गादिरपि
प्रोक्तो जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' इति द्विरूपेषु विश्वः ॥ ४८४ अर्तेरूक्च । ऋ गतावित्यस्मान्मिः, धातो-
रूकारादेशश्च । उच्चेति वक्तुमुचितम्, रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घसंभावात् ॥ ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां
प्रकाशे वेगभङ्गयोः । वस्त्रसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपि' इति मेदिनी ॥ ४८५ भवः । भवतेमिः कित्स्यात्
भवन्ति भूतान्यस्यामिति भूमिः । 'भूमिर्वसुन्धरायां स्यात्स्थानमात्रेऽपि च स्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'भूर्भूमि-
रचलानन्ता' इत्यादिस्त्वमरः ॥ ४८६ अश्नोते । अशू व्याप्तौ, अस्मान्मिः, धातो रशादेशश्च । 'रश्मिः
पुमान् दीधितौ स्यात्पक्षप्रग्रहयोरपि' इति मेदिनी ॥ ४८८ वीज्या । वी गतौ, ज्या वयोहानौ, ज्वर रोमे ।
अमरोक्तमाह — वेणिः स्यादित्यादि । कृदिकारात् इति डीष् । 'वेणी केशस्य बन्धने । नद्यादेरन्तरे देवताडे
इति मेदिनी । 'वेणी स्वरागरी देवताडो जीभूत इत्यपि' इत्यमरः । 'ज्यानिर्हानौ स्रवन्त्यां च' इति विश्वः ।
'ज्वरत्वर इत्युपधाया वकारस्य च ऊठ् । जूणिः स्त्रीरागः ॥ ४८९ सृष्टि । सृ गतौ, वृषु सेचने, आभ्यां
निः कित्स्यात् । अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । 'सृणिः स्यादङ्कुशे पुमान्, इति कोशान्तरम् ।
अत एव आरक्षमग्नयवमत्य सृणिंशिताग्रम्' इति माघे पुलिङ्गप्रयोगः । वृष्णिस्तु यादवे मेषे वृष्णिः
पाखण्डचण्डयोः' इति विश्वः । ऐन्द्रे वृष्णि षोडशिनि तृतीये' इति श्रुतौ वृष्णि मेषमित्यर्थः । अङ्गेः ।
अगिर्गत्यर्थः । 'अग्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्योपधौ पुमान्' इति मेदिनी ॥ ४९१ वहि । वह प्रापणे,

बाहुलकात् म्लानिः ॥ ४६२ । घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि । एते पञ्च निपात्यन्ते । घृणिः किरणः । स्पृशतेः सलोपः, पृश्निरल्पशरीरः । पृषेवृद्धिश्च, पार्ष्णिः पादतलम् । चररूपधाया उत्त्वम्, चूर्णिः कपर्दकशतम् । विभर्तेरुत्वम्, भूर्णिर्धरणी ॥ ४६४ । जृश्रृस्तृजागृभ्यः क्विन् । जीविः । पशुः । शीर्विहिंसः । स्तीवि-
रध्वर्युः । जागृविर्नृपः ॥ ४६५ । दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य । 'दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः' ॥ ४६६ । कृवि-
घृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि । कृविस्तन्तुवायद्रव्यम् । घृष्विर्वराहः । छास्थोर्ह्रस्वत्वं च छविर्दीप्तिः, स्थवि-
स्तन्तुवायः । दीव्यतेः किकीपूर्वात् किकीदिविश्चाषः । बाहुलकाद्ध्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः 'चांषेण किकिदीविना
४६७ । पातेडन्तिः । पतिः ॥ ४६८ । शक्रेऋतिन् । शकृत् ॥ ४६९ । अमेरतिः । अमतिः कालः ॥ ५०० ।
वहिवस्पतिभ्यश्चित् । वहति पवनः । 'वसतिर्गृह्यामिन्योः' । अरतिः क्रोधः ॥ ५०१ । अञ्चेः को वा ।
अङ्कतिः अञ्चतिर्वतिः ॥ ५०२ । हन्तेरंह च । हन्तेरतिः स्यादंहादेशश्च धातोः । हन्ति दुरितमनया अंहति-
दनिम् । 'प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः' ॥ ५०३ । रमेणित् । 'रमतिः कालकामयोः' ॥ ५०४ । सूडः

श्रिञ् सेवायाम्, श्रु श्रवणे, यु मिश्रणे, द्रु गतौ, ग्लै भ्लै हर्षक्षये, ओहाक् त्यागे त्रित्वरा संभ्रमे, एभ्यो निः
प्रत्ययः स्यात्स च नित् । 'वह्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रवाख्यौषधी पुमान्' इति मेदिनी । श्रेणिः पङ्क्तिः ।
निःश्रेणिस्त्वधिरोहिणी । श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पङ्क्तौ समाने शिल्पिसंहतौ' इति मेदिनी । श्रोणिः कटिप्रदेशः
'कटिः श्रोणिः ककुच्चति' इत्यमरः । योनिर्भगम् । योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकरे स्मरमन्दिरे' इति मेदिनी ।
द्रोणिः सेचनी । 'कृदिकारात् इति डीषि द्रोणी । 'द्रोणोऽस्त्रीयामाढके स्यादाढवादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपत्तौ
कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे' इति मेदिनी । ग्लानिर्दौर्बल्यम् । हानिरपचयः क्षयश्च । तूर्णिर्मानः ॥ ४६२ घृणि
घृ सेचने, स्पृश संस्पर्शने, पृषु सेचने, चर गतौ, दुभृञ् धारणपोषणयोः । निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते
'घृणिः पुनः । अंशुज्वाला-रङ्गेषु' इति हेमचन्द्रः । 'पृश्निरल्पतनौ' इत्यमरः । 'पार्ष्णिः स्यादुन्मदस्त्रियाम् ।
स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पादग्रन्थ्यधरेऽपि च' मेदिनी ॥—भूर्णिर्गतिः । 'तक्वा न भूर्णिः इति मन्त्रस्य भाष्ये तु
भूर्णिर्धारकः पोषको वेति व्याख्यातम् ॥ ४६३ वृह । वृञ् वरणे, वृङ् आदरे, स्त्रियां 'कृदिकारात्' इति
डीष् । दर्शनी ॥ ४६४ जृश्रृ । जृ वयोहानौ, श्रृ हिंसायाम्, स्तृञ् आच्छादने, जागृ निद्राक्षये, दिवन्ः
क्रित्वात् 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वे रपरत्वे जीविरित्यादि ॥ ४६५ दिवो । 'दिवु क्रीडादौ' अस्मात् क्विन्,
शित्वाद्गुणाभावः 'दीदिविर्धिविषणान्नयोः' इति विश्वः । 'दीदिविर्ना धिषणोऽन्न तदस्त्रियाम्' इति मेदिनी ।
धिषणो बृहस्पतिः । 'दीदिविर्द्वादशकर्द्वक्षुः सुरगुरुर्गुरुः' इति त्रिकाण्डशेषः । दीदिविर्द्वादशाच्च स्याज्जीवः
प्राक्फलगुनीयुतः इति हारावली । 'ओदनोऽस्त्री सदीदिविः' इत्यमरः । अत्र सदीदिविः दीदिवि सहित इति
व्याख्यानं न्याय्यम् । अत्र स इति विशेषणाद्दीदिविः पुलङ्ग इति केषाञ्चिद्व्याख्यानं नादत्तम् । स इति
छेदने तृ अस्त्रियामिति न लभ्येत । ततश्च 'अन्ने तदस्त्रियाम्' इति पूर्वोक्तमेदिनीग्रन्थो विरुध्येतेत ध्येयम् ।
'गोपामृतस्य दीदिविम्' इति मन्त्रे तु द्योतमानमित्यर्थः ॥ ४६३ कृवि । डुकृञ् करणे, घृषु सेचने, छो छेदने,
छा गतिनिवृत्तौ, दिवु क्रीडादौ, एते क्विन्नन्ता निपात्यन्ते ॥—घृष्विर्वराह इति । 'उग्रस्य यूनः स्थविरस्य
घृष्वेः' इति मन्त्रे तु घृष्वेः कामानां वर्षकस्येत्यर्थ इति व्याख्यातम्, घृषु सेचने इति धात्वर्थानुगमात् । 'छविः
शोभारुचोर्योषित्' इति मेदिनी । 'अथ चाषः किकीदिविः' इत्यमरः ॥—विनिमय इति । 'किकीदिविः
किकिदिविः' इति द्विरूपकोशः ॥ ४६७ पातेः । पा रक्षणे डित्वाट्टिलोपः । 'पतिर्धवे ना त्रिष्वीशे' इति
मेदिनी ॥ ४६८ शक्रेः । शकल् शक्तौ । 'उच्चारावस्करो शमलं शकृत् । गूथं पुरीषं वर्चस्तमस्त्री विष्ठाविशौ
स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥ ४६९ अमेः । अम गतौ । 'अथामतिः पुंसि हिमदीधितिकालयोः' इति मेदिनी ॥
५०० वहि । वह प्रापणे, वह निवासे, ऋ गतौ । 'वहतिः सचिवे गवि' इति विश्वः । 'वसतिः स्यात् स्त्रियां
वासे यामिन्यां च निवेतने' इति मेदिनी ॥ ५०१ अञ्चेः । अञ्चु गतौ, अस्मादतिः स्यात्ककारश्चान्तादेशो
विकल्पेन ॥ ५०२ हन्तेः । हन् हिंसागत्योः, अमरोक्तिमाह—प्रादेशनमित्यादि ॥ ५०३ रमेः । रमतेरतिः
स्यात्स च नित् । 'रमतिर्नायिके नाके पुंसि स्यात्' इति मेदिनी । नित्त्वमाद्युदात्तार्थम् । रन्तिरसि रमतिरसि

क्रिः । सूरिः ॥ ५०५ । अदिशदिशुभिभ्यः क्रिन् । अद्रिः । शद्रिः शर्कराः । भूरि प्रचुरम् । शुभिर्ब्रह्मा ॥ ५०६ । वङ्क्चादयश्च । क्रिन्न्ता निपात्यन्ते । वङ्क्क्रिन्विभेदा गृहदारु पार्श्वस्थि च । वप्रिः क्षेत्रम् । अहिर्गङ्घ्रिश्च चरगाः । तदिः सौत्रो धातुः तन्दिर्मोहः । बाहुलकाद्गुणः, भेरिः ॥ ५०७ । राशदिभ्यां त्रिप् रात्रिः । शत्रिः कुञ्जरः । ५०८ । अदेस्त्रिनिश्च । चात्त्रिप् । अत्त्री, अत्त्रिणी, अत्त्रिणः । अत्त्रिः, अत्त्री अत्त्रयः ॥ ५०९ । पतेरत्रिन् । पततिः पक्षी ॥ ५१० । मृकणिभ्यामीचिः । मरीचिः । कणीचिः पल्लवो निनादश्च ॥ ५११ । श्रयतेश्चित् । श्रयीचिर्व्याधिः ॥ ५१२ । वेजो डिच्च । वीचिस्तरङ्गः । नञ्समासे अत्री चिर्नरकभेदः ॥ ५१३ । ऋहनिभ्यासूषन् । अरुषः सूर्यः । हनूषो राक्षसः ॥ ५१४ । पुरः कुषन् । 'पुर अग्रगते' । पुरुषः । अन्नेषामपि ३५३६ इति दीर्घः, पुरुषः ॥ ५१५ । पृनहिकलिभ्य उषच् । पुरुषम् । नहुषः । कलुषम् ॥ ५१६ । पीयेरुषन् । पीय इति सौत्रो धातुः, पीयूषम् । बाहुलकाद्गुणे 'पीयूषोऽभिनवं

५०४ सूडः । पूड् प्राणिप्रसवे । कित्वाद्गुणाभावः । 'धीमान् सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः इत्यमरः दशायां तु 'सूडोरिन् दीर्घश्च' इति पाठः । तत्र रिनो नेकारो नानुबन्धः, उत्तरसूत्रे क्रिन्प्रत्ययारम्भात् । अनुबन्धत्वे हि लाघवादिहैव क्रिन्मुच्येत । तथा च सूरी, सूरिणी, सूरिण इत्यादि रूपम् । अत एवामिधान-मालायां सूरीति नान्तमुदाहृतवित्यवधेयम् । दशपादीवृत्तिकारस्तु नित्त्वं स्वीकृत्य सूरिरित्युदाहृतं, तदेतेन प्रत्युक्तम् । स्वरविरुद्धमपि, 'सदा पश्यन्ति सूरयः' 'विसूरयो दधतो विश्वमायुः' इत्यादौ सूरिशब्दस्यान्तो-दात्तत्वदर्शनात् ॥ ५०५ अदि । अद भक्षणे, शद्लृ शानने, भू सत्तायाम्, शुभ शुम्भ शोभार्थे । 'अद्रयो द्रुमशैलवर्तिः' इत्यमरः । 'भूरिर्नावासुदेवे च हरे च परमेश्वरिणि । नपुंसकं सुवर्णं च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः इति मेदिनी ॥ ५०६ । वङ्क्चादयश्च । वक् क्रि कौटिल्ये, टुवप् वीजसन्ताने । निपातनात्संप्रसारणाभावः । अहिर्भाषार्थश्चुरादिष्यन्तः । अधि गतौ गत्यारम्भे च । त्रिभी भये ॥—तन्दिरिति । 'कृदिवारात् इति पक्षे डीष् । तन्दी निद्राप्रमीलयोः' इति मेदिनी । 'तन्दी तन्दिश्च तन्दायाम्' इति द्विरुपकोशः । 'विभज्य नक्तं-दिवमस्ततन्दिणा' इति भारविः ॥ प्रत्ययस्य कित्वाद्गुणाभावमाशङ्क्याह—वङ्क्चादिति ॥ ५०७ राशदि रा दाने, शद्लृ शानने । 'शत्रिर्नाम्भोधरे विष्णी' इति मेदिनी । शत्रिमग्र उपमां केतुमर्यः इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु उपमां उपमानभूतं केतुं प्रख्यातं शस्त्रम् एतन्नामकं राजर्षिमिति व्याख्यातम् ॥ ५०८ अदेः । अद भक्षणे, अत्त्री भक्षकः । अत्त्रिः ऋषिविशेषः । उज्ज्वलदत्तादयस्तु अदेस्त्रिन्निति पठित्वा अत्रिरित्युदा-जहार । तत्र । त्रिपैवेष्टसिद्धौ प्रत्ययान्तरवैयर्थ्यात् । गोवर्धनस्तु अदेस्त्रिन्निच्चेति पठित्वा निदिति वचना-न्नकारस्य नेत्संज्ञा, अत्री अत्रिणी अत्रिण इत्याह । तदपि न । नित्त्वे सत्याद्युदात्तत्वापत्तेः । न चेशापत्तिः । जनीत्या अत्त्रिणं पणि' । 'अग्ने हसिन्या अत्त्रिणम्' इत्यादावन्तोदात्तस्य निविदादत्वात् । अत एव 'न लुमताङ्गस्य' इति सूत्रे 'अदेस्त्रिनिश्च' इत्येव कैयटोऽप्याहेकि दिक् ॥ ५०९ पतेः । पत्लृ गतौ ॥ पतत्रिरिति पक्षवाचकात् तत्रशब्दान्मत्वर्थे इति तु नान्तः । पतत्री पतत्रिणी पतत्रिण इत्यादि ॥ ५१० मृकणि । मृड् प्राणत्यागे, कण शब्दार्थः कण गतौ । 'मरीचिः कृपणे दीप्तौ ऋषिभेदे च दृश्यते' इति विश्वः । मरीचिर्मुनि-भेदे ना गभस्थावनपुंसकम् इति मेदिनी । 'कणीचिः पुष्पितलतागुञ्जयोः शकटे स्त्रियाम्' इति च ॥ ५११ श्रयतेः । दुर्भाश्च गनिवृद्धयोः, अस्मादीचिप्रत्ययश्चित्तस्यात् ॥ ५१२ वेजः । वेज् तन्तुसन्ताने । अस्मादीचि-डित्स्यात् । वीचिः स्वल्पे तरङ्गे स्यादवकाशे सुखे द्वयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ ५१३ ऋहनि । ऋ गतौ । हन हिंसागत्योः ॥ ५१४ पुरः । कुष निष्कर्षे । कित्वाद्गुणाभावः । 'पुरुषः पुरुषे सांख्यज्ञे च पुनागपादपे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ ५१५ पृनहि । पृ पालनपूरणयोः णह बन्धने, वल शब्दसंख्यान्धोः । पुरुष कर्बुरे रुग्ने निष्ठु गेत्तौ च वाच्यवत् इति मेदिनी । 'नहुषो राजविशेषे नागभिद्यपि' इति हेमचन्द्रः । उषवश्चित्वा-न्नहुषशब्दस्यान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ग्रामादित्वाद्दृषादित्वाद्वा आद्युदात्तत्वमित्याहुः । एतच्च 'देवा अकृष्व-न्नहुषस्य विश्वम्' इति मन्त्रस्य भाष्ये स्पष्टम् । 'कलुषं त्वाविलैनसोः' इति विश्वः ॥ ५१६ पीयेः । पीयूषममृतं सुधा' इत्यमरः । 'पीयूषं सप्तदिवसाधि क्षीरे तथाऽमृते' इति मेदिनी ॥ अदरो क्तमाह—पेयूष इत्यादि ।

पयः' ॥ ५१७ । मसजेनुम् च । मञ्जूषा । ५१८ । गडेश्च । गण्डूषः । गण्डूषा ॥ ५१९ । अर्तेररुः । अररुः शत्रुः, अररु, अररवः ॥ ५२० । कुटः किच्च । कुटस्त्वस्त्रगृहम् । कित्वप्रयोजनं चिन्त्यम् ॥ ५२१ । शका-दिभ्योऽटन् । 'शकठोऽस्त्रियाम्', शकिर्गत्यर्थः । कङ्कटः सन्नाहः । देवटः शिल्पी । करटः । इत्यादि ॥ ५२२ कृकडिकडिकटिभ्योऽम्बच् । करम्बं व्यामिश्रम् । कदि कडी सौत्रौ । कदम्बो वृक्षभेदः । कडम्बोऽग्रभागः । कटम्बो वादिव्रम् ॥ ५२३ । कर्देणित्पक्षिणि । कादम्बः कलहंसः ॥ ५२४ । कलिकर्धोरमः । कलमः । कर्दमः ॥ ५२५ । कुणिपुल्योः किन्दच् । 'कुण शब्दोपकरणयोः' कुणिन्दः शब्दः । पुलिन्दो जातिविशेषः ॥ जातिविशेषः ॥ ५२६ । कुपेर्वा वश्च । कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये ॥ ५२७ । नौ षञ्जेर्घथिन् । निषङ्गथिरा-लिङ्गकः । ५२८ । उद्यर्तेश्चिन् । उदरथिः समुद्रः ॥ ५२९ । सत्तेर्णिच्च । सारथिः ॥ ५३० । खजिपिङ्गा-दिभ्य उरोलचौ । खजूरः । कर्पूरः । कल्लूरं शुष्कमांसम् । पिञ्जूलं कुशवर्तिः । (ग) लङ्गेर्द्ध्विच्च ।

५१७ मसजेः । टुमस्जौ शुद्धौ, अस्मादूषन्स्यान्नुमागमश्च धातोः । 'मिदचोऽत्यात्परः, सस्य इच्छुत्वेन शः तस्य जञ्त्वेन जः, तस्य 'भरो भरि' इति वालोपः । लोपाभावपक्षे जकारद्वयम् । मञ्जूषा काष्ठमयं द्रव्यम् । पेटक इति यावत् । 'पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा' इत्यमरः ॥ ५१८ गडेः । गडि वदनैकदेशे । 'गण्डूषो मुखपूर्तीभपुष्करप्रसृतोन्मिते' इति मेदिनी ॥ ५१९ अर्तेः । ऋ गतौ, उकारान्तोऽयं प्रत्ययो न तु सवारान्त इति स्फोरयति अररु, अररवः इत्यनेन । न चोकारान्तत्वे विवदितव्यम् । 'कटिद्यवीररु' शूरमर्प्यम् 'अपाररुमदेवयजनो जहि' इत्यादिमन्त्रेषु तथा दर्शनात् । अत्र व्याचक्षते मा नः शसो अररुषः' इति मन्त्रस्य भाष्ये सान्तोऽयमिति माधवेनोक्तं यत्तत्प्रौढिवादमात्रं न तु वास्तवम्, अररुष इति पदस्य आद्युदात्तत्वानुप-पत्तिप्रसङ्गात् । तस्माद्वातेः 'लिटः क्वसुश्च' इति क्वसौ रविवानित्यनेन तत्रसमासे 'इत्पररुष' इति व्याख्येयम् । तनश्च तत्पुरुषे तुल्यार्थः' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सत्याद्युदात्तत्वं सिध्यति । 'गुरुद्वेषो अररुषे दधन्ति' इत्यत्र स्वयमेव रातेः क्वसन्तस्य तत्रसमास इत्यादि व्याख्यानात् । 'यो नो अग्ने अररिवां अघायुः' इत्यादिमन्त्रान्तरसंभवाच्चेति ॥ ५२० कुटः । कुट कौटिल्ये, अस्मादरुः स्यात्स च कित् ॥—चिन्त्यमिति । 'गाड् कुटादिभ्यः' इति डित्वेनैव गुणाभावासिद्धेरिति भावः ॥ ५२१ शका । शकिर्गत्यर्थ इति । शकलू शक्तावित्यस्मादटन्तित्येके । 'क्लीबेऽनः शकठोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः ॥ देवट इति । देव देवने करट इति । डुकृञ् करणे, कृ विक्षेपे इत्यस्माद्वा अटन् । 'वाकेभगण्डौ करटौ' इत्यमरः । करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीविनि । एकादशाहादिश्चाद्धे दुर्दुर्दुष्टेऽपि वायसे' इति मेदिनी ॥ ५२२ कृकडि । डुकृञ् करणे, कटे वर्षाविरणयोः । 'करम्बो मिश्रिते बान्तो भान्तस्तु दधिसत्कृषु' इति विश्व । 'कदम्बं निकुरावे स्यान्नीपसर्षपयोः पुमान्' इति च ॥ ५२३ कदेः । 'कादम्बः स्यात्पुमान्पक्षिविशेषे सायकेऽपि च' इति मेदिनी ५२४ कलि । कल संख्याने, कर्दं कुत्सिते शब्दे । 'कलमः पुंसि लेखन्यां शालौ पाटच्चरेपि च' इति मेदिनी । ५२५ कुणिपुल्योः । पुल महत्त्वे ॥ ५२६ कुपेः । कुप क्रोधे । अत्मात्किदच् स्यात्, वकारश्चान्तादेशो विकल्पेन । तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्' इत्यमरः । बाहुलकात् अल भूषणादौ । अलिन्दम् । यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव मुग्धाङ्गनागोमयगोमुखानि' इति माघः ॥ ५२७ नौ षञ्जेः । षञ्ज सङ्गे । निपूर्वादस्मात् घथिन्स्यात् । उपसर्गात्सुनोति इत्यादिना षत्वम् । 'चजोः' इति कुत्वम् । 'आभुरस्य निषङ्गथिः' । रथकूवर इत्यर्थः ॥ ५२८ उद्य । ऋ गतौ उत्पूर्वादस्मात् घथिन् स्यात् स च चित् ॥ ५२९ सत्तेः । सृ गतौ अस्मात् घथिन् णित्स्यात् । 'नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः ॥ ५३० खजि । खर्ज मार्जने, शिञ्ज हिंसायाम् । खर्जादिभ्यः पिञ्जादिव्यश्च यथाक्रमं ऊरुलचौ स्तः । 'खजूरं रूप्यफलयोः खजूरः कीटवृक्षयोः' इति मेदिनीहेमचन्द्रौ । कृपू सामर्थ्ये बाहुलकात् 'कृपो र लः' इति लत्वाभावः । अथ कर्पूर-मस्त्रियाम् । घनसायश्चन्द्रयज्ञः सिताश्रो हिमबालुका' इत्यमरः । वल्ल संवरणे वल्लवम् । 'उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम्' इत्यमरः । एवं शालूरादयो द्रष्टव्याः । 'भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदुर्दुराः' इत्यमरः ॥ (ग) लङ्गेः । लचिर्गत्यर्थः । 'लाङ्गूलं पुच्छशेफसोः' इति मेदिनी । कुसूल इति । कुस श्लेषणे,

लाङ्गूलम् । कुसूलः । (ग) तमेर्बुग्वृद्धिश्च । ताम्बूलम् । (ग) शृणातेर्दुग्धद्विश्च । शार्दूलः । (ग) दुक्कोः कुक्च कुकूलम् । कुकूलम् ॥ ५३१ । कुक्चश्च दीर्घश्च । कुची चित्रलेखनिका ॥ ५३२ । समीणः । समीचः समुद्रः । समीची हरिणी ॥ ५३३ । सिवेष्टेरु च । सूचो दर्भाङ्कुरः । सूची ॥ ५३४ । शमेर्बन् । शम्बो मुसलम् ॥ ५३५ । उल्बादयश्च । वन्नन्ता निपात्यन्ते । 'उच समवाये' चम्य लत्वं गुणाभावश्च, उचो गर्भाशयः । शुल्वं ताम्रम् । विम्बम् ॥ ५३६ । स्थः स्तोऽम्बजवकौ । तिष्ठतेरम्बच् अवक एतौ स्तस्तादेशश्च 'स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः' । स्तवकः पुष्पगुच्छः ॥ ५३७ । शाशपिभ्यां ददनौ । 'शादो जम्बालशष्पयोः' । शब्दः ॥ ५३८ । अब्दादयश्च । अवतीत्यब्दः ॥ (ग) कौतेनुम् । कुन्दः ॥ ५३९ । वलिमलितनिभ्यः कयन् वलयम् । मलयः । तनयः ॥ ५४० । वृहोः पुगुदुको च । वृषय आश्रयः । हृदयम् ॥ ५४१ । मिपीभ्यां रुः । मेरुः । पेरुः सूर्यः । बाहुलकान् पिवतेरपि । 'संवत्सरवपुः पारुः पेरुर्वासीदिनप्राणी' ॥ ५४२ । जत्र्वादयश्च जत्रु, जत्रुणी । अश्रु, अश्रुणी ॥ ५४३ । रुशातिभ्यां क्रुन् । रुर्मृगभेदः । शातयतीति शत्रुः, प्रज्ञादौ पाठा-
दन्त्यमकारवान् । कुसलं च कुमीदं च मध्यदन्तमुदाहृतम्' इति विश्वः । ताम्बूलादयोऽप्यत्र द्रष्टव्याः । तमु ग्लानौ, वुग् दीर्घत्वं च । 'ताम्बूली नागवल्त्यां स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम्' इति मेदिनी । शृ हिंसायाम्, धानोर्बुद्धिर्दुगागमश्च । 'शार्दूलो राक्षसान्तरे । व्याघ्रो च पशुभेदे च सत्तमे तूत्तरस्थिते' इति मेदिनी-
विश्वप्रकाशौ । उत्तरस्थितः उत्तरपदभूतः । शार्दूलशब्दस्तु श्रेष्ठवाची राजशार्दूल इति तथा । दु गतौ, कुङ् शब्दे, अनयोः कुक् च । 'दुकूलं श्लक्ष्णवस्त्रे स्यात् क्षीमे च' इति मेदिनी । 'कुकूलं शङ्कुसङ्कीर्णं श्वश्रे ना तु तुषानले' इति विश्वमेदिन्यौ । शिरीषादपि मृदुङ्गी ववेयमायतलोचना । अयं वव च कुकूलाग्नि-
कर्कशा मदनानलः' इति प्रयागश्च ॥ ५३१ । कुक्चः । कु शब्दे, कुचः स्तनः । 'कुचकुचौ स्तनौ मतौ' इति विश्वः । कूचीति । टित्त्वान्डीप् ॥ ५३२ । समीणः । इण् गतौ अस्मात्समुपपदे चट् स्याद्दीर्घश्च धातोः ॥ ५३३ सिवेः । पिवु तन्तुसन्ताने, अस्माच्चट् प्रत्ययः स्यादृरुत्वं च, टित्त्वान्डीप् । सूची तु सीवनद्रव्येऽप्याङ्गि-
काभिनयान्तरे' इति मेदिनी ॥ ५३४ शमेः । शम उपशमे । 'शम्बः स्यान्मुसलाग्रस्थलोहमण्डलके पवौ । शुमान्विते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ ५३५ उल्बा । उल्बमिति । 'गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्वं च कललोऽ-
स्त्रियाम्' इत्यमरः । शुच शोके, चस्य लत्वं गुणाभावश्च प्राग्वत्, 'शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचरे जलसंनिधौ इति मेदिनीहेमचन्द्रौ । वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु, अस्य नुमागमो ह्रस्वत्वं च । ववयोरभेदात्—
विम्बम् । विम्बस्तु प्रतिविम्बे स्यान्मण्डले पुंनपुंसकम् । विम्बिकायाः फले क्लीवं कृकलासे पुनः पुमान्' इति मेदिनी ॥ ५३६ स्थः स्तः । षा गतिनिवृत्तौ, 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामप्रकाण्डद्रुमेऽपि च' इति विश्वः । 'स्तम्बोऽप्रकाण्डद्रुमगुच्छयोः' इति मेदिनी । 'स्याद्गुच्छकस्तु स्तवकः' इत्यमरः ॥ ५३७ शाशपि । शो तनू-
करणे शप आक्रोशे, शादो जम्बालशष्पयोः' इत्यमरः । 'शष्पं बालतृणं घासः' इति च । 'शादः स्यात्कर्दमे शष्पे' इति मेदिनी । शब्दो निनादः ॥ ५३८ अब्दादयः । एते ददनन्ता निपात्यन्ते । अत्र रक्षणे, वस्य वः । अब्दः संवत्सरे वारिवाहमुस्तकयोः पुमान्' इति मेदिनी ॥ (ग) कौतेः । कु शब्दे, 'कुन्दो माव्येऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु ना' इति च मेदिनी ॥ ५३९ वलिमलि । वल संवरणे सचरणे च, मल मल्ल धारणे तनु विस्तारे । वलयः कण्ठरोगे ना कङ्करो पुनपुंसकम्' इति मेदिनी । मलयः पर्वतान्तरे । शैलांशे देश आरामे त्रिवितायां तु योषिति इति च । आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियाम् इत्यमरः ॥ ५४० वृहोः । वृग् वरणे, हृग् हरणे अभ्यां कयन् स्यात्, यथाक्रमं पुगुदुकावागमौ च भवतः । कयनः कित्त्व त्विह गुणा-
भावार्थम् । ह्रिगते विषयैरिति हृदयं मनः ॥ ५४१ मिपीभ्याम् । डुमिग् प्रक्षेपणे, पीङ् पाने, 'मेरु सुमेरु-
होमाद्रिः' इत्यमरः । पीयते रसानिति पेरुः ।— पिवतेरिति । पा पाने । हृदचन्द्रोक्तिमाह संवत्सर्वपुर्त्यादि ५४० जत्र्वादयः । रुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । जनी प्रादुर्भावे, नकारस्य तकारः । जत्रुः स्कन्धसन्धिः । सन्धी तस्यैव जत्रुणी इत्यमरः । तस्य पूर्वोक्तस्य स्कन्धस्य सन्धिरित्यर्थः । असु क्षेपणे, अशू व्याप्तौ संघाते च । अशू अश्रु च नयनजलम् । शीङो ह्रस्वत्वं गुणगमनश्च, शिग्रुर्ना शावमात्रेऽपि शोभाञ्जनमहीरुहे' इति मेदिनी ॥ ५४३ रुशाति । रु शब्दे, शदलु शातने ण्यन्तः । 'कृष्णसाररुन्यङ्कुरङ्कुशावररौहिषाः' इत्यमरः

द्वस्वत्वम् ॥ ५४४ । जनिदाच्युसृष्टमदिषमिनमिभृज्म्य इत्वन्त्वन्तथविनन्शकस्यदडटाटचः । जनित्वो मातापितरौ । दात्वो दाता । च्यौत्नो गन्ता अण्डजः क्षीणपुण्यश्च । सृणिरङ्कुरश्चन्द्रः सूर्यो वायुश्च । वृशः आर्द्रकं मूलकं च । मत्स्यः । षण्डः । डित्वाट्टिलोपः, नमतीति नटः शैलूषः । बिभर्ति भरटः कुलालो मृतकश्च ॥ ५४५ । अन्येभ्योऽपि ह्यन्ते । पेट्वममृतम् । भृशम् ॥ ५४६ । कुसेभ्योमेदेताः । कुसुम्भम्, कुसुमम्, कुसीदम्, कुमीतो जनपदः ॥ ५४७ । सानसिर्वर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेत्वलपत्वलधिष्ण्य-शल्याः । सनोतेरसिप्रत्यय उपधावृद्धिः, सानसिर्हिरण्यम् । वृत्रो नुक् च, वर्णसिर्जलम् । पृ, पर्णसिर्जल-गृहम् । 'तड आघाते' तण्डुलाः । 'अकि लक्षणे' उशच् अङ्कुशः । चषेरालः, 'चषालो यूपकटकः' । इत्वलो दैत्यभेदः । पत्वलम् । त्रिधृषा, ऋकारस्य इकारः, धिष्ण्यम् । शलेर्यः शल्यम् । 'वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्न' ५४८ । मूशक्यविभ्यः क्लः । मूलम् । शक्लः प्रियंवदे । अम्बलो रसः । बाहुलकादमेः—अम्लः ॥ ५४९ ।

'रुद्धैत्ये मृगेऽपि च' इति मेदिनी ॥ ५४४ जनिदा । जनी प्रादुर्भावे, डुदाञ् दाने, च्युङ् गती, सृ गती, वृण् वरणे, मदी हर्षे, षम श्रम अवैकल्ये, णम प्रहृत्वे शब्दे च, डुभृञ् धारणपोषणयोः । एभ्यो नवभ्यो यथा-संख्यं नत्र स्युः । जनेरित्वन् । जनेरिडागमेनापि जनित्वेति रूपसिद्धाविकारोच्चारणमुत्तरार्थम् ॥ च्यौत्न इति तनणो णित्वाट्टिद्धिः ॥—सृणिरिति । विघ्नः कित्वाञ्च गुणः । नित्वं तु आद्युदात्तार्थम् । 'सृष्टिभ्यां कित् इति निप्रत्यये त्वन्तोदात्तः साधितः ॥—वृश इति । शकः कित्वाञ्च गुणः ॥—मत्स्य इति । स्यप्रत्यये चत्वेन दस्य तः । अन्तोदात्तोऽयम् । 'ऋतन्यज्जि' इति सूत्रे तु आद्युदात्तः साधितः ॥—षण्ड इति । बाहुलकात् 'धात्वादेः षः सः' इति षस्य सकारो न । प्रत्ययादेर्दस्य तु प्रयोजनाभावान्नेत्सज्ञा । शमेर्दः' इति सूत्रे तु तालव्यादिः साधितः । 'सायं सायो भवेत्कोशः कोषः षण्डश्च शण्डवत्' इति द्विरूपकोशः । 'षण्डो वर्षवरः' इत्यमरः । 'नटी नल्यौषधी स्त्री स्याच्छैलूषशोकयोः पुमान्' इति मेदिनी ॥—नट इति । नमतेर्डट् भरट इति । बिभर्तेरटच् ॥ ५४५ अन्येभ्योऽपि । इत्वन्नादयोऽनुवर्तन्ते ॥—पेट्वमिति । पा पाने अस्मादित्वन् भृशमिति । भृञः शक् ॥ ५४६ कुसेः । कुस सं श्लेषणे, अस्मादुम्भ उम ईद इत एते प्रत्ययाः स्युः । कुसुम्भं हेमनि महारजने न कमण्डली' इति मेदिनी । कुसुमं स्त्री रजानेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः' इति च । 'कुसीदं जीवने द्वया क्लीवं त्रिषु कुपीदके' इति च । इह सूत्रे तृतीयो ह्रस्वादिदीर्घादिश्च तन्त्रेनोपात्तः । वृषाकप्यग्नि इति सूत्रे ह्रस्वादिरेवेति वृत्तिकारहरदत्तादिग्रन्थोपष्टम्भेन निर्णीतम् । 'पारलौकिककुसीदमसीदत' इति श्रीहर्षप्रयोगात्तु दीर्घादिरित्यपि ॥ ५४७ सानसि । सनोतेरिति । षणु दाने ॥—वृत्रो नुक् चेति । वृञ् वरणे अस्मादसिः । दशपाद्यां तु 'सानसिधर्णसि' इति पठित्वा 'धृत्रो नुक् च' धर्णसिर्लोक्पाल इति व्याख्यातम् । युक्तं चैतत्, 'धर्णसि भूरिधायसम् इत्यादिमन्त्रानुगुणत्वात् ॥ पर्णसिरिति । पृ, पालनपूरणयोः, अस्मादसि प्रत्ययो नुक् च ॥ तण्डुला इति । उलचप्रत्ययो नुमागमश्च धातोः । 'त्रेधा तण्डुलान्विभजेत्' इह चित्स्वरः । 'तण्डुला स्याद्विडङ्गे च धान्यादिनिकरे पुमान्' इति मेदिनी । अङ्कुश इति । अयमपि चित्स्वरेणान्तोदात्तः तथा च मन्त्रः 'दीर्घं ह्यङ्कुशं यथा' इति 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥—चषेराल इति । चष भक्षणे, प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । उज्ज्वलदत्तस्त्वालजिति चितमाह । तन्न । 'चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति', 'चषालरन्तः स्वरवः पृथिव्याम्' इत्यादौ चित्स्वरा दर्शनात् । अमरोक्तिमाह—चषाल इति । इत्वल इति । इल स्वप्नप्रेरणयोः, वलच् गुणाभावः । 'इत्वलस्तारका राजभेदे ना दैत्यमत्स्योः' इति मेदिनी । 'इत्वला-स्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः' इत्यमरः । पा पाने, अस्माद्वलच् लुगागमः ह्रस्वत्वं च । पिवन्त्य-स्मिन्निति पत्वलमल्पसरः । 'वेशन्तः पत्वलं चाल्पसरः' इत्यमरः ॥ इकार इति । रपरत्वाभावो ण्यप्रत्यय-श्चेति बोध्यम् । 'धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेज्गौ' इत्यमरः । धिष्ण्यं स्थानाग्निसङ्घसु । ऋक्षे शक्तौ च' इति मेदिनी । धिष्ण्यं स्थाने च ऋक्षे च धिष्ण्योऽग्नौ धिष्ण्यमालये इति धरणिः । शलेः । शल गतौ । शल्यं तु न स्त्रियां शङ्कौ क्लीवं क्ष्वेडेषु तोमरे । मदनद्रुश्वाविधोर्ना' इति मेदिनी ॥ ५४८ मूशकि । मूङ् बन्धने, शक्लु शक्तौ, अवि शब्दे । मूलं शिफाऽऽद्ययोः । मूलं वित्तेन्तिके इति मेदिनी । 'शक्लः प्रियंवदे' इति

माच्छाससिभ्यो यः । माया । छाया । सस्यम् । बाहुलकात्सुनोतेः, 'सव्यं दक्षिणवामयोः' ॥ ५५० । जनेयक्
'ये विभाषा' २३१६ । जन्यं युद्धम् । जाया भार्या ॥ ५५१ । अघ्न्यावयश्च । यगन्ता निपात्यन्ते । हन्ते यक्
अडागम उपधालोपश्च, अघ्न्या माहेयी । अघ्न्यः प्रजापतिः । 'वनो दीप्तौ' कन्या । वयवैवयम्, वन्ध्या ।
५५२ । स्नामदिपद्यतिपृ शकिभ्यो वनिप् । स्नावा रसिकः । मद्वा शिवः । पद्वा पन्थाः । अर्वा तुरङ्गह्ययोः
पर्वा ग्रन्थिः प्रस्थावश्च । शक्वा हस्ती । डीब्री, शक्वरी अङ्गुलिः ॥ ५५३ । शीड् कुशिरुहिजिह्वसृष्टभ्यः
क्वनिप् । शीवा अजगरः । कृश्वा सृगालः । रुह्वा वृक्षः । जित्वा जेता । क्षित्वा वायुः । सृत्वा प्रजापतिः ।
धृत्वा विष्णुः ॥ ५५४ । ध्याप्योः संप्रसारणं च । धीवा कर्मकरः । पीवा स्थूलः ॥ ५५५ । अदेर्धं च । अध्वा
५५६ । प्र ईरशबोस्तुट् च । प्रेर्त्वा प्रशत्वा च सागरः । प्रेर्त्वरि प्रशत्वरि च नदी ॥ ५५७ । सर्वधातुभ्य इन्
पचिरग्निः । तुडिः । तुण्डिः वलिः वटिः । यजिः । देवयजिः । काशत इति काशिः । यतिः । मत्लिः ।
मल्ली । केलिः । मसी परिणामे मसिः । बाहुलकाद्गुणः, कोटिः । हेलिः । बोधिः । नन्दिः । कलिः ॥

विशेष्यनिघ्नेऽमरः । अमेरेति । अम रोगे चुराण्यन्तः । बाहुलकादेवोपधाह्रस्वः । 'अम्लो रसविशेषे
स्यादम्ला चाङ्गेरिकीषधौ इति मेदिनी ॥ ५४६ माच्छा । मा माने, छो छेदने, बस स्वप्ने 'माया स्याच्छाम्ब-
रीबुद्धयोर्मयिः पीताम्बरेऽसुरे' इति मेदिनी । 'छाया स्यादतपाभावे प्रतिबिम्बार्कयोषितोः । पालनोत्कोचयोः
कान्तिसच्छोभापङ्क्तिषु स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ । 'वृक्षादीनां फलं सस्यम्' इत्यमरः ॥—सुनुतेरिति ।
षुञ् अभिषवे 'सव्यं वामे प्रतीपे च' इति मेदिनी ॥ ५५० जनेः । जन जनने । यकः कित्त्वमुत्तरार्थम् ।
जन्यं हट्टे परीवादे सङ्ग्रामे च नपुंसकम् । जन्या मातृवयस्यां जन्यः स्याज्जनके पुमान् । त्रिषूत्पाद्यजनित्रोश्च
नत्रोडाज्ञातिभृत्ययोः । स्निग्धे' इति मेदिनी । आत्वपक्षे रूपमाह—जायेति ॥ ५५१ अघ्न्या । अघ्न्य इति ।
यकः कित्वात् 'गमहन' इत्युपधालोपे 'हो हन्तेः' इति कुत्वेन हस्य घः । अडागममनुवत्वा नञ्पूर्वाद्धन्ते-
र्यगित्यन्ये ॥ अघ्न्येति । स्त्रियां टाप् । 'माहेयी सौरभेयी गौरुस्त्रा माता च शृङ्गिणी । अर्जुन्यघ्न्या राहिणी
स्यात् इत्यमरः । संपूर्वाद्धात्रो यक्, आतो लोपश्च । 'संध्यां पितृप्रसूनद्यन्तरयोर्युगसन्धिषु' इति मेदिनी ॥
'कन्या कुमारिकानार्योरोषधीराशिभेदयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ वन्ध्येति । बन्ध बन्धने । वन्ध्यस्त्वपल-
वृक्षादौ स्त्रियां स्यादप्रजस्त्रियाम्' इति मेदिनी । कौतेर्यति डक् । कुड्यमित्युज्ज्वलदत्तः । यतो नावः
इत्याद्युदात्तः । ठक्प्रत्ययान्तोऽयमन्तोदात्त इत्यन्ये इति 'निवाते वातत्राणे' इति सूत्रे वृत्तिः । डित्वाट्टि-
लोपे सति कित्करणं व्यर्थं स्यादिति गुणप्रतिषेधार्थात्काराडङकारस्येत्वं नेति तत्रैव हरदत्तः । एवं स्थिते-
ऽघ्न्यादयो यगन्ता इति प्रायोवादः ॥ ५५२ स्नामदि । णा शौचे, मदी हर्षे, पद गतौ, ऋ गतौ, पृ पालन-
पूरणयोः, शक्ल शक्ती । 'अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः' इति मेदिनी । 'पर्वं क्लीवं महे
ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि' इति च ॥ डीब्राविति । 'वनो र च'
इत्यनेन ॥—अङ्गुलिरिति । एतच्च 'आरोहतं दर्शतं शक्वरीर्मम' इत्यादिमन्त्रव्याख्यायां स्पष्टम् । शक्वरी
छन्दसो भेदे नदोमेखलयोरपि' इति मेदिनी ॥ ५५३ शीड् । शीड् स्वप्ने, कुश आह्वाने, रोदने च, रुह
बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च, जि जये, क्षि निवासगत्योः सृ गतौ, धृञ् धारणे ॥ ५५४ ध्याप्योः । ध्यै चिन्ता-
याम्, प्यै वृद्धौ, आभ्यां क्वनिप्स्यात्संप्रसारणं च धातोः । हल इति दीर्घः ॥ ५५५ अदेः । अद भक्षणे,
अस्मात्क्वनिप् धकारश्चान्तादेशः, अध्वा मार्ग ॥ ५५६ प्र ईर । ईर गतौ, शद्ल शतने, आभ्यां प्रपूर्वाभ्यां
क्वनिप्स्यात्तस्य तुडागमश्च ॥—प्रेर्त्वरिति । स्त्रियाम् 'वनो र च' इति डीब्री ॥ ५५७ सर्वधातुभ्य इन् ।
डुपचष् पाके, तुडि तोडने तोडनं दारणं हिंसनं च, वल संवरणे, वट वेषणे, यज देवपूजादौ, कासृ दीप्तौ,
यती प्रयत्ने । 'यतिः स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमान्' इति मेदिनी । मल मल्ल धारणे, केल चलने
भ्वादिः, केला विलासे कण्ड्वादिः, किल श्वैत्यक्रीडनयोः तुदादिः, कुट कौटिल्ये, हिल भावकरणे बुध
अवगमने, टुनदि समृद्धौ, कल शब्दसंख्यानयोः । 'गाड् कुटादिभ्यः' इति डित्वाद्गुणाभावमाशङ्क्याह—
बाहुलकादिति । कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्वौ संख्याभेदप्रकर्षयोः इति मेदिनी । बोधिः पुंसि समाधेश्च भेदे
पिप्पलपादपे इति च । नन्दिद्युताङ्ग आनन्दे स्त्री नन्दिवेश्वरे पुमान् इति च । 'कलिः स्त्री कलिकायां ना

५५८ । हृपिषिरुहिवृतिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च । हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ । चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्तितः । पेषिर्वज्रम् । राहिवर्ती । वर्तिः । वेदिः । छदिश्छेत्ता । कीर्तिः ॥ ५५९ । इगुपधात्कित् । कृषिः । ऋषिः । शुचिः । लिपिः । बाहुलकाद्वत्वे लिबिः । 'तूल निष्कर्षे' तूलिः । तूली कूर्चिका ॥ ५६० । क्तमे संप्रसारणं च । भूमिर्वातिः । बाहुलकात् भ्रमिः ॥ ५६१ । क्रमितमिश्रतिस्तम्भामत इच्च । क्रिमिः । संप्रसारणानुवृत्तेः कृमिः अपि । तिमिर्मत्स्यभेदः । शितिर्भेचकशुबलयोः । स्तिम्भिः समुद्रः ५६२ । मनेरुच्च । मुनिः ॥ ५६३ । वर्णोर्बलिश्चाहिरण्ये । वर्णिः सौलः । अस्य बलिरादेशः । करोपहारयोः पुंसि बलि प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् । हिरण्ये तु वर्णिः सुवर्णम् ॥ ४६४ । वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशि-
वादिवारिभ्य इञ् । वाशिश्छेदनवस्तुमि । वापिः, वापी । याजिर्यष्टा । राजिः, राजी । व्राजिर्वातालिः । सादिः सावथिः । निघातिर्लोहघातिनी । वाशिरग्निः वादिविद्वान् । वारिर्गजबन्धकी । जले तु क्लीबम् ।

शूराजिकलहे युगे इति च । इह इन्नित्येव सूत्रम् । सर्वधातुभ्य इति तु प्रक्षिप्तं व्यर्थं च । एवं सर्वधातुभ्यश्च न इत्यादावपि बोध्यमित्याहुः । अत एव दशपाद्यां ष्टन्नित्येव पठितमिति दिक् ॥ ५५८ हृपिसि । हृञ् हरणे, पिष्लु संचूर्णने, रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च, वृत्तु वर्तने । वर्तिर्दीपोपकरणम् । विद सत्तायाम्, विद्यते पुण्यमस्यामिति वेदिः, 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' । छिदिर् द्वधीकरणे, कृत संशब्दने, हरतेः कीर्तयतेश्च अच इः इति प्राप्ते, इतरेषां तु इगुपधात् इति कप्रत्यये प्राप्ते वचनमिदम् । यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णु-
सिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले लिपु इत्यमरः । हरिश्चन्द्रार्कवाताश्चशुकभेकयमाहिषु । कपौ हिंसे हरेऽर्जेऽसौ शक्रे लोकान्तरे पुमान् । वाच्यवत्पिङ्गहरितोः' इति मेदिनी । वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जलेखयोः । गात्रानुलेपनी दीपदशादीपेषु योषिति' इति मेदिनी । वेदिः स्यान्मण्डले पुमान् । स्त्रियामङ्गुलिमुद्रायां स्यात्परिष्कृतभूतले इति च । कीर्तिः प्रसादयशसोविकारे कदमेऽपि च इति विश्वः ॥ ५५९ इगुपधात् । कृष विलेखने, ऋषी गतौ, शुच शोके, लिप उपदेहे, इजादेरिगुपधाद्धातोर्नस्यात्स च कित् । केचित्तु इगुपधात्किरिति पठित्वा इणांऽपवादः किप्रत्यय इति व्याचख्युः । तन्न । प्रत्ययस्वरेण ऋष्यादीनामन्तोदात्ततापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, 'अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभिः' ऋषिविप्रः काव्येन शुचिविप्रः शुचिः कविः इत्यादौ ऋषिशुचिप्रभृतीनामाद्युदात्तत्वदर्शनात् । न चैवम् अक्षेर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व इत्यादौ कृषिशब्दस्यान्तोदात्तता न सिद्धदिति वाच्यम् । 'इवकृष्यादिभ्यः इतीवप्रत्यये सत्यन्तोदात्तत्वसिद्धेः । ऋषि-
र्वेदे वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम् इति मेदिनी । 'शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि' इति च । ५६० भ्रमेः । भ्रमु अनवस्थाने, अस्मादिन्स्यात् स च कित् संप्रसारणं च । 'भूमि चिद्यथा वसवः पुषान्त' इति मन्त्रे भूमिं भरणशीलं दरिद्रं जनमिति वेदभाष्यम् ॥ ५६१ क्रमि । क्रमु पादविक्षेपे, तमु काङ्क्षायाम्, शनिस्तम्भौ सौत्रौ, एभ्य इन्स्यात्स च कित् । एषामत इकारादेशश्च । क्रिमिः क्षुद्रजन्तुः । 'कृमिर्ना क्रिमि-
वत्कीटे लाक्षायां क्रिमिले खरे' इति विश्वमेदिन्यौ । पारतं पारदं वासो वासरः क्रिमिवत्कृमिः' इति द्विरूप-
कोशः । तिमिरिति । अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम तथा चास्ति तिमिगिलः । तिमिगिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलो-
लक्ष्मण' इति रामायणे सप्तमाङ्के रामवाक्यम् । केचित्तु 'तद्गिलोऽप्यस्ति राघव' इति पठित्वा राघव प्रति लक्ष्मणवाक्यमित्याहुः । 'शितिः कृष्णे सिते भूर्जे' इति विश्वः । शितिर्भूर्जे नासितासितयोस्त्रिषु' इति मेदिनी ॥ ५६२ मनेः । मन ज्ञाने अस्मादिन्स्यात्स च कित् अकारस्योकारादेशश्च स्यात् । मन्यते जानातीति मुनिः । मुनिः पुमान्वशिष्ठादौ वङ्गसेनतरो जिने' इति मेदिनी ॥ ५६३ वर्णः । अस्मादिन्स्यात्स च कित् । बलिर्देत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमान्स्त्री तु उरया श्लक्ष्णचर्मणि । गृहदारुप्रभेदे च जठरा-
वयवेऽपि च' इति मेदिनी ॥ ५६४ वसि । वस निवासे, डुवप् वीजसन्ताने, यज देवपूजादौ, राज् दीप्तौ, व्रज गतौ, षट् लृ विशरणादौ, हन हिंसागत्योः, वाशृ शब्दे, वद व्यक्तायां वाचि ण्यन्तः, वृञ् वरणे ण्यन्तः । वासिर्वाति दन्त्यसकारवान् । सूत्रेऽष्टमस्तु तालव्यशकारवान् । द्वयमपि छेदनसाधने प्रयुज्यते । 'वास्या-
दीनामिव करणानां कर्तृव्यापार्यत्वनियमात्' इति वैशेषिकाः । वास्यर्थमित्यत्र 'स्कोः' इति सलोपः प्राप्नोतीति भाष्यम् । वापिरुदकाधारः वापी प्रसिद्धा । राजिः स्त्री पङ्क्तिरेखयोः' इति मेदिनी । इह

बाहुलकात् वारिः पथिकसंहतौ ॥ ५६५ । नहो भश्च । नाभिः स्यात्क्षत्रिये पुंसि । प्राण्यङ्गे तु स्त्रियाम् । पुंस्यपीति केचित् ॥ ५६६ । कृषेवृद्धिश्छन्दसि । कार्षिः ॥ ५६७ । श्रः शकुनौ । शारिः शारिका ॥ ५६८ । कृञ् उदीचां कार्षु । कारिः शिल्पी ॥ ५६९ । जनिघसिभ्यामिण् । जनिर्जननम् । घासिर्भक्ष्यमग्निश्च ॥ ५७० । अज्यतिभ्यां च । पदाजिः । पदातिः ॥ ५७१ । अशिषणायो रुडायलुकौ च । अशे रुट्, राशिः पुञ्जः । पणायतेरायलुक, पाणिः करः ॥ ५७२ । वातेडिच्च । विः पक्षी । स्त्रिमां 'वी' इत्यपि ॥ ५७३ । प्रे हरतेः कूपे । प्रहिः । कूपः ॥ ५७४ । नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः । व्येञ् इण् स्यादयलोपश्च नदीर्घः । नीविः, नीवी वस्त्रग्रन्थौ मूलधने च ॥ ५७५ । समाने ख्यः स चोदात्तः । समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मादिण् स्यात्स च डित् यलोपश्च, समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं ख्यायते जनैरिति सखा

वादीति ण्यन्तनिर्देशेऽपि बाहुलकादण्यन्तादपि इञ् । तथा च भूवादिसूत्रे वदन्तीति वादयः वाचका इति न्यासकारादयः 'वारिः स्मृता सरस्वत्यां वारि ह्रीवेरनीरयोः । वारी घटिभबन्धन्योः' इति विश्वः । ह्रस्व हरणे, अस्मादिञ् । 'हारिः पथिकसन्तानद्युतादिभञ्जयोः स्त्रियाम्' मेदिनी ॥ ५६५ । नहः । णह बन्धने, अस्मादिञ् स्यात् भश्चान्तादेशः ॥—स्त्रियामिति । लिङ्गानुशासने स्त्रियामित्यधिकारे 'नाधिरक्षत्रिये' इति सूत्रितत्वादिति भावः ॥—पुंस्यपीति । तथा च मेदिनी—'नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तरिकामदे' इति । भारविश्च पुंसि प्रायुङ्क्त 'समुच्छ्वसत्पङ्कजकोशकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिः' इति ॥ ५६६ । कृषेः । कृष विलेखने, अस्मादिञ् वृद्धिश्च । 'इको गुणवृद्धी' इतीकः स्थाने एव वृद्धिरित्युदाहरति कार्षिरिति । भाषायां तु कृषिरित्येव ॥ ५६७ । श्रः । श्रृ हिसायाम्, अस्माच्छकुनौ वाच्ये इञ्स्यात् । 'शारिर्नाक्षोपकरणे स्त्रियां शकुनिकान्तरे । युद्धार्थगजपर्याणे व्यवहारान्तरेऽपि च' इति मेदिनी । कपिलकादित्वालत्वम् । शालिस्तु कलमादौ च गन्धमार्जारिके पुमान् इति मेदिनी ५६८ । कृञ् । करोतेरिञ्स्यादुदीचां मते कार्षु वाच्येषु । 'कारि स्त्रियां क्रियायां स्याद्वाच्यलिङ्गस्तु शिल्पिनि इति मेदिनी ॥ ५६९ । जनि । जनी प्रादुर्भावे, घस्लृ अदने, आभ्यामिण् । 'जनिबध्वोश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधः । जनिरिति स्त्रीलिङ्गम् । 'कृदिकारात्' इति पक्षे डीष् । 'जनी सीमन्तनीवध्वोरुदत्तावौषधीभिदि इति मेदिनी ॥ ५७० । अज्य । अज गतिक्षेपणयो, अत सातत्यगमने । बाहुलकादजेर्विभावो न ॥ ५७१ । पादे च । पादे चोपपदे, 'अज्यतिभ्यामिण्' । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इति पदादेशः । पदाजिः पादचारी । 'पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः । पदगश्च' इत्यमरः ॥ ५७२ । अशिषणायोः । अशिश्च पणायिश्चाशिपणाय्यौ, तयोरिति विग्रहः । अशू व्याप्तौ, पण व्यवहारे स्तुतौ च आयप्रत्ययान्तः, आभ्यामिण् स्यादन्तयोर्यथाक्रमं रुडायप्रत्ययलुकौ च भवतः । 'राशिर्नेषादिपुञ्जयोः इति मेदिनी ॥ ५७३ । वातेः । वा गतिगन्धनयोः अस्मादिण् स्यात् । डित्वाटिलोपः ॥ ५७४ । प्रे हर । प्रपूर्वाद्धरतेः कूपे वाच्ये इण् । 'पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा' इत्यमरः ॥ ५७५ । नौ व्यो । व्येञ् संवरणे । 'स्त्रीकटीवस्त्र, बन्धेऽपि नीवी परिपणोऽपि च' इत्यमरः । परिपणो मूलधनम् ॥ ५७६ । समाने । ख्या प्रकथने । इण् स्यादिति यत्तुज्ज्वलदत्तेनोक्तम् इञ् स्यात्स चोदात्त इति । तन्न । संनिहितेन 'जनिघसिभ्यामिण्' इत्यनेन 'वासिघपि-यजि' इत्यादिना विहितस्येन्नो विच्छिन्नत्वात् । यद्यपि तेनैव 'नौ व्यः' इति पूर्वसूत्रे उक्तम् इञ्त्रानुवर्तत न त्विण्, उत्तरसूत्रे उदात्तवचनाज्ज्ञापकादिति । तदपि न । स चोदात्तः इति हि नायं धातोः परत्र विहितं प्रत्ययं निर्देष्टुं तच्छब्दः किंतु समानशब्दस्य स्थाने विधीयमानमादेशं निर्देष्टुं शब्दस्वरूपपरः । तथा च कथं ज्ञापकता स्यात् ? यदपि स इञ् उदात्त इति व्याख्याय समानस्य सभाव इति प्रक्रियास्मरणमात्रं कृतं तदपि न सभावविधायकस्याभावात् । यदपि स्वरमञ्जरीकारादिभिरुक्तं समानस्य च्छन्दसि इति सूत्रेण सभाव इति । तदपि न, लोके सखिशब्दस्यासाधुत्वापत्तेः । अपि च 'सखा सखायमब्रवीत्'—'सखा सख्ये अपचन्' सखायस्त्वा ववृमहे' । 'सखा सखिभ्य ईड्यः' इत्यादिमन्त्रेषु सर्वत्र सखिशब्द आद्युदात्त एवेति निर्विवादम् । एवं च इञ्मुदात्त इत्युज्ज्वलदत्तादिव्याख्यानं वेदवार्तानभिज्ञत्वप्रयुक्तमेवेति दिक् ॥

५७७ । आडि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च । इण् स्यात्स च डित् आडो ह्रस्वश्च । 'स्त्रियः पात्यश्चिकोटयोः' । 'सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिः' ॥ ५७८ । अच इः । रविः । पविः । तरिः । कविः । अरिः । अलिः ॥ ५७९ । खनि-
कष्यज्यसिगसिबनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च । खनिः । कर्षिहिस्रः । अजिः । असिः । वसिर्वस्त्रम् ।
वनिरग्निः । सनिर्भक्तिर्दानं च । ध्वनिः । ग्रन्थिः । चलिः पशुः ॥ ५८० । वृतेश्छन्दसि । वर्तिः ॥ ५८१ ।
भुजेः किच्च । भुजिः ॥ ५८२ । कृ० गृ० शृ० पृ० कुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च । इः कित्स्यात् । किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्रा-
क्षिरोगयोः । गिरिणा काणः गिरिकाणः । शिरिः शलभो हन्ता च । पुरिर्नगरं राजा नदी च । कुटिः शाला
शरीरं च । भिदिर्वज्र । छिदिः परशुः ॥ ५८३ । कुडिकम्प्योर्नलोपश्च । 'कुडि दाहे' कुडिर्देहः । कपिः ॥
५८४ । सर्वधातुभ्यो मनिन् । क्रियत इति कर्म । चर्म । भस्म । जन्म । शर्म स्थान बलम् इस्मन् २६८५
इति ह्रस्वः छद्मः । सुत्रामा ॥ ५८५ । बृ० हेनोच्च । नकारस्याकारः । 'ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः
प्रजापतिः' ॥ ५८६ । अशिशकिभ्यां छन्दसि । अश्मा । शक्मा ॥ ५८७ । हृ० धृ० सु० स्तृ० भ्य इमनिच् । हरिमा

५७७ आडि । श्रिन् सेवायाम्, हन हिंसागत्योः । अमरोक्तिमाह—स्त्रिय इति । एव च सुप्रातसुश्च इति सुत्रे
चतुरश्रानि तालव्यपाठः संगच्छते । तत्सूत्रे केषांचिदन्त्यापाठस्तु एतत्सूत्रापर्यालोचनामूलक एवेत्यवधेयम् ॥
नन्वेव चतुस्समिति दन्त्यप्रयोगस्य कथं निर्वाहः ? इति चेत्, अत्राहुः अकारान्तेन दन्त्यगभिणस्रशब्देन
विग्रहे तत्प्रयोगः साधीयान् । न च तादृशे शब्देऽपि विप्रतिपत्तव्यम् । अस्त्रः कोणे कचे पुंसि वलीबमश्रुणि
शोणिते' इति मेदिनीकोशादिति । 'अहिर्वृत्रासुरे सर्पे' इति मेदिनी ॥ ५७८ अच इः । अजन्ताधातारिः
स्यात् । रु शब्दे, पूञ् पवने, पविर्वज्रम् । तृ० प्लवन्नतरणयोः । तरिर्वस्त्रादिस्थापनभाण्डम् । स्त्रियां
नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः । कु शब्दे । 'कविर्वाल्मीकिशुक्रयोः । सुरौ काव्यकरे पुंसि स्यात्कलीने तु योषि त
इति मेदिनी ॥ ऋ गतौ, अरिः शत्रुः । कपिलकादित्वाद् कल्पिकं लत्वम् । अलिर्भ्रमरः ॥ ५७९ खनि । खनु
अवदारणे । कष खपेति दण्डके हिंसार्थकः । अज गतिक्षेपणयोः, असु क्षेपणे, वस आच्छादने, वन षण
संभक्तौ, वनु याचने, षणु दाने, ध्वन शब्दे ग्रन्थ बन्धने उभौ चुरादी, चल कम्पने, एभ्य इः स्यात् । खनिः
स्त्रियामाकरः स्यात् इत्यमरः । ण्यन्तात् 'अच इः' इति इप्रत्यये खानिरपि । 'खनिरेव मता खनिः' इति
द्विरूपकोशः । 'ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपर्णे ना बन्धे रुग्भेदपर्वणोः' इति मेदिनी । 'ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी' इत्यमरः ॥—
वनिरग्निरिति । 'वनु याचने' इत्यस्मादिप्रत्यये वनियाच्चा इत्याहुः ॥—चलिः पशुरिति । 'चरिभ्यश्च'
इति पाठान्तरम् । चर गतौ, चरतिर्भक्षणेऽपि । चरिः पशुः ॥ ५८० वृतेः । वृतु वर्तने अस्मादिः स्यात् ।
बाहुलकाल्लोकेऽपि 'साज्यं च वर्तिसंयुक्तम्' इति प्रयोगः । 'वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानु-
लेपनीदीपदशादीपेषु योषिति' इति मेदिनी ॥ ५८१ भुजेः । भुज पालनाभ्यवहारयोः अस्मादिः स्यात्स च
किन् । भुजिरग्निः । ५८२ कृ० गृ० शृ० । कृ० विक्षेपे, गृ० निगमणे, शृ० हिंसायाम्, पृ० पालनपूरणयोः, कुट
कौटिल्ये, भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वधीकरणे । वराहः सूक्ष्मो दृष्टिः कोलः पंङ्गी किरिः किति । इत्यमरः ।
इगुपधज्ञाप्रोकिरः इति कप्रत्यये किर इत्यकारान्तोऽपि । 'त्वचि त्वचः किरौऽपि स्यात् किरौ प्रोक्तः पथः
पथि' इति द्विरूपकोशः । गिरिर्ना नेत्ररुग्भिदि । अद्रौ गिरिजके योषिद्गीणौ पूज्ये पुनस्त्रिषु' इति मेदिनी ॥
कुटिरिति । डीषि तु कुटी । 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' कुटीरः । 'कुटिः कोटे पुमानस्त्री घटे स्त्रीपुंसयोर्गृहे ।
कुटी स्यात्कुम्भदास्यां च सुरायां चित्रगुच्छके' इति मेदिनी ॥ ५८३ कुडि । कुडि दाहे, कपि चलने,
आभ्यामिः कित्स्याद्धातोर्नलोपश्च । कपिर्ना हिंसके शाखामृगे च मधुसूदने इति च ॥ ५८४ सर्वधातुभ्यः ।
डुकृञ् करणे, चर गतौ, चरतिर्भक्षणेऽपि, जन जनने, भस भर्त्सनदीप्त्योः । शृ० हिंसायाम्, शर्म सुख ।
ष्ठा गतिनिवृत्तौ, छद अपवारणे चुरादिः ऋड् पालने । सुष्ठु त्रायते इति सुत्रामा इन्द्रः । 'कर्मव्याप्ये क्रियायां
च पुनपुंसकयोर्मतम्' इति रुद्रः । 'चर्म वृत्तौ च फलके' इति मेदिनी ॥ ५८५ बृ० हेः । बृहि वृद्धौ,
अस्मान्मनिन्नुमो नकारस्याकारे ऋकारस्य यणादेशः । 'ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि ।
ऋत्विग्योगभिदोविप्रे' इति मेदिनी ॥ ५८६ अशि । अशू व्याप्तौ संघाते च, शक्ल शक्ती, शक्मा इन्द्रः ।
छन्दसीत्यस्य शकिना संबन्धो न त्वशिना । अत एव 'अश्मानमारोपयन्तः स्मरारेः' । इति प्रयोगः ॥ ५८७

कालः । भरीमा कुटुम्बम् । धरिमा रूपम् । सरिमा वायुः । स्तरिमा तल्पम् । शरिमा प्रसवः ॥ ५८८ ।
 जनिमृड् भ्यामिमनिन् । जनिमा जन्म । मरिमा मृत्युः ॥ ५८९ । वेजः सर्वत्र । छन्दसि भाषायां चेत्यर्थः ।
 वेमा तन्तुवायदण्डः, अर्धर्चादिः । 'सामनीवेमनी' इति वृत्तिः ॥ ५९० । नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन्
 पाप्मन् ध्यामन् । सप्त अमी निपात्यन्ते । म्नायतेऽनेनेति नाम । सिनोतेर्दीर्घः सीमा, सीमानौ, सीमानः ।
 पक्षे डाप् सीमे, सीमाः । व्येत्रोऽत्यस्योत्वं गुणः, व्योम । रीतेः रोम । लोम । पाप्मा पापम् । ध्याम
 परिमाणं तेजश्च ॥ ५९१ । मिथुने मनिः । उपसर्गक्रियासंबन्धो मिथुनम् । स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा । ५९२
 साऽतिभ्यां मनिन्मनिणौ । स्यतीति साम, सामनी आत्मा ॥ ५९३ । हनिमशिभ्यां सिक्न । 'हंसिका
 हंसयोपिति' । मक्षिका ॥ ५९४ । कोररन् । कवरः ॥ ५९५ । गिर उडच् । गरुडः ॥ ५९६ । इन्देः कमि-
 नौलपश्च । इदम् ॥ ५९७ । कायतेऽडिमिः । किम् ॥ ५९८ । सर्वधातुभ्यः णट् । वस्त्रम् । अस्त्रम् । शस्त्रम् ।
 इस्मन् २९८५ इति ह्रस्वत्वम् छादनाच्छत्रम् ॥ ५९९ । असृजिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च । भ्राष्ट्रः ।

हभृ । 'हृत् हरणे, डुभृत् धारणपोषणयोः, धृ धारणे, सृ गतौ, स्तृञ् आच्छादने, शृ हिंसायाम् ॥—शरि-
 मेति । एतच्चोज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम् । दशपाद्यां तु शृणातिर्न पठ्यते तत्स्थाने सृधातुं प्रक्षिप्यं च दीर्घादि
 नितं च कृत्वा 'स्तृसृभ्यामीमन्' इति पठ्यते, छन्दोग्रहणं चानुवर्तितम् । युक्तं चैतत् । 'पिपृतां नो भरीमभिः
 'वातस्य सर्गे अभवत्सरीमणि' । 'स्तीर्णं बहिः सुष्टरीमा जुषाणा' । 'यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सदीमनि हिरण्य-
 पाणिः' । इत्यादिमन्त्राणां तद्भास्यस्य चानुगुणत्वात्, उक्तप्रयोगाणां भाषायामदर्शनेन च्छन्दोऽनुवृत्ते-
 न्याय्यत्वाच्च । अत एव 'वेजः सर्वत्र' इति सूत्रे सर्वत्रग्रहणं करिष्यति ॥ ५८८ जनि । जन जनने, मृड्
 प्राणत्यागे । ५८९ वेजः । वेज् तन्तुसन्ताने ॥ ५९० निपात्यन्त इति । मनिन्मन्ता इति शेषः । म्ना अभ्यासे
 मलापो नाभावो वा । नाम संज्ञा । षिञ् बन्धने । सीमसीमे स्त्रियामुभे इत्यमरः । व्येत्र् संवरणे, रु शब्दे,
 रोम गात्रकेशः । लूञ् छेदने । लोम स एव । पा पाने । पुगागमः । ध्यै चिन्तायाम् । बाहुलकादयेभ्योऽपि
 यक्ष पूजायाम् । क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च' इत्यमरः । पू प्रेरणे, सीमा चन्द्रः । डुधाञ् धारणपोषणयोः ।
 'धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः' इति मेदिनी ॥ ५९१ मिथुने । शृ हिंसायाम्, सुष्ठु शृणाति
 इति सुशर्मा राजविशेषः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् । मनिनि तु मध्योदात्तं स्यात् ॥ ५९२
 साति । षोऽन्तकर्मणि, अत सातत्यगमने, आभ्यां यथासंख्यमेतौ स्तः । स्यति दुःखयति दुरध्येयत्वात्साम ।
 साय क्लीबमुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च इति मेदिनी । आत्मा पुंसि स्वभावे स्यात्प्रयत्नमनसोरपि । धृता-
 वपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपि' इति च ॥ ५९३ हनि । हन हिंसागत्यः, मक्ष शब्दे रोषकृते च । 'मक्षिका
 भम्भराली स्यात्' इति हारावली ॥ ५९४ कोररन् । कु शब्दे । कवरः पाठकः । बवयरैक्यात्कवरी केश-
 विन्यासः । जानपद इति डीष् । अन्यत्र कवरा ॥ ५९६ गिरः । गृ निगरणे । कुचित्तु सूत्रमिदं परित्यज्य
 गरुता डयत इति त्रिगुह्य डीडो डप्रत्यये पृषोदरादित्वाद्गरुतरतकारलोपे गरुडशब्दं वलेशेन व्युत्पादयन्ति ॥
 ५९६ इन्देः । इदि परमेश्वर्ये । उज्ज्वलदत्तस्तु कमिन्निति नितं पपाठ । तच्चिन्त्यम्, 'इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानम्
 'इदं ते सोम्यं मधु' इत्यादौ नित्स्वराभावात् । दशपाद्यां तु 'इणो दमक्' इति सूत्रितम् ॥ इदमिति । सर्व-
 नामशब्दोऽयं संनिहितपरामर्शी ॥ ५९७ कायतेः । कै गै शब्दे । प्रयाजनभावादेव मकारस्येतसंज्ञाविरहे सिद्धे
 डिमेरिकार उच्चारणार्थः । डकारस्तु टिलोपार्थः । दशपाद्यां तु मान्तमेव डिमिति सूत्रितम् । किमिति
 सर्वनाम ॥ ५९८ सर्वधातुभ्यः । दशपाद्यां तु अर्थात्सर्वधातुभ्यो भविष्यतीत्याशयेन 'णट्' इत्येव सूत्रितम् ।
 अन एवाधिकं प्रक्षिप्तमित्याहुः । वस निवासे, असु क्षेपणे शसु हिंसायाम्, छक अपवारणे ण्यन्तः । 'अस्त्रं
 प्रहरणे चापे करवालि नपुंसकम्' इति मेदिनी । पल् गतौ । 'पुत्रं तु वाहने पर्णं स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः'
 इति मेदिनी । पा पाने । पात्रम् । षित्वान् डीष्, पात्र्यमन्त्रे त्रिषु क्लीबं स्रवादौ राजमन्त्रिणि । तरिद्वयान्तरे
 याग्ये इति मेदिनी । दंश दशने, व्रश्च आदिना षत्वे ष्टुत्वं, षितां डीषोऽनन्तत्वाद्वाट् । दांटा ॥ ५९९
 असृजि । असृज पाके, गम्लु गतौ, णम प्रहृत्वे शब्दे च, हन हिंसागत्योः, विश प्रवेशने, अशु व्याप्तौ, एभ्यः

गात्रं शकटम् । नात्रं स्तोत्रम् । हान्त्रं मरणम् । वैष्टं विष्टम् । अष्टमाकाशम् ॥ ६०० । दिवेष्टं च ।
द्यौत्रं ज्योतिः ॥ ६०१ । उषिखनिभ्यां कित् । उष्टः । खात्रं खनित्रं जलाधारश्च ॥ ६०२ । सिविमुच्योष्टेरु
च । सूत्रम् मूत्रम् ॥ ६०३ । अमिचिमिदिशसिभ्यः कत्रः । आत्रम् । चित्रम् । मित्रम् । शस्त्रम् ॥ ६०४ ।
पुवो ह्रस्वश्च । पुत्रः ॥ ६०५ । स्त्यायडूट् । स्त्री ॥ ६०६ । गुध्वीपचिवचिर्यामिसदिक्षदिभ्यस्त्रः । 'गोत्रं
स्यान्नामवंशयोः' । गोत्रा पृथिवि । धर्त्रं गृहम् । वेत्रम् । पक्रं । वक्रम् । यन्त्रम् । सत्रम् । क्षत्रम् ॥ ६०७ ।
हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् । होत्रम् । यात्रा । मात्रा । श्रोत्रम् । भस्त्रा ॥ ६०८ । गमेरा च । गात्रम् ॥ ६०९ ।
दादिभ्यश्छन्दसि । दात्रम् । पात्रम् ॥ ६१० । भूवादिगृभ्योऽपि त्रन् । भावित्रम् । वादित्रम् । गारित्रमोदनम्
६११ । चरेवृत्ते । चारित्रम् ॥ ६१२ । अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ । अशित्रम् । वहित्रम् । धीरित्री मही । त्रैङ्
एवमादिभ्य उत्रः, लोत्रं प्रहरणम् । वृत्र्, वरुत्रं प्रावरणम् ॥ ६१३ । अमेद्विषति चित् । अमित्रः शत्रु ॥

ष्टन् स्यादेशां वृद्धिश्च ॥ आष्ट इति । संयोगादिलोपः । अश्च इति षत्वे णटुत्वम् । वलीवेऽम्बरीषं आष्टो
ना इत्यमरः । वैष्टं विष्टम् ॥ ६०० दिवेः । दिवु क्रीडादौ, अस्मात् ष्टन् स्यात् द्युदादेशो वृद्धिश्च धातोः ।
६०१ उषि । उष दाहे, खनु अवधारणे, आभ्यां ष्टन् कित्स्यात् । उष्टः क्रमेलकः । उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः
इत्यमरः ॥ ६०२ सिवि । षिवु तन्तुसन्ताने, मुच्लृ मोक्षणे, आभ्यां ष्टन्विट्स्यात् टेरुकारादेशश्च । सूत्र-
सूत्रिभ्यां चुरादिष्यन्ताभ्यामेरच्चा रूपसिद्धेराद्युदात्तार्थमिदं सूत्रम् । न च घञा तत्सिद्धिः, 'एरच्' इत्यस्य
घञो बाधकत्वात् । सूत्रं तु सूचनाग्रन्थे सूत्रतन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः ॥ ६०३ अमि । अम गतिशब्द-
संभक्तिषु, चित्रं चयने, त्रिमिदा स्नेहने, शसु हिमायाम् ॥ अन्त्रमिति । अनुनासिकस्य इति दीर्घः ।
श्रोणिलम्बिपुरुषान्तमेखलाम् इति कालिदासः । 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्' इत्यमरः । मित्र सुहृदि न द्वयोः ।
सूर्ये पु सि इति मेदिनी । 'शस्त्रं लोहास्त्रयोः वलीबं क्षुरिकायां तु योषिति' इति च । प्रत्ययस्वरेणतेऽन्तोदात्ताः
'शुन आन्त्राणि पेचे' 'चित्रं देवानाम्' मित्रं नयम्' शस्त्रस्य शस्त्रमसि इत्यादौ ॥ ६०४ पुवः । पूञ् पवने,
अस्मात् कवः स्यात् धातुर्ह्रस्वत्वं च । पुनाति स्ववंश्यानिति पुत्रः । पुनामा नरकस्तस्मात् त्रायते इत्यर्थे
'आताऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये पुत्र इति व्युत्पत्त्यन्तरम् ॥ ६०५ स्त्यायतेः । स्त्यै ष्यै शब्दसघातयोः ॥
स्त्रीति । डित्वाट्टिलोपः । 'लोपो व्योः' इति यलोपः । टित्वाण्डीप् । स्त्री योषिद्वला योषा नारी सीमन्तिनी
बधूः इत्यमरः ॥ ६०६ गुध् । गुड् अव्यक्ते शब्दे, धृत्र् धारणे, वी गतिप्रजनादौ । डूपचष् पाके, वच परि-
भाषणे, यम उपरमे, षद्लृ विशरणगत्यादौ, क्षदिः सौत्रः । गोत्रा भूगइययोगोत्रः शले गोत्रं कुलाख्ययोः ।
संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु इति मेदिनी । सत्रमाच्छादने यज्ञ सदादाने घनेऽपि च इत्यमरः । सत्रं
यज्ञसदादानच्छादनारण्यकैतवे इति मेदिनी । क्षत्रं ब्राह्मणानन्तरजातिः ॥ ६०७ हुयामा । हु दानादनयोः,
या प्राणने, मा माने, श्रु श्रवने, भस भर्त्सनदीप्तयोः । होत्रमाहुतिः । होत्राशब्द ऋत्विक्ष्वपि स्त्रीलिङ्ग इति
होत्राभ्यश्छः इति सूत्रे हरदात्तादयः । यात्रा तु यातनेऽपि स्यादगमनोत्सवयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी । 'मात्रा
कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे । अक्षरावयवे स्वल्पे वलीबं कात्स्न्येऽवधारणे इति च । कर्णशब्दग्रहो
श्रौत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः इत्यमरः । 'अस्त्रा चर्मप्रसेविका' इति च ॥ ६०८ गमेः । गम्लृ गतौ, अस्मात्
त्रन्स्याद्धातोराकारान्तादेशश्च । गात्रमङ्गे कलेवरे । स्तम्बेरमाग्रजङ्घादिविभागेऽपि मसीरितम्' इति विश्वः
६०९ दादिभ्यः । दाप् लवने एवमादिभ्यश्चिन् । दात्रं धान्यादिच्छेदनसाधनम् । पा पाने, 'योग्यभाजनयोः ।
पात्रम् इत्यमरः । क्षि निवासगतयोः क्षेत्रमित्यादि योज्यम् ॥ ६१० भूवादि । भू सत्तायाम् । भावित्रं
त्रैलोक्यम् । वद व्यक्तायां वाचि ण्यन्तः । वादित्रं तूर्यादि । गृन् निगारणे ॥ ६११ चरेः । चर गतौ, अस्मा-
णित्रन्स्यान् वृत्ते वाच्ये । 'वृत्तं पदये चारित्रे' इत्यमरः । ननु इत्रन्प्रत्यये चारित्रमित्युक्तं ततश्च प्रज्ञादिणि
चारित्रमिति सिद्धौ किमनेनेति चेत् । मैवम् । स्वरे विशेषात् ॥ ६१२ अशि । अशू व्याप्तौ एवमादिभ्य इत्रः
त्रैङ् पालने एवमादिभ्य उत्रश्च स्यात् ॥ वहित्रमिति । वह प्रापणे ॥ धरित्रीति । धृत्र् धारणे गौरादित्वात्
डीष् ॥ ६१३ अमेः । अम गतौ, अस्मादित्रः स्यात्स चित् । उत्रस्तु नानुवर्त्त, अस्वरितत्वात् । मित्रं नेति

६१४। आः समिण् निकषिभ्याम् । संपूर्वादिणो निपूर्वात्वेष्वच आ स्यात् । स्वरादित्वादव्ययत्वम् । समया
निकषा । ६१५। चित्तेः कणः कश्च । बाहुलकादगुणः, चिवकणं मसृणं स्निग्धम् ॥ ६१६। पातेडुम्सुन् ।
पुमान् ॥ ६१८। रुचिभुजिभ्यां क्षिन् । रुचिष्यमिष्टम् । भुजिष्यो दासः । ६१९। वसेस्तिः । वस्तिर्नाभिरधो
द्वयोः । 'वस्तयः स्युर्दशासूत्रे' । बाहुलकात् शासः शास्तिः राजदण्डः । विन्ध्याख्यमगमरयतीत्यगस्तिः ।
शकन्धवादिः ॥ ६२०। सावसेः । स्वस्ति । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥ ६२१। वौ तसेः । वितस्तिः ॥ ६२२
पदिप्रतिभ्यां नित् । पत्तिः, प्रथितिः, (वा) तितुत्रेवग्रहादीनाम् इतीद् ॥ ६२३। हृणातेह्रस्वश्च । हृतिः ॥
६२४। कृत्तृकृपिभ्यः कीटन् । किरीटं शिरोवेष्टनम् । तिरीटं सुवर्णम् । कृपीटं कुक्षिवारिणोः ॥ ६२५।
रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच् । रुचि तमिष्टम् । उचितम् । कुचितं परिमितम् । कुटितं कुटिलम् ॥ ६२६।
कुटिकुषिभ्यां कमलन् । कुड्मलम् । कुष्मलम् ॥ ६२७। कुषेल्श्च । कुलमलं पापम् । ६२८। सर्वधातुभ्योऽसुन्

विग्रहे त्वमित्तिमिति नपुंसकम् ॥ ६१४ आः समिण् । इण् गतौ । अस्मादाप्रत्यये गुरो सत्ययादेशः ॥ कषेरिति
कषखवेति दण्डकः । समयानिकषाशब्दौ समीपवाचकौ । बाहुलकात् दुषेः । दोषा । दिवेराप्रत्यये बाहुलका-
देवास्य गुणाभावे दिवा । स्वदेराप्रत्यये बाहुलकादेव धाताधोन्तादेशश्च । स्वधेत्यादि ॥ ६१५ चित्तेः ।
चिनी संज्ञाने, अस्मात्कण प्रत्ययः स्यात्कश्चान्तादेशः । अमरोक्तमाह— चिवकणमिति ॥ ६१६ सूचः । सूच
पैशुन्ये चुगादिरसात्सुम् णिलोपः । कुत्वषत्वे । सूक्ष्मं स्यात्कण्टकेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्लशके इति
मेदिनी ॥ ६१७ पातेः । प्रा रक्षणे, अस्मात् डुम्सुन्स्यात् । डित्त्वाट्टियोपः, उकार उच्चारणार्थ इत्युज्ज्वल-
दत्तः । वस्तुनस्तूगित्कार्यार्थः । सुपुंसीति 'उगितश्च' इति डीष् । नकारः स्वार्थः । पुंसोऽसुड् इति सूत्रे
न्यासरक्षिताभ्यां पुनातेर्मवसुन् ह्रस्वश्चेति पठितम् । पूजो डुम्सुन्नित्यन्ये । भाष्ये तु सूतेः सप्रत्यये
पुमानित्युक्तम् । उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः इति तत्त्वम् ॥ ६१८ रुचि । रुच दीप्तावभिप्रीतौ च
भुज पालनादौ । भुजिष्यस्तु स्वतन्त्रे च हस्तसूत्रवदासयोः । श्रियां दासीगणिकयोः इति मेदिनी ॥ ६१९
वसेः । वस निवासे, वस आच्छादने । वस्तिर्द्वयोनिरुहे नाभ्यधोभूमिदशासु च' इति मेदिनी ॥ शास इति
शासु अनुशिथौ ॥ अस्यतीति । असु क्षेपणे । अगस्तिः कुम्भ्यानी च वज्रसेनतरो पुमान् इति मेदिनी ॥
६२० सावसेः । अस् भुवि, अस्मात्सावुपपदे ति स्यात् । बाहुलवचनात् भूभावः ॥ ६२१ दौ । तसु उपश्रये,
अस्मादिपूर्वात्तिः स्यात् । अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वारिशाङ्गुलः इत्यमरः । स्त्रीपुंसयोर्वितस्तिः स्यात्
इत्यमरमाला ॥ ६२२ पदि । पद गतौ, प्रथ प्रख्याने, आभ्यां तिः स्यात्स च निड् ।—पत्तिरिति । पदादिः ।
प्रथितिरिति । प्रख्यातिः ॥—तितुत्रेविति ॥ गहादित्वादिडागमनिषेधो नेति भावः ॥ ६२३ हृणातेः । हृ
विदारणे, अस्मात्तिः स्याद्धातोह्रस्वत्वं च । 'हृतिश्चर्मपुटे मत्स्ये ना' इति मेदिनी ॥ ६२४ कृत्तृ । कृ
विक्षेपे, तृ प्लवनतरणयोः, कृपू सामर्थ्ये । किरीटं मुकुटे न स्त्री' इति हेमचन्द्रः । 'गोमी कृपिटमुदरे नीरे'
इति विश्वः । दशाद्यां तु कृत्तृकृपिकृपिभ्यः इति पठित्वा कम्पीट इति चतुर्थमुदाहृतम् । 'कृपो रो लः'
इत्यात्र न्यामे तु कृत्तृकृपिभ्यामिति पठ्यते । अतस्तरतिरत्र प्रक्षिप्त इति कश्चित् । तरतेश्चेति पृथक्पठित्वा
तिरीटः कुलवृक्ष' इति कश्चिद्व्याख्यत् ॥ ६२५ रुचिवचि । रुच दीप्तावभिप्रीतौ च, वच परिभाषणे, कुच
शब्दे नारे । अथवा कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः इकः कित्वात्सूत्रे नलोपेन निर्देशः । कुट कौटिल्ये ॥—
उवितमिति । वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम् ॥ ६२६ कुटिकुषि । 'कुड्मलो मुकुले पुंसि न द्वयोर्न-
रकान्तरे' इति मेदिनी ॥ ६२७ कुष निष्कर्षे । कुम्भलं छर्दनम् । विवस्तिर्मित्यन्ये ॥ ६२८ सर्वधातुभ्यो-
ऽसुन् । दशाद्यां तु असुन् इत्येव सूत्रम् । चिती संज्ञाने, वित सचेत्ने, चुगादिः, सृ गतौ । गौरादित्वान्डीष्
'सरसी तु महासरः' इति शब्दार्णवः । 'महान्ति सरांसि सरस्यः' इति भाष्यम् । पय गतौ, पीड् पाने । पयः
स्यात् क्षीरनीरयोः इति मेदिनी । पदलु विशरणादौ । सदः सभा । वर्च दीप्तौ । 'वर्चो नपुंसकं रूपे
विष्टायामपि तेजसि । पुंमि चन्द्रस्य तनये इति मेदिनी । रुदिर् अश्रुविमोचने । रोदश्च रोदसी चापि दिवि
भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेऽप्यनयो रोदस्यावपि रोदसी' इति विश्वः । वी गत्यादिषु । 'वयः पक्षिणि

चेतः । सरः । पयः । सदः ॥ ६२६ । रपेरत एच्च । रेपोऽवद्यम् ॥ ६३० । अशेर्देवने गुट् च । देवने स्तुतौ । यशः ॥ ६३१ । उब्जेर्बले बलोपश्च । ओजः ॥ ६३२ । श्वेः संप्रसारणं च । शवः शवसी । बल-पर्यायोऽयम् ॥ ६३३ । श्रयतेः स्वाङ्गे शिर किच्च । श्रयतेः शिर आदेशोऽसुन् किच्च । शिरः शिरसी ॥ ६३४ । अर्तेरुच्च । उरः । ६३५ । व्याधौ गुट् च । अर्शो गुदव्याधिः । ६३६ । उदके नुट् च । अर्तेमुरन् स्यात्तस्य च नुट् । अर्णः अर्णनी ॥ ६३७ । इण आगसि । एनः ॥ ६३८ । रिचेर्धने घिच्च । चात्प्रत्ययस्य नुट् । घित्वात्कुत्वम्, रेक्णः सुवर्णम् ॥ ६३९ । चायतेरन्ने ह्रस्वश्च । चनो भक्तम् ॥ ६४० । वृङ् शीङ् भ्यां

बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम् इति मेदिनी । अन प्राणने । अनो भक्तम् । 'अनोऽश्मायः सरसां जाति-संज्ञयोः' इति टचि तु अनसम् । पाकस्थानं महानसम् इत्यमरः । तमु ग्लानौ । तमः क्लीबं गुणो शोके सैहिकेयान्धकारयोः इति रभसः । 'तमो ध्वान्ते गुणो शोके क्लीबं वा ना विधुस्तुदे' इति मेदिनी । षह मर्षणे, सहो बले ज्योतिषि च पुंमि हेमन्तमार्गयोः इति मेदिनी । तप संतापे । 'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमान् शिशिरमाधयोः' इति च । मह पूजायाम् । मह उत्सवतेजसोः इति मेदिनी ॥ नभ हिंसायां भौवादिकः क्रैयादिवश्च । 'नभोऽन्तरिक्षं गगनम्' इत्यमरः । 'नभं तु नभसा सार्धं तपं तु तपसा सह । सह च सहसा सार्धं महं च महसा सह । तमेन च तमः प्रोक्तं रजेनापि रजः समम्' इति द्विरूपकोशः नन्वसुन्प्रत्यये नभः सहस्तम इत्यादिसान्तशब्दाः सिध्यन्ति, पचाद्यचि तु नभं सहं तमं इत्याद्यजन्ता अपि सिध्यन्ति, परन्तु रज इति अकारान्तसकारान्तौ नलोपवच्छब्दौ न सिध्यत इति 'रजेनापि रजः समम्' इति कोशश्चिन्त्य एवेति चेत्, अत्राहुः—'रञ्ज रागे' इत्यस्मादसुनि 'भूरञ्जिभ्यां कित्' इति वक्ष्यमाणेनासुनः कित्वात्रलोपे रज इति सिध्यति । 'घञर्थे कविधानम्' इति कप्रत्यये तु रज इत्यदन्तोऽपि सिध्यतीति ॥ ६२६ रपेः । रप व्यक्तायां वापि, अस्मादसुन् स्यादत एकारश्च ॥—रेपोऽवद्यमिति । अरेपसा तत्वा इति मन्त्रे निरवद्ययेति भाष्ये उक्तं, नञ्पूर्वकरेपः शब्दस्यानवद्यवाचकत्वात् ॥ ६३० अशेः । अशू व्याप्तौ संघाते च, अस्मादसुन्स्याद्धातोर्गुडागमश्च । यशः कीर्तिः ॥ ६३१ उब्जेः । उब्ज आर्जवे, अस्मादसुन् स्याद्वले वाच्ये वकारस्य लोपश्च । ओजो दीप्ताववष्टम्भे प्रकाशबलयोरपि इति मेदिनी ॥ ६३२ श्वेः । दुओश्चि गनिवृद्धयोः अस्मादसुन्स्यात्संप्रसारणं च ॥ ६३३ श्रयतेः । श्रिञ् सेवायाम्, अप्यात्स्वाङ्गे वाच्येऽसुन्स्यात्स च किद्धातोः शिरादेशश्च । उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम् इत्यमरः । घञर्थे कप्रत्यये तु शिर इत दन्तोऽपि । शिरोवाची शिरोऽदन्तो रजोवाची वजस्तथा इति कोशान्तरम् । 'पिण्डं दद्याद्गयाशिरे' इति वायुपुराणे । 'कुण्डोद्भृष्टगण्डानां कुमारानां तरस्विनाम् । निचवर्त शिरान्द्रौणिर्नालिभ्य इव पङ्कजान्' इति महाभारतम् ॥ ६३४ अर्तेः । ऋ गतौ, अस्मादसुन् कित्स्याद्धातोस्तत्वं च । रपरत्वम् । उरो वत्स च वक्षश्च इत्यमरः ॥ ६३५ व्याधौ । अर्तेरेव व्याधौ वाच्येऽसुन् तस्य सुडागमश्च स्यात् ॥ ६३६ अर्ण इति । पातीयमित्यर्थः ॥ ६३७ इणः । इण् गतौ, अस्मात्तापे वाच्येऽसुन् स्यात्तस्य नुडागमश्च । एनः पापम् ॥ ६३८ रिचेः । रिचिर विरेचने रि च वियोजनमपचनयागित्यस्माद्धा धने वाच्येऽसुन् । रेक्ण इति । 'वजोः इति कुत्वे 'अट् कुप्वाड्' इति णत्वम् इह दशपादीवृत्तौ नुटं नानुवर्त्स रेकः रेकसी इत्युदाहृतम् । तन्न उत्तरसूत्रे नुडनुवृत्तिनिवि दत्वान् मण्डूकप्लुतौ मानाभावात्, लक्ष्यविसंवादाच्च । उज्ज्वलदत्तेन तु 'विचेर्धने नित्किच्च' इति पठित्वा नुटं चानुवर्त्य कित्वाद्गुणाभावे नुटश्चुत्वेन अकारे रिच्चमिति साधितं तल्लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वादुपेक्ष्यम् । 'नित्य रेक्णो अमर्त्य परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णः रेक्ण स्वत्यभि या वाममे इति शब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । वैदिकनिघण्टौ च सुवर्णाग्न्यायेषु तथा पाठान् । वेदभाष्ये तु प्रकृतसूत्रेणैव तस्य साधितत्वाच्चापि रेक्ण इति प्रयोग एव साधीयानिति दिक् ॥ ६३९ चायतेः । चाय पूजानिशामनयोः । अस्मादन्ने वाच्येऽसुन्स्यात्तस्य नुट् च धातो-ह्रस्वत्वं च । यलोपः । 'चनो दधिष्व पचता' 'सुते दधिश्च तस्यनः' इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धोऽयं चनशब्दः । एतेन चनोऽन्नामत्युदाहृत्य बाहुलकाणत्वमिति वदन्तो दशपादीवृत्तिकारास्तदनुसारिणः प्रसादवागादयश्च परास्ताः । ६४० वृङ् । वृङ् संभक्तौ, शीङ् स्वप्ने, आभ्यां यथाक्रमं रूपे स्वाङ्गे च वाच्येऽसुन्स्यात्तस्य पुडागमश्च । वपो रूपमिति । 'घनं छिन्नदेवां अभिवर्षसाऽभूत्' इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धमिदम् । 'क्षेपः

रूपस्वाङ्गयोः पुट् च । वर्षो रूपम् । शेषो गुह्यम् ॥ ६४१ । स्रुरीभ्यां तुट् च । स्रोतः । रेतः ॥ ६४२ । पातेर्बल जुट् च । पाजः, पाजसी ॥ ६४३ । उदके थट् च । पाथः ॥ ६४४ । अन्ने च । पाथो भक्तम् ॥ ६४५ । अदेर्नुम् धौ च । अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन् नुमागमो धादेशश्च । अन्धोऽन्नम् ॥ ६४६ । स्कन्देश्च स्वाङ्गे । स्कन्दः, स्कन्दसी ॥ ६४७ । आपः कर्माख्यायाम् । कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा । अप्नः अपः । बाहुलकात् आपः आपसी ॥ ६४८ । रूपे जुट् च । अब्जो रूपम् ॥ ६४९ । उदके नुमभौ च । अम्भः ॥ ६५० । नहे-दिवि भश्च । नभः ॥ ६५१ । इण आग अपराधे च । आगः पापापराधयोः ॥ ६५२ । अमेर्हुवच । अंहः ॥ ६५३ । रमेश्च । रंहः ॥ ६५४ । देशे ह च । रमन्तेऽस्मिन् रहः ॥ ६५५ । अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च । एभ्योऽसुन् कवर्गश्चान्तादेशः । 'अङ्कश्चिह्नशरीरयोः' । 'अङ्गः पक्षी । यगोः समाधिः । भर्गस्तेजः ॥ ६५६

स्याद्वृषणं पेलम् इति सुभूतिचन्द्रः । अकारान्तोऽप्ययम्, 'शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः' इति वार्तिके शेष इति निर्देशात्, 'यस्यामुशन्तः प्रहराम् शेषम्' इति वैदिकप्रयोगाच्च । शेषः शेषौ च शेषश्च शेषं प्राक्तं च शेषसि इति द्विरूपकोशः ॥ ६४१ स्रुरीभ्याम् । स्रु गतौ, रीड् क्षवणे, आभ्यामसुन् स्यात् तस्य तुट् च । स्रोतो-ऽम्बुवेगेन्द्रिययोः इति विश्वः । 'रेतः शुक्रे पारदे च' इति मेदिनी ॥ ६४२ पातेः । पा रक्षणे, अस्माद्वले वाच्येऽसुन् जुडागमश्च वर्गतृतीयादिः । 'युट् च' इत्यन्तस्थादिपाठस्तूज्ज्वलदत्तस्य प्रामादिकः । 'पृथुपाजा अमर्त्यः' इत्यादिमन्त्रतद्भाष्यविरोधात् ॥ ६४३ उदके । पातेरुदके वाच्येऽसुन्स्यात्तस्य थुडागमश्च । कबन्ध-मुदकं पाथः 'इत्यमरः ॥ ६४५ अदेः । अद भक्षणे । 'भिससा स्त्री भक्तपन्धोऽन्नम्' इत्यमरः । 'द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा' इति भारविः ॥ ६४६ स्कन्देः । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । अस्यात्स्वाङ्गे वाच्येऽसुन् धश्चान्ता-देशः ॥ ६४७ आपः । आप्ल व्याप्ती । अस्मात्कर्माख्यायामसुन् ह्रस्वश्च धातोः । प्रत्ययस्य नुडागमस्तु वा स्यात् । 'अपन्नस्वतीमस्विना' अपांसि यस्मिन्नधि संदधुः ॥—बाहुलकात् । इत्युपलक्षणम्, ह्रस्वनुटौ वा स्त इत्यपि व्याख्यानात् इत्यपि बोध्यम् । तथा च 'ब्रुवते कतमेऽपि नपुंसकमापः' इति वाशमुदाहृत्य 'सर्वमापो-मयं जगत्' इति प्रयोगो दुर्घटवृत्तौ समर्थितः ॥ ६४८ रूपे । रूपे वाच्ये आप्नोतेरसुन् ह्रस्वत्वं च धातोः, प्रत्ययस्य जुडागमश्च स्यात् । अब्ज इति । 'भलां जश् झशि' इति पकारस्य बकारः ॥ ६४९ उदके । उदके वाच्ये आप्नोतेरसुन् ह्रस्वत्वं च नुमागमो भश्चान्तादेशः ॥ ६५० नहेः । णह बन्धने, अस्माद्गमने वाच्ये-ऽसुन् भश्चान्तादेशः स्यात् । 'नभो व्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतद्ग्रहे । घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृन्' इति विश्वः । नभः क्लीवं व्योम्नि पुमान्धने । घ्राणाश्रावणवर्षासु विसतन्तो पतद्ग्रहे' इति मेदिनी । 'नभः खं श्रावणो नभाः' इत्यमरः । 'नभं तु नभसा सार्धम्' इति द्विरूपकोशादकारान्तोऽपि ॥ ६५१ इणः । इणोऽसुन् स्यादपराधे वाच्ये धातोरोगादेशश्च । विश्वोक्तिमाह—आग इति ॥ ६५२ अमेः । अम गत्यादौ । अस्मादसुन् हुगागमश्च धातोः स्यात् । अमन्ति गच्छन्त्यनेनाथस्तादित्यहो दुरितम् ॥ ६५३ रमेश्च । रमेरसुन् स्यात् हुगागमश्च धातोः । रंहो वेगः । अहिरहिभ्यामसुना सिद्धे अधिरधिभ्यामसुनि अङ्गो रङ्ग इति मा भूदिति सूत्रद्वयमिति गोवर्धनः । तथा च 'स्यान्मध्योष्मचतुर्थत्वमंहसो रंहसोस्तथा' इति द्विरूपकोशः । एवं च दत्तार्थाः सिद्धसङ्घैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमङ्घोविघातम्' इति, 'रङ्गः सङ्घः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य स्तोति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः । सोऽवतात्स्यन्दनो वः' इत्यत्र अङ्घो रङ्ग इति घकारपाठोऽनुप्रासरसिकानां प्रामादिक इति वदन्ति ॥ ६५४ देशे । देशे वाच्ये रमेरसुन् हकारश्चान्तादेशः स्यात् । 'रहस्तत्त्वे रते गुह्ये' इति मेदिनी ॥ ६५५ अञ्चि । अञ्चु गतिपूजनयोः, अञ्जू व्यक्तिभक्षणकान्तिगतिषु, युजिर् योगे, युज समाधौ, भृजी भर्जने । अङ्कः, अङ्कमी, अङ्कांसि । अङ्गः, अङ्गमी, अङ्गांसि । योगः, योगसी, योगांसि । भर्गस्तेज इति । 'हरः स्मरहरः भर्गः' इत्यस्य तु भर्गशब्दो घञन्तः पुंलिङ्ग इति बोध्यः । उच समवाये, अस्मादसुनि बाहुलकात्कुत्वम् । न्यङ्क्वादित्वाद्वा । 'ओक आश्रयमात्रेऽपि मन्दिरेऽपि नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ ६५६ भूरञ्जि । भू सत्तायाम्, रञ्ज रागे, आभ्या-मसुन्कित्स्यात् । भुवः अन्तरीक्षम् षष्ठ्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमिदम् । रजो रेणुः । रजः क्लीवं गुणान्तरे ।

भूरज्जिभ्यां कित् । भुवः । रजः ॥ ६५७ । वसेणित् । वासो वस्त्रम् ॥ ६५८ । चन्देरादेश्च छः । छन्दः ॥ ६५९ । पचिभ्यां सुट् च । 'पक्षसी तु स्मृती पक्षी' । वक्षो हृदयम् ॥ ६६० । वहिहाधाज्भ्यश्छन्दसि । वक्षा अनङ्वान्, हासाश्चन्द्रः, धासाः पर्वत इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते न तु सुट् । तेन वहे-
रूपधावृद्धिः । इतरयोः आतो युक् २७६१ इति युक् । 'शोणा धृष्ण नृवाहसा' । 'श्रोता हव गृणतः स्तोमवाहाः
'विश्वो विहायाः । वाजम्भरो विहायाः । देवो न यः पृथिवीं विश्वधायाः । आधारयत् पृथिवीं विश्वधायसम्
धर्णसि भूरिधायसम् । इत्यादि । ६६१ । इण आसिः । अयाः वल्लिः । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥ ६६२ ।
मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम् । उपसर्गविशिष्टो धातुमिथुनं तन्नामुनोऽपवादोऽसिः स्वरार्थः । यस्य धातोर्यत्कार्यं
अमुप्रत्यये उक्तं, तदत्रापि भवतीत्यर्थः । अशेदेवन् युट् चेत्यादि । सुयशाः ॥ ६६३ । नञि हन एह च ।
अनेहाः, अनेहमौ । ६६४ । विधाजो वेध च । विदधातीति वेधाः ॥ ६६५ । नुवी धुट् च । नोधाः ऋषिः
६६६ । गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । असिः स्यात् । सुतपाः । जातवेदाः । 'गतिकारकोप-
पदात् कृत्' ३८७० इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषष्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम् ॥ ६६७ । चन्द्रे
मो डित् । चन्द्रोपपदान्माडोऽमिः म्यात्स च डित् । चन्द्रमाः ॥ ६६८ । वयसि धाजः । वयोधास्तरुणः ।
५६९ । पयसि च । पयोधाः समुद्रो मेघश्च ॥ ६७० । पुरसि च । पुरधाः ॥ ६७१ । पुरुरवाः । पुरुशब्दस्य
दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते ॥ ६७२ । चक्षेर्बहुलं शिञ्च । नृचक्षाः ॥ ६७३ । उषः कित् । उषः ॥ ६७४ ।

आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि दृश्यते' इति मेदिनी । घञर्थे कप्रत्यये तु अकारान्तोऽप्ययम् । 'रजोऽयं
रजसा मार्धं स्त्रीषुष्णगुणधूलिषु' इत्यजयकोशः ॥ ६५७ वसेः । वस निवासे, अस्मादमुन् स्यात्स च णित् ।
णित्वावृद्धिः ॥ ६५८ चन्देः । चदि आह्लादने, अस्मादमुन् आदेः छकावश्च । छन्दः पद्यप्रभेदेऽपि स्वैरा-
चाराभिलाषयः' इति मेदिनी । अकारान्तोऽप्ययम् । अभिप्रायवशौ छन्दो इत्यमरद्विरूपकोशौ ॥ ६५९ पचि
डुपचष् पाके, वच परिभाषणे, आभ्याममुन् स्यात्तस्य सुडागमश्च । चस्य कुत्वे सस्य षत्वम् । पक्षः,
पक्षसी, पक्षाणि । 'यथा शानायै पक्षसी इति श्रुतिः । 'पूर्वोत्तरे द्वे पक्षसी' इति च श्रुतिः । 'पूर्वोत्तरे द्वे
पक्षसी' इति अनीकाधिकरणे शाबरभाष्यम् । माधवस्तु 'पक्ष परिग्रहे' इत्यस्मादमुन् इत्याह ॥ ६६० वहि ।
वह प्रापणे, ओहाक् त्यागे, डुधाञ् धारणादौ, एभ्योऽमुन् स्यात् । अत्र पूर्वसूत्रात्सुटमनुवर्तयतामुज्ज्वल-
दत्तादीनां मतेनोदाहरणमाह—वक्षाः, हासाः धासाः इति । प्राञ्च इति । सकलवृत्तिवृत्तः प्रसादकारादय-
श्चेत्यर्थः । ए च वायुक्तम् । उक्तोदाहरणानि हि न तावत्लोके दृश्यन्ते न वा सम्भवन्ति, सूत्रेऽस्मिन् छन्दसी-
त्युक्तत्वात् । वेदे तु विपरीतान्येवोदाहरणानि दृश्यन्त इत्याह—वस्तुनित्विति । वेदभाष्यकारादयश्चेहानु-
कूला इत्यवधेयम् । ६६१ इणः । इण् गतौ, अस्मादसिः स्यात् ॥ ६६२ मिथुने ॥ सुयशा इति । 'अशेदेवने
युट् च' इत्यादि पूर्ववत् । सुयशाः, सुस्रोता इत्याद्युदाहार्यम् ॥ ६६३ नञि । हन्तर्नञ्युपदेशिः स्यात्
धातोरेहादेशश्च । 'ऋदुशस्पुरुदस' इत्यादिना सावनाड् । ६६४ विधाजः । डुधाञ् धारणादौ, विपूर्वा-
दस्मादमिः स्याद्वेधादेशश्च सोपसर्गधातोः । वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनी' इति मेदिनी ॥ ६६५
नुवः । णु स्मृती, अस्मादमिः स्यात्तस्य सुडागमश्च ॥—नोधा इति । 'सद्यो भूव द्वीर्याय नोधाः' इति मन्त्रे
'नोधा ऋषिर्भवति' इति निरुक्तम् । नवं दधातीति तु नैरुक्तं व्युत्पत्त्यन्तरं बाध्यम् ॥ ६६६ गति । गतौ
कारके चोपपदेशिः स्यात् । ता संनापे, विद ज्ञाने, विदल लाभे ॥ ६६७ चन्द्रे । चन्द्रं रजतममृतं च ।
तदिव मीयतेऽपि चन्द्रमा इति हर्दत्तः । 'म च डित्' इति डित्वाट्टिलोपे चन्द्रमसौ चन्द्रमस इत्यादि
सिध्यति ॥ ६६८ वयसि । डुधाञ् धारण, अस्माद्वयस्युपपदेशिः स्यात्स च डित् ॥ ६६९ पयोधा इति ।
पयः शब्द उपपदे डुधाञ् पूर्ववत् ॥ ६७० पुरसि च । पुरः शब्द उपपदे पूर्ववत् । 'पुरोधास्तु पुरोहितः
इत्यमरः ॥ ६७१ रौतेरिति । रु शब्दे । 'पुरुरवा बुधसुतो राजर्षिश्च पुरुरवाः' इत्यमरः ॥ ६७२ चक्षेः ।
चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि, अस्मादसिः स्यात्स च बहुलं शिञ् । शित्वात्सावंधातुसंज्ञायां ख्याञ् न । नृचक्षाः
राक्षसः । शित्वाभावपक्षे तु ख्याञ्चादेशः । प्रख्याः प्रजापतिः ॥ ६७३ उषः । उष दाहे, अस्मादसिः स्यात्स

दमेरुनसिः । सप्तार्चिर्दमुनाः ॥ ६७५ । अङ्गतेरप्तिरिडगमश्च । अङ्गिराः ॥ ६७६ । सत्तेरप्यूर्वादसिः । अप्सराः । प्रायेणायं भूमिन्, अप्सरसः ॥ ६७७ । विदिभुजिभ्यां विश्वे । विश्ववेदाः । विश्वभोजाः ॥ ६७८ । वशेः कनसिः । संप्रसारणम् । उशना ॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥

अथ पञ्चमः पादः

६७९ । अदि भुवो डुतच् । अद्भुतम् ॥ ६८० । गुधेरुमः । गोधूमः ॥ ६८१ । मसेरुन । मसूरः । प्रथमे पादे 'असेरुन' मसेश्च (४२) इत्यत्र व्याख्यातः ॥ ६८२ । स्थः किच्च । स्थूरो मनुष्यः ॥ ६८३ । पातेरतिः पातिः स्वामी । संपातिः पक्षिराजः ॥ ६८४ । वातेनित् । 'वातिरादित्यसोमयोः' ॥ ६८५ । अर्तेश्च । अरतिरुद्वेगः ॥ ६८६ । तृहेः कनो हलोपश्च । तृणम् ॥ ६८७ । वृज्जुलुटितनिताडिभ्य उलच् तण्डश्च । त्रियन्ते लुठयन्ते तन्यन्ते ताडयन्ते इति वा तण्डुलाः ॥ ६८८ । दंसेष्टटनौ न आ च । दासः सेवकशूद्रयोः ॥ ६८९ । दंशेश्च । दाशो धीवरः ॥ ६९० । उदि चेडेंसिः । स्वरादिपाठादव्ययत्वं ॥ उच्चैः ॥ ६९१ । नौ दीर्घश्च । नीकैः ॥ ६९२ । सौ रमेः सौ दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः । रमेः सुपूर्वाद्दमे वाच्ये क्तः स्यात् । कित्वादननुासिव-लोपः । सूरत उपशान्तो दयालुश्च ॥ ६९३ । पूजो यण् णुक् ह्रस्वश्च । यत्प्रत्ययः । पुण्यम् ॥ ६९४ । स्रंसे शिः कुट् किच्च । स्रंमते शिरादेशो यत्प्रत्ययः कित्, तस्य कुडागमश्च । शिवयम् ॥ ६९५ । अर्तेः वयुरुच्च

कित् । उषः प्रभातम् । दशपाद्यां तु वसः किदिति पाठः वसति सूर्येण सहेति उषाः देवताविशेषः । 'अपो भि' इति सूत्रे उषसश्चेष्टते' इति वार्तिकस्य समुषद्भिर्गित्युदाहरणं विवृण्वद्भिर्हरदत्तादिभिरयं पाठः पुरस्कृतः ॥ ६७४ दमेः । दमु उपशमे । 'सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रः' इत्यमरः । पक्षे 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । 'जुष्टो दमूनाः' दमूनसं गृहपतिं वरेण्यम् । दशपाद्यां तु दमेरुनसिः इति सूत्र एव दीर्घः पठ्यते, तन्मते बाहुलकाद्स्वो बोध्यः । ६७५ अङ्गिराः । अगिर्गत्यर्थः । अङ्गिरा ऋषिभेदः ॥ ६७६ सत्तेः । सृ गतौ ॥—प्रायेणेति । स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि इति शब्दार्णवः ॥ 'अप्सरसराः प्रोक्ता सुमनाः सुमनस्सु च इति द्विरूपकोशः । एकाप्सरः प्राथितयोर्विवादः इति रघुः ॥ ६७७ विदि । विद ज्ञाने, भुज पालनाभ्यवहारयोः आभ्यां विश्वशब्दे उपपदेऽसिः स्यात् ॥ शब्दस्वरूपपरत्वात् 'विश्वे' इत्यत्र स्मिन्नादेशो न कृतः । उदाहरणे 'विश्वं वेत्ति भुङ्क्ते' इति विग्रहः । यत्तु 'तत्पुरुषे कृति' इति सप्तम्या अलुक् विश्ववेदाः अग्निः, विश्वेभोजाः इन्द्रः । इत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तं । तन्न । तथा सति स्मिन्नादेशस्य दुर्वारत्वापत्तेः । 'सुमलीको भवतु विश्ववेदाः' 'पूषाभगः प्रभृते विश्वभोजाः' इत्यादिमन्त्रेषु सुपो लुक् एव दर्शनात्, वृत्त्यन्तरे तथैवोदाहरणाच्च ॥ ६७८ वशेः । वश कान्ती । 'उशना भार्गवः व विः इत्यमरः । इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ६७९ अदि भुवो । अत् इत्यव्ययं आकस्मिकार्थे तस्मिन्नुपपदे भूधातोर्दुर्लभत्वात् । डित्वाट्टिलोपः । अद्भुत-माश्चर्यम् ॥ ६८० गुधेः । गुध परिवेष्टने, गुध्यते पक्विवेष्ट्यते । प्राणिभिरिति । 'गोधूमो नागः ङ्गे स्यादो-षधीव्रीहिभेदयोः' इति मेदिनी ॥ ६८१ मसेः । मसी परिणामे ॥ ५८२ स्थः । ष्टा गतिनिवृत्तौ अस्मादूरन् । कित्वादालोपः । स्थूरो मनुष्य इति । स्थूरस्य रायो बृहतो ईशे' इति मन्त्रे तु योगपुरस्कारात् स्थिरस्येत्यर्थः इति व्याख्यातम् ॥ ६८३ पातेः । पा रक्षणे ॥ ६८४ वातेः । वा गतिगन्धनयोः । रभसकोशस्थमाह—वातिरिति । ६८५ अर्तेः । ऋ गतौ, अस्मादतिः स्यात्स च नित् ॥ ६८६ तृहेः । तृह हिंसायाम्, कनस्य कित्वाद्गुणाभावः ॥ ६८७ वृज् । वृज् वरणे, लुट् विलोडने, तनु विस्तारे, तड आघाते चुरादिः । एस्य उलच् स्यात् तण्डादेशश्च धातोः । यद्यपि 'सानसिधर्णसि' इति सूत्रे तण्डुलशब्दो निपातितस्तथापि प्रत्यय-स्वरेण मध्योदात्तः सः, अयं तु चित्स्वरेणान्तोदात्त इति विवेकः ॥ ६८८ दंसेः । दसि दर्शनदर्शनयोः अस्मा-ट्टटनौ स्याता नकारस्याकारादेशः । टनो नकार आद्युदात्तार्थः । 'दासः शूद्रे दानपात्रे भृत्यधीवरयोरपि' इति विश्वः ॥ ६८९ दंशेः । दंश दंशने, अस्मादपि टटनौ स्तो नकारस्य चात्वं स्यात् । 'कैवर्ते दाशधीवरी' इत्यमरः । ६९० उदि । चित्र चयने । डेंसो डित्वाट्टिलोपः ॥ ६९१ सौरमेः । रमु क्रीडायाम् ॥ ६९३ पूजः पूज् पवने । 'पुण्यं मनोज्ञेऽभिहितं तथा सुकृतधर्मयो' इति विश्वः ॥ ६९४ स्रंसेः । स्रं सु अधःपतने, कित्त्वं

उरणो मेषः ॥ ६६६ । हिंसेरीरन्नीरचौ । हिंसीरो व्याघ्रदृष्टयोः ॥ ६६७ । उदि दृणातेरजलौ पर्वपदान्य-
लोपश्च । उदरम् ॥ ६६८ । डित् खनेर्मुट् स चोदात्तः । अच् अल् च डित्स्याद्धातोर्मुट्, स चोदात्तः ।
मुखम् ॥ ६६९ । अमेः सन् । अंसः ॥ ७०० । मुहेः खो मूर्च । मूर्खः ॥ ७०१ । नहेर्हलोपश्च । नखः ।
७०२ । शीडो ह्रस्वश्च । शिखा ॥ ७०३ । माङ् ऊखो मय् च । मयूखः ॥ ७०४ । कलिगलिभ्यां फगस्योच्च
कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च । गुल्फः पादग्रन्थिः ॥ ७०५ । स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च । श्वण्शुनौ प्रत्ययौ 'पृ'
इत्यादेशः । पार्श्वम् । पार्श्वोऽस्त्री कक्षयोरधः । पशुं रायुधम् ॥ ७०६ । श्मनि श्रयतेर्ङ् न् । श्मन्शब्दो
मुखवाची । मुखमाश्रयत इति श्मश्रु ॥ ७०७ । अश्र्वादयः च । अश्रु नयनजलम् ॥ ७०८ । जनेष्टन् लोपश्च
जटा ॥ ७०९ । अच् तस्य जङ्घ च । तस्य जनेर्जङ्घादेशः स्यादच्च । जङ्घा ॥ ७१० । हन्तेः शरीरावयवे
द्वे च । जघनम् । 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः' ॥ ७११ । विलशेरन् लो लोपश्च ।
लकारस्य लोपः । वेशः ॥ ७१२ । फलेरितजादेश्च पः । पलितम् ॥ ७१३ । कृजादिभ्यः संज्ञायां वुन् ।
करवः, करका । कटकः । नरकम्, नरकः । 'नरको नीरकोऽपि च' इति द्विरुक्तोक्तः । सरकं रगनम् ।

तु गुणाभावार्थम् ॥ ६६५ अर्तेः । ऋ गतौ अस्मात्कुप्रत्ययः स्याद्धातोस्तत्त्वं च । रपरत्म् । युवोरनाको ।
'मेढोरभ्रोरणोर्णयुमेषधृष्णय एङके' इत्यमरः ॥ ३६३ हिंसेः । हिंसि हिंसायाम् ॥ ३६७ उदि । दृ विदारणे
३६८ डित्खनेः । खनुः अवदारणे, अस्मादजलौ स्तः । 'मुखं निःसरणे वक्रे प्रारम्भोपाययोरपि । सन्ध्यन्तरे
नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ ३६९ अमेः । अग गतौ, 'स्कन्धो भुजशिरोऽसोऽस्त्री'
इत्यमरः । 'अंसः स्कन्धे विभागे च' इति दन्त्यान्ते विश्वः ॥ ७०० मुहेः । मुह वैचित्ये, अस्मात्कुप्रत्ययो
धातोर्मुंरादेशश्च । मुह्यतीति मूर्खः । 'अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैद्येवात्तशाः' इत्यमरः ॥ ७०१ नहेः । नह
बन्धने । अस्मात्खः । 'नखः कररुहे पण्डे गन्धद्रव्ये नखं नखी' इति विश्वः । 'नखी स्त्रीवलीवयोः शुक्तौ नखरे
पुंनपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ ७०२ शीडः । शीड् स्वप्ने, अस्मात्खः । स्याद्धातुं ह्रस्वश्च । ह्रस्वविधानः
सामर्थ्याद्गुणाभावः । शिखा शाखा बहिर्चूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि
'च' इति मेदिनी ॥ ७०६ माङ् । माङ् माने । 'मयूखस्त्वट्करज्वालासु' इत्यमरः ॥ ७०४ कलि । कुल
शब्दसंख्यानयोः, गल अदने, आभ्यां फक् स्यात् धातोरका स्योत्त्वं च ॥ गुल्फ इति । तदग्रन्थी घाटके
गुल्फौ इत्यमरः । तयोः पादयोर्ग्रन्थी इत्यर्थः ॥ ७०५ स्पृशेः । स्पृश संस्पर्शे, 'पार्श्वं वक्षाधरे चक्रपांते
पशुं गरोऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ ७०६ श्मनि । श्मिन् सेवायाम्, अस्मात् श्मन्युपपदे दुःस्यात् डित्वा-
टिलोपः । तद्रूढौ श्मश्रु पुंमुखे इत्यमरः । पुरुषस्य मुखे तेषां रोम्णां वृद्धौ श्मश्रुशब्दो वर्तते इत्यर्थः । ७०७
अश्र्वादयः । अश्रु व्याप्तौ, अस्मात् श्रन् प्रत्ययो नञ्पूर्वात् श्रयतेर्ङ् न् वा । यत्तज्जलदत्तेनोक्तम् अश्नोतेर्ङ् न्
रुट् चेति । तदयुक्तम्, डित्वादिलोपे सति धातोरश्रवणप्रसङ्गात् । न च टिलोपाभावो निपात्यत इति
वाच्यम् । तथा सति डित्वात्प्रेक्षणस्य निष्फलत्वापत्तेरिति दिक् ॥ ७०८ जनेः । जनी प्रादुर्भावे, अस्मा-
दृन्प्रत्ययः स्याद्धातोरन्त्यलोपश्च । 'जटा लग्नकचे मूले मांसां प्लक्षे पुनर्जटी' इति मेदिनी ॥ ७०९ जङ्घेति
जनेरच्प्रत्यये सति अजाद्यतः इति टाप् ॥ ७१० हन्तेः । देहावयवे वाच्ये हन्तेरच्प्रत्ययः स्यात्, द्वित्व च
धातोः । आभ्यासकार्यम्, 'अभ्यासच्च' इति कुत्वम् । अमरोक्तिमाह पश्चान्नितम्ब इति । जघनं च स्त्रियाः
श्रोणिपुरोभागे कटावपि इति मेदिनी ॥ ७११ विलशेः । विलशू विवधने, अस्मादन्यात् । वेशः स्यात्पुंसि
वरुणे ह्रीवरे कुण्डलेऽपि च' इति मेदिनी ॥ ७१२ फलेः । फल निष्पत्तौ । 'पलितं जरसां शौक्ल्यम्' इत्यमरः
'पलितं शैलजे तापे केशपाशे च कर्दमे' इति मेदिनी ॥ ७१३ कृजादिभ्यः । कृञ् करणे, करकः कमण्डलुः
'करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमोऽपि च । द्वयोर्मेषोपले न स्त्री करके च कमण्डलो' इति मेदिनी । करका
वृष्टिपाषाणः । कटे वर्षावरणयोः, 'कटको वलये सानौ' । 'ववुन् णित्पिसंज्ञयोः' इति ववुनाऽप्यग्रं सिद्धस्तथा
च गुणभाज इहैव वुनि उदाहार्याः, गुणनिषेधभाजस्तु ववुनि । उदासीनास्तु यत्र कुत्रचिदिति भावः । नृ-
त्ये । 'स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । 'नरकं पुंसि निरये देवारातिप्रभेदयोः'

कोरकः, कोरकं च ॥ ७१४ । चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च । कीचको वंशभेदः ॥ ७१५ । पचिमच्योरिचो-
पध्याः । पेचकः । मेचकः ॥ ७१६ । जनेररष्ट्र च । जठरम् ॥ ७१७ । वचिमनिभ्यां चिचच । वठरो मूर्खः
'मठरो मुनिशौण्डयोः । बिदादित्वान्माठरः । गर्गादित्वान्माठर्यः ॥ ७१८ । ऊर्जि हृणातेरलचौ पूर्वपदान्त-
लोपश्च । 'ऊर्दरः शूररक्षसोः' ॥ ७१९ । कृदरादयश्च । कृदरः । कुसूलः । मृदरं विलसत् । सृदरः सर्पः ।
७२० । हन्तेर्युञ्जन्तयोर्घत्वतत्वे । घातनो मारकः ॥ ७२१ । क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च । क्रान्तुः
पक्षी । गातुः पथिकः । क्षान्तुर्मशकः ॥ ७२२ । हर्यतेः कन्यन् हिरच् । कन्यन् प्रत्ययः । हिरण्यम् ॥ ७२३
कृजः पासः । कासिः । विल्वादित्वात्कार्पासं वल्गम् ॥ ७२४ । जनेस्तु रश्च । जर्तुर्हस्ती योनिश्च ॥ ७२५ ।
ऊर्णोतेडः । ऊर्णा ॥ ७२६ । दधातेर्यत् नुट् च । धान्यम् ॥ ७२७ । जीर्यतेः क्तिन् रश्च वः । जिब्रिः
स्यात्कलपक्षिणोः । बाहुलकात् हलि च ३५४ इति दीर्घो न ॥ ७२८ । मव्यतेर्यलोपो मश्चापतुट् चालः ।
मव्यतेरालप्रत्ययः स्यात्तस्वापतुडागमो धातोर्यलोपो मकारश्चान्तादेशः । ममापतालो विषये ॥ ७२९ । ऋजेः
कीकन् । ऋजीक इन्द्रा धूमश्च ॥ ७३० । तनोतेडः सन्वच्च । तितउः पुंसि वलीवे च ॥ ७३१ । अर्भक-
पृथुकपाका वयसि । 'ऋधु वृधौ' अतो वुन्, भकारश्चान्तादेशः । प्रथेः क्रुकन्संप्रसारणं च । पिबतेः कन् ॥

इति मेदिनी । उदयनाचार्यास्तु 'न च नरकाण्येव सन्ति' इति वलीवं प्रयुज्जते तन्निर्मूलमित्याहुः । सृ गतौ
'सरकोऽस्त्री शीघुपात्र शीघुपानेक्षुशीघुनोः' इति मेदिनी । कुर शब्दे । 'कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यात्क-
व्कालमृणालयोः' इति मेदिनी । 'विचकार कोरकानि इति माघः । कोरकः पुमान् इत्यमरोक्तिस्तु नादत्त-
व्येत्याहुः । अपवरवादयोऽपि इहैव बोध्याः ॥ ७१४ चीकयतेः । चीक आमन्त्रणे चुरादिः । अस्याद्यन्त-
विपर्ययः । पचिमच्योरित्वं चानुपदं वक्ष्यमाणं बाहुलकवल्लभ्यं बोध्यम् । कीचको दैत्यमिद्वताहतसस्वन-
वंशयोः' इति मेदिनी । डुपचष् पाके । 'उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः' इत्यमरः । 'पेचको गज-
लाङ्गूलमूलोपान्ते च कौशिके' इति मेदिनी ॥ ७१५ मचि मुचि कल्कने । 'मेचकस्तु मयूरस्य चन्द्रके
श्यामले पुमान् । तद्युक्ते वाच्यवत्कलीवं स्रोतोऽञ्जानान्धवारयोः' इति मेदिनी ॥ ७१६ जनेः । जन जनने,
जनी प्रादुर्भावे वा । 'जठरः कठिनेऽपि स्यात्' इत्यमरः । 'जठरो न स्त्रियां कुक्षौ वृद्धकर्कटयोस्त्रिषु' इति
मेदिनी ॥ ७१७ वचि । वच परिभाषणे, मन ज्ञाने, आभामरप्रत्ययः स्यात्स च चित् रश्चान्तादेशः ।
'वठरः कुक्कुटे वण्टे सरठे च' इति मेदिनी ॥ ७१८ ऊर्जि । हृ विदारणे, अस्मादूर्ज्युपपदे अलचौ प्रत्ययौ
स्तः ॥ ७१९ कृदरादयश्च । कृ मृ सृ एतदव्ययपूर्वं कृहणाति प्रकृतिका लजन्ता निपात्यन्ते ॥ ७२० हन्तेः ।
हन हिंसागत्योः ॥ ७२१ क्रमि । क्रमु पादविक्षेपे, गम्लु गतौ, क्षमूष् सहने, एभ्यस्तुन्स्यादिषां वृद्धिश्च ॥
७२२ हर्यतेः । हर्य गतिकान्त्योः । हिरण्यं रेतसि द्रव्ये शातकुम्भवराटयोः । अक्षये मानभेदे स्यादकुप्ये च
नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ ७२३ कृजः । डुकृञ् करणे ॥ ७२४ जनेः । तु इत्यविभक्तम् । जनेस्तुप्रत्ययौ
रेफश्चान्तादेशः स्यात् ॥ ७२५ ऊर्णोतेः । ऊर्णुञ् आच्छादने, अस्मात् डः स्यात् । डित्वाट्टिलोपः, टाप्,
'ऊर्णा मेषादिलोमिन् स्यादावर्त्तं चान्तरा भ्रुवौ' इत्यमरः । भ्रुवोर्मध्ये य आवर्त्तस्तत्रेत्यर्थः । 'अन्तरान्तरेण'
इति द्वितीया ॥ ७२६ दधातेः । डुधाञ् धारणादौ, अस्माद्यत् प्रत्ययः स्यात्तरय नुडागमश्च । धान्य व्रीहिषु
धान्यके इति मेदिनी ॥ ७२७ जीर्यतेः । जृ वयोहानौ अस्मात् क्तिन्स्यात् । ऋत इद्ध तोः' । रपरत्वम् ।
रेफस्य वकारादेशः ॥ ७२८ मव्यतेः । मव्य बन्धने ॥ अन्त्यस्येति । वकारत्येत्यर्थः ॥ ७२९ ऋजेः । ऋजी
गतौ ॥ ७३० तनोतेः । तनु विस्तारे, अस्मात् डडः प्रत्ययस्तस्य सन्वद्धावात् द्वित्वमभ्यासस्येत्वं च ।
डित्वाट्टिलोपः । पृथगुच्चारणसामर्थ्याद्गुणौ न । तितउः चालनी । 'सक्तुमव तितउना पुनः ता यत्र धीरा
मनसा वाचमव्रत' । 'तितउः परिपवनं भवति' इति प्रस्पशायां भाष्यम् । 'चालनी तितउः पुमान्' इत्यमरः
चालनं तितउन्युक्तम्' इति कोशान्तरम् । स्याद्वास्तु हिङ्गु तितउ' इति पुनः पुनर्वगं त्रिषाण्डशेषः । ७३१
अर्भक । एते निपात्यन्ते । निपातनप्रकारमेवाह ऋधु वृद्धावित्यादि ॥ प्रथेरिति । प्रथ प्रख्याने, पा पाने
पिबति सनादिकमिति पाकः । 'पातः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । 'अर्भकः कथितो

७३२ । अवद्यावमाधमावरेफाः कुत्सिते । वदेर्नत्रि यत्, अवद्यम् । अवतेरमः, वस्यपक्षे घः, अवमः—अधमः अर्तेर्वन्, अर्वा । रिफतेस्नौदादिकात् अः, रेफः ॥ ७३३ । लीरीडोर्हस्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः । तर्गो प्रत्ययो क्रमान् स्तो धातोर्हस्वः प्रत्ययस्य पुट् । लिप्तं श्लिष्टम् । रिप्तं कुत्सितम् ॥ ७३४ । किलशे-
रिच्चोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च । किलशेः कन् स्यात् उपधाया ईत्वं लस्य लोपो नागमश्च ।
कीनाशो यमः । कित्त्वफलं चिन्त्यम् ॥ ७३५ । अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च । चकागदुपधाया ईत्वं ॥
ईश्वर ॥ ७३६ । चतेहरन् । चत्वारः ॥ ७३७ । प्राततेरन् । प्रातः ॥ ७३८ । अमेस्तुट् च । अन्तर्मध्यम्
७३९ । दहेर्गो लोपो दश्च नः । गप्रत्ययो धातोर्न्तस्य लोपो दकारस्य नवारः । नगः ॥ ७४० । सिचेः
संज्ञायां हनुमौ कश्च । सिञ्चतेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम् च ग्यात् । सिंहः ॥ ७४१ । व्याडि घ्रातेश्च
जातो । कप्रत्ययः स्यात् । व्याघ्रः ॥ ७४२ । हन्तेरच् घुर च । घोवम् ॥ ७४३ । क्षमेरुपधालोपश्च ।
चादच् । क्षमा ॥ ७४४ । तरतेडिः । त्रयः त्रीन् ॥ ७४५ । ग्रहेरनिः । ग्रहणिः । डीष्, ग्रहणी व्याधिभेदः ।
७४६ । प्रथेरमच् । प्रथमः ॥ ७४७ । चरेश्च । चरमः ॥ ७४८ । मङ्गे लच् । मङ्गलम् । इत्युणादिषु
पञ्चमः पादः ॥

बाले मूर्खेऽपि च कृशेऽपि च । पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत् । 'पाक परिणतौ शिशौ । वेशस्य
जरसा शीकृत्ये स्थात्यादौ पचनेऽपि च' इति मेदिनी ॥ ७३२ अवद्या । एते कुत्सिते निपात्यन्ते । वद
व्यक्तायां वाचि, अव रक्षणादौ, ऋ गतौ, रिफ कथनयुद्धनिन्दाहिमादानेषु । 'निकृष्टप्रतिवृष्टावरेफयाप्या-
वमाधमाः' इत्यमरः । 'कुपूयकुत्सितावद्यखेटगह्वर्णिकाः समाः' इति च । 'अधमः स्याद्गर्ह्य ऊनेऽपि' इति
मेदिनी । 'अर्वा नवङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः । रेफो रवर्णे पुंसि स्यात्कुत्सिते पुनरन्यवत्' इति च
मेदिनी ॥ ७३३ लीरीडोः । लीड् श्लेषणे, रीड् श्रवणे । क्रमादिति । श्लेषणे वाच्यं तप्रत्ययः कुत्सिते
वाच्ये रप्रत्यय इत्यर्थः । 'लिप्तं विषाक्ते भुक्ते च वाच्यवत्स्यात्तिलेपिते' इति विश्वः ॥ ७३४ किलशेः ।
किलशू विबाधने । नामागमश्च प्रत्ययस्येति शेषः । चिन्त्यमिति । ईत्वविधानसामर्थ्यादिव गुणाभावसिद्धेरिति
भावः । 'कीनाशः कर्षकः क्षुद्रोपांशुधूलिषु वाच्यवत् । यमे ना' इति मेदिनी ॥ ७३५ अश्नोतेः । अशू व्याप्तौ
अस्माद्वरट् स्यात् । आशूकर्म वरदानादिक्रिया यस्य तस्मिन्वाच्ये, शीघ्रदातरीत्यर्थः ॥ ईश्वर इति । स्त्रियां
तु टित्वान्डीष्, ईश्वरी । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्ता । ईशेर्वनिपि 'वनो र च' इति डीब्रयोस्तु धातुस्वरेणाद्यु-
दात्ता पुंयोगलक्षणे डीषि अन्तोदात्ताः । 'स्थेशभासपिसकसः' इति वरचि तदन्तादपि ईश्वरेति विवेकः ।
'ईश्वरो मन्मथे शम्भौ नाट्ये स्वामिति वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमयाम्' इति मेदिनी । ईश्वरा उमाया-
मिति छेदः । ईश्वरः शङ्करेऽधीशे—तत्तत्न्यामीश्वरीश्वरा' इति बोधालितः । 'विन्यस्तमङ्गलमहो'
षधिरीश्वरयाः' इति भारविः । दशपाद्यां तु सूत्रान्तरमपि 'हन्ते रन् घश्च' इति । हन् हिंस्यागत्योः,
अस्माद्वन्प्रत्ययः स्यात् घञ्चान्तादेशः । हन्यते गम्यतेऽतिथिभिरिति घरः गृहम् ॥ ७३६ चतेः । चते याचने,
अस्मादुरन्स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । प्रातर् ॥ ७३८ अमेः । अम गतिशब्द-
संगतिषु, अस्मादुरन्स्यात्तम्य तुडागमश्च । अन्तःशब्दोऽपि प्रातः शब्दवत् अव्ययम् ॥ ७३९ दहेः । दह
भस्मीकरणे । 'नगो महीरुहे शौले भास्करे पवनाशने' इति मेदिनी ॥ ७४० सिचेः । पिच क्षरणे ।
हकारादेश इति । धातोर्न्तस्येत्यर्थः । सिंहः कण्ठीरवे राशौ सत्तमे चोत्तरस्थितः । सिंही क्षुद्रबृहत्योः
स्याद्वागके राहुमातरि' इति विश्वः ॥ ७४१ व्याडि । घ्रा गन्धोपादाने, अस्माज्जातौ वाच्यायां कः स्यात् ।
कित्वादातो लोपः । व्याघ्रः स्यात्पुंसि शार्दूले रक्तेरण्डकरञ्जयः । श्रेष्ठे नरादुत्तरस्थः वष्टवायां च
योषिति' इति मेदिनी ॥ ७४२ हन्तेः । हन्तेरच् स्याद्धातोर्घुरादेशश्च । 'घोरं भीमे हरे' इति विश्वः ॥
७४३ क्षमेः । क्षमूष् मषने । 'क्षमावनिर्मेदिनी मही' इत्यमरः ॥ ७४४ तरतेः । तृ प्लवनतरणयोः, अस्मात्
डिः स्यात् । डित्वाट्टिलोपः ॥ ७४५ ग्रहेः । ग्रह उपादाने । डीषिति । कृदिकारात् इत्यनेन । 'ग्रसणी रुक्
प्रवाहिका' इत्यमरः ॥ ७४६ प्रथेः । प्रथ प्रख्याने । प्रथमस्तु भवेदादौ धानेऽपि च वाच्यवत्' इति मेदिनी ।

प्रथमचरम इति वैकल्पिकसर्वनामत्वात्पक्षे जसः शीभावः । प्रथमे, प्रथमाः ॥ ७४७ चरेश्च । चर गति-
भक्षणयोः, अस्मादमचस्यात् । चरमे चरणाः । योगविभागश्चित्त्यप्रयोजनः । प्रथिचरिभ्यामित्येव सुवचम् ।
७४८ मङ्गलैः । उखउखीत्यादिदण्डके गत्यर्थको मणिः पठ्यते । कल्याणं मङ्गलं शुभम् । मङ्गलो ग्रहभेदः ।
'मङ्गला सितदूर्वायामुमायां पुंसि भूमिजे । नपुंसकं तु कल्याणे सर्वार्थे रक्षणेऽपि च' इति मेदिनी । भावे
ष्यत्रि माङ्गल्यम्, 'तत्र माधुः' इति यत् । 'मङ्गल्यः स्यात्त्रायमाणाश्चतुर्वित्त्वमसूरके । स्त्रियां शम्भ्यामधः
पुण्यां मिसि युक्लवचासु च । रोचनायामधो दधित वलीवं शिवकरे त्रिषु' इति मेदिनी ॥ इत्युणादिषु
पञ्चमः पादः ॥

उणादिप्रत्ययाः सन्ति पादोत्तरशतत्रयम् (३२५) । तेषां विवेचनं त्वन्न ज्ञानेन्द्रस्वामिभिः कृतम् ॥

प्राचा तु कतिपयानामेवोणादीनापन्यासः वृत्ता न तु सर्वेषां, संऽप्युपन्यासो नैकप्रघट्टकतया कृतः किंतु
विच्छिद्येति स्पष्टम् । तत्रापि केचित्प्रमादा मनोरमायां प्रदर्शितारतेष्वेव कांश्चित्प्रमादान्दर्शयामः ॥ द्वितीय
पादे—'मजो णिवः' इति णिवप्रकरणे 'छन्दसी सहः 'वहश्च' इत्युपन्यस्य 'परौ व्रजेः षः पदान्ते' इति णिव-
स्तेनैव षः, परिव्राट् इत्ययं हि प्राचो ग्रन्थः तद्व्याख्यायां तत्पौत्रेण पञ्चपाद्युणादिसूत्रे इदं पठ्यते इत्युक्तं ।
तदुभयमपि प्रामादिकम् । 'विववचि' इति विवव्वीधौ प्रक्रम्य 'परौ व्रजेः' इति सूत्रस्य पाठात् । अश्मिन्नंशे
पञ्चपादीनापाद्योरेकवाक्यत्वात् । यदपि प्राचो ग्रन्थे ववचित्पठ्यते चिणिति । तदप्यपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम्
एतेन प्रघट्टकान्तरे 'स्तुद्रपरिव्रजं दीर्घश्च' इति वेचित् इति प्राचो ग्रन्थोऽपि प्रत्युक्तः । सूत्रारूढं सर्वसंमतं
चार्थं केचिदित्युक्तेरप्रामाणिकत्वात् । यदपि 'घनत्तिचक्षिड्वपितपिजनिजैः स' इति पठितं । तदप्यनारकम्
तथा हि—जनेरुमिः अतिपृवहियजितनिधनितपिभ्यो नित् 'एतेणिच्च' 'चक्षेः शिच्च' इति सर्वसंमतः पाठः ।
'वपूषि तस्मै वपुषो वपुष्टरम्' इत्यादिमन्त्रेषु आद्युदात्ततयाऽनृकूलश्च । देवभाष्ये एवमेव स्थितम् । इत्यादयो
द्वितीयपादे प्रमादाः ॥ तृतीयपादेऽपि—स्तनिदूषिपुषिगदिमदिहृदिभ्यो णेरित्तुजिति प्राचा पठितं । तत्र
दूषिहृदी वृत्तिकृतां ग्रन्थे न पठितौ । दूषयित्तुः हृदयित्तुरिति प्रयोगोऽप्याकरे न दृष्टः । 'स्तनिहृषिपुषिमुदि-
गदिमदिभ्यः' इति हि पञ्चपदीपाठः । 'घुषिगन्धिमण्डिजनिनमिभ्यः' इति दशपाद्यामधिकं पठितमित्यन्य-
देनत् । यदपि 'श्रुदक्षिस्पृहिगृहिहृजिभ्य आर्यः' इति पठित्वा दराय जराय इति प्राचोक्तं । तदपि न,
हृजिग्रहणस्याकगनारूढत्वात् । यदपि 'जृविशिभ्यां भच्' गण्डिमण्डिजनिनन्दिभ्यश्च' इत्युक्त्वा 'गण्डयतो
जनयन्तः' इत्युदाहृतं प्राचा, यच्च गण्डयन्त इति प्रतीकमुपादाय मेघनामेदमिति व्याख्याय गडि वदनैकदेशे
इति व्याख्यातृभिवृत्तं । तत्सर्वं प्रामादिकम् । तथाहि उणादिषु गडीति निरनुषङ्गं पठित्वा गड सेचने इति
विवृतं, 'अयामन्ता' इति सूत्रे वृत्तिभ्यासहरदत्तादिसकलग्रन्थेष्वेवं माधवग्रन्थेऽप्येवमेव । युक्तं चैतत् । मेघ
इति व्याख्यानं प्रति मेघनार्थस्यैवानुगुणत्वात् । जनेः पाठोऽप्यप्रामाणिकः । जिघातुं पठित्वा 'जयन्तः पाक-
शासनिः' इति सर्वविवृतत्वात्, जनयन्त इति लक्ष्यस्य कैरपि अप्रदर्शितत्वात्, अप्रसिद्धत्वाच्च इत्यादय-
स्तृतीयपादे प्रमादाः ॥ अथ चतुर्थे यदपि कृगृस्तृजागृभ्यः विवन् । वीविः गीविः स्तृविरिति प्राचोक्तं
तदपि लिपिभ्रमप्रयुक्तमेव । कृ विक्षेपे, गृ निगरणे, स्तृञ् आच्छादने, इति प्राचो ग्रन्थ विवृण्वतामुक्तिरपि
मूलाशुद्धयेव हेया । 'जृशृस्तृजागृभ्यः विवन्' इति हि पाठ उणादिवृत्तिकायां माधवादीनां च समतः ।
जीविः पशुः । शीर्हि हिंस्रः । स्तृविरध्वयुरिति च तत्तदग्रन्थेषूपपादितम् । स्तृ इत्यस्य दीर्घान्तत्व एवहि
'ऋत इद्वानोः' इतीत्वं लभ्यते न तु ह्रस्वान्तत्वेऽपि, तस्माद्यथाक्रमेण हि ग्रहातुमुचितामात दिक् ॥ यदपि
प्राचोक्तं 'गलाज्याहात्वरिभ्यां निः' इति तदप्यनाकरम् । आकरे हि 'वीज्याज्यारिभ्यो निः' इति पाठत्वा
सूत्रद्वयान्तरं 'वहिशी' इति सूत्रे 'गलाहात्वरिभ्यां नित्' इति सूत्रितत्वात् । 'तूर्णी रथः सदानवः' इत्यादावाद्यु-
दात्तदर्शनाच्च ॥ न च 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारस्थ वार्तिकमेवेदं प्राचोदाहृतं न तूणादिसूत्रस्यमिति वाच्यम्
एवमपि त्वरतेः पाठस्यानुचितत्वात् ॥ न ह्यसौ वार्तिवऽस्तीति दिक् ॥ एव सख्याने स्त्यायतेडट् इत्यपि
प्राचोदाहृतमप्यनाकरम् । स्त्यायते ड् इत्येव सूत्रस्याकरे पञ्चपाद्यां दशपाद्यां चोपलभ्यात् । 'सस्त्याने
स्त्यायतेडट् स्त्री सूतेः प्रसवे पुमान्' इति भाष्ये श्लोकपाठः, स एव माधवेनोपन्यस्तः । न तु सूत्रपाठस्य

तथात्वं दृश्यते, एवं तदग्रन्थव्याख्यातृणामपि प्रमादा ऊह्या । तद्यथा—पाणिन्यादिमुनीनिति व्याचक्षाणै-
रुक्तम्—‘मनेरुच्चोपधायाः’ इति, न ह्येवंविधं सूत्रं पञ्चपाद्यां दशपाद्यां वाऽस्ति, अत इत्यनुवर्तमाने ‘मने-
रुच्च’ इत्येव सूत्रितत्वादिति दिक् ॥ इति चतुर्थपादे प्राचः प्रमादाः ॥

* इत्युणादयः समाप्ताः *

वैदिकी प्रक्रिया

प्रथमोऽध्यायः

३३८७ । छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् । १ । २ । ६१ । द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसु नक्षत्रं पुनर्वसू-
वा । लोके तु द्विवचनमेव । ३३८८ । विशाखयोश्च । १ । २ । ६२ । प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् विशाखे वा

श्रीगणाधीशाय नमः

सिन्दूरेण विराजितं त्रिनयनं दिक्संख्यदोभिर्युतं भक्तानुग्रहकारकं प्रमदयाश्लिष्टं सदानन्दनम् ।

अष्टाविंशतिवर्णकैश्च सततं यं चिन्तयन्ते जनास्तं देवं गणपं स्मरामि सततं चन्द्रार्धचूडं विभुम् ॥१॥

यस्तर्कादिसमस्ततन्त्रकमलव्रातप्रसादेष्विव प्रत्यक्षप्रमितः परः किरणवानन्वर्थगोवर्धनः ।

सोऽयं पण्डितमण्डलोद्भूटरटद्वारीन्द्रवृन्दाग्रणीः श्रीरामाङ्घ्रिनिषेवकः समजनि श्रीमौनिगोवर्धनः ॥२॥

रघुनाथपदारविन्दसेवावशतस्तस्य बभूवः नन्दनः ।

रघुनाथ इतीडयानामगम्यो रघुनाथाङ्घ्रिनिषेवकः सुधीः ॥३॥

बभूवस्तस्य चत्वारस्तनयाः सुतया बुधाः । महादेवाभिधः श्रेष्ठो महाभार सुभाषितः ॥४॥

रामकृष्णो द्वितीयोऽमौ रामकृष्णाङ्घ्रिसेवकः । तृतीयो जयकृष्णोऽस्मि श्रीकृष्णाग्रामसूनुवः ॥५॥

श्रीमत्सिद्धान्तकौमुद्याः स्वरवैदिकखण्डयोः । नत्वा मुनित्रयं हृद्यां टीकां कुर्वे सुबोधिनीम् ॥६॥

सुशब्दव्रातश्रीकुमुदवनविद्योतनकरी सदा सद्बुद्धुत्पत्तिप्रसरणपरानन्दकरी ।

कुशब्दध्वान्तस्य प्रसभमभिविध्वंसनकरी कृत्तिभूयादेषा बुधजनमनः प्राङ्गणचरी ॥७॥

इयता प्रबन्धेन लौकिकशब्देष्वन्वाख्यातेष्वपि वैदिकान्वाख्यानमवशिष्यते । न चेदिदमप्रयोजनम् ।
‘रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनम्’ इति वदता भाष्यकारेण वेदरक्षाया व्याकरणारम्भस्य प्रयोजनत्वेन
मुख्यतयाऽभिधानात् । ‘ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च’ इति वेदार्थज्ञानोपायतया वेदाङ्ग-
त्वेनैव व्याकरकाध्ययनविधानाच्च ॥ नन्वेवमपि वैदिकशब्दानां लौकिकशब्दाभिन्नत्वात्तदनुशासनेनैव सिद्धे
किमर्थं तेषामनुशासनमिति चेन्न । लौकिकशब्देभ्यो भिन्ना अपि वैदिकशब्दाः सन्ति । तद्यथा—‘त्मना देवेषु’
‘मध्वा जभार’ ‘गृभ्णामि ते’ इत्यादयो वेदे दृश्यन्ते । लोके तु आत्मना जहार गृह्णामीत्यादयः । अत एव
भाष्यकारो लौकिकेभ्यो वैदिकान्भेदेन व्यपदिशति—‘अथशब्दानुशासनं । केषां शब्दानां ? लौकिकानां
वैदिकानां चेति’ इतितेषामन्वाख्यानमावश्यकमिति मनसि विभाव्याह—छन्दसीत्यादि ३३८७ । पुनर्वसु-
शब्देनोद्भूतावयवस्य ज्योतिः समुदायस्याभिधानाद्द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते एव वचनं विधीयते, तदाह—द्वयो-
रित्यादि ॥—वा स्यादिति । ‘जात्याख्यायाम्’ इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तनात् ॥—लोके त्विति । ‘गां
गताविव दिवः पुनर्वसू’ इत्यादौ ॥ ३३८८ विशाख । प्राग्वदिति । द्वयोरेकवचनं वा स्यादित्यर्थः । विशाखेति

३३८९ । षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । १ । ४ । ९ । षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् । क्षेत्रस्य पतिना वयम् । इह वा इति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते । तेन सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । 'बहुलं छन्दसि' ३४०१ इत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः । 'यच्च भम्' २३१ ॥ * नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् नभसा तुल्यं नभस्वत्, भत्वादुत्वाभावः । अङ्गिरस्वदङ्गिरः । मनुष्वदग्ने । (उ २७२) जनेरुसिः इति विहित उसिप्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात् ॥ * वृषण्वस्वश्वयोः । वृष वषुर्कं वसु यस्य स वृषण्वसुः । वृषा अश्वो यस्य वृषणश्च । इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्धार्यते । अत एव 'पदान्तस्य' १९८ इति णत्वनिषेधोऽपि न । 'अल्लोपोऽनः' २३४ इत्यलोपो न, अनङ्गत्वान् । ३३९० । अयस्मयादीनि छन्दसि । १ । ४ । २० । एतानि छन्दसि साधूनि । भपदसंज्ञाऽधिकाराद्यथायोग्यं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथा च वार्तिकम्—* उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम् । इति । स षष्ठुभा स ऋक्वता गणेन पदत्वात्कुत्वम्, भत्वाज्जश्त्वाभावः, जश्त्वविधानार्थायाः पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन बाधात् । नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु । अत्र पदत्वाज्जश्त्वम् । भत्वात्कुत्वाभावः । 'ते प्राग्धातोः' २२३० । ३३९१ । छन्दसि परेऽपि । १ । ४ । ८ । ३३९२ । व्यवहिताश्च । १ । ४ । ८२ । हरिभ्यां याह्योक्त आ । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि । ३३९३ । इन्धिभवतिभ्यां च । १ । २ । ६ । अभ्यां परोऽपिलिट् कित् स्यात् । समीधे दस्युहन्तमम् । पुत्र ईधे अथर्वणः । बभूव । इदं प्रत्याख्यातम् । * इन्धेऽच्छदोविषयत्वाद्भुवो वको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः कित्त्वचनानर्थक्यमिति ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ।

अमरस्तु 'राधा विशाखा' इति प्रयुञ्जानो द्विवचननियमं नेच्छति । सूत्रं तूदासीनम् ॥ ३३८९ षष्ठीयुक्त-
श्छन्दसि वा । 'पति समास एव' इत्यतः पतिरिति वर्तते 'पतिः समास एव' इति नियमादसमासे न प्राप्तो-
तीति वचनमारभ्यते ।—पतिनेति । घित्वात् 'आङो ना' इति नाभावः । षष्ठीति किम् ? 'मया पत्या
जरदष्टिर्यथासः' । छन्दसीति किम् ? ग्रामस्य पत्ये ।—योगं विभज्येति । 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि' इति, उक्त
एवार्थः । ततो वा, 'छन्दसि' इति वर्तते । यावदिह शास्त्रे कार्यं तच्छन्दसि वा भवति । तथा च फलितमाह
—तेनेत्यादिना । * नभोऽङ्गिरसिति । नभस् आङ्गिरस् मनुष एषां वति परे भत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ।—
नभस्वदिति । 'तेन तुल्यम्' इति वतिः । भत्वफलमाह—रुत्वाभाव इति । 'ससजुषोः' इति प्राप्तस्य । तत्र
हि पदस्येत्यनुवर्तते । अङ्गिरसा तुल्यमङ्गिरस्वत् । अत्रापि देहलीदीपकन्यायेन 'रुत्वाभावः' इति संबध्यते ॥
—मनुष्वदिति । मनुषा तुल्यम् । अत्र भत्वात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षः । पदसंज्ञायां तु रुत्वं स्यात् न तु
षत्वम्, अपदान्तस्येति वचनात् ॥—बाहुलकादिति । बहूनर्थाल्लंतीति बहुलम् । 'ला आदाने' अस्मात्
'आनोऽनुसर्गो' इति कः । बहुलस्य भावो बाहुलकम् । मनोज्ञादित्वाद्वुत्र ॥ * वृष । वृषन्नित्येतद्वसु, अश्व
एतयोश्च परतो भं स्यात् । 'निपातनान्येतानि छन्दोविषयाणि' इति कैयटः ॥—वृषण्वसुरिति । लोके वृषवसुः
वृषाश्च ॥—नलोपः प्राप्त इति । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इत्यनेन ॥—अत एवेति । भत्वादेवेत्यर्थः ॥—
अनङ्गत्वादिति । 'अल्लोपोऽनः' इत्यत्रास्येत्यधिकारात् ॥ ३३९० अयस्मयादीनि । आनन्तर्यादिसंज्ञाद्वारेणं
निपातनं प्राप्तमित्याह—संज्ञाद्वयमिति । ननु अनन्तरस्य इति न्यायं बाधित्वोभयसंज्ञाविधाने किं प्रमाण-
मित्याशङ्क्याह—तथा च वार्तिकमिति । कुत्वमिति । 'चोः कुः' इत्यनेन ॥ जश्त्वाभाव इति । 'भलां
जशोऽन्ते' इति प्राप्तस्य ।—ऋक्वतेति । अयस्मयादिषु ऋक्वतेत्यादयः समुदाया एव बोध्याः । तेन जश्त्व-
मस्तु कुत्वं मा भूदिति वैपरीत्येन प्रसज्यत इति बोध्यम् ॥—नैनमिति । वाचामिनाः प्रभवस्तेष्वप्येनं विद्वांसं
न हिन्वन्ति । विवदितुं न गच्छन्तीत्यर्थः ॥—ते प्रागिति । व्याख्यातम् ॥ ३३९१ अस्यापवादमाह ।
छन्दसीत्यादि । गत्युपसर्गसंज्ञकाश्छन्दसि परे प्रयोक्तव्याः । अपिशब्दात्पूर्वे ॥ ३३९२ व्यव । व्यवहिता अपि
गत्युपसर्गसंज्ञकाः प्रयोक्तव्याः । सूत्रद्वयस्योदाहरणे आह—हरिभ्यामित्यादि । आयाहीति प्राप्तम् । 'ते प्राग्'
इत्यत्र संज्ञानियमपक्षो भाष्ये उक्तः, ते इत्यनेन प्रादीन् उपेत्येतत्पर्यन्तान्स्वरूपेण परामृश्य धातोः प्राक्
प्रयुक्तानामेषां पूर्वसूत्रैकवाक्यतया संज्ञाविधानात् । अस्मिंश्च पक्षे 'छन्दसि परेऽपि' 'व्यवहिताश्च' इति

द्वितीयोऽध्यायः

३३६४ । तृतीया च होश्छन्दसि । २ । ३ । ३ । जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्वितीया च । यवाग्वाग्नि-
होत्रं जुहोति । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते, 'यस्माग्निहोत्रमधिश्चित्तममेध्यमापद्येत' इत्यादिप्रयोग-
दर्शनात्, 'अग्नये हूयते' इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः । ३३६५ ।
द्वितीया ब्राह्मणे । २ । ३ । ६० । ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । षष्ठ्यपवादः ।
गामस्य तदहः समायां दीव्येयुः ॥ ३३६६ । चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि । २ । ३ । ६२ । षष्ठी स्यात् । पुरुष-
मृगश्चन्द्रमसे । गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः ॥ * षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति
वाच्यम् । या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः ॥ ३३६७ । यजेश्च करणे । २ । ३ । ६३ । इह छन्दसि बहुलं षष्ठी
धृतस्य धृतेन वा यजते । ३३६८ । बहुलं छन्दसि । २ । ४ । ३६ । अदो घस्लादेशः स्यात् । घस्तां ननम्,
लुङि मन्त्रे धम ३४०२ इति च्लेर्लुक्, अडभारः । सग्धिश्च मे ॥ ३३६९ । हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च
छन्दसि । २ । ४ । २८ । द्वन्द्वः पूर्ववल्लीङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे ॥

सत्रद्वयं न कर्तव्यम् ॥ ३३६३ इन्धि । इन्धीत्युच्चारणार्थनेकारेण निर्देशः । 'सुट्तिथोः' इतिवत्, न तु 'इक्-
श्तिथौ' इति इका, नलोपापत्तेः । 'असंयोगात्' इत्यतः 'लिट् कित्' इत्यनुवर्तते । तदाह—लिट् किविति ।
अत्र इन्धी दीप्तौ, लिटः कित्त्वाद् 'अनिदिताम्' इति नलोपः । संयोगात्परत्वात्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् ॥ बभूवेति
कित्त्वाद्बृद्धभावे 'भुवो वुक्' इति वुक् । अत्र पित्त्वात्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् । —इदमिति 'इन्धि' इति सूत्रम्
छन्दोविषयोत्वादिति । अयमभिप्रायः इन्धेर्भाषायां 'इजादेश्च' इत्यामा भाव्यम् । छन्दसि तु अमन्त्रे इति
प्रतिषेधात् यद्यप्याम् नास्ति तथापि छन्दस्युभयथा' इति लिटः सार्वधातुकत्वे डिच्चात्समीधे इति नलोपः ।
श्नमभावस्त्वार्धधातुकत्वाच्छन्दसि दृष्टानुविधानात् ॥ —वुको नित्यत्वादिति । 'परनित्या' इति परिभाषया
परान्नित्यस्य बलीयस्त्वान् । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् ॥ इति वैदिकीप्रकरणे प्रथमोऽध्यायः ॥

३३६४ तृतीया । 'कर्मणि द्वितीया' इत्यतः कर्मणीति वर्तते । द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते, चशब्दा-
त्सापि भवति । तदाह—कर्मणीति । यवाग्नेति । अत्र यवागूशब्दात्तृतीया । अग्निहोत्रशब्दाच्च द्वितीया ।
अग्निहोत्रशब्दो हविर्विवकः । जुहोतिश्च प्रक्षेपणार्थः । यवाग्वाभिन्नं हविर्ग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थः । तदाह—
यवाग्वाख्यमित्यादि । भिन्नविभक्त्यवरुद्धत्वेऽपि भिन्नार्थकविभक्त्यनवरुद्धवानामर्थयोर्भेदान्वयः । भाष्ये
चैतत्सत्रं प्रत्याख्यातम् । अग्निहोत्रशब्दो ह्यग्नावपि वर्तते । 'यस्याग्निहोत्रं प्रवर्तितम्' इति दर्शनात् ।
हूयनेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेश्च । तद्यदा यवागूशब्दात्तृतीया तदाऽग्निहोत्रशब्दो ह्यग्नावपि वर्तते, जुहोतिश्च प्रीणने ।
यवाग्वा अग्निं प्रीणयतीत्यर्थः । यदा यवागूशब्दाद् द्वितीया तदाऽग्निहोत्रशब्दो हविषि वर्तते, जुहोतिश्च
प्रक्षेपणे । यवाग्वाख्यं हविर्द्रव्यं प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥ ३३६५ द्वितीया । 'दिवस्तदर्थस्य' इति वर्तते, तदाह—
ब्राह्मणेत्यादि । सोपसर्गस्य च्छन्दसि 'विभाषोपसर्गे' इत्यनेन व्यवस्थितविभाषयाऽपि सिद्धे निरूपसर्गार्थे
आरम्भः । षष्ठ्यपवाद इति । 'दिवस्तदर्थस्य' इति प्राप्तायाः ॥ ३३६६ चतुर्थ्यर्थे । बहुलग्रहणात् 'चन्द्रमसे
रुदमो रात्र्यै' इत्यादौ षष्ठ्यभावः ॥ ३३६७ यजेः । यजेर्धातोः करणे कारके छन्दसि विषये बहुलं षष्ठी
स्यात् ॥ ३३६८ बहुलम् । 'अदो जग्धिः' इत्यतः अदः इति, 'लुङ्सनोः' इत्यतः 'घस्लु' इति च । अदो बहुलं
घस्लादेशः स्याच्छन्दसि । घस्तामिति । अदेर्लुङि रूपम् ॥ अडभाव इति । 'बहुलं छन्दसि' 'न माङ्घ्यागे'
इत्यनेन ॥ नन्विदं 'लुङ्सनोः' इत्यनेन सिद्धमित्याशङ्क्योदाहरणान्तरमाह सन्धिरिति । अदनं गिधः ॥ अदेः
क्तिनि घस्लादेशे घसिभसोर्हलि च' इत्युपधालोपे 'झलो झलि' इति सलोपः । ऋषस्तथोः इति घत्वम् । घस्य
जश्त्वम् । न च जश्त्वे कर्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । न पदान्त इति सूत्रेण जश्त्वे तन्निषेधात् । ततः
समानशब्देन समास कृते समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकोषु' इति सूत्रेन समानस्य सः ॥ ३३६९ हेमन्तशिशिरौ
'परवल्लीङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति प्राप्तम् । अहोरात्रे इति । अहश्च रातिश्चेति द्वन्द्वे कृते 'अहःसर्व्वदेश'
इत्यनेन समासान्तोऽच् । यस्येति च इतीकारलोपः । 'रात्राह्लाहाः पुंसि' इति प्राप्तं द्वित्वमन्त्रम्,

‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः’ २४२३ । ३४०० । बहुलं छन्दसि । २ । ४ । ७३ । वृत्रं हनति वृत्रहा । अहिः शयत उप पृक्पृथिव्याः । अत्र लुङ् । अदादिभिन्नेऽपि ववचिल्लुक् त्राध्वं नो देवाः । ‘जुहात्यादिभ्यः श्लुः’ २४८६ ३४०१ । बहुलं छन्दसि । २ । ४ । ७६ । दाति प्रियाणि चिदसु । अन्यत्रापि पूर्णा विवष्टि ॥ ३४०२ । मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृक्कृगमिजनिभ्यो लेः । २ । ४ । ८० । एभ्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे । अक्षन्नमीमदन्त हि, घस्लादेशस्य गमहन २३६२ इत्युपधालोपे ‘शासिवसि’ २४१० इति षः । माह्वमित्रय । धूर्तिः प्रणङ् मर्त्यस्य ‘नशेर्वा’ ४३१ इति कुत्वम् । सुरुचो वेन आवः । मा न आधक । आदित्याकारान्तग्रहणम् । आ प्राद्यावा-पृथिवी । परावग्भारभृद्यथा । अक्रन्नुपासः । त्वे रयि जागृवांसो अनुगमन् । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युप-लक्षणम् । अज्ञत वा अस्य दन्ताः । विभाषानुवृत्तेर्नेह न ता अगृह्णन्नजनिष्ट हि षः ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः

३४०३ । अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रमयामकः पावयां क्रियाद्विदामकमिति छन्दसि । ३ । १ । ४२ । आद्येषु चतुषु लुङि आम् अकः इत्यनुप्रयोगश्च । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीपददिति लंके । प्रजनयामकः

‘अहोरात्राणि विदधत्’ । छन्दसि किम् ? हेमन्तशिशिरे, अहोरात्रौ । यद्यपि पाठक्रमेणोदं ‘बहुलं छन्दसि’ इति घस्लादेशविधायकसूत्रात्पूर्वं व्याख्यातुं युक्तं तथापि ‘व्यत्ययो बहुलम्’ इति वक्ष्यमाणेन लिङ्गव्यत्यय-विधायकेन गतार्थमिति ध्वनयितुं तथा न व्याख्यातम् ॥ ३४०० बहुलं छन्दसी । बहुल शपो लुक् स्यात् । ‘अदिप्रभृतिभ्यः’ इत्युक्तं ततो न भवति । तथैवोदाहरति वृत्रं हनतीत्यादि । हन्ति शेते इति लोके । — ‘त्राध्वमिति । ‘त्रैङ् पालने’ ‘आदेच उपदेशेऽसिति’ इत्यात्यम् । त्रायध्वमिति लोके ॥ ३४०१ । दातीति । दशतीति लोके ॥ अन्यत्रापीति । जुहात्यादिभिन्नेऽपि श्लुर्भवतीति शेषः ॥ विवष्टीति । ‘वश कान्तौ’ अदादिः । श्लौ इति द्वित्वम् । भृत्रामित् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति सूत्रेणाभ्यासस्येकारः । ब्रश्च इति पत्वं पटुत्वम् ३४०२ मन्त्रे घस । घस अत्तेरादेशः । ह्वर । ह्वञ् कीटिल्ये, अस्य कृतगुणानुकरणं ह्वरेति । अकारस्त-चचारणार्थः । णश अदर्शने । वृञ् वरणे । वृङ् संभक्तौ । दह भस्मीकरणे । आत् आकारान्ताः प्रा पूरणे इत्यादयः । वृजी वर्जने । डुकृञ् करणे । गम्लृ गतौ । जनी प्रादुर्भावे ॥ अक्षनिति । अत्तेर्लुङि झिः ॥ घस्लादेशस्येति । ‘लुङ् सनोः’ इति विहितस्य । माह्वरिति । माङि उपपदे ह्वरतेर्लुङि तिप् । ‘इनश्च’ इतीकारलोपः । च्लेर्लुकि कृते ‘सार्वधातुके’ इति गुणे कृते रपरत्वे ‘हल्ङचाप्’ इति लोपः ॥ प्रणगिति । प्रपूर्वान्नशेर्लुङ् । ‘हल्ङचाप्’ इति लोपः । ‘उपसर्गादिसमासेऽपि’ इति णत्वम् ॥ मर्त्यस्येति । मकारेऽनु-नासिके परे ‘यरोऽनुनासिके’ इति ङः ॥ कुत्वमिति । पक्षे व्रश्च इनि षत्वेन नडिति रूपं बोध्यम् । आब इति । आङ्पूर्वात्प्राधातोः सिप् । रुत्वे यत्वे च यलोपः । परावर्गिति । परापूर्वाद्द्विजेस्तिप् । उपधागुणे चोः कुः इति कुत्वम् ॥ अक्रमिति । झेङित्वाद्गुणाभावे यण् । अनुगममिति । अनुपूर्वाद्गच्छतेभिः । गमहन इत्युपधालोपः । ननु मन्त्रशब्दः संहितायां रूढ इति अज्ञतेत्यादौ ब्राह्मणप्रयोगे लुक् न प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह मन्त्रग्रहणमित्यादि । अज्ञतेति । ‘गमहन’ इत्युपधालोपः । ब्राह्मणप्रयोगोऽयम् । मन्त्रेति किम् ? अघसत् । अह्वार्षीत् । अनशत् । अवारीत् । अघाक्षीत् । अप्रासीः । अवर्जीत् । अकार्षीत् । अगमत् । अजनि । अजनिष्ट ॥ इति वैदिकीप्रकरणे द्वितीयोऽध्यायः ॥

३४०३ अभ्युत्सादयाम् । अभ्युत्सादयामित्यादयश्छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते । षट् लृ विशरण-गत्यवसादनेषु । जनी प्रादुर्भावे । रमु क्रीडायाम् । ण्यन्तेभ्य एभ्यो लुङि आम्प्रत्ययो निपात्यते । चिञ् चयने । शुद्धादस्मादाम्प्रत्यये द्विर्वचनं कुत्वं च । अक इति प्रत्येकं संबध्यते, तदाह आद्येष्विति । अक इति । कृत्रो लुङि तिपि च्लेः ‘मन्त्रे घस’ इत्यादिना लुक्, तिपो हल्ङचादिलोपः । अभ्युत्सादयामक इति । आमः इति लुङो लुक् ॥ अभ्युदसीपददिति । सदेर्ण्यन्ताल्लुङि चङि ‘णौ चङ्युपधायाः’ इति ह्रस्वः । ‘चङि’ इति द्विर्वचनम् । हलादिः शेषः । ‘सन्वल्लघुनि’ इति सन्वद्भावे सन्वतः इतीत्वम् । दीर्घो लघोः । लोक इति वेदेऽपि पाक्षिकमिदं बोध्यम् । विदांकुर्वन्तु इति सूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः । पावयामिति । पवतेः पुनातेर्वा

प्राजीजनदित्यर्थः । चिकयागकः । अचैषोदित्यर्थे चिनोतेगम्, द्विर्वचनं, कृत्वं च । रमयामकः, अगोरमत् । पावयाक्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदामक्रन् अवैदिषुः । ३४०४ । गुपेच्छदसि । ३ । १ । ५० च्लेश्चङ् वा । गृहानजूगुपतं युवम् । अगौममित्यर्थः । ३४०५ । नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः । ३ । १ । ५१ च्लेश्चङ् न । मा त्वायतो जरितुः काममूनयोः । मा त्वाग्निर्भवनयीत् । ३४०६ । कृमृहृरुहिभ्यश्छन्दसि । ३ । १ । ५२ । च्लेश्चङ् वा । इदं तेभ्योऽकरं नमः । अगोरत् । अदरत् । यत्मानोः सानुमासहत् । ३४०७ । छन्दसि निष्टक्यदेवहूयप्रणीयोऽनीयच्छिष्यमर्यस्तयध्वर्यखन्यखान्यदेवमज्यापृच्छत्प्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभात्य-स्ताव्योपचाय्यपृष्ठानि । ३ । १ । १२३ । कृन्ततेनिस् पूर्वत्वक्यपि प्राप्ते ण्यत् । आद्यन्तयोर्विपर्यासो निस्ः षत्वं च । निष्टक्यं चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दे उपपदे ह्यगतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घश्च, स्पर्धन्ते वा उ देवहूये 'प्र' 'उत्' आभ्यां नयतेः क्यप् प्रणीयः, उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः । क्यप्, उच्छिष्यः । मृड् स्तृग्ध्व एभ्यो यत् मर्यः, स्तर्या । स्त्रियामेवायाम् । ध्वर्यः । खनेयंण्यतौ खन्यः खान्यः । यजेर्यः शुन्ध्वं देव्याय कर्मणे देवयज्यायै । आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप्, आपृच्छयं धरुणं वाज्यर्षति । सीन्यतेः क्यप् षत्वं च, प्रतिषीव्यः । ब्रह्मणि वदेर्यत्, ब्रह्मवाद्यम् । लोके तु 'वदः सुपि क्यप् च' २८५४ इति क्यवमतौ । भवतेः स्तोतेश्च ण्यत् भाव्यः, स्ताव्यः । उपपूर्वाच्चिनोतेर्यत् आयादेशश्च पृष्ठे उत्तरपदे, उपचाय्यपृष्ठम् ॥ * हिरण्य इति वक्तव्यम् । उाचेयपृष्ठमन्यत् । 'मृड सुखने' पृष्ठ च इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । ३४०८ । छन्दसि वनसन-रक्षिमथाम् । ३ । २ । २७ । एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात् । ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनिम् । उत नो गोषणि

ण्यन्नादाशीलिङ्चाम्, क्रियादित्यनुप्रयोगश्च ॥ क्रियादिति । करोतेराशीलिङि रूपम् । 'लिङाशिपि' इत्यार्धधातुकत्वादिकरणाभावः । 'रिङ् शयग्' इति रिङ् । विदामक्रन्निति । विदेर्लुङि आम् गुणाभावः । लुङन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च ॥ ३४०४ गुपेः । आयप्रत्ययाभावस्थल एवेद, सूत्रे केवलस्योच्चारणात् ॥ अङ्-गुपतमिति । गुप् रक्षणे । 'तस्थस्थमिपाम्' इति थसस्तम् । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य दीर्घः अगौममिति । ऊदित्वादिङभावे वदव्रज इति वृद्धिः । 'भ्रलो भलि' इति सिचो लोपः । इट् पक्षेअगोपिष्टम् आयप्रत्ययपक्षे अगोपायिष्टम् । इत्थं चत्वारि च्छन्दसि । लोके तु चङ् वर्जयित्वा लीण्येवेति विवेकः ॥ ३४०५ नोनयतीति । ऊन परिहाणे । ध्वन शब्दे । इल प्रेरणे । अर्द गतो याचने च । एभ्यो ण्यन्तेभ्यश्च्लेः णिश्चि इति प्राप्तश्चङादेशो नेत्यर्थः । अत्रोनयत्येलयती चुरादी ण्यन्तौ । ध्वनयतिरपि चुरादिरदन्तो घटादि-नान्तश्च । अर्दयतिस्तु हेतुमण्यन्तः ॥ ऊनयोरिति । मध्यमपुरुषैकवचनम् । न माङ्चोगे इति आट्प्रतिषेधः इदमिन्द्रं प्रति सव्यस्य ऋषेर्वचनम् । त्वायतः त्वामिच्छतः । जरितुः स्तोतुः मम काममाभिलाषं मा उनयीः ऊनं मा कार्षीरित्यर्थः । औननदिति भाषायाम् । ध्वनयोदिति । तिप् न माङ्चोगे इत्यट्प्रतिषेधः । भाषायां तु घटादेः अदिध्वनन् । चुरादेः अदध्वनन् । ऐलयीत् । आर्दयीत् । आर्दिदत् । ऐलिलत् इति लोके । ३४०६ कृमृहृ । 'चिल लुङि' इत्यतः चिलरिति 'अस्यतिबक्ति' इत्यतोऽङिति हरितो वा इत्यतो देत्यनुवर्तते, तदाह च्लेरित्यादि । अकरमिति । 'डु कृञ्करणे मिप् । अङि कृते ऋदृशोऽङि इति गुणः ॥ अमरदिति । मृड् प्राणत्यागे । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ अदरदिति । हृ धिदारणे । अरुहदिति । रुह व्रीजजन्मनि प्रादु-र्भावे च । लोके तु अकार्षीत् । अमृत । अदारीत् । अरुक्षत् ॥ ३४०७ छन्दसि । निष्टक्यादयः शब्दाश्छन्दसि निपात्यन्त इति । क्यपि प्राप्त इति । ऋदुपधाच्च इति सूत्रेण । आपृच्छयमिति । प्रच्छ लीप्सायाम् । ग्रहिज्या इति संप्रसारणम् ॥ प्रतिषीव्येति । षिवु तन्तुसन्ताने । हल च इति दीर्घः ॥—उपचाय्यपृष्ठमिति । उपचाय्यं च तत्पृष्ठं चेति कर्मधारयः ।—हिरण्य इति । हिरण्येऽभिधेये इत्यर्थः ॥ ३४०८ छन्दसि । एभ्य इति । वन षण संभक्तौ । रक्ष पालने । मन्थ विलोडने । एभ्य इत्यर्थः ॥ 'स्तम्बशवृत्तोरिन्' इत्यतः इन्निति वर्तते तदाह इन्स्यादिति । 'वन षण संभक्तौ' इति भ्वादिगणेन सह निर्दिष्टयोरेव ग्रहणं न तु 'वनु याचने, षणु दाने, इति तानादिकयोः, सानुबन्धकत्वात् ॥—ब्रह्मवनिमिति । ब्रह्म वनति क्षत्रं वनति गां सनतीति विवक्षायामिन्, तदन्ताद्वितीयैकवचनम् । सुषामादित्वात्पदम् ॥ पथिरक्षय इति । पन्थानं पश्यन्तीति

विग्रहः । ये पथां पथिरक्षयः । चतुरक्षी पथिरक्षी । हविर्मथीनामभि । ३४०६ । छन्दसि सहः । ३ । २ । ६३ । सुप्युपपदे सहेणिवः स्यात् । पृतनाषाट् । ३४१० । वहश्च । ३ । २ । ६४ । प्राग्वत् । दित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः । ३४११ । कव्यपुरीषपुरीषेषु ङ्युट् । ३ । २ । ६५ । एषु वहेऽङ्युट् स्याच्छन्दसि । कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः । ३४१२ । हव्येऽन्तः पादम् । ३ । २ । ६६ । अग्निर्नो हव्य-
वाहनः । पादमध्ये तु 'वहश्च' ३४१० इति णिवरेव । हव्यवालग्निरजरः पिता नः ॥ ३४१३ । जनसनखन-
क्रमगमो विट् । ३ । २ । ६७ । 'विड्वनोः' २६८२ इत्यात्वम् । अब्जाः । गोजाः । गोषा इन्दो नृषा असि,
'मनोतेरनः' ३६४५ इति पत्वम् । इयं शुष्मेभिर्विसखा इवारुजत् । आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः । अग्नेगाः
३४१४ । मन्त्रे श्वेतवहोव्यशस्पुरोडाशो णिवन् । ३ । २ । ७१ । * श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम् ।
यत्र पदत्वं भावि तत्र णिवनोऽपवादो डस् वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः, श्वेतवाही, श्वेतवाहः । उक्थानि
उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः, उक्थशासौ, उक्थशासः । पुरो दाश्यते दीयते पुरोडाः ॥ ३४१५ । अवे
यजः । ३ । २ । ७२ । अवयाः, अवयाजौ, अवयाजः । ३४१६ । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च । ८ । २ । ६७ ।
एते संबुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः । ३४१७ । विजुपे छन्दसि । ३ । २ । ७३ । उपे उपपदे
यजैर्विच् । उपयट् । ३४१८ । आतो मनिक्वनिक्वनिपश्च । ३ । २ । ७४ । सुप्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो
धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादयस्त्रः प्रत्ययाः स्युः । चाद्विच् । सुदामा सुधीवा । सुपीवा । भूरिदावा ।
घृणपावा । विच्, कीलालपाः । 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु विवप्' २६६८ । ३४१९ । बहुलं छन्दसि । ३ । २ । ८८ ।
उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं विवप् स्यात् । या मातृहा पितृहा । 'छन्दसि लिट्' ३०६३ । भूतसामान्ये । अहं
द्यावापृथिवी आ ततान । 'लिटः कानच्वा' ३०६४ । 'ववसुश्च' ३०६५ । छन्दसि लिटः कानच्ववसू वा स्तः ।

विग्रहः । पथिरक्षीति । पन्थानं रक्षत इति विग्रहः । हविर्मन्थतीति विग्रहः ॥ ३४०६ छन्दसि । षह मणं
'भजा णिवः' इति वर्तते, तदाह णिवः स्यादिति । ननु 'तुरासाहं पुरोधाय' इति लोके प्रयोगा दृश्यन्ते । तेषां
का गतिः ? इति चेत् । णिजन्ताद्विच् बोध्यः ॥ पृतनाषाडिति । सहेः साडः सः इति षत्वम् ॥ ३४१० वहः
प्राग्वदिति । णिवः स्यादित्यर्थः ॥ ३४१२ हव्ये । अन्तः शब्दो मध्यमवाची । हव्यशब्दे उपपदे वहेऽङ्युट्
स्यात् पादमध्ये चेन्न पादान्ते इति फलितोऽर्थः ॥ हव्यवालग्निरिति । अत्र डस्य लः, द्वयोश्चास्य स्वरयो-
र्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो लकार इति प्रातिशाख्ये विहितः ॥ ३४१३ जनसन । जनादिभ्यो धातुभ्य-
श्छन्दसि विट् स्यात् । अग्नेगा इति । 'हलदन्तात्' इति सामभ्या अलुक् ॥ ३४१४ मन्त्रे श्वेतवहो । श्वेतादि-
पूर्वेभ्यो वहादिभ्यो णिवन्स्यात् । अलाक्षणिकवार्थार्थं निपातनम् । श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेः कर्मणि
कारके णिवन्प्रत्ययः । उक्थे कर्मणि करणे चोपपदे शंसतेः प्रत्ययो नलोपश्च । पुरः पूर्वस्य 'दासृ दाने'
इत्यादेर्डत्वं कर्मणि च प्रत्ययः ॥ उस्पदस्येति । पदस्येति प्रत्येकमभिसवध्यते । भाविपदत्वाश्रयणेन चेद-
मुच्यते, तदाह—यत्र पदत्वं भावीति । डसन्तस्येत्यर्थः ॥ श्वेतवा इति श्वेता एतं वहन्ति श्वेतवा इन्द्रः ।
'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः । उक्थशासाविति । नलोपे कृते 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः ॥ ३४१५ अवे । योग-
विभाग उत्तरार्थः । 'पुरोडाशवयजो णिवन्' इत्येकयोगे श्वेतवहादीनामप्युत्तरानामुवृत्तिः स्यात् । यजेश्चाव-
पूर्वस्यैवानुवृत्तिः स्यात्वेवलस्यैवेष्टत इति ॥ ३४१६ अवयाः श्वेतवाः । ननु मन्त्रे श्वेतवहेत्यादिना डसि
कृते सौ 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घे रुत्वे च श्वेतवा इत्यादि सिद्धेर्नार्थोऽनेन योगेनेत्याशङ्क्याह एते संबुद्धाविति
संबुद्धौ हि 'अत्वसन्तस्य' इति न प्राप्नोति, तत्रासंबुद्धावित्यनुवर्तनात् । ३४१७ विजुपे । ननु छन्दसीति
व्यर्थं मन्त्रे इत्यनुवृत्तेरेव भाषायां न भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । ब्राह्मणसंग्रहार्थं छन्दोग्रहणम् । मन्त्र-
व्यातिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम् । तदुक्तम् 'तच्चोदकेषु मन्त्राख्या शेषे ब्राह्मणशब्दः' ॥ ३४१८ सुधीवा ।
सुपीवेति 'घुमास्था' इतीत्वम् ॥ कीलालपा इति । कीलालं जलम् । पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम्
इत्यमरः । तत् णिवतीति । 'पा पाने' विच् ॥ ३४१९ उपपदान्तरेऽपीति । ब्रह्मभ्रूणवृत्रभिन्नेऽप्यपीत्यर्थः ॥
आततानेति । 'णलुतमो वा' इति णित्वपक्षे वृद्धिः । अररवानिति । रा दाने । लिटः ववसुः । 'वस्वेकाजा-
दसाम्' इत्यादन्तत्वादित् । ततो नञ्समासः । 'दीर्घादिति' इति वक्ष्यमाणेन नस्य रुत्वम् 'आतोऽटि नित्यम्'

चक्राणा वृष्णिम् । यो नो अग्ने अररीवाँ अघायुः । 'नेच्छन्दसि' ३११७ । ण्यन्ताद्धातोः छन्दसि इण्पुच स्यात्तच्छीलादौ । वीरुधः पारिगिणवः । 'भुवश्च' ३११८ । अस्मात्केवलात्प्राग्वत् । भविणुः । * छन्दसि परेच्छायां वयच उपसंख्यानम् । 'क्याच्छन्दसि' ३१५० । उप्रत्ययः स्यात् । अघायुः । * एरजधिकरे जव-सवौ छन्दसि वाच्यौ । जवे याभिर्यूनः । ऊर्वोर्मै जवः । देवस्य सवितुः सवे । २४२० । मन्त्रे वृषेषपचमन-विदभूवीरा उदात्तः । ३ । ३ । ६६ । वृषादिभ्यः क्तिन्स्यात्स चोदात्तः । वृष्टि दिवः । सुम्नमिष्टये । पचा-त्पक्तीरुत । इयं ते नव्यसी मतिः । वित्तिः । भूतिः । अग्न आ याहि वीतये । रातौ स्यामभयासः । २४२१ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः । ३ । ३ । १२६ । ईषदा दिष्पपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्चन्दसि युच् स्यात् । खलोः ऽपवादोः । सूपसदनोऽग्नि । ३४२२ । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । ३ । १३० । गत्यर्थेभ्यो येऽन्ये धातवस्तेभ्यो-ऽपि छन्दसि युच् स्यात् । सुवेदनामकृणोद् ब्रह्मणे गाम् । ३४२३ । छन्दसिलुङ् लङ् लिटः । ३ । ४ । ६ । धात्वर्थानां संबन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः देवो देवेभिरागमत् । लोट् लृट् । इदं तेभ्योऽकरं नमः । लङ्, अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट् अद्य ममार । अद्य म्रियत इत्यर्थः । ३४२१ । लिङ् लृट् । ३ । ४ । ७ । विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि । ३४२५ । सिब्वहलं लेटिः । ३ । ४ । ३४ । ३४२६ । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु । ३ । ४ । ६७ । लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु । ३३२७ । लेटोऽडाटौ । ३ । ४ । ६४ । लेटः, अट् आट् एतावागमौ स्तस्तौ च पितौ * सिब्वहलं णिङ् क्तव्यः । वृद्धिः प्र ज आयूँ षि तारिषत् । सुपेशसस्करति जोषिषद्धि । आ साविषदर्शसानाय सिप इलोपस्य चाभावे । पताति दिद्युत् । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति । ३४२८ । स उत्तमस्य । ३ । ४ । ६८ । लेडुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् करवावः । टेरेत्वम् । ३४२९ । आत ऐ । ३ । ४ । ६५ । लेट आका-

इति रोः पूर्वस्यातो नित्यमनुनासिकः । प्रसङ्गादघायुशब्दं साधयितुमाह * छन्दसीति । 'सुप आत्मनः' इत्यत्र आत्मनः इति विशेषणात्परेच्छायां न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ क्याच्छन्दसि । 'सनाशंसभिक्ष उ.' इत्यत उगिति वर्तते क्यन्ताद्धातोरुः स्याच्छन्दसि ॥ अघायुरिति । परस्याघमिच्छतीत्यर्थे वयच्, 'अश्वाघायात्' इति वक्ष्यमाणेनाकारादेशः । तदन्तादुप्रत्ययः ॥ जवसवादिति । जु इति सौत्रो धातुः । षूङ् प्राणिगर्भ-विमोचने, षु प्रसवैश्वर्ययोगिति वा । आभ्यां 'ऋदोरप्' इति अपि प्राप्तेऽङ्गिवधीयते । स्वरे भेदः ॥ ३४२० मन्त्रे वृषेष । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः क्तिन्निति वर्तते । वीरा इति शश्वम्यर्थे प्रथमा, तदाह वृषादिभ्य इति । वृष्टिमिति । वृषु सेचने ॥ दृष्टये इति । इषु इच्छायाम् । चतुर्थ्येकवचनम् ॥ मतिविति । मन ज्ञाने क्तिन् । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपः ॥ वित्तिरिति । विद सत्तायाम् । क्तिवान्न लघूपधगुणः ॥ वीतये इति वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु ॥ राताविति । रा दाने ॥ ३४२३ छन्दसि लुङ् लृट् लिटः । उदा-हरणेषु धातुसंबन्धो मृग्यः ॥ आगमदिति । गम्लृ गतौ 'पुषादि' इति लृदित्वाङ् ॥ अकरमिति । 'कृमृद-रुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेङ् । 'ऋदृशोऽङि' इति गुणः ॥ अवृणीतेति । वृत्र वरणे । लङ् । 'क्रचादिभ्यः ङनाः' 'ई हल्यघोः' इतीत्यम् ॥ ३४२६ इतश्च । 'लेटोऽडाटौ' इत्यतो लेट इति 'वैतोऽन्यत्र' इत्यतो वेति चातुवर्तते, तदाह लेट इत्यादि ॥ ३४२७ लेटो ॥ आगमौ स्त इति । तौ च पर्यायेण न तु योगपद्येन, अङ्गिविधिमामर्थ्यात्, अन्यथा सवर्णदीर्घे कृते विशेषाभावात् ॥ अडुत्तमस्य इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्या पिच्चेत्य-नुवर्तन इत्याशयेनाह तौ च पिताविति । तत्फलं तु 'विक्रन्दसी एवरासु व्रतैते' इत्यादिषु गुणः ॥ वृद्धिरिति । 'अचोऽङ्गित' इत्यनेन ॥ तारिषदिति । तृ प्लवनतरनयोः । तिप् इवारलोपः । सिप् इट् ॥ जोषिषदिति । जुषी प्रीतिसेवनयोः । अनुदात्तेत् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ३४२८ आ साविषदिति । आङ्पूर्वात् 'षु प्रमवश्वर्ययोः' इत्यस्माल्लेट ॥ पतातीति । 'पलृ पतने' तिप् । आडागमः ॥ करवावेति । कृत्रो लेटो वस्, 'तनादिकृञ्भ्यः' इति उः । गुणः, रपरः । 'लेटोऽडाटौ' इत्याट्, तस्य पित्वेनाङित्वाद्विकरणस्य गुणः । 'अत उत्सार्वधातुके' इत्युत्वाभावश्च । 'मदी हर्षे' णिच्, तदन्ताल्लेट् । आतामि कृते आह टेरेत्वमिति । 'टित आत्मनेपदानां' इत्यनेन ॥ ३४२९ आकारस्येति । प्रथमस्येत्यर्थः । द्वितीयस्य 'टित आत्मनेपदानाम्'

वैदिकी प्रक्रिया

रस्य ऐ स्यात् । सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते । आतामित्याकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादाट ऐत्व न । अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात् । यो यजाति यजात इत् । ३४३० । वैतोऽयत्र । ३ । ४ । १६ । लेट एका-
रस्य ऐ स्याद्वा 'आत ऐ' ३४२६ इत्यस्य विषयं विना । पशूनामीशी । ग्रहा गृह्यान्तं । अन्यत्र किम् ।
सुप्रयसा मादयैते । ३४३१ । उपसंवादाशङ्क्येश्च । ३ । ४ । ८ । पणबन्धे आशङ्कायां च लेट् स्यात् ।
अहमेव पशूनामीशै । नेज्जिह्वा यन्तो नरकं पताम । 'हल इनः शानञ्चौ' २ । ५७ । ३४३२ । छन्दसि शाय-
जपि । ३ । १ । ८४ । अपिशब्दाच्छानच् ॥ * हृग्रहोर्भश्छन्दसि । इति इस्य भः । गृभाय जिह्वया मधु ।
बधान देव सवितः, 'अनिदितां' ४१५ इति बध्नातेर्नलोपः । गृष्णामि ते । मध्वा जभार । ३४३३ । व्यत्ययो
बहुलम् । ३ । १ । ८५ । विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि । आण्डा शुष्मस्य भेदति । भिनत्तीति
प्राप्ते । जरमा मरते पतिः । म्रियत इति प्राप्ते । इन्द्रो वस्तेन नेषतु, नयोतेर्लोट् शप्सिपो द्वौ विकरणौ ।
इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् । तरेमेत्यर्थः । तरेतेर्विध्यादौ लिङ्, उ शप् सिप् चेति त्रयो विकरणाः ॥
सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयडां च । व्यप्तयमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति
बाहुलकेन ॥१॥ धुरि दक्षिनायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्ती प्राप्ते
उपग्रह परस्मैपदात्मानेपदे । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत
इति प्राप्ते । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः ।
वियूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन, लुटो विषये लृट् । तमसो गा
अदुक्षत् । अधुक्षदिति प्राप्ते । मित्र वयं च सूरयः । मित्रा वयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृ-
शब्दः कारकमात्रपरः । तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अण्विषवे अच् । अवग्रहे

इत्यनेनेत्वमेव, नित्यत्वात् । न च शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वम्, कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण क्वचिन्नित्यता-
श्रयत्वात् । उत्तरसूत्रेऽन्यत्रेति लिङ्गाच्च । आट एत्वं नेत्युक्तं, तस्य फलमाह—यजाति यजात इति । यज
देवपूजादौ । लेट आडागमः ॥ ३४३० वैतो । अन्यत्वं विमनुक्षयेत्याकाङ्क्षायां पूर्वसूत्रविषयादिति लभ्यते,
सन्निधानात् । तदाह आत इत्यादि । ईशे इति । ईश ऐश्वर्ये । उत्तमैव वचनमिट् । इतश्च इति लोप नास्ति
परस्मैपदेषु इत्युक्तेः । टेरेत्वे तस्य ऐः । गृह्यान्ता इति ग्रहेः कर्मणि लेट् भिः । तस्याडागमः । यक् ग्रहिज्या
इति संप्रसारणं टेरेत्वं पूर्ववदेत्वम् ॥ ३४३१ पण बन्ध इति । यदि मे भवानिदं कुर्यात्तर्हीदमहं दास्यामीति
समयकरणं पणबन्धः । आशङ्का संभावना ॥ अहमेवेति । त्रिपुरविजये देवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्येदं वचनम् ।
पशवः संसारिणः । नेदिति । इच्छब्द आशङ्का द्योतयति । जिह्वाचरणेन नरकपातः स माभूदित्यर्थः ।
पतामेति । 'स उत्तमस्य' इति सलोपः ॥ ३४३२ छन्दसि साय । छन्दसि इनः शायजप्यादेशः स्याद्वौ परे ॥
गृभायेति । ग्रह उपादाने । लोटः सेहिः, 'क्रयादिभ्यः शना', 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम् ॥ बधानेति ।
बन्ध बन्धने । 'अतो हेः' इति हेर्लुक् ॥ प्रसङ्गात् 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इत्यस्योदाहरणमाह गृष्णामीति ।
जभारेति । हृग्रहणे । लिटो णलि वृद्धौ हस्य भः । गृष्णामि, जहारेत्यर्थः ॥ ३४३३ भेदतीति । भिदिर्
विदारणे, रौदादिकः । इनमि प्राप्ते शप् । म्रियत इति । मृड् प्राणत्यागे । 'तुदादिभ्यः' इति शे कृते 'गिङ्
शयगिल्ङ्क्षु' इति रिडादेशः, इयङ् ॥ नेषत्विति । नयत्वित्यर्थः । द्वौ विकरणाविति । तत्र शप् न्याय्यः,
सिप्नु बाहुलकात् । एतेन 'सेमामविङ्ढि' इत्यादि व्याख्यातम् । 'अव रक्षणे' अस्माल्लोटि शपि प्राप्ते बाहु-
लकात्सिप् 'हुक्लभ्यो हेधिः' षत्वं, जश्त्वम् ॥ तरुषेमेति । 'तरुष मस्' इति जाते यासुट् । 'लिङः सलोपो-
ऽनन्तप्रस्य' । नित्यं डितः । अतो येयः । लोप व्योर्वलि । आदगुणः । अत्रोप्रत्ययान्तस्य सिपं प्रत्यङ्गत्वात्
'सार्वधातुक' इति गुणः प्राप्तः । सिबन्तस्य शपि लघूपधगुणश्च प्राप्तो बाहुलकान्न भवति ॥ सुप्तिङिति ।
शास्त्रकृताग्निराचार्य एषां सुप्प्रभृतीनां व्यत्ययमिच्छति । सोऽपि तथाविधो व्यत्ययो बाहुलकेन सिध्यति ।
बहुलस्य भावो बाहुलकम् । मनोज्ञदित्वाद्बुञ् । तत्पुनर्बहुलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं बह्वर्थादानम् । चशब्दो
हेतौ । यस्मादेवमुक्तप्रकारो व्यत्ययो बहुलग्रहणेनैव सिध्यति, तस्माद्बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः । वियूया इति ।
'यु मित्रणे' विपूर्वः । आशिषि लिङ् । आधास्यमानेनेति । आङ्पूर्वाद्धातेः 'लृटः सद्वा' इत्यनेन शानजादेशः

विशेषः । यङो यशब्दादारभ्य 'लिङ्याशिष्यङ्' ३४३४ इति ङकारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो 'भेदति' इत्यादिभिरुक्त एव । ३४३४ । लिङ्याशिष्यङ् । ३ । १ । ८६ । आशीलिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि । 'वच उम्' २४५४ मन्त्रं वोचेमाग्नये । * हशेरग्वक्तव्यः । पितरं च हशेय मातरं च । अङि तु ऋदशोऽङि' इति गुणः स्यात् । ३४३५ । छन्दस्युभयता । ४ । ४ । ११७ । धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्ध-धातुबोभयसंज्ञः स्यात् । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः । वर्धयन्त्वित्यर्थः । आर्धधातुकत्वाणि लोपः । विशृण्वरे, सार्वधातुकत्वात् इनः शृभावश्च, 'हुन्नुवोः' २३८७ इति यण् । 'आहगमहनजनः किकिनौ लिट् च' ३१५१ । आदन्ताहवर्णान्ताद्गमादेश्च किकिनौ स्तस्ती च लिङ्वत् । बभ्रिर्वज्रम् । पपिः सोमं । ददिर्गाः । जग्मियुर्वि जघ्नित्वृत्रममित्रियम् । जज्ञिः । लिङ्वद्भावादेव सिद्धे 'ऋच्छत्यृताम्' २३८३ इति गुणबाधनार्थं कित्त्वम् । 'बहुलं छन्दमि' ३५७८ इत्युत्वम्, ततुरिः । जगुरिः । ३४३६ । तुमर्थे सेसेनसेऽसेन्वसेकसेनध्यैअध्यैन्वध्यै-कध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ् तवेनः । ३ । ४ । ९ । से, वक्षे रायः । सेन्, ता वामेषे । असे, शरदो जीवसे धाः असेन्, नित्त्वादाद्युदात्तः । कसे, प्रेषे । कसेन्, गवामिव श्रियसे । अध्यै अध्यैन् । पक्षे नित्स्वरः । शध्यै, राधमः सह मादयध्यै । शध्यैन्, वायवे पिबध्यै । तवै, दातवा उ । तवेङ्, सूतवे । तवेन्, कर्तवे । ३४३७ । प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै । ३ । ४ । १० । एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोदुम् अव्यथितुमित्यर्थः । ३४३८ ।

'स्यतासी' इति स्यः । 'आने मुक्' इति मुक् । मित्र वयमिति । दीर्घस्य ह्रस्वव्यत्ययः ॥ स्वरव्यत्ययस्त्विति 'गवामिव श्रियमे' इत्यत्र 'तुमर्थे' इत्यनेन कसेनि कृते 'जिनत्यादि' इत्याद्युदात्ते प्राप्ते व्यत्ययेन मध्योदात्तता कृत्तद्धितानामिति । 'तेन दीव्यति इत्यादौ विधीयमानानां ठगादीनां देवनादिकृतृत्वादेवमुक्तम् । न त्विह कारकवाचित्वेऽप्याग्रहः, कृत्तद्धितमात्रे तात्पर्यात् । तथा च किमो विहितो डितिर्यच्छब्दादपि भवति । 'त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः । 'विश्वोदेवासो मरुनो यतिष्ठन' । अन्नादायेति । अन्नमत्तीत्यन्नादः तस्मै । अन्ने कर्मण्युपपदेऽदेः कर्मण्यणि प्राप्तेऽच ॥ अवग्रह इति । अणि कृते अन्न आदायेति, अचि तु—अन्न आदयेत् भावः ॥ ३४३४ वोचेमेति । वचेराशीलिङा मस्, अङ् । वच उम्, यासुट् ॥ ३४३५ छन्दस्युभयथेति । लिङः सार्वधातुकसंज्ञाऽप्यस्ति, तेन यासुट् इयादेशः । वलिलोपः । आह । परार्थे प्रयुज्यमानाः शब्दा वति-मन्तरेणापि व्यत्यर्थं गमयन्ति, गीर्वाहीक इतिवदित्याशयेनाह लिङ्वदिति । किकिनौ भवत लिट् प्रत्ययश्च भवतीत्ययमर्थस्तु न भवति । तथा हि सति 'लिट्किकन' इत्येव ब्रूयात् । बभ्रिरिति । 'भृञ्' अस्मात् किः । लिङ्वद्भावाद्वित्वम् । किकिनोः स्थाने तिवादयस्तु न, लिङ्वदित्यतिदेशेन स्वरूपावाधेनेव कार्यातिदेशात् । 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीनिषेधे वज्रशब्दाद्वितीया ॥ जग्मिरिति । 'गमहन' इत्युपदालोपः । जघ्निरिति । 'हो हन्ते' इति कुत्वम् ॥ जज्ञिरिति । श्चुत्वम् । जज्ञोर्ज्ञः ॥ ननु लिङ्वद्भावे सति 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्येव सिद्धे कित्त्वकरणमर्थकमित्याशङ्क्याह लिङ्वद्भावादिति । 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वं सिद्धमिति भावः । आदिति मुखसुखार्थो दकारो न तु तकारः । तेन तात्परत्वाभावादीर्घस्यापि ऋकारस्य ग्रहणं, तदाह ततुरिः । जगुरिरिति । तृ प्लवनतरणयोः । गृ निगरणे । आभ्यां किः । द्वित्वात्परत्वात् 'बहुलं छन्दास' इत्युत्वे प्राप्ते 'द्विर्वचने' इति निषेधादुत्वाभावे द्वित्वम् । उरदत्वम् । उत्तरस्योत्वम् ॥ ३४३६ तुमर्थे । तुमुनोऽर्थः तुमर्थो भावः ॥ ननु 'कर्तरि कृत्' इति वचनात्कर्तरि तुमुनो विधानात्कथं भावो-ऽर्थ इति चेत्, शृणु 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनात्तुमुनो भावे विधानात् । तुमर्थे पञ्चदश प्रत्यया भवन्ति वक्षे इति । वचः से कुत्वम्, षत्वम् । कषसंयोगे क्षः ॥ एषे इति । इणां गुणः । नकारो 'जिनत्यादिनित्यम्' इत्याद्युदात्तार्थः ॥ प्रेषे इति । इणः से कित्त्वादगुरो आदगुणः ॥ श्रियसे इति । इयङ् नित्त्वादाद्युदात्तः । इह मन्त्रे मध्योदात्तः पठ्यते । तत्र बाहुलकात्प्रत्ययस्वरो बाध्यः ॥ आहुव्यै इति । जुहोतेस्वङ् ।—मादयध्यै इति । 'मदी हर्षे' ण्यन्तात् शध्यैप्रत्ययः । तस्य भाववाचिसार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुके' इति याकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् गुणायादेशो । पिबध्यै इति । अत्रापि यक्प्रसङ्गे व्यत्ययेन शप् । पात्रा इति पिवादेशः दातवा उ इति । ददातेस्तवै आयादेशो 'लोपः शाकल्यस्य' इति यलोपः ॥ सूतवे इति । डित्त्वान्न गुणः ॥ कर्तव इति । कृञो गुणः । कर्तुमित्यर्थः ॥ ३४३७ प्रयै । प्रपूर्वाद्यातेः कप्रत्ययः । रुहेरिष्यै । नञ्पूर्वाद्वचथेश्च

दृशे विख्ये च । ३ । ४ । ११ । द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः । ३४३६ । शक्ति णमुत्त्वमुलो । ३ । ४ । १२ । शक्तो-
तावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः । विभाजं नाशकत् । अपलुपं नाशकत् । विभक्तुम् अपलोपुमित्यर्थः । ३४४० ।
ईश्वरे तोसुन्कसुनौ । ३ । ४ । १३ । ईश्वरो विचरितो । ईश्वरो विलिखः । विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः ।
३४४१ । कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः । ३ । ४ । १४ न म्लेच्छितवै । अवगाहे । दिदृक्षेण्यः । भूर्यस्पष्ट कर्त्तव्यम् ।
३४४२ । अवचक्षे च । ३ । ४ । १५ । रिपुणा नावचक्षे । अवख्यातव्यमित्यर्थः । ३४४३ । भावलक्षणे स्थेण-
कृज्वविचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् । ३ । ४ । १६ । आसंस्थातोः सीदन्ति । आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः ।
उदेतोः । अपकर्तोः । प्रवदितोः । प्रचरितोः । होतोः । आअमितोः । काममाविजनितोः सभवामः ।
३४४४ । सृपितृदोः कसुन् । ३ । १ । १७ । भावलक्षणे इत्येव । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्तिन् । पुरा
जन्मभ्य आतृदः ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः

३४४५ । रात्रेश्राजसौ । ४ । १ । ३१ । रात्रिशब्दान्डीप्स्यात् अजस्विषये छन्दसि । रात्रि व्यस्यदायती ।
लोके तु—(ग) कृदिकारात् इति डीष्यन्तोदात्तः । ३४४६ । नित्यं छन्दसि । ४ । १ । ४६ । बह्वादिभ्यश्छ-
न्दसि विषये नित्यं डीष् । बह्वीषु हित्वा । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् । ३४४७ । भुवश्च । ४ । १ । ४७ । डीष्

३४३८ दृश । योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः । दृशेः ख्यातेश्च केप्रत्ययः । कित्वाद्दृशेर्न गुणः । ख्यातेरालोपश्च
३४३९ विभाजमिति । विपूर्वाद्भजतेर्णमुल् । णित्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । अपलुपमिति । 'लुप्लृ-
छेदने' कित्वाद्गुणाभावः ॥ ३४४० ईश्वरे । ईश्वरशब्दे उपपदे धातोस्तांसुन्कसुनौ स्तच्छन्दसि ॥ विचारितो-
रिति । चर गताविट् । विलिख इति । लिख विलेखने' कित्वाद्गुणः । 'वत्वातोऽसुन्कसुनः' इत्यव्यय-
त्वात् 'अव्ययादाप्सुपः' इति विभक्तेर्लुक्, 'न लुमता' इति निषेधाद् 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घो न । ३४४१
कृत्यार्थे । कृत्यानामर्थो भावकर्मणी, 'तयोरेव' इति कृत्यानां भावकर्मणां विधानात् । तत्र एते प्रत्ययाः स्युः ।
यद्यपि कृत्यानामर्थो 'भव्यगेय' इत्यादौ वर्ततेऽपि, बह्व्यं स्नानीयमित्यादौ करणादिरपि, तथापि न तत्र
कृत्वत्वेन कर्त्रादिषु विधानं । किं तर्हि ? स्वरूपेण । कृत्यतया विधानं तु भावकर्मणोरेवेति भावः ॥— न
म्लेच्छितवै इति । न म्लेच्छितव्यमित्यर्थः ॥ अवगाहे इति । गाहू विलोडने । दिदृक्षेण्य इति । दृशेः
सन्नन्तात्केन्यः । अतो लोपः । कर्त्तव्यमिति । कृजः त्वन् । कृत्यमित्यर्थः । यद्यपि 'तुमर्थे सेसेन्' इत्यनेन
तुमर्थे तवै विहितस्तथापि भावभिन्नेऽपि कर्मकारके तवै यथा ख्यादित्येवमर्थम् ॥ ३४४२ अवचक्षे । अवपूर्वा
च्चक्षिङ् एशप्रत्ययो निपात्यते । शित्वात्सार्वधातुकत्वं । तेन ख्यात्रादेशो न ॥ ३४४३ भावलक्षणे । कृत्यार्थे
इति निवृत्तम् । तुमर्थे इति वर्तते । प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्षणग्रहणम् । भावां लक्ष्यते येन तस्मिन्मते वर्त-
मानेभ्यः स्यादिभ्यो धातुभ्यस्तुमर्थे तोसुन् स्याच्छन्दसि । संस्थानादिनामवधित्वेन लक्षणं भावः । आ
समाप्तेरिति । संपूर्वो हि तिष्ठतिः समाप्तो रूढः, संतिष्ठते पिण्डपितृयज्ञ इत्यादौ तथा दर्शनात् ॥ आतमितो-
रिति । तमु ग्लानौ ॥ ३४४४ सृपितृदोः । सृप्लृ गतो । उत्तृदिर् हिंसाऽनादरयोः । भावलक्षणेऽर्थे वर्तमानयोः
सृपितृदोस्तुमर्थे कसुन् स्यात् । विसृप इति । गमनादित्यर्थः ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

३४४५ रात्रेश्राजसौ । न जसिः अजसिस्तस्मिन् । इकार उच्चारणार्थः । 'आहौ प्रभूतादिभ्यः' इतिवत् ॥
छन्दसीति । ननु 'तिमिरपटैरवगुणिता रात्र्यः' इति प्रयोगो न स्यात् । छन्दसीत्युच्यते । न चेदं छन्दः ।
अजसाविति निषेधाच्च । किं च वेदेऽपि रात्र्य इति प्रयोगो न स्यात् इत्याशङ्क्याह लोके त्विति । तुशब्दो-
ऽनुक्तसमुच्चयार्थः । लोके जसि वेदे चेत्यर्थः । कृदिकारादिति । राशदिभ्यां त्रिरिति व्युत्पत्तिपक्षे कृदि-
कारान्तः । अव्युत्पत्तिपक्षे तु 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्' इति डीष् बोध्यः ॥ ३४४६ नित्यम् । 'बह्वादिभ्यश्च'
इति वर्तते 'अन्यतो डीष्' इत्यतो डीषिति च । तदाह बह्वादिभ्य इति । नन्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे
सिद्धे नित्यग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह नित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति । ३४४७ भुवः । विम्बीति । 'विप्रसंभ्यो
ड्वसंज्ञायाम्' इति डुप्रत्ययात्तात् डीष् ॥ ननु स्वयंभूरत्रापि स्यादित्याशङ्क्याह डुप्रत्ययान्तमिति ॥ न

स्यात् छन्दसि । विम्बी, प्रम्बी । 'विप्रसंभ्य' ३१६० इति दुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते, उत इत्यनुवृत्तेः ।
उवडादेशस्तु सौत्रः । * मुद्गलाच्छन्दसि लिचच । डीषो लिचत्वमानुक् चागमः । लिचस्वरः । रथीरभून्मु-
द्गलनी । ३४४८ । दीर्घजिह्वी च छन्दसि । ४ । १ । ५६ । संयोगोपधत्वादप्राप्ते डीष् विधीयते । आसुरी
वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट् । ३४४९ । कद्रुकमण्डलबोद्ध्छन्दसि । ४ । १ । ७१ । ऊङ् स्यात् । कद्रुश्च
वै कमण्डलुः ॥ * गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् । गुग्गुलुः । मधुः । जतूः । पतयालूः ।
'अव्ययात्प' १३२४ । * आविष्टस्योपसख्यानं छन्दसि । आविष्ट्यो वर्धते । ३४५० । छन्दसि ठञ् । ४ ।
३ । १६ । वर्षाभ्यष्टकोऽपवादः । स्वरे भेदः । वार्षिकम् । ३४५१ । वसन्ताच्च । ४ । ३ । २० । ठञ् स्यात्
छन्दसि । वासन्तिकम् । ३४५२ । हेमन्ताच्च । ४ । ३ । २१ । छन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभाग
उत्तरार्थः । 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' १३८३ । णिनिः प्रोक्तेऽर्थे । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते ।
शौनकिनः । वाजसनेयिनः । छन्दसि किम् । शौनकीया शिक्षा । २४५३ । द्व्यचः छन्दसि । ४ । ३ । १५० ।
विकारे मयट् स्यात् । शरमयं वर्हिः । यस्य पर्णमयी जुहूः । ३४५४ । नोत्वद्वर्धं बिल्वात् । ४ । ३ । १५१ ।
उत्त्रान् उवारवान् । मौञ्ज शिवयम् । वर्धं चर्म, तस्य विकारो बार्धी ऋजुः । बेल्वो यूपः । 'सभ या यः'
१६५७ । ३४५५ । ढश्छन्दसि । ४ । ४ । १०६ । सभेयो युवा । ३४५६ । भवे छन्दसि । ४ । ४ । ११० ।
सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत् । मेध्याय च विद्युत्याय च । यथायथ शैषिकाणामणादीनां घादीनां चापवादोऽयं यत्
पक्षे तेऽपि भवन्ति, सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यथा मुञ्जवानाम पर्वतः, तत्र भवो मौञ्जवतः
सोमस्येव मौञ्जवतस्य भक्षः । आ चतुर्थसमाप्तेऽच्छन्दोऽधिकारः । ३४५७ । पाथोनदीनां डचण् । ४ । ४ ।
१११ । अमुत्वा पाथ्यो वृषा । चनो दधीत नाद्यो गिरा मे । पाथसि भव' पाथ्यः । नद्यां भवो नाद्यः ।
३४५८ । वेशन्तहिमवद्भुचामण् । ४ । ४ । ११२ । भवे । वेशन्तीभ्यः स्वाहा हैमवतीभ्यः स्वाहा । ३४५९ ।
स्रोतसो विभाषा डचडचौ । ४ । ४ । ११३ । पक्षे यत् । ड्यङ्ङ्ययोस्तु स्वरे भेदः । स्रोतसि भवः स्रोत्यः
स्रोतस्यः । ३४६० । सगर्भसयूथसनुताद्यन् । ४ । ४ । ११४ । अनुभ्रात सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । यो नः

तर्हि दुप्रत्ययान्तस्य 'घेडिति' इति गुणे कृते 'भोः' इति निर्देशः प्राप्नोति, तदाह उवडादेशस्तु सौत्र इति ।
* मुद्गला । 'इन्द्रवरुण' इति सूत्रस्थं वार्तिकमवम् । लिचस्वर इति । लितीत्यानुगाकारस्योदात्तत्वम् ॥
३४४८ । दीर्घजिह्वी । दीर्घजिह्वीति निपात्यते छन्दसि ॥ अप्राप्तो डीषिति । 'स्वङ्गाच्चोपरर्जनात्' इति
न प्राप्नोति, तत्र ह्यसंयोगोपधादिति प्रतिषेधात् ॥ ३४४९ कद्रु । ऊङुतः' इत्यत ऊङिति वर्तते, कद्रुशब्दा-
त्कमण्डलुशब्दाच्च स्त्रियामूङ् स्याच्छन्दसि ॥ गुग्गुलुमधु । एषां व्यत्ययेन छन्दसि स्त्रीत्वम् । पतयालुशब्दः
'स्पृहिगृहि' इत्यादिना आलुजन्तः ॥ अव्यया । व्याख्यातमपि त्यबनुवृत्तिप्रदर्शनार्थं स्मारितम् ॥ आविष्ट-
स्येति । 'अव्ययात्प' इत्यत्र 'अमेहववतसित्रेभ्यः' इति नियमादप्राप्तः शैषिकरत्यब् विधीयते । आविष्ट्य
इति । आविर्भूतमाविष्ट्यम् । 'ह्रस्वात्चादौ' इति षत्व, तकारस्य णट्त्वम् ॥ ३४५० टकोऽपवादो इति ।
'वर्षाभ्यष्टक्' इति प्राप्तस्य ॥ ननु ठक्ठओः को विशेषस्तत्राह स्वरे भेद इति । ठञि कृते 'ञित्यादिनित्यम्'
इत्याद्युदात्तत्वं, ठकि तु सति 'कितः' इत्यनेनान्तोदात्तत्वं स्यादिति भावः । वार्षिकमिति । टस्येकः ॥ २४५२
उत्तरार्थ इति । 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' इत्येतदर्थः । तत्र ह्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात् वसन्तस्य माभूत् ॥
शौनक । 'काश्यपकौशिकाभ्यमृषिभ्यां णिनिः' इत्यतो णितिरिति वर्तते, तदाह णिनिरिति ॥ प्रोक्ते इति ।
'तेन प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन्नर्थे ॥ शौनकीयेति । वृद्धाच्छः । ३४५३ द्व्यचः । 'मयड्वेतयोर्भाषायाम्' इत्युक्ते-
र्वदेऽप्राप्तो विधीयते । ३४५४ नोत्वत् । उवारवतः प्रातिदिकाद्वर्धं बिल्वशब्दाभ्यां च मयण् स्यात् । द्व्यच-
श्छन्दसि इति प्राप्तः प्रतिसिध्यते ॥ मौञ्जमिति । मुञ्जशब्दादौत्सगिकोऽण् ॥ वार्धीति । वर्धंशब्दादौ-
त्सगिकोऽण् । 'टिड्ढाणञ्' इति डीष् । ३४५५ ढश्छन्दसि । सप्तम्यन्ताभ्यामाम्भ्यां भवार्थे ड्यण् स्यात् ॥
पाथसीति । पाथो जलम् । कबन्धमुदकं पाथः इत्यमरात् । 'पाथोऽन्तरिक्ष' इति वृत्तिः । ३४५६ वेशन्तीभ्य
इति । विशेषञ् । वेशन्तः पल्वलम् । तत्र भवा आपः वेशन्त्यः ॥ ३४६० सगर्भसयूथस । अतिगृभ्यां भन् ।

सनुत्य उत वा जिगत्नुः । नुतिर्नुतम् । 'नपुंसके भावे क्तः' ३०६० । सगर्भादियस्योऽपि कर्मधारयाः । 'समानस्य छन्दसि' १०१३ इति सः । ततो भवार्थे यन् । यतोऽपवादः । ३४६१ । तुग्राद्धन् । ४ । ४ । ११५ । भवेऽर्थे । पक्षे यदपि । आ वः शमं वृषभं तुग्रयासु इति बह्वृचाः । तुग्रियासु इति शाखान्तरे । घनाकाश-यज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्द इति वृत्तिः । ३४६२ । अग्राद्यत् । ४ । ४ । ११६ । ३४६३ । घच्छौ च । ४ । ४ । ११७ । चाद्यत् । अग्रे भवोऽग्रयः । अग्रियः । अग्रीयः । ३४६४ । समुद्राभ्राद्धः । ४ । ४ । ११८ । समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम् । नानदतो अभ्रियस्येव घोषाः । ३४६५ । बर्हिषि दत्तम् । ४ । ४ । ११९ । 'प्राग्घिताद्यत्' १६२६ इत्येव । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु । ३४६६ । दूतस्य भागकर्मणी । ४ । ४ । १२० । भागोऽशः । दूत्यम् । ३४६७ । रक्षोयातूनां हननी । ४ । ४ । १२१ । या ते अग्ने रक्षस्या तनूः । ३४६८ । रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये । ४ । ४ । १२२ । प्रशंसने यत्स्यात् । रेवत्यादीनां प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् । ३४६९ । असुरस्य स्वम् । ४ । ४ । १२३ । असुर्यं देवेभिर्घायि विश्वम् । ३४७० । मायायामण् । ४ । ४ । १२४ । आसुरी

गिरिति गीर्यते वा गर्भः । युता भवन्त्यस्मिन्निति यूथम् । 'तिथपृष्ठयूथगूथप्रोथाः' इति थक्प्रत्ययान्तो निपा-
तितः । दीर्घोऽपि निपातनादेव । कर्मधारया इति । समानश्चासौ गर्भश्च इति विग्रहः ॥ यतोऽपवाद इति ।
'भवे छन्दसि' इति प्राप्तस्य ॥ ३४६२ अग्राद्यत् । 'भवे छन्दसि' इत्येव सिद्धे घादिभिर्बाधा मा भूदिति
यद्विधीयते । ३४६४ समुद्रा । समुन्दतीति समुद्रः । 'स्फायितञ्चि' इति रक् । अपो विभति इत्यभ्रम् ।
मूलविभुजादित्वात्कः । अभ्रसमुद्रादिति वक्तव्ये समुद्राभ्रादित्युक्तिः पूर्वनिपातस्यानित्यत्वज्ञापनार्था ॥
३४६५ बर्हिषि । तत्र भव इति निवृत्तम् । बर्हिःशब्दाद्वृत्तमित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति ॥— बर्हिष्येति ।
'बृहतेर्यलोपश्च' इतीस्प्रत्ययान्तो बर्हिस्तस्माद्यत् ॥ ३४६६ दूतस्य । दूतशब्दात्पक्षीसमर्थाद्भ्रागे वर्मणि
चाभिधेये यत्प्रत्ययः स्यात् । भागे तस्येदम् इत्यणि प्राप्ते वचनम् । कर्मणि तु दूतवनिग्भ्यां च' इत्यौप-
संख्यानिके ये दूत्यमित्यादि । दूतस्य भागो दूत्यः, कर्म दूत्यम् ॥ ३४६७ रक्षोयातून् । पक्षीबहुवचना-
न्ताभ्यां रक्षस्यातुशब्दाभ्यां हननीत्यस्मिन्नर्थे यत्स्यात् । रक्षेरसुनि रक्षः । 'व मिननिमनि' इत्यादिना यात-
स्तुन् । यातुशब्दो रक्षःशब्दपर्यायः । न च 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' इत्येव शेष स्यादिति वाच्यम् ।
बह्वर्थीभिर्घायिस्वरूपवचनेन सूत्रे भिन्नार्थत्वात् ॥ रक्षस्येति । हन्यतेऽनया सा हननी रक्षसाम् । एवं
यातव्या । बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनाय । बहूनां रक्षसां हनने हि स्तुति प्रतीयते ॥ ३४६८ रेवतीजगती
प्रशंसनं प्रशस्यम् । प्रपूर्वात् 'शंसु स्तुतौ' इत्यस्माद्भावे क्यप्, नद ह— प्रशंसने इति । रयिरस्यास्तीति रेवती
रयिशब्दान्मतुप्, 'छन्दसीरः' इति वत्वम्, 'रेयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । उगित्वाङ्डीष्, नक्षत्रे
गौरादित्वाङ्डीष् । जगच्छब्दात् 'वर्तमाने' इत्यनेन शतृवद्भावात् 'उगितश्च' इति डीष् । हविषे हिता हविष्या
जगवादित्वाद्यत् । तासां प्रशंसनं हविष्यं, यस्य इति लोपे कृते 'हलो यमां यमि' इति यलोपः ॥ ३४६९
असुरस्य स्वम् । असुरशब्दात्पक्षीसमर्थत्वेतिस्मिन्नर्थे यत्स्यात् ॥ असुर्यमिति । न सुरोऽसुर । सुरप्रति-
पक्षी । अथ वा असेरुरच् । अस्यति अस्यते वा असुरः । तस्य स्वमसुर्यम् ॥ ३४७० मायायामण् । भीयते-
ऽनयेति माया असदर्थप्रकाशनशक्तिः । माङ् औणादिक यः । तस्यां वाच्यायामसुरशब्दादण् स्यात् । पूर्व-
सूत्रापवादः ॥—असुरीति । 'टिड्ढाणञ्' इति डीष् ॥ ३४७१ तद्वनसा । मत्वन्तात्प्रथमासमर्थादासामिति
षष्ठ्यर्थे यत्स्यात्, तत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति, यत्तादासामिति निर्दिष्टां ष्टवाश्चेत्ता भवन्ति ।
मतोश्च लुक् ॥ वर्चस्वानिति । वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स वर्चस्वान् । कुम्भेष्टकोपधानमन्त्रः 'भूतं च स्थ
भव्यं च स्थ देवस्य वः सवितुः प्रसवे' इत्यादिकः । उपधीयतेऽनेनेत्युपधानः । चयनं रचनमित्यर्थः ।
ऋतव्या इति । ऋतुशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स ऋतुमान् स च मधुश्च माधवश्चेत्यादिकः । ऋतुमानुपधानो
मन्त्र आसामिष्टकानाम् ऋतव्याः । तद्वानिति किम् ? मन्त्रादेव समुदायान्माभूदिति काशिका । अत्र हरदत्त
ननु तद्वानित्यस्मिन्नसति । 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति वचनादासामिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्पञ्चम्यन्तादिष्टका-
भिधायिन उपधानमन्त्रे प्रत्ययः स्यादिति वाक्यार्थः स्यात् । तथा च समुदायान्न प्राप्नोतीति चेत् । सत्यम् ।

माया । ३४७१ । तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः । ४ । ४ । १२५ । वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः । ऋतव्याः । ३४७२ । अश्विमान् । ४ । ४ । १२६ । अश्विनीरुपदधाति । ३४७४ । वयस्यासु मूर्धनो मत्तुप् । ४ । ४ । १२७ । 'तद्वानासाम्' ३४७१ इति सूत्रं सर्वमनुवर्तते । 'मतोः' इति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मत्तुवन्तो यो मूर्धशब्दस्ततो मत्तुप्स्यात्प्रथमस्य मतोर्लुक् वयःशब्द-
वन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासु । यस्मिन्मन्त्रे मूर्धवयःशब्दौ स्तः, तेनोपधेयासु । मूर्धन्वतीरुपदधाति इति प्रयोगः । ३४७४ । मत्वर्थे मासतन्वोः । ४ । ४ । १२८ । नभोऽभ्रम् । तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः । ओजस्या तनूः ३४७५ । मधोर्ज च । ४ । ४ । १२९ । चाद्यत् । माधवः । मधव्यः । ३४७६ । ओजसोऽहनि यत्खौ । ४ । ४ । १३० । ओजस्यमहः, ओजसीनं वा । ३४७७ । वेशोयशआदेर्भगद्यत्खौ । ४ । ४ । १३१ । * यथासंख्यं नेष्यते । वेशो बलं तदेव भगः इति कर्मधारयः । वेशोभग्यः । वेशोभगिनः । यशोभग्यः । यशोभगिनः । ३४७८ । पूर्वैः कृतमिनयो च । ४ । ४ । १३२ । गम्भिरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः । ये ते पन्थाः सेवितः

आसामिति प्रथमं न करिष्यति इति मत्वा प्रश्नप्रतिवचने, ततश्च 'उपधातो मन्त्र आसामिष्टकासु लुक् च मतोः' इति योगः करिष्यते । तथा च तद्वानित्यस्याभावे 'भूतं च स्थ भव्यं च स्थ' इत्ययमुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति वाक्यं स्यात् । तथा चेतिना परामृष्टान्मन्त्रसमुदायादेव प्रत्ययः प्राप्नोतीति भावः । उपधान इति किम् ? वर्चस्वदभिमन्त्रणमासायित्यत्र माभूत् । 'शिवेन मा चक्षुषा' इत्यनुवाकः कुम्भेष्टका-
भिमन्त्रणे विनियुक्तः । मन्त्र इति किम् ? अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आगामित्यत्र माभूत् । इष्टकास्विति किम् ? वर्चस्यानुपधान आसां णर्कराणामित्यत्र माभूत् । इति करणं नियमार्थम् । अनेकपदसंभवे केनचिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते, न सर्वेण । मत्तुवग्रहणमुत्तदार्थम् । अश्विमानित्यत्र मत्तुप् एव लुक् यथा स्यात्, इनेर्माभूत् । इह तु मत्वन्तात्प्रत्ययविधनात्तस्यैव लुक् भविष्यति ॥ ३४७२ अश्विमान् । अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽश्विमान्मन्त्रः स च 'ध्रुवक्षितिः' इत्यादिकः । प्रथमान्तादश्विमच्छब्दादासामिति षष्ठ्यर्थे षण् स्यात् यत्प्रथमानिदिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत्तम भवति । यत्तदासामिति निदिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति, मतोश्च लुक् ॥ अश्विनीरुपदधातीति । अश्विशब्दात् 'अत इनिठनो' इत्यस्त्यर्थे इनिः । तदन्तान्मत्तुप् । अश्विमान्स उपधातो मन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्याणि विहिते मतोश्च लुकि कृते 'इनप्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः । ३४७३ । वयस्यासु । वयस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां ताः वयस्याः, तास्वभिधेयासु प्रथमासमर्थ-
न्मत्तुवन्नमूर्धशब्दादामामिति षष्ठ्यर्थे मत्तुप्स्यात् । यत्प्रथमानिदिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत्तम भवति, यदासामिति निदिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति । यस्मिन्मन्त्रे मूर्धशब्दो वयःशब्दश्च विद्यते स मूर्धवान् वयस्वान्, यथा 'मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः' इति, तत्र वयस्वच्छब्दादिव मूर्धवच्छब्दादपि पूर्वैण यति प्राप्ते मत्तुव्विधीयते इत्या-
शयेनाह यस्मिन्मन्त्रे इति । मूर्धन्वतीरिति । 'अनोन्नुट्' इति नुडागमः । मूर्धवत इति वक्तव्ये भाविनं मत्तुव-
लुकं चेतसि कृत्वा मूर्धन् इत्युक्तम् ॥ ३४७४ मत्वर्थे । यस्मिन्नर्थे मत्तुव्विहितस्तस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्यत्स्यात् मासतन्वोरभिधेययोः ॥ ननु प्रथमासमर्थमिति कस्मादागतमिति चेन्मत्वर्थग्रहणादित्यवेहि । 'कृषिचमि-
निधनिसजिखजिभ्य ऊः' इति ऊकारान्तस्मन्शब्दः सूत्रे निदिष्टः । न तु 'भृमृशीङ्तृचरित्सरित्तनिधनिमि-
स्जिभ्य उः' इत्युकारान्तः । 'द्वन्द्वे घि' इति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् ॥—ओजस्या इति । ओजा यस्या यस्यां वा अस्तीत्योजस्या ॥ ३४७५ मधोः । मधुशब्दान्मत्वर्थे ञः स्याच्चाद्यत् ॥—मधव्या इति । ओर्गुणः । 'वान्तो यि' इति अवादेशः । ३४७६ ओजसोऽहनि । ओजःशब्दान्मत्वर्थे यत्खौ स्तोऽह्न्यभिधेये । ननु यद्-
ग्रहणं व्यर्थं, खश्चेत्येवास्त्विति चेन्मैवम् । खश्चेत्युच्यमानेऽनन्तरसूत्रविहितस्य अमात्रस्य समुच्चयो विज्ञा-
येत, तस्माद्यद्ग्रहणम् ॥ ३४७७ वेशोयश । वेशश्च यशश्च वेशोयशसी ते तादौ यस्य तस्माद्वेशोयशआदे-
र्भगात्प्रातिपदिकाद्यत्खौ स्तो मत्वर्थे । लवारः । स्वगार्थः ॥ ३४७८ पूर्विणेभिरिति । पूर्वैः कृताः पूर्विणाः,

* यतेति—अत्र वृत्तिकृतः 'यल्, ख च' इति सूत्रं व्यभजन् । तत् 'यथासंख्यं नेष्यते' इति मूलविरुद्धं 'यथा-
संख्यं' सूत्रस्थभाष्यविरुद्धं च ।

पूर्व्यामः । ३४७६ । अङ्गि संस्कृतम् । ४ । ४ । १३३ । यस्येदमप्यं हविः । ३४८० । सहस्रेण संमितौ घः । ४ । ४ । १३४ । सह स्त्रियासो अपां नोर्मयः । सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः । ३४८१ । मतौ च । ४ । ४ । १३५ । सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः । ३४८२ । सोममर्हति यः । ४ । ४ । १३६ । सोम्यो ब्राह्मणः । जज्ञार्ह इत्यर्थः । ३४८३ । मये च । ४ । ४ । १३७ । सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे । सोम्यं मधुः । सोममयमित्यर्थः । ३४८४ । मधोः । ४ । ४ । १३८ । मधुशब्दान्मयडर्थे * यत्स्यात् । मधव्यः । मधुमय इत्यर्थः । ३४८५ । वसो समूहे च । ४ । ४ । १३९ । चान्मयडर्थे यत् । वसव्यः ॥ * अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् । छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे यदित्यर्थः । 'अश्रावय' इति चतुरक्षरम्, अस्तु श्रौषट् इति चतुरक्षरं, 'ये यजामहे' इति पञ्चाक्षरं, 'यज' इति द्व्यक्षरम्, 'द्व्यक्षरो वषट्कारः' एव वै सप्तदशाक्षरच्छन्दस्यः । ३४८६ । नक्षत्राद्भ्यः । ४ । ४ । १४० । स्वार्थे । नक्षत्रिभ्यः स्वाहा । ३४८७ । सर्वदेवात्तातिल् । ४ । ४ । १४१ । स्वार्थे । सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । प्रदक्षिणिद्देवतातिमुराणः । ३४८८ । शिवशमरिष्टस्य करे । ४ । ४ । १४२ । करोतीति करः, पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः । याभिः शन्ताती भवथो ददाशुषे । अथो अरिष्टतातये । ३४८९ । भावे च । ४ । ४ । १४३ । शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः

३४९० । सप्तनोऽच्छन्दसि । ५ । १ । ६१ । 'तदस्य परिमाणम्' १७२३ इति 'वर्गे' इति च । सप्त साप्तानि असृजत् ॥ * शन्शतोऽङ्गिच्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः । पञ्चदशिनोऽर्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः । * विंशतिश्चेति वाच्यम् । विंशिनोऽङ्गिरसः ॥ * युष्मदस्मदोः सादृश्ये वतुब्वाच्यः ॥ त्वावतः पुरुवसो । न त्वावां अन्यः । यज्ञं विप्रस्य मावतः । ३४९१ । छन्दसि च । ५ । १ । ६७ । प्रातिपदिकमात्रा

तैः । एवं पूर्व्यामः पूर्व्याणाः ॥ ३४७६ अङ्गिः । तृतीयान्तादपशब्दात्संस्कृतमित्यर्थे यत्स्यात् ॥ ३४८० सहस्रेण । तृतीयान्तात्सहस्रशब्दात्समितमित्येतस्मिन्नर्थे घः स्यात् । संमित सहस्रस्तुत्य इत्यर्थः ।—सहस्रिया इति । सहस्रेण संमिताः सहस्रिया । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । समिताविति पाठान्तरम् ॥ ३४८१ मतौ । 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' इत्यस्यापवामः ॥ ३४८२ सोममर्हति । द्वितीयान्तात्सोमशब्दाद्देहीत्यस्मिन्नर्थे यः स्यात् । सोम्य इति । सोममर्हतीति सोम्यः ॥ ३४८३ मये च । आगतविकारावरप्रवृत्ता मयडर्थाः । तत्रागते पञ्चमी समर्थविभक्तिः, विकारावयवयोः षष्ठी, प्रकृतवचने प्रथमा ॥ ३४८४ मधोः । यः स्यादिति । वृत्तिकारस्तु यतमेवानुवर्तयति न तु यम् ॥ ३४८६ नक्षत्रात् । स्वार्थे इति । समूह इति नानुवर्तते । तेनाङ्गिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे प्रत्यय उत्पद्यत इत्यर्थः ॥ ३४८७ सर्वदेवात् । सर्वशब्दाद्देवशब्दाच्च तातिल् स्यात् ॥ ३४८८ शिवशम । करणशब्दासामानाधिकरण्यात् 'शिवशमरिष्टस्य' इति 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति षष्ठी ॥ इति वैदिकसुबोधिन्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥

३४९० सप्तनोऽङ्गि । सप्तशब्दादङ्गि स्याच्छन्दसि ॥ साप्तानीति । सप्तशब्दादङ्गि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे तद्धितान्त्वत्प्रातिपदिकसंज्ञायां जस् । 'जश्शसोः शिः' । 'नपुंसवस्य' इति नुम् । उपधाया दीर्घः ॥ * शन्शतोः । डित्करणं शदन्तस्य टिलोपार्थम् ॥ पञ्चदशिन इति । पञ्चदशाहानि परिमाणमेषामिति ङिनिः टिलोपः । एतेन त्रिंशिनो व्याख्याताः ॥ विंशिनोऽङ्गिरस इति । विंशतिर्गोत्राणि परिमाणमेषामिति विग्रहे ङिति कृते 'विंशतिर्ङिति' इति तिङ्शब्दलोपे कृते यस्येति लोपः । आङ्गिः साङ्ग्यास्यगार्ग्यगौतम इत्यादिप्रवरभेदभिन्नानि विंशतिरवान्तरगोत्राणि परिमाणमेषामित्यर्थः ॥ त्वावत इति । त्वमिर त्वावान्, तस्य त्वावतः

* यत्स्यादिति । तत्त्वबोधिनीकारैः 'यः स्यात्' इत्येव पाठो दृष्टः । स च वृत्तिकाराद्यननुकूल इति लेखकः परिवर्तित इति सम्भाव्यते । शेखरकाराश्च 'य इति निवृत्तम्' इत्येव वदन्ति । १ मात्रात् 'तदर्हति' इत्यर्थे यत्स्याच्छन्दसि' इत्येवम्पाठः क्वचिद्दृश्यते ।

सदहतीति यत् । सादन्यं विदथ्यम् । ३४६२ । वत्सरान्ताच्छन्दसि । ५ । १ । ६१ । निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः । ३४६३ । संपरिपूर्वात् च । ५ । १ । ६२ । चाच्छः । संवत्सरीणः, संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः परिवत्सरीयः । ३४६४ । छन्दसि घस् । ५ । १ । १०६ । ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । भाग ऋत्विग्यः । ३४६५ । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे । ५ । १ । ११८ । धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे वतिः स्यात् । यदुद्धतो निवतः । उद्गताभिर्गतादित्यर्थः । ३४६६ । थट् च छन्दसि । ५ । २ । ५० । नान्तादसंख्यादेः परस्य डटस्थट् स्यान्मट् च । पञ्चमम्, पञ्चमम् । 'छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्तातरि' १८८६ । पर्यवस्थाता शत्रुः । अपत्यं परिपन्थिनम् । मा त्वा परिमरिणो विदन् । ३४६७ । बहुलं छन्दसि । ५ । २ । १२२ । मत्वर्थे विनिः स्यात् । * छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् । इति दीर्घः मंहिष्ठमुभयाविनम् । शुनमुष्ट्राम्यचवत् । * छन्दसीवनीपौ च वक्तव्यौ । ई रथीरभूत्, सुमङ्गलीरियं बधूः मघवानमीमहे । ३४६८ । तयोर्दीर्घौ च छन्दसि । ५ । ३ । २० । इदन्तदीर्घासंख्यं स्तः । इदा हि व उपस्तुतिम् । तर्हि । ३४६९ । था हेतौ च छन्दसि । ५ । ३ । २६ । किमस्था स्याद्वेतौ प्रकारे च । कथा ग्रामं न पृच्छसि । कथा दाशेम । ३५०० । पञ्च पञ्चा च छन्दसि । ५ । ३ । ३३ । अवरस्य अस्तात्यर्थे

अहमिवेति मावान्, तस्य मावतः । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमादेदौ । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् ॥ ३४६१ सादन्यमिति । सदनं गृहमहतीति सादन्यः । 'अन्येषामपि' इति दीर्घः ॥ विदथ्यमिति । विदथो यज्ञ-स्तमहतीत्यर्थः ॥ ३४६२ इद्वत्सरीय इति । इद्वत्सरेण निर्वृत्तः, इद्वत्सर्मधीष्टो भृतो भृतो भावी वा इद्व-रीयः । इद्वत्सरेदावत्सरशब्दौ पञ्चवर्षे युगे द्वयोर्वर्षयोः संज्ञे । एवं संवत्सरपरिवत्सरशब्दादपि ॥ ३४६३ संपरिपूर्वात् । संपरिपूर्वाद्वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खः स्यात् । चाच्छः ॥ ३४६४ छन्दसि घस् । 'समयस्तदस्य प्राप्तम्' इत्यतस्तदस्य प्राप्तमिति 'ऋतोरण्' इत्यतः ऋतोरिति चानुवर्तते तदाह ऋतुशब्दादित्यादि । ऋत्विग्य इति । 'सिति च' इति पदत्वेन भत्वे निरस्ते 'ओगुणः' इति गुणाभावे यण् ॥ ३४६५ उपसर्गात् । इह धातुशब्देन धातुवाच्या क्रिया लक्ष्यते । सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन् वर्तमानादित्यर्थः, तदाह — धात्वर्थविशिष्ट इति । उपसर्गाच्च पुनरेवमात्मकाः यदुत श्रुतायां क्रियायां तामेव विशिष्यन्ति । यथा आगच्छति । यत्र तु न श्रूयते तत्र क्रियाविशिष्टसाधनमाहुः । यथा निष्कौ-शाग्निः तथा च यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्रैव यथा स्यादित्येवमर्थं 'धात्वर्थे' इत्युक्तम् ॥ ३४६६ थट् च । 'तस्य पूरणे' इत्यतो डडिति 'नान्तादसंख्यादेः' इति च, तदाह नान्तादित्यादि । पञ्चतमिति । पञ्चानां पूरणमित्यस्मिन्नर्थे डटि कृते तस्य थडागमः ॥ छन्दसि । 'परिपन्थिन् परिपरिन्' एतौ निपात्येते छन्दसि पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता प्रतिपक्षः सपत्न इत्युच्यते । निपातनं चात्र पर्यवस्थातृशब्दात्स्वार्थे इनिः प्रत्ययोऽवस्थातृशब्दस्य 'पन्थि परि' एतावादेशौ च निपात्येते ॥ ३४६७ बहुलम् । अस्मायामेधास्रजो विनिः इत्यतो विनिरिति वर्तते, तदाह — विनि स्यादिति । अष्टावीति । 'अशे ष्टृन्' अष्ट्रा । दष्ट्रापर्यायोऽयम् । मेखलावी, द्वयावी, उभयावी, रुजावी, हृदयावी । अत्र द्वयोभयरुजाहृदयान्येव दीर्घत्व प्रयोजयन्ति, अन्येषां स्वत एव दीर्घत्वात् ॥ छन्दसि । ईश्च वनिप् च ईवनिपौ ॥ ई इति । ईप्रत्ययस्योदाहरणमुच्यते ॥ रथी-रिति । रथोऽस्यास्तीति रथी ॥ — सुमङ्गलीरिति । सुष्टु मङ्गलमिति 'सुः पूजयाम्' इति समासः । तेनोऽ-नेन मत्वर्थीय ईकारप्रत्ययः ॥ — मघवानिति । मघं धनं, तदस्यास्तीति वनिप् । मतुपि तु मघवच्छब्दः ॥ ३४६८ तयोः । तच्छब्देन 'इदमोहिल्' 'तदो दा च' इति संनिहिताविदन्तदो परामृष्येते, तदाह इदन्तदोरिति सूत्रे व्यत्ययेन पञ्चम्याः स्थने षष्ठी ॥ — यथासंख्यं स्त इति । इदशब्दाद्वा, तच्छब्दात् हिल् ॥ इदा । इदम्-शब्दाद्, 'इदम इश्' इत्यनेन दम इशादेशः ॥ ३४६९ था हेतौ । 'प्रकारवचने थाल्' इत्यतः प्रकारवचन इति, किमश्चेति च । तदाह किमस्था स्यादित्यादि । कथा ग्रामं न पृच्छसीति । केन हेतुना न पृच्छ-सीत्यर्थः । तस्य 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इत्यधिकाराद्विभक्तिसंज्ञायां 'किमः कः' इति कादेशः । प्रकारवचने उदाहरणमाह कथा दाशेमेति । केन प्रकारेणेत्यर्थः ॥ ३५०० पञ्च पञ्चा । अवरस्त पञ्चभावः, अकाराकारी च प्रत्ययो निपात्येते ॥ अस्तात्यर्थे इति । 'दिक्शब्देभ्यः' सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिक्देशबालेऽवस्ता तः'

निपातो । पञ्च हि सः । नो ते पञ्चा । 'तुच्छन्दसि' २००७ । तृजन्तात्तृजन्ताच्च इष्टनीयसुनौ स्तः । आसृति करिष्ठ । दोहीयसी धेनुः । ३५०१ । प्रतनपूर्वविश्वेमात्थाच्छन्दसि । ५ । ३ । १११ । इवार्थे । तं प्रतनथा पूर्वथा विश्वथेमथा । ३५०२ । अमु च छन्दसि । ५ । ४ । १२ । किमेत्तिङ्व्ययघादित्येव । प्रतं नय प्रतरम् । ३५०३ । वृकज्येष्ठाभ्यांतिस्ततिलौ च छन्दसि । ५ । ४ । ४१ । स्वार्थे । यो नो दुरेवो वृकतिः । ज्येष्ठताति वर्हिषदम् । ३५०४ । अनसन्तान्नपुंसकाश्छन्दसि । ५ । ४ । १०३ । तत्पुरुषादृच् स्यात्समासान्तः । ब्रह्मसाम भवति । देवच्छन्दसानि । ३५०५ । बहुप्रजाश्छन्दसि । ५ । ४ । १२३ । बहुप्रजा निऋतिमाविवेश । ३५०६ छन्दसि च । ५ । ४ । १४२ । दन्तस्य दतृ स्याद्बहुव्रीहौ । उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति । ३५०७ । ऋतश्छन्दसि ५ । ४ । १५८ । ऋदन्ताद्बहुव्रीहेर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः

'एकाचो द्वे प्रथयस्य' २१७२ ॥ * छन्दसि वेति वक्तव्यम् । यो जागार । दाति प्रियाणि । ३५०८ । तुजा-दीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । ३ । १ । ७ । तुजादिराकृतिगणः । प्रभरा तूतुजानः । सूर्ये मामहानम् । दाधार यः पृथिवीम् । स तूनात्र । ३५०९ । बहुलं छन्दसि । ३ । १ । ६४ । ह्वः संप्रसारण स्यात् । इन्द्रमा हुव ऊतये ॥ * ऋचि त्रेहतरपदादिलोपश्च छन्दसि । ऋचृण्डे परे त्रेः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् । तृचं साम । छन्दसि किम् । व्युचानि ॥ * रयेर्मतौ बहुलम् । रेवान् । रयिमान्पुष्टिवर्धनः । ३५१० । चायः कीः ६ । १ । ३५ । न्यश्न्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् । लिटि उसि रूपम् । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्नेह अग्नि

करिष्ठ इति । कर्तृशब्दादिष्वन् । 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृलोपः ॥ दोहीयसीति । अतिशयेन दोग्ध्रीत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया दोग्ध्रीशब्दात्प्रत्ययः । 'भस्याडे' इति पुं वद्धादेन ङीपो निवृत्तिः । ततः 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृचि निवृत्ते निमित्ताभावाद्धत्वकुत्स्योरपि निवृत्तिः ॥ ३५०१ प्रतनपूर्व । प्रतन पूर्व विश्व इम एभ्यस्थाल् स्यात् । ३५०२ । अमु च । किमेत्तिङ्व्ययघाद् द्रव्यप्रवर्षे वर्तमानादमुप्रन्ययो भवति ॥ प्रतर-मिति । १ प्रकर्षार्थस्य प्रकर्षस्य प्रकर्षे तरप्, प्रकृष्टतर इतिवत् । तदन्तादमुः । स्वरादिषु 'अम् आम्' इति पठ्यते, तेन तदन्तस्याव्ययत्वे सुपो लुक् । अत्रोदित्करणम् 'इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च' इत्यत्रास्य ग्रहणं माभूत् । यदि स्यात्तर्हि अत्रापि यद्दृष्टं कार्यं तदप्यतिदिश्येत । तत्र कः दोषः ? इह स्त्रियमन्यमानः । यस्येति लोपः प्राप्नोति ॥ ३५३४ अनसन्तात् । अन्नन्तस्योदाहरणमाह ब्रह्मसाममिति । असन्तस्याह देव-च्छन्दसानीति ॥ ३५०५ बहुप्रजाः । बहुप्रजा इति निपात्यते छन्दसि । बहुप्रजा इति । बह्वयः प्रजा यस्येति बहुव्रीहिः । असिच् प्रत्ययः । 'यस्येति च' इत्याकारलोपः । 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः । रुत्वविसर्गौ ॥ ३५०६ छन्दसि च । 'वयसि दन्तस्य दतृ' इत्यतो 'दन्तस्य दतृ' इत्यनुवर्तते, तदाह—दन्तस्य स्यादिति । उभयतोदन इति । उभयतो दन्ता यस्येति द्विग्रहः ॥ ३५०७ हतमाता इति । 'नद्यृतश्च इति नित्यं कप् प्राप्तः इति सुबोधिन्यां पञ्चमोऽध्यायः ।

जागारेति । जागृ निद्राक्षये । लिटि प्रथमपुरुषैकवचनम् ॥—दातीति । 'हुदात्र दाने' लट् । शपः श्लुः । श्लौ इति नित्यं द्वित्वे प्राप्ते विकल्पः ॥ ३५०८ तूतुजान इति । तुर्जेलिट् तस्य वानजादेशः । मामहानमिति । 'मह पूजायां' कानच् ॥ तूनावेति । तुः सौत् धातुः, तस्मात्लिट् ॥ ३५०९ बहुलं छन्दसि । 'ह्वः संप्रसारण' इति वर्तते, तदाह—ह्वः संप्रसारणं स्यादिति । अहुवे इति । आङ्पूर्वात् ह्वो लडात्मनेपदोत्तमैकगुचनम् । 'बहुलं छन्दसि' इति शशां लुकि कृते संप्रसारणमुवडादेशश्च ॥ तृचं सूक्तमिति । तिस्रः ऋचो यस्मिस्तत् तृचत् । 'ऋक्पूरव्यूः पथामानक्षे' इति समासान्तः अः ॥—रयेर्मतौ । रयिश्चब्दस्य मतौ परतः संप्रसारणं स्याच्छन्दसि ॥—रेवानिति । 'छन्दसीरः' इति वत्वम् ॥ रयिमानिति । बहुलग्रहणात्संप्रसारणवत्वयोरभावः ३५१० चायः की । चायतेर्बहुलं कीत्ययमादेशः स्याच्छन्दसि ॥—चिक्युरिति । 'कुहोश्चुः' इति चुः ।

१ अत्र सर्वेषु मुद्रितपुस्तकेषु 'प्रकर्षार्थस्य प्रकर्षे तरप्' इत्येव पाठः । प्राचीनलिखितपुस्तकपाठाऽस्माभिर्गृह्यतः प्रकर्षार्थस्य प्रशब्दस्य यः प्रकर्षरूपोऽर्थस्तस्य प्रकर्षे तरप् इत्येवमर्थः ।

ज्योतिर्निचाय्य । ३५११ । अपस्पृधेथामानुचुरानुहुश्चिच्युषेतित्यजश्चाताश्रितमाशीराशीर्ताः । ६ । १ । ३६ । एते छन्दसि निपात्यन्ते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् । स्पर्धेर्लङि आथाम् । अर्कमानुचुः, वसून्मानुहुः, अर्चरर्हश्च लिट्युमि । चिच्युषे, च्युडो लिटि थासि । यस्तित्याज, त्यजेर्लङि । आतास्त इन्द्र सोमाः, श्रिता नो ग्रहाः, 'श्रीञ् पाके' निष्ठायाम् । आशिरं दुह्ने मध्यत आशीर्तः, श्रीञ् एव विवपि निष्ठायां च । ३५१२ । खिदेच्छन्दसि । ६ । १ । ५२ । 'खिद दैन्ये' अस्यैव आ स्यात् । चिखाद चिखेदेत्यर्थः । ३६१३ । शीर्षच्छन्दसि । ६ । १ । ६० । शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात् । शीर्ष्णः शीर्ष्णो जगतः । ३५१४ । वा छन्दसि । ६ । १ । १०६ । दीर्घाज्जमि इति च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात् । वाराही, वाराह्यौ । मानुषीरीलते विशः । उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन संबध्यते । तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात् । शर्मि च शर्म्यं च । सूर्यं सुषिरामिव । 'संप्रसारणाच्च' ३३० इति पूर्वरूपमपि वा । इज्यमानः, यज्यमानः । ३४१५ । शेषच्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । ७० । लापः स्यात् । या ते गात्राणाम् । ताता पिण्डानाम् । * एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् । अपां त्वेमन् । अपां त्वोच्चन् । ३५१६ । भयप्रवये च छन्दसि । ३ । १ । ८३ । विभेत्यस्मादिति भयः । वेतेः 'प्रवय्या' इति स्त्रियामेव निपातनम् । 'प्रवेयम्' इत्यन्यत्र । छन्दसि किम् ? भेयम् । प्रवेयम् ॥ * हृदय्या उससंख्यानम् । हृदे भवा हृदय्या आपः । भवे छन्दसि यत् । ३५१७ । प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे । ६ । १ । ११५ । ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यादिति परे, न तु वकारयकारपरेऽति । उप्रत्ययन्तो अध्वरम् ।

निचायेति । 'चाय् पूजानिशामनयोः' अस्मात्त्वत्वा । गातिसमासे 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप्' इति ल्यबादेशः ३५११ । स्पर्धेर्लङ्चाथामिति । द्विवचनं, रेफस्य संप्रसारणम्, अकारलोपश्च निपातनात् । अपस्पृधेथामिति भाषायाम् । अपरे तु अपपूर्वस्य स्पर्धेर्लङ्चाथामिति संप्रसारणमलोपश्च निपातनात् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्-योगेऽपि' इत्यङागमाभावः । तन्मते प्रत्युदाहरणमपस्पृधेथामिति भाषायाम् । अर्चरर्हश्चेति । संप्रसारणमलोपश्च निपातनात् । ततो द्विवचनमुरदत्वम्, 'अत आदेः' इति दीर्घत्वम् । तस्माद्दुङ् द्वित्वः इति भाषायाम् ॥—त्यजेर्लङीति । त्यज वयोहानौ । अभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यते । तत्ताजोति भाषायाम् ॥ आता इति । 'श्रीञ् पाके' इत्यस्य निष्ठायां आभावः । श्रिता इति । तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्वं च ॥—आशिरमिति । आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विप् धातोः शिर आदेशः । तस्माद्वितीयैकवचनम् ॥ आतीर्त इति । श्रीञ् आङ्पूर्वस्य शिर इत्यादेशः ॥ निष्ठायाञ्चेति । नत्वाभावो निपातनात् । 'हलि च' इति दीर्घः ॥ ३५१२ खिदेच्छन्दसि । 'आदेच उपदेशे' इत्यत आदिति एच् इति च वर्तते, 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो निभाषेति च, तदाह आद्वा स्यादिति ॥ चिखादेति । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ३५१३ शीर्ष्णं इति । 'अल्लोपऽनः' इत्यल्लोपः, 'रषाभ्याम्' इति णत्वम् । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावः इति पक्षे तु 'अट्कुप्वाङ्' इत्यनेन । ३५१४ वा छन्दसि । 'नादिचि' 'दीर्घाज्जसि च' इति च वर्तते, तदाह दीर्घादित्यादि । वाराही इत्यादि । वसहस्य विकार इति 'अव्यये च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः' इति 'प्राणिरजातादिभ्योऽञ्', डीप् । द्विवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । पूर्वसवर्णाभावे यणादेशः । मानुषीरिति । प्रथमाबहुवचनम् । 'मकोर्जाताव्यतो पुक् च' इति अञ्, मनोः पुगागमः ॥ सूत्रद्वये इति 'अमि पूर्वः' 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसि, तदाह तेनेति ॥ शर्म्यं चेति । विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वरूपत्वाभावे पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि न भवति । तयोरत्र विशेषाभावादिति यणादेश एव भवति । यज्यमान इति । यजेर्लटः शानच् । 'सार्बधातुके' इति यक्, 'आने मुक्' इति मुक् । 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणं, पूर्वरूपस्य वैकल्पिकत्वादभावे यण् ॥ ३४१५ या ते इति । यानीत्यर्थः । यच्छब्दात्परस्य शैलोपि कृते प्रत्ययलक्षणो न 'त्यदादीनामः' इति श्रुत्वे 'नपुंसकरय भेलचः' इति नुम् । 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । नलोपः । ता ता इति । तानि तानीत्यर्थः पूर्ववत् ॥ ३५१६ भयप्रवये । विभेतेः प्रपूर्वस्य वी इत्येतस्य च यति प्रत्यये परतश्छन्दसि विषये यादेशो निपात्यते ॥ भय्य इति । 'कृत्यल्युटः' इति अपादाने यत् ॥ हृदय्या इति । अकारस्यायादेशः ॥ ३५१७ प्रकृत्या । पादस्य मध्ये इत्यन्तःपादमित्यव्ययीभावः । अन्तरित्यव्ययमधिकरणशक्तिप्रधानं मध्यमाचष्टे । पादश्चेह ऋक्पाद एव गृह्यते न श्लोकस्य । 'वा चन्दसि' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या छन्दसीति वर्तते, तेनास्य वैदिकत्वं संपद्यत

सुजाते अश्वसूतने । अन्तःपादं किम् । एतास एतेऽर्चन्ति । अव्यपरे किम् । तेऽवदन् । ३५१८ । अव्यादवद्या-
दवक्रमुरवतायमवन्त्ववस्युषु च । ६ । १ । ११६ । एषु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या । पसुभिर्नो अव्यात् ।
मित्रमहो अवद्यान् । मा शिवासो अवक्रमुः । ते न अवन्त । शतधारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु । कुशिकासो
अवस्यवः । यद्यपि बह्वचैः 'ते नऽवन्तु रथतूः' 'सोऽयमागात्' तेऽरुणेभिः इत्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते,
तथापि बाहुलकात्समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः । ३५१९ । यजुष्युरः । ६ । १ । १२७ ।
उरःशब्द एङन्तोऽस्ति प्रकृत्या यजुषि । उरो अन्तरिक्षम् । यजुषि पादाभावादन्तःपादार्थं वचनम् । ३५२० ।
आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बालेऽम्बिके पूर्वे । ६ । ११८ । यजुषि अति प्रकृत्या । आपो अस्मान्मातरः ।
जुषाणो अग्निराज्यस्य । वृष्णो अशुभ्याम् । वर्षिष्ठे अधि नाक । अम्बे अम्बाले अम्बिके । अस्मादेव वचनात्
'अम्बार्थ' २६७ इति ह्रस्वो न । ३५२१ । अङ्ग इत्यादौ च । ६ । १ । ११९ । अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च
अकारे य एङ् पूर्वः सोऽस्ति प्रकृत्या यजुषि । प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीव्यत् । ३५२२ । अनुदात्ते च कुधपरे । ६
१ । १२० । कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽस्ति परे इङ् प्रकृत्या यजुषि । अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः ।
अनुदात्ते किम् । अथोऽग्रे रुद्रे । अग्रशब्द आद्यदात्तः । कुधपरे किम् । सोऽयमग्निमन्तः । ३५२३ । अनप-
थासि च । ६ । १ । १२१ । अनुदात्ते अकारादौ अवपथाःशब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या । त्रीरुद्रेभ्य अवपथाः
वपेस्थासि लङि 'तिङ्ङितङ्' ३६३५ इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम् । यद्रुद्रेभ्योऽवपथाः । 'निपातैर्यद्यदि'

इत्याशयेनाह ऋक्पादमध्यस्थ इति । 'एङः पदान्तात्' इति सूत्रादेङः इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तं प्रथमया
विवारिणम्यते, अन्यस्य कार्यिणोऽसंभवादित्यभिप्रेत्याह एङ् प्रकृत्येति । सन्धिरूपं विवारं न यातीत्यर्थः ॥
उाप्रयन्तो अध्वरमिति । 'एङः पदान्तादति' इति प्राप्तः ॥ अन्तपादं विमिति । ऋचीत्येव किं नोक्तमित्यर्थः
एतेऽर्चन्तीति । 'कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुष्णं वृष्णो वसूया' इति । अत्र एते इति पादस्यान्ते
एङ्स्ति, अकारश्च परस्य पादस्यादाविति न निमित्तिनिमित्तयोः पादमध्यस्थत्वमिति सत्यपि ऋक्त्वे
प्रकृतिभावः ॥ ३५१८ अव्यात् । एषामनुकरणत्वात्सुबन्तेन समासः । अव रक्षणे । आशीलिङ् । अवद्या-
दिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । अवक्रमुरित्यवपूर्वस्य क्रमेणित्युसि द्विवचनप्रकरणे 'छन्दसि वा वचनम्' इति
द्विवचनाभावे रूपम् । केचित्तु अवचक्रमुरिति सूत्रे कृतद्विवचनं पठन्ति । तेषामुदाहरणं मृग्यम् । बह्वचारात्ता-
वदवक्रमुरित्यधीयते ॥ अवन्तेति । वङ् वृजोः 'मन्त्रे घस' इति च्लेलुक् । 'आत्मनेपदेषु' इति भ्रष्टादादेशः ।
अयमिति । इदमः सो 'इदोऽयं पुंसि' ॥ अवतेर्लोट् अवन्तु । अवस्यव इति । अवेरसुन् औणादिकः । ततः
वयच्, 'वयच्छन्दसि' इत्युः ॥ ३५१९ यजुष्युरः । उरो अन्तरिक्षमिति । नःवत्र 'प्रकृत्यान्तः पादम्' इत्यनेनैव
सिद्धे व्यर्थोऽयं योग इत्याशङ्क्याह यजुषि पादाभावादित्यादि । ३५२० आपोजुषाणो । आप इत्यादीनि
पदान्यनुकरणानि, विभक्तिस्तु अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविर्वाक्षतत्वात् न भवति । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्ते
र्लुग्वा । 'अम्बिके पूर्वे' इत्येतदप्यनुकरणेनैव । तत्र प्रथमं जसन्तमनुकरणम् । द्वितीयं स्वन्तम् । तृतीयं
शसन्तम् । चतुर्थं ड्यन्तम् । इतरे संबुद्धयन्ताः । 'आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे' इत्येते शब्दाः 'अम्बिके'
शब्दात्पूर्वो यौ 'अम्बे अम्बाले' शब्दौ तौ च ते अति परतः प्रकृत्या स्युः ॥ ३५२१ अङ्ग इत्यादौ च । अङ्ग-
शब्दे य एङिति । प्रकृत्या भवतीति यक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ तदादौ अकारे य एङ् पूर्व इति । अत्रापि पूर्व-
वत्संबन्धः । अतिक्रान्तपरामर्शना तच्छब्देन इतिशब्दस्यार्थमाचष्टे । तस्याङ्गशब्दस्य आदिस्तदादिस्तद्रूपो
योऽकारस्तस्मिन्परे य एङ् स इत्यर्थः । नन्वत्र चकारः किमर्थं इति चेत्, शृणु असति चकारेऽङ्गशब्दस्यैवङ्
तदादावति परतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्यात्तत्तच्छाङ्गे अङ्गे इत्यत्रैव स्यात् । अङ्गे अदीव्यदित्यत्र न स्यात् ।
सति तु तस्मिन् अङ्गशब्दस्य य एङ् यत्र कुञ्चिदति प्रकृत्या भवति, तदादौ चाति शरतो यः कश्चिदेङ् स
प्रकृत्या भवतीत्ययमर्थो भवति । तेन अङ्गे अङ्गे अदीव्यत्, प्राणो अङ्गे इत्युभयत्रापि भवति । ३५२२
अनुदात्ते च कुधपरे । कुधो परी यस्मात्स तथोक्तः । कवर्गधकारेति । धकारे अकार उच्चारणार्थः ॥
अग्निरिति । अग्निशब्दः 'अग्नेर्निर्नलोपश्च' इति निप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । अध्वरशब्दः प्रातिपदिकस्वरे-
णान्तोदात्तः ॥ आद्युदात्त इति । 'ऋज्जेन्द्राग्र' इत्यादिना सूत्रेण निपातितः ।

३६३४ इति निघातो न । ३५२४ । आडोऽनुनासितश्छन्दसि । ६ । १ । १२६ । आडोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात्, स च प्रकृत्या । अत्र आँ अपः । गभीर आँ उग्रपुत्रे ॥ * ईषाअक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः ईषा अक्षो हिरण्यः । ज्या इयम् । पूषा अविष्टु । ३५२५ स्यश्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । १३३ । 'स्यः' इत्यस्य सोर्लोपः स्याद्वलि । एष स्य भानुः । ३५२६ । ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे । ६ । १ । १५१ । ह्रस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे । हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः । सुश्चन्द्र दस्म । ३५२७ । पितरामातरा च छन्दसि । ३ । ३ । ३३ । द्वन्द्वे निपातः । आ मा गन्तां पितरामातरा च । चाद्विपरीतमपि न मातरापितरा न चिदिष्टौ । 'समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु' १०१२ । समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्ने उत्तरपदे । सगर्भ्यः ॥ * छन्दसि स्त्रियां बहुलम् ॥ विष्वग्देवयोर्द्रचादेशः । विश्वाची च धृताची च । देवद्रीची नयत देवयन्तः । कद्रीची । ३५२८ । सध मादस्थयोश्छन्दसि । ६ । ३ । १६ । सहस्य सधादेशः स्यात् इन्द्र त्वास्मिन्सधमादे । सोमः सभस्थम् । ३५२९ । पथि च छन्दसि । ६ । ३ । १०८ । पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कवं कादेशश्च । कवपथः । कापथः, कुपथः । ३५३० । साढ्यं साढ्वा साढेति निगमे । ६ । ३ । ११३ । सहेः क्त्वाप्रत्यये आद्यं द्वयं तृति तृतीयं निपात्यते । मरुद्भिरुग्रः पृतनासु सालहा । अचोर्मध्यस्थस्य डस्य लः

३५२४ आडो । आडिति ड्द्विशिष्ट आकारो गृह्यते, यः 'ईषदर्थे क्रियायां मे मर्यादाऽभिविधौ च यः । एतमातं डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरडित्' इत्यनेन लक्षितः । यद्यपि 'अत्र आँ अपः' इत्यत्र आकारो न ईषदर्थान्दिचतुष्टयवृत्तिः, सप्तम्यर्थद्योतकत्वात् । तथापि 'वाक्यस्मरणयोरडित्' इत्यत्रैव तात्पर्यम् । अन्यत्र सर्वत्राड् ड्द्वेदितव्यः । एवं तावद्भाष्ये स्थितम् । अत्र आँ अप इति । सप्तम्यर्थद्योतकाऽत्ताड् । 'उपदेशेऽजनुनासिकः इतीतसंज्ञा तु न, उादेशग्रहणात् ॥ ३५२४ स्यश्छन्दसि । 'स्यः' इति त्यदित्येतस्य प्रथमान्तस्यानुकरणम् 'सुपां सुलुक्' इति लुप्तपृथीकम् ॥ एष स्येति । एतदस्त्यदश्च त्यदाद्यत्वं, 'तदो सः सौ' इति सः । एतदस्त्यदश्च परस्य सोः 'एतत्तदोः सुलोपः' इति 'स्यश्छन्दसि' इति च लोपः ॥ ३५२६ ह्रस्वात् । चन्द्रशब्दे उत्तरपदे ह्रस्वात्तरः सुडागमो भवति । स च भवन् चन्द्रशब्दस्यैव, उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानित्याशयेनाह—चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्येति ॥ सुडागमः स्यादिति । 'सुट् वात्पूर्वः' इत्यतः सुडित्यनुवर्तनात् । ३५२७ पितरा । पूर्वपदस्यारडादेशो निपात्यते । उत्तरपदे तु 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना विभक्तेराकारादेशः 'ऋतो डिसर्वनामस्थानयोः' इति गुणः ॥ समानस्य ॥ सः स्यादिति । 'सहस्य सः' इत्यतः स इत्यनुवर्तते ॥ सगर्भ्य इति । समानो गर्भः सगर्भः । तत्र भवः सगर्भ्यः । 'सगर्भस्युत्थसनुताद्यन्' इति यन् प्रत्ययः । अमूर्धेत्यादि किम् ? समानमूर्धा । समानप्रभृतयः । समानदर्काः ॥ * छन्दसि स्त्रियाम् । 'विष्वग्देवयोः' इति सर्वनाम्नोऽप्युपलक्षणम् । बहुलग्रहणात्क्वचिन्न भवति । विश्वाची । देवद्रीचीति । विश्वमश्नतीति देवानश्नतीति क्वन् । उगितश्च इति डीप् । 'अचः' इत्यकारलोपः । ची इति दीर्घत्वम् । अत्र विष्वग्देवयोर्द्रचादेशः प्राप्तो बाहुलकान्न क्वचिच्च भवतीत्याह कद्रीचीति । कुत्सितमञ्चतीति कद्रीची । किशब्दस्य टेरद्रचादेशः डीबल्लोपदीर्घाः पूर्ववत् ॥ ३५२८ सध माध । सहस्य सध्निः' इत्यतः सहस्येति वर्तते । मादस्थ इत्येनयोरुत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमादेशः स्यात् । सधेत्यविभक्तिको निर्देशः ॥ सधमादे इति । सह माद्यन्ति देवा अस्मिन्निति सधमादः यत्र इति । 'मदोऽनुपसर्गे' इत्यपि प्राप्ते 'अजबभ्यां स्त्रीखलनाः' इति तद्वाचके ल्युटि 'हलश्च' इति घञ् । सूत्रे मादेत्यकार उच्चारणार्थः । तेन मादयतेः विवबन्तस्य मादिति यदूपं तत्रापि भवति 'आ त्वा बृहन्तो हरयो युज्यमाना अर्वाग्निन्द्रः । सधमादो बहन्तु' ॥ सधस्थमिति । सह तिष्ठतीति सधस्थः । आतोऽनुपसर्गे इति कः ॥ ३५३० साढ्यं । एते लयो निपात्यन्ते निगमे ॥ सहेः क्त्वाप्रत्यय इति । पक्षे क्त्वाप्रत्ययस्य ध्ये आदेशश्च निपात्यते । साढ्यै सहेः क्त्वाप्रत्ययस्य ध्ये, 'हो ङः' श्रुत्वं 'ढाढे लोपः' ढलोपे इति दीर्घः । साढ्वा इति । ढत्वादि पूर्ववत् ॥ तृति तृतीयमिति । तृचि त्वन्तोदात्त स्यात्, तथा 'भूरि चक्र' इति मन्त्रे साढ्वेत्याद्युदात्तं पठ्यते तन्न संगच्छेतेति भावः । सूत्रे इतिशब्दः प्रकारार्थः तेन निष्ठायांमपि निपातनं बोध्यम् । अषालहो अग्ने बृहभः । द्वयोरिति । अस्य आचार्यस्य मते द्वयोः स्वरयोर्मध्यमेत्य डकारो लकारान्तां संपद्यते ऊष्मणा सप्रयुक्तो ढकारो लहकारतामेतीत्यन्यः ॥ ३५३१

वैदिकी प्रक्रिया

ठस्य लङश्च प्रातिशाख्ये विहितः । आह हि—द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स उकारो लकारः ।
 लहकारतामिति स एव चास्य ठकारः सन्न षमणा संप्रयुक्तः ॥ इति । ३५३१ । छन्दसि च । ६ । ६ । १२६ ।
 अष्टन आत्वं स्यादुत्तरपदे । अष्टापदी । ३५३२ । मन्त्रे शोमाश्वेन्द्रियविश्वदेवस्य मतो । ६ । ३ । १३१ ।
 दीर्घः स्यान्मन्त्रे । अश्वावतीं सोमावतीम् । इन्द्रियावान्मदन्तमः विश्वकर्मणा विश्वव्यावता । ३५३३ ।
 ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् । ६ । ३ । १३२ । दीर्घः स्यान्मन्त्रे । यदोषधीभ्यः । अदधात्योषधीषु ।
 ३५३४ । ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुस्याणाम् । ६ । ३ । १३३ । दीर्घः स्यात् । आ तू न इन्द्र । नू मर्तः ।
 उत वा घा स्यालात् । मक्षू गोमन्तमीमहे । भरता जातवेदसम् । तिडिति थादेशस्य डित्वपक्षे ग्रहणम् ।
 तेनेह न शृणोत ग्रावाणः । कूमनाः । अत्रा ते भद्रा । यत्रा नश्चक्रा । ऊरुष्याणः । ३५३५ । इकः सुञि ।
 ६ । ३ । १३४ । ऋचि दीर्घ इत्येव । अभीषुणः सखीनाम् । 'सुत्रः' ३६४२ इति षः । 'नश्च धातुस्थोरुभ्यः'
 ३६४७ इति णः । ३५३६ । द्व्यचोऽस्तस्तिङः । ६ । ३ । १३५ । मन्त्रे दीर्घः । विदमा हि चक्रा जरसम् ।
 ३५३७ । निपातस्य च । ६ । ३ । १३६ । एवा हि ते । (* अन्येषामपि दृश्यते । ६ । ३ । १३७ । अन्येषामपि
 पूर्वपदस्थानां दीर्घः स्यात् । पुरुषः । दण्डादण्डि । ३५३८ । छन्दस्युभयता । ६ । ४ । ५ । नामि दीर्घो वा
 'धाता धातृणाम्' इति बह्वृचाः । तैत्तिरीयास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति । ३५३९ । वा षपूर्वस्य निगमे । ६ । ४ ।
 ६ । षपूर्वस्यान उपधाया वा दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । ऋभुक्षाणाम् । ऋभुक्षणम् । निगमे किम् ।
 तक्षा । तक्षाणौ । ३५४० । जनिता मन्त्रे । ६ । ४ । ५३ । इडादौ तृचि णिलोपो निषात्यते । यो नः पिता
 ३५४१ । शमिता यज्ञे । ६ । ४ । ५४ । शायितेत्यर्थः । ३५४२ । युप्लुवोदीर्घश्छन्दसि । ६ । ४ । ५८ ।
 त्यपीत्यनुवर्तते । वियूय । विप्लूय । 'आडजादीनाम्' २२५४ । ३५४३ । छन्दस्यपि दृश्यते । ६ । ४ । ७३ ।
 अनजादीनामित्यर्थः । आनट् । आवः । 'न माड्योगे' २२२८ । ३५४४ । बहुलं छन्दस्यामाङ्योगेऽपि । ६ ।
 ४ । ७५ । अडाटो न स्तः, माङ्योगेऽपि स्तः । जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय । मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः

अष्टापदीति । अष्टौ पादा अस्या इति बहुव्रीहौ 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादस्य लोपे कृते 'पादोऽन्यतरस्याम्'
 इति ङीष् ॥ ३५३२ मन्त्रे । सोम, अश्व, इन्द्रिय, विश्वदेव्य, एषां मनुप्रत्यये परे दीर्घः स्यान्मन्त्रे ॥ ३५३३
 ओषधेश्च । न च 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीषा गतार्थता, अन्तोदात्ततापत्तेः । इष्वते त्वाद्युदात्तः, लघावन्ते
 इति फिट्सूत्रात् । ३५३४ ऋचि तुनु । घ इति स्वरूपग्रहणं न तत्पत्तमपाः, छन्दसि घशब्दस्यैव दीर्घदर्शनात्
 उत वेति । भार्याया भ्राता श्यालस्ततः पञ्चमी ॥ भरतेति । लोणमध्यमपुरुषबहुवचनस्य यस्य 'लोटा' लङ्-
 वत्' इत्यतिदेशात्तस्य स्थाने तादेशः 'तस्थस्थमिपाम्' इत्यनेन ॥ शृणोतेति । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति त्वा-
 देशः । अत्र पित्वान्ङित्वं नास्ति ॥ ऊरुष्याण इति । ऊरुष्येति कण्ठ्वा'दयगन्ता वक्षणाथकः । लोटः संहिः
 'अतो हेः' इति लुक् । 'न' इत्यस्य 'नश्च धातुस्थोरुभ्यः' इति णत्वम् ॥ ३५३५ इकः । इगन्तस्य सुञि
 परतो दीर्घः स्यादृचि ॥ ३५३६ द्व्यचो । द्व्यचस्तिङन्तस्यातो दीर्घः स्यादृचि । विदूमेति । 'विद ज्ञाने' लट्
 'विदो लटो वा' इति मसः स्थाने मः । चक्रेति । लिटो मध्यमपुरुषबहुवचनम् ॥ ३५३७ निपातस्य च ।
 दीर्घः स्यान्मन्त्रे । एवशब्दश्चादिषु पाठान्निपातः ॥ ३५३८ छन्दस्यु । नामीति वर्तते, 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ
 इति च, तदाह—नामीत्यादि । ३५३९ ऋभुक्षणमिति । ऋभुक्षिन्शब्द उणादिषु निपातितः । 'इतोऽस्तव-
 नामस्थाने' इतीकारस्याकारादेशः ॥ ३५४० जनिताति । जनयितेत्यर्थः । ३५४१ शमिता । निपातनं पूर्ववत्
 ३५४३ आनडिति । नशेलुङि 'मन्त्रे घस' इति लेलुक् । 'नशेर्वा' इत्यस्याभावे 'व्रश्च' इति षः । जश्त्वेन
 डः । तस्य चत्वेन टः ॥ आवरिति । वृत्रो लुङि लेलुक् । गुणः रेफस्य विसर्गः ॥ ३५४४ बहुलं छन्दसि ।
 माङ्योगेऽपि बहुलमडाटो भवतः । अमाङ्योगेऽपि न भवतः । माङ्योगेऽपि न भवतः । जनिष्ठा इति ।
 अनेलुङ् थास् अडागमाभावः । माङ्योगेऽप्यडागममुदाहरति मा व इति । वो युष्माकं क्षेत्रे भार्यायां
 परबीजानि परेषां बीजानि वीर्याणि मा अवाप्सुः उप्तानि माभूवन् । वयेः कर्मणि लुङ् क्वत्ययेन परस्मैपदम्

* अस्यात्र पाटो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते । टीकाकृद्भिरस्य स्पर्शात्संदिग्धमिव ।

३५४५ । इरयो रे । ६।४।७६ । प्रथमं दध्न आपः । रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादालोपः । अत्र रेशब्दस्येति कृते पुनरपि रेभावः । तदर्थं च च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टम् इरयोः इति । ३५४६ । छन्दस्युभयथा ६।४।८६ । भूसुधियोर्यण् स्यादियडुवङ्गौ च । वनेषु त्रित्रं विभ्वम्, विभुवां वा । सुध्योऽ नव्यमग्ने, सुधियो वा ॥ * तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् । तन्वं पुषेम्, तनुवं वा । व्यम्बवम्, त्रियम्बकं वा । ३५४७ । तनिपत्योऽछन्दसि । ६।४।९६ । एतयोरुपधालोपः विडति प्रत्यये । वितत्तिरे व वयः । शकुना इव पक्षिम ३५४८ । घसिभसोर्हलि च । ६।४।१०० । सग्धिश्च मे । बब्धां ते हरी धानाः । 'हुङ्गल्भ्यो हेधिः' २४२५ ३५४९ । श्रुशृणुपृक्कृवृभ्यश्चन्दसि । ६।४।१०२ । श्रुधी हवम् । शृणुधी गिरः । रायस्पृधि । उरुस्कृधि । अपावृधि । ३५५० । वा छन्दसि । ३।४।८८ । पिरपिढा । ३५५१ । अङितश्च । ६।४।१०३ । हेधिः स्यात् । रारन्धि, रनेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम्, शपः इलु-भामदीर्घश्च । अस्मे प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः । यमेः शपो लुक् । योतेः शपः इलुः । ३५५२ । मन्त्रेणाड्यादेरात्मनः । ६।४।१४१ । आत्मन्शब्दस्यादे- लोपः स्यादाङि । तमना देवेषु । ३५५३ । विभाषर्जोश्चन्दसि । ६।४।१६२ । ऋजशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा उठेमेयस्सु । त्वं रजिष्ठ मनुनेषि, ऋजिष्ठं वा । ३५५४ । ऋत्व्यवास्तव्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि । ६।४।१७५ । ऋतौ भवमृत्व्यम् । वास्तुनि भवं वास्त्व्यम्, वास्त्व च । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते मान्वीर्नः सन्त्वोषधीः । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते, हि रण्ययेत सविता रथेन ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

'चलेः सिच्', 'वदव्रज' इति वृद्धिः । इदं काशिकानुरोधेनोदाहृतम् । अध्ययनं तु वाप्सुरित्येव दृश्यते । माङ्घटस्तदाहरणान्तरमन्वेष्टनीयम् ॥ ३५५५ हरयो । 'हरे' इत्येतस्य रे आदेशः स्याच्छन्दसि ॥ वध्रे इति धात्रो लिटि झस्य 'लिटस्-झगोः' इतीरेचि कृते रेभावः ॥ ननु चात्र परत्वाद्देभावे कृतेऽनजादित्वादालोपो न प्राप्नोत्यत आह रेभावस्येति । नन्वेवमपि रेभावस्यैव क्रादिनियमादिडागमः प्राप्नोति । न च रेभावरय वैयर्थ्यम्, कृसृप्रभृतिष्वनिट् सृ चरितार्थत्वात्तत्ताह—अत्रेति ॥ वथं पुनर्लक्षणिवस्य तस्येरेषाब्दस्य रेभावो भवति ? तत्राह तदर्थं चेति । द्विवचननिर्देशाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते इति भावः ॥ ३५५६ तन्वादीनाम् । तन्वादीनां बहुलमियडुवङ्गदेशः स्याच्छन्दसि ॥ तनुवमिति । अधातुत्वादाप्राप्त उवङ् विधीयते ॥ तन्वमिति । 'वा छन्दसि' इत्यमि पूर्वत्वाभावे यण् ॥ व्यम्बकमिति । त्रीणि व्यम्बवानि नेत्राणि यस्यासौ व्यम्बको रुद्रः ॥ ३५४७ वितत्तिरे इति । 'तनु विस्तारे' लिटः प्रथमपुयुषबहुवचनम् । अत्रालोप- स्यामिद्धत्वेऽपि 'अत एकहल्मध्ये' इति एत्वाभ्यासलोपो न, लोपविधानसामर्थ्यात् ॥ पक्षिमेति । 'पतलु पतने' लिटो ममो मस्य इट् । विनेतिरे पक्षिमेति भाषायाम् ॥ ३५४८ घसिभसोः । अनयोरुपधालोपः स्याद्वलादावजादौ च विडति ॥ सग्धिगिति । अदे- त्तिन् 'बहुलं छन्दसि' इति घस्लादेशे उपधालोपे च कृते 'झलो झलि' इति सलोपस्तकारस्य घत्वं घस्य जट्त्वम् । ततः समाना ग्धिः सग्धिगिति समासे कृते 'समा- नस्य छन्दस्यमूर्ध्वप्रभृत्युदकैषु' इति सूत्रेण समानस्य सः । बब्धामिति । भसेर्लोपि ताम्, इलुः । परं नित्य- मप्युपधालोपं बाधित्वा बाहुलकात्प्रथमं 'श्लो' इति द्वित्वम् । तत उपधालोपसलोपघटवज्जटत्वानि वर्तव्यानि ३५४९ श्रुशृणु । एभ्यो हेधिः स्यात् ॥ श्रुधीति । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । अन्येषामपि इति दीर्घत्वम् शृणुधती । श्रुवः शृच इति श्रुवः शृभावश्च । विधानसामर्थ्यात् 'उतश्च प्रत्ययात्' इति न हेर्लुक्, दीर्घः पूर्ववत् ॥—पूर्वीति । पृ० पालने । शपो लुक् 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम् । 'हलि च' इति दीर्घः ॥ उरु- णस्कृधीति । नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः इति णत्वम् । 'कः करत्' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ अपावृधीति दीर्घः पूर्ववत् ॥ ३५५१ अभ्यासस्य दीर्घश्चेति । तुजादित्वादिति भावः ॥ रारन्धीत्यत्र 'अनुदात्तो- पदेश' इत्यादिना मलोप न, हेरङित्वात् ॥ यमेः शपो लुगिति । बहुलं चन्दसि इत्यसून । एवमुत्तरत्रापि ॥ ३५५३ विभाषर्जो । 'र ऋतौ हलादेर्लघोः' इत्यतः र ऋत इति तुरिष्ठेमेयःसु' इति च, तदाह ऋतः स्थाने

‘शीङो रुट्’ २४४२ । ३५५५ । बहुलं छन्दसि । ७ । १ । ८ । रुडागमः स्यात् । ‘लोपस्तु आत्मनेपदेषु’ ३५६३ इति पक्षे तलोपः, धेनवो दुह्ने । लोपाभावे घृतं दुहते । अदृशमस्य । ‘अतो भिस एस्’ २०३ । ३५५६ । बहुलं छन्दसि । ७ । १ । १० । अग्निर्देवेभिः । ३५५७ । नेतराच्छन्दसि । ७ । १ । ३६ । स्वमोरदङ् न । वार्त्रघ्नमितरम् । छन्दसि किम् । इतरत्काष्ठम् । ‘समासेऽनञ्पूर्व क्त्वो ल्यप्’ ३३३२ । ३५५८ । क्त्वाऽपि छन्दसि । ७ । १ । ३८ । यजमानं परिधापयित्वा । ३५५९ । सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाङ् यायाजालः । ७ । १ । ३९ । ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते सुः । परमे व्योमन्, व्योमनि इति प्राप्ते डेलुक् । धीती मती सुष्टुती, धीत्या मत्या सुष्टत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णादीधः । या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा अश्विना, यौ सुरथौ दिविस्पृशावित्यादौ प्राप्ते आ । नताद्ब्राह्मणम्, नतमिति प्राप्ते आत् । श्याद्देव दिश तात्वा, यमिति प्राप्ते । न युष्मे वाजबन्धवः, अस्मे इन्द्रावृहस्पती, युष्मासु अस्मभ्यामिति प्राप्ते शे । उरुया घृष्णुया, उरुणा घृष्णुनेति प्राप्ते या । नाभा पृथिव्याः, नाभामिति प्राप्ते डा । ता अनुष्ठयोच्यावयतात्, अनुष्ठानमनुष्ठा व्यवस्थावङ्, आङो ड्या । साधुया, साध्विति प्राप्ते याच् । वसस्ता यजेत, वसन्ते इति प्राप्ते आल् । * इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् । उविया दाविया । उरुणा दास्येति प्राप्ते इया । सुक्षेत्रिया सुक्षेत्रीयेति प्राप्ते डियाच् । इति न शुष्क सरसी शयानम् । डेरीकार इत्याहुः । तत्राद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु डीषन्तात् डेलुक् । ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तर मृग्यम् ॥ * आङ्याजयारामुपसंख्यानम् । प्र बाह्वा सिसृतम् । बाहुनेति प्राप्ते आङादेशः, घडिति २४५ इति गुणः । स्वप्नया । स्वप्नेतेति प्राप्ते अयाच् । स नः सिन्धुमिव नावया । नावेति प्राप्ते अयार्, रिस्वरः ।

इत्यादि । ३५५४ ऋत्व्य । ऋतुशब्दाद्यति वास्तुशब्दादणि यति च यणादेशो निपात्यते ॥ मशब्दस्येति । तस्यासिद्धत्वात् ‘यस्य’ इति लोपो न । ‘आकृत्सार्व’ इति दीर्घस्त्वङ्गवृत्तपरिभाषया वरणीयः । यद्वा मकारमात्रस्य लोपः । ततो ‘यस्य’ इति लोपे कृते प्रत्ययाकारस्य श्रवणम् ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

३५५५ बहुलं छन्दसि । छन्दसि विषये बहुलं रुडागमः स्यात् ॥ दुह्ने इति । दुहेर्लट्, टेरेत्वे भ्रम्यादेशे रुट् तलोपः । लोपाभावे इति । ‘लोपस्तु आत्मनेपदेषु’ इत्यस्य वैवल्लिपकत्वादित्यर्थः । अदृशमिति । ‘हशिर् प्रेक्षरो’ लुङ्, व्यत्ययेन प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने । उत्तमपुरुषैकवचनं मिप् तस्य रुडागमः ॥ ३५५७ नेतरा इतरशब्दात्परयोः स्वमोरदङादेशो न स्याच्छन्दसि ॥ इतरमिति । ‘अदृतरादिभ्यः’ इत्यदङभावे ‘अतोऽम्’ इत्यम् ॥ क्त्वो ल्यविति । समासेऽनञ्पूर्व क्त्वो ल्यपि प्राप्ते छन्दसि क्त्वाऽपि विधीयते । तदाह—३५५८ क्त्वापि । अनञ्पूर्व समासे ‘क्त्वा’ इत्येतस्य ‘क्त्वा’ इत्ययमादेशः स्यात् । अपिशब्दात्त्यवपि । स च समासेऽसमामे च भवति अप्रातिविषये ल्यपः, प्रापणार्थत्वादपिशब्दस्य । अन्यथा ‘वा छन्दसि’ इत्येव ब्रूयात् तथा च छन्दोविधिमनुविदधानाः कल्पसूत्रकारा अपि प्रयुञ्जते ताज्येनाक्षिणी अज्येति ॥ परिधापयित्वेति णिजन्तात्परिपूर्वाद्धातेः क्त्वा, तस्य ल्यबादेशे प्राप्ते क्त्वादेशः ॥ ३५५९ सुपाम् । सुपां स्थाने सुः लुक् पूर्वसवर्णः आ-आत्-शे-या-ङ-ड्य-याच् आल् एते आदेशाः स्युः छन्दसि ॥ पन्था इति । ‘व्यत्ययो बहुलम्’ इत्येव सिद्धमिदम् । उक्तं हि तत्र ‘सुप्तिङुपग्रह’ इत्यादि तस्येवाय प्रपञ्चः । धीतीत्यादि । धीतीमथी-सुष्टुतीशब्देभ्यस्तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः, प्रमाणत आन्तर्यात् । सवर्णदीर्घत्वम् ॥ दिविस्पृशाविति प्राप्ते आ इति । अनेनादित्यन्ताकारोऽपि प्रश्लिष्यत इति दर्शितम् ॥ नतादिति । नतशब्दादम् । तस्यादादेशः ‘न विभक्तौ तु’ इतोत्सज्ञाप्रतिषेधः ॥ याद्देवत्यादि । यत्तच्छब्दादम्, अस्यात् ॥ न युष्मे इति । युष्मदः सप्तमीबहुवचनस्य शे आदेशः । शे लोपः ॥ अस्मे इन्द्रेति । शे इति प्रगृह्यत्वादादेशाभावः ॥ नाभा इति डित्वाट्टिजापः ॥ ता अनुष्ठयति । षड्विंशतियस्य वङ्क्य इति प्रक्रम्य इदमध्वयुं प्रेषे पठितम् ताः वङ्क्रीः अनुष्ठया अनुष्ठानेन अनुक्रमेण गणनया गणयित्वा उच्यवयतात् भवान् । विशसनं करोतु । पृथक् करोतु

१ एतदपि सुपां स्थाने ‘आत्’ इत्यस्योदाहरणम् ।

३५६० । अमो मश् । ७ । १ । ४० । मिबादेशस्यामो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शित्वात्सर्वादेशः 'अस्तिसिचः' २२२५ इति इट् । वधीं वृत्रम् अवधिषमिति प्राप्ते । ३५६१ । लोपरत आत्मनेपदेषु । ७ । १ । ४१ । छन्दसि । देवा अदुह, अदुहेतेति प्राप्ते । दक्षिणतः शये, शेते इति प्राप्ते । आत्मने इति । किम् । उत्सं दुहन्ति । ३५६२ । ध्वमो ध्वात् । ७ । १ । ४२ । अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते । ३५६३ । यजध्वैनमिति च । ७ । १ । ४३ । एनमित्यस्मिन्परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते । वजध्वैन प्रियमेधाः वकारस्य यकारो निपात्यत इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिवी । ३५६४ । तस्य तात् । ७ । १ । ४४ । मध्यम-पुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् । गात्रमस्यानूनं कृणुतात्, कृणुतेति प्राप्ते । सूर्यं चक्षुर्गम्य तात्, गमयतेति प्राप्ते । ३५६५ । तप्तनप्तनथनाश्च । ७ । १ । ४५ । तस्येत्येव । शृणोत ग्रावाणः । शृणुतेति प्राप्ते तप् । सुनोतन पचन ब्रह्मवाहमे, दधातन द्रविणं वित्रमस्मै, तनप् । मरुतस्तज्जुजुष्टन । जुषध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं ङ्लुश्च । विश्वेदेवामो मरुतो यतिष्ठन । यत्संख्याकाः स्थेत्यर्थः । यच्छब्दाच्छान्दसोऽङितिः, अस्तेस्तस्य थनादेशः । ३५६६ । इदन्तो मसि । ७ । १ । ४६ । मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकार

भवानित्यर्थः ॥ अनुष्ठानमनुष्ठेति । अनुपूर्वात्तिष्ठतेऽङ् तृतीयैकवचनस्य ड्यादेशो डित्वाट्टिलोपः ॥ नःवनु-पूर्वात्तिष्ठतेः 'आतश्चोपसर्गे इत्यङ्' बाधित्वा 'स्थागापापचो भावे' इति क्तिना भाव्यमिति चेत् सत्यम् । पूर्व-परावरदक्षिणोत्तरा' इति सूत्रे व्यवस्थायामिति निर्देशादङपि, सामान्यापेक्षज्ञापवाश्रयणात् । तदेतद् ध्वनयति—व्यवस्थावदिति । साधु इति प्राप्त इति । मोर्लुकि प्राप्त इत्यर्थः ॥ वसन्ते इति प्राप्ते आल् इति । पूर्वसवर्णो तु 'अतो गुणे' इति स्यात् । उर्वियेति । उरुदारुणब्दात्तृतीयैकवचनस्येयादेशः ॥ सुक्षेत्रयेति । सुक्षेत्रिन्शब्दत्तृतीयैकवचनस्य डियाजादेशः । डित्वाट्टिलोपः । बाहुनेति प्राप्त इति वाशिवायां तु प्रबाहुनेति प्राप्त इत्युप्तम् तत्प्रमासभ्रमादित्यवधेयम् । प्रेति न समस्तं पृथक्स्वरदर्शनात् पदकारैर्विच्छिद्य पाठाच्च । अत आख्यातान्वयीनि ध्येयम् ॥—स्वप्नयेति । अयाचोऽकारः 'सुपि च' इति दीर्घनिवृत्त्यर्थः । 'अतो गुणे' इति पररूपम् ॥ नावयेति । नौशब्दाट्टा इत्यम्याऽयार् ॥ रित्स्वर इति । 'रिति' इति सूत्रेण ॥ ३५६० अमो अम इति मिबादेशो गृह्यते न द्वितीयैकवचनं, छन्दसि दृष्टानुविधानात् । तदेतदाह—मिबादेशस्येति । शित्वात्सर्वादेश इति । शित्करणाभावे तु 'अलोऽन्त्यस्य' इति मकारस्य स्यात् । आदेः परस्य इति तु न, पञ्चमीनिर्देशाभावात् । न च मकारस्य मकारवचने प्रयोजनाभावात् सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थः स्यात्, 'मो राजि समः ववौ' इत्यत्र यथा ॥—वधीमिति । हन्ते-र्लुङ् 'हन वध लिङि' 'लुङि च' इति वधादेशः । 'च्लेः सिच्' इट्, 'तस्थस्थ' इति मिपोऽम्भावः । तस्य मश्, 'अस्तिसिचः' इति तस्यापृक्तस्येड् 'इट ईटि' इति सिचो लोपः । सवर्णदीर्घत्वम् ॥ 'बहुलं छन्दसि' इत्यङभावः ॥ ३५६१ लोपरत । आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य च्छन्दसि विषये लोपः स्यात् ॥—अदुहतेति । दुहेलुङ् । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति अस्यादादेशः । 'बहुलं छन्दसि' इति रुट्, तवारस्य लोपे द्वयोरकारयोः 'अतो गुणे' इति पररूपम् ॥ शये इति । शेते इत्यत्र तलोपे कृतेऽयादेशः ॥ ३५६२ ध्वमो । ध्वमो ध्वादित्यादेशः स्याच्छन्दसि ॥ वारयध्वादिति । वृत्रो णिचि लोट् । ३५६३ यज । वृत्तिकारस्तु यजध्वैन-मिति पाठं कृत्वा वकारस्य यकारस्य निपात्यत इत्याह । तद् दर्शयति वकारस्येत्यादि ॥ प्रामादिवीति । लक्ष्ये वकारपाठस्य निविवादत्वात् । वेदभास्येऽपि प्रकृतसूत्रस्य मलोपमात्रपरतोक्तेः चेति भावः ॥ ३५६४ तस्य । मध्यमपुरुषबहुवचनस्येति । प्रथमपुरुषैकवचनस्य तु न ग्रहणम्, छन्दसि दृष्टानुविधानात् । पूर्वोत्तराभ्यां बहुवचनाभ्यां साहचर्याच्च ॥ कृणुतादिति । कृवि हिंसाकरणयोश्च । 'घिन्विबुण्ण्योर च' इत्युप्रत्ययः, वकारस्य चाकारः । अतोः लोपः ॥ गमयतादिति । गमेणिच् । 'जतीजूष्' इति अमन्तत्वा-न्मित्संज्ञायां मितां ह्रस्वः, लोणमध्यमपुरुषबहुवचनस्य तादेशः ॥ ३५६५ तप्तनप्त । तस्य स्थाने एते आदेशाः स्युः ॥ शृणुतेति । श्रु श्रवणे । श्रुवः शृ च' इति श्नुप्रत्ययः शृभावश्च पित्त्वेनाङित्वादगुणः ॥ सुनोतनेति 'षुञ् अभिपवे' 'स्वादिभ्यः श्नुः', त इत्यस्य तनप् ॥ दधातनेति । अत्राप्यङित्वात् 'इनाभ्यस्तयो' इत्याकार-

उच्चारणार्थः । मस् इत्ययमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस इगागमः स्यादिति यावत् । नमो भरन्त एमसि । त्वमस्माकं तव स्मसि । 'इमः' 'स्मः' इति प्राप्ते । ३५६७ । क्त्वो यक् । ७ । १ । ४७ । दिवं सुपर्णो गत्वाय । ३५६८ । इष्ट्वीनमिति च । ७ । १ । ४८ । क्त्वाप्रत्ययस्य ईनम् अन्तादेश निपात्यते इष्ट्वनं देवान् । 'इष्ट्वा' इति प्राप्ते । ४५६९ । स्नात्वाद्यश्च । ७ । १ । ४९ । आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते । स्विन्नः स्नात्वी मलादिव । पीत्वी सोमस्य वावृधे । 'स्नात्वा' 'पीत्वा' इति प्राप्ते । ३५७० । आज्जसेरसुक् । ७ । १ । ५० । अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः । ब्राह्मणासः । ३५७१ । श्रीग्रामण्योऽछन्दसि । ७ । १ । ५६ । आमा नुट् । श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् । सूत ग्रामणीनाम् । ३५७२ । गोः पदान्ते । ७ । १ । ५७ । विद्मा हि त्वा गोपति शूर गोनाम् । पादान्ते किम् । गवां शता पृक्षयामेषु । पादान्तेऽपि क्वचिन्न, छन्दसि सर्वेषां वैकल्पकत्वात् । विराज गोपति गवाम् ३५७३ । छन्दस्यपि दृश्यते । ७ । १ । ७६ । अस्थ्यादीनामनङ् । इन्द्रो दधीचो अस्थभिः । ३५७४ । ई च द्विवचने । ७ । १ । ७७ । अस्थ्यादीनामित्येव अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् । ३५७५ । ह्रस्वस्वस्वतवसां छन्दसि । ७ । १ । ८३ । एषां नुम् स्यात्सौ । कीदृङ्ङिन्द्रः । स्ववान् स्वतवान् । 'उदोष्ठपूर्वस्य' २४६४ । ३५७६ । बहुलं छन्दसि । ७ । १ । १०३ । ततुरिः । जगुरिः पराचैः । ३५७७ । ह्र् । ह्र्शेऽछन्दसि । ७ । २

लोपाभावः ॥ ३५६६ इदन्तो । अन्तशब्दोऽवयववतः । इत् अन्तो यस्य स इदन्तः । तपरकरणमसदेहार्थम् । तथा चायमर्थः मस् इत्ययं शब्द इकारान्तो भवति, मसः सकारान्तस्य इकार आगमो भवति स च तस्यान्तो भवतीत्यर्थः । तदेतदाह—मस् इत्ययमिति । तत्र यदि सकारोपमर्देन इकारान्तत्वमभिप्रेतं स्यात्तर्हि 'मस इत्' इति वाच्यं स्यात् । तस्मादवस्थित एव सकारे इकार उपसंजनीयः । अन्तग्रहणाच्च तद्ग्रहणेन गृह्यते ततश्च टित्वाकित्वादेरागमलिङ्गस्याभावेऽप्यर्थादगमोऽयं संपद्यते । तदेतद्धवनयन्नाह—मस इगागमः स्यादिति । एवं च मस इगिति वक्तव्यं, प्रत्याहार सन्देहप्रसङ्गात्तथा नोक्तम् ॥ एमसीति । 'इण् गतो' मस् तस्य इकारोऽन्तावयवः ॥ एमसीति अस्तेर्मस् 'इनसोरलोपः' ॥ ३५६७ क्त्वो । क्त्वा इत्यस्य यगागमः स्याच्छन्दसि ॥ गत्वायेति । गमेः क्त्वा । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपः । क्त्वा इत्यस्य यगागमः ॥ ३५६८ इष्ट्वीन । क्त्वाप्रत्ययस्येति । यजेः परस्येति शेषः ॥ इ ट्वीनमिति । 'क्वचिस्वपि' इति संप्रसारणम् 'क्वच' इति षत्वम् । ष्टुत्वम् । आकारस्येनमादेश ॥ ३५६९ पीत्वीति । पिबते. क्त्वा । 'धुमास्ता' इतीत्वम् ३५७० आज्जसेः । जसेरिति पूर्वाख्यानानुरोधेन निर्देशः ॥ देवास इति । असुकि कृते जस. सकारस्य श्रवणम् असुकः सकारस्य विसर्गः ॥ ३५७१ श्रीणामिति । अस्य वामि इति नदीत्वविवल्पाद्दीत्वाभावे उदाहरणमिदं बोध्यम् । नदीत्वपक्षे तु 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इत्यनेनैव सिद्धम् ॥ सूत ग्रामणीनामिति । सूताश्च ग्रामण्य-इचेतीतरेतरयागः ॥ ३५७२ गोः पा । गो इत्येतस्मादुत्तरस्यामो नुडागमः स्यात्पापान्ते । पादश्चेह ऋक्पादो गृह्यते, छन्दसीत्यधिकारात् ॥ ३५७३ छन्दस्य । 'छन्दसि च' इत्येव सिद्धे अपि 'दृश्यते' इत्येतत्सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । अन्यथा आरम्भसामर्थ्यात्कस्यचिदेव व्यभिचारः संभाव्येत । टादावचीत्युक्तं हलादावपि भवति अस्थभिः । विभक्तावित्युक्तम्, अविभक्तावपि भवति 'अस्थन्वन्तं यदनस्था विभति' । अस्थन्वन्तमित्यत्रास्थिशब्दान्मत्प । अनङि कृते 'अनो नुट्' इति मतुपो नुट् । अनङो नकारस्य लोपः ॥ ३५७५ ह्रक् । 'आच्छीनद्योनुम् सावनडुहः' इतः ता 'नुम् सौ' इत्यनुवर्तते । तदाह नुम् स्यादिति । कीदृङ्ङिन्द्र इति । किम्शब्दे उपपवे 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च' इति दृशेः क्विन् । इदकिमोरिश् की इति किमः की आदेशः । नुम्, 'संयोगान्तस्य लोपः', 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन नस्य डः, 'डमो ह्रस्वाच्च' इति डुट् । स्ववानिति । अवतेरसुन् सुष्ठु अवो यस्येति विग्रहः । स्ववः शब्दान्नुमि कृते 'सान्तमहतः' इति दीर्घः, संयोगान्तलोपः । तस्यासिद्धत्वन्नलोपो न ॥ स्वतवानिति । तुधातुः सौत्रो वृद्धयर्थः ततोऽमुन् । स्व तवो वृद्धिर्यस्येति विग्रहः । ३५७६ ततुरिरिति । तरतेः 'आहगम' इति क्विन्प्रत्ययः । उत्वं तस्य 'द्विवचनेऽपि' इति स्थानिवद्भावात् इत्येतस्य द्विवचनम् । उरदत्वम् ॥ ३५७७ ह्र् । ह्ररे । 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इत्यतो तिष्ठायामिति वर्तते । तदाह निष्ठायामिति । अह्नुतमिति । न ह्नुतमह्नुतम् ॥

३१। 'ह्रु' आदेशः स्यात् । अह्रुतमसि हविर्धानम् । ३५७८ । अपरिह्रुताश्च । ७ । २ । ३२ । पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते । अपरिह्रुताः सनुयाम वाणम् । ३५७९ । सोमे ह्वरितः । ७ । २ । ३३ । इङ्गुणौ निपात्येते । मानः सोमो ह्वरितः । ३५८० । ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविवस्ता विशस्तृश-
स्तृशास्तृतस्तृतस्तृतवस्तृतवस्तृतवस्तृञ्ज्वलितक्षरितिर्वमित्यमितीति च । ७ । २ । ३४ । अष्टादश निपात्यन्ते
तत्र ग्रसु स्कम्भु स्तम्भु एषामुदित्वाग्निष्ठायामिट् प्रतिषेधे प्राप्ते इण्निपात्यते । युवं शचीभिर्ग्रसिताममुच्चतम्
विष्कभिते अजेर । येन स्वः स्तभितम् । सत्येनोत्तभिता भूमिः, स्तभितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुननिपातन-
मन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । चते याचने । कस गतौ । आभ्यां क्तस्येडभावः, चत्तो इतश्चत्तामुतः ।
विधा ह्र इयावमश्विना विकस्तम् । उत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम् । निपातनं बहुत्वापेक्षं सूत्रे बहुवचनं
विकस्ता उति तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव । 'शसु शंसु सासु' एभ्यस्तृच इडभावः, एकस्त्वष्टुर-
श्वस्याविशस्ता । ग्रावग्राभ उत शंस्ता । प्रशास्ता पोता । तरतेवृङ् वृञ्चाश्च तृचः 'उट्' 'ऊट्' एतावागमौ
निपात्येते तरुतारं रथानाम् तरुतारम् । वरुतारम् वरुतारम् । वरुत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु । अत्र
डीवन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम् । वरुतृशब्दो हि निपातितः, ततो डीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः
शप इकारादेशो निपात्यते । ज्वल दीप्तौ । क्षर संचलने । दुवम उद्गिरणे । अम गत्यादिषु । इह क्षरिति
इत्यस्यानन्तरं 'क्षमिति' इत्यपि केचित्पठन्ति । तत्र क्षमूष् सहने इति धातुर्बोध्यः । भाषायां तु ग्रस्तस्वब्ध-
स्तब्धोत्तब्धचित्तविकसिताः । विशसिता । शंसिता । शासिता । तरीता, तरिता । वरीता, वरिता ।
उज्ज्वलति । क्षरति । पाठान्तरे क्षमति । वमति । अमति । 'बभूथाऽऽततन्थजगृम्भदवर्थेति निगमे'
२५२७ । विद्मा तमुत्सं यत आवभूथ । येनान्तरिक्षमुवातितन्थ । जगृम्भा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । त्वं
ज्योतिषा वितमो ववर्थ । भाषायां तु बभूविथ, आतेनिथ, जगृहिम, ववरिथ इति । ३५८१ । सनिसस-
निवांसम् । ७ । २ । ६६ । सनिमित्येतत्पूर्वात्सनतेः सकोतेर्वाक्वसोरिट् एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते ।
* पावकादीनां छन्दसि प्रत्ययस्थात्कादित्वं नेति वाच्यम् । हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः । ३५८२ । घोर्लोपो
लेटि वा । ७ । ३ । ७० । दधद्रत्नानि दाशुषे । सोमो ददद्गन्धर्वाय । यदग्निरग्नये ददात् ।

३५७८ अपरिह्रुता । छन्दसि बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगदर्शनाद्बहुवचननिर्देशः । ३५७९ सोमे । इट् गुणाविति
ह्रु इत्यादेशस्याभावोऽपि बोध्यः ॥ ३५८० ग्रसित । ग्रसु अदने । स्कम्भु स्तम्भु रोधनाथौ सौत्री । चते
याचने । कस गतौ । शसु हिंसायाम् । शंसु स्तुतौ । शासु अनुशिष्टौ । तृ प्लवनतरणयोः । वृङ् सभक्तौ ।
वृञ् वरणे । ज्वल दीप्तौ । क्षर संचलने । क्षमूष् सहने । दुवम् उद्गिरणे । अम गत्यादिषु ॥ अष्टादशेति ।
क्षमितेः पाठपक्षे तु एकोनविंशतिः ॥ उदित्वाग्निष्ठायामिट् प्रतिषेधे प्राप्ते इति । 'उदितो वा' इति क्त्वायां
वेदत्वात् 'यस्य विभाषा इति निषेधे प्राप्ते इत्यर्थः । विष्कभित । 'अनिदितात्' इति नलोपः । 'वेः स्वभना-
तेनित्यम्' इति षत्वम् । उत्तभितेति । 'उदः स्थास्तम्भोः' इति पूर्वसवर्णाः । सकारस्य थकारः । तस्य झरो
भरि सवर्णे इति लोपः । अन्योपसर्गपूर्वमभाभूदिति । यदि सचात् उत्तधितग्रहर्णव्यर्थं सचात् । चत्तो इति
चत्तशब्दादपि उत्रा सह 'आङ्गुणः' । निपातेन सह एकीकृत्य छेदस्तु पदकाराणां संप्रदायसिद्धः । 'भूयामो'
इति मन्त्रे भूयायो इति यथा ॥ अश्वस्याविशस्तेति । अन्येषामपि इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ निपातनं बहुत्वा-
पेक्षमिति तेन छान्दसः प्रयोग एकवचनान्तोऽप्युदाहृत इति भावः । ततो डीपा इति । ऋन्नेभ्यः इति
विहितेन ॥ बभूना । निगमो वेदः । एषां वेद इडभावो निपात्यते । वृञ्ः क्रादिसूत्रेणोडभावे सिद्धे निगम
एवेति नियमार्थं निपातनम् । तदेतदाह— भाषायां तु ववरिथेति ॥ ३५८१ सनिस । सनिपूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा
सनिससनिवांसमिति निपात्यते । क्वसोरिडिति । 'नेड्वशि कृति' इति निषेधे प्राप्ते निपातनम् । पावका
इति । पुनन्ति पावयन्ति वा पावकाः । पुनातेः दावयतेर्वा ण्वुल्, टाप् ॥— दधदिति । दधातेलेट्, तिप्,
'श्लौ' इति द्वित्वम् । 'दधाति' इति स्थिते आकारलोपः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यङागमः । 'इतश्च लोपः परस्मै-
पदेषु' इतीकारलोपः । दाशुषे यजमानाय रत्नाति दधत् । दध्यदित्यर्थः । दददिति ददाते रूपम् ॥ ३५८२

३५८३। मीनातेर्निगमे । ७।३।८१। शिति ह्रस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि । लोके प्रमीणन्ति ।
 'अस्तिसिचोऽपृक्त' २२२५। ३५८४। बहुलं छन्दसि । ७।३।८७। सर्वं आ इदम् । आसीदिति प्राप्ते ।
 'ह्रस्यस्य गुणः' २४२। 'जसि च' २४१। * जसादिषु छन्दसि वावचनं प्राङ् णौ चङ्चुपधाया । अधा
 शतक्रतवः । पश्वे नृभ्यो यथा गवे, पशवे ॥ * 'नाभ्यस्तस्याचि' २५०३ इति निषेधे 'बहुलं छन्दसि' इति
 वक्तव्यम् । आनुषज्जुजोषत् । ३५८५। नित्यं चन्दसि । ७।४।८। छन्दसि विषये चङ्चुपधाया ऋवर्णस्य
 ऋन्नित्यम् । अवीवृधन् । ३५८६। न छन्दस्यपुत्रस्य । ७।४।३५। पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घौ
 न । मित्रयुः, 'क्याच्छन्दसि' ३१५० इति उः । अपुत्रस्य किम् । पुत्रीयन्तः सुदानवः । * अपुत्रादीनामिति
 वाच्यम् । जनीयन्तोऽन्वग्रवः । जनमिच्छन्त इत्यर्थः । ३५८७। दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृष्यतिरिष्यति । ७।४।
 ३६। एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषायां तु उप्रत्ययाभावात् दुष्टीयति, द्रविणीयति, वृषीयति, रिषीयति ।
 ३५८८। अश्राघस्यात् । ७।४।३७। 'अश्र' 'अघ' एतयोः क्यति आत्स्याच्छन्दसि । अश्रायन्तो मघवन् ।
 मा त्वा वृका अघायवः । 'न च्छन्दसि' ३५८८ इति निषेधो नेत्वमात्रस्य, किंतु दीर्घस्यापीति । अत्रेदमेव
 सूत्रं ज्ञापकम् । ३५८९। देवसुम्नयोर्यजुसि काठके । ७।४।३८। अनयोः क्यचि आत्स्याद्यजुषि
 कठशाखायाम् । देवायन्तो यजमानाः । सुम्नायन्तो हवामहे । इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः, किंतु
 वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्थे भवति । किं च ऋग्वेदेऽपि भवति, स चेन्मन्त्रो यजुषि
 कठशाखायां दृष्टः । यजुषीति किम् । देवाञ्जिगाति सुम्नयुः । बह्वृचानामप्यस्ति कठशाखा, ततो भवति
 प्रत्युदाहरणमिति हरदत्तः । ३५९०। कव्यध्वरपृतनस्यचि लोपः । ७।४।३९। एषामन्त्यस्य लोपः स्यात्
 क्यचि परे ऋग्विषये । सपूर्वया निविदा कव्यतायोः । अध्वयुं वा मधुपाणिम् । दमयन्तं पृतन्युम् ।
 'दधातेर्हि' ३०८६। 'जहातेश्च कित्' ३३३१। ३५९१। विभाषा छन्दसि । ७।४।४४। हित्वा शरीरम्

लोपाभावे उदाहरणमाह—ददादिति । ३५८३ मीनातेः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' इत्यतो ह्रस्व इति वर्तते, तदाह
 शिति ह्रस्व इति । प्रमिणन्तीति । दिनुमीना इति णत्वम् ॥ ३५८४ आ इदमिति । अस्तेर्लङ्, तिप्,
 'आडजादीनाम्' इत्याट् शपो लुक् । 'अस्तिसिचः' इतीडभावे अपृक्तत्वाद्धलङ्घादिलोपः, रुत्वविसर्गौ ।
 संहितायां तु 'भोभगो' इति रोयत्वम् । 'लोपः शाकल्यस्य' इति यलोपः । जसादित्विति । आदिशब्दः
 प्रकारे, तेन पूर्वयोगनिर्दिष्टानामपि ग्रहणम् । शतक्रत्व इति । 'जसि च' । इति गुणाभावपक्षे प्रथमयोः
 पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि 'वा छन्दसि' इति वचनादत्र न भवतीति यणादेशः प्रवर्तते । पश्वे इति । 'घंडिति'
 इत्यस्याभावे यण् ॥ जुजोषदिति । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लेट्, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, तिप् । इतश्च लोपः
 'परस्मैपदेषु', 'लेटोऽडाटौ' इत्यट्, व्यत्ययेन शपः श्लुः, द्विवचनम् । ३५८३ न छन्दसि । इह यद्यानन्तर्या-
 दीत्वमात्रं प्रतिषिध्येत तर्हि 'आकृत्सार्व' इति दीर्घः स्यात्, अपवादेन पुनस्तत्सर्गस्थितेः । अत आह ईत्वदीर्घो
 नेति । क्यचि यदुक्तं तत्रेति व्याख्यानादिति भावः । अत्र च ज्ञापकमनुपदमेव वक्षति ॥ पुत्रीयन्त इति ।
 पुत्रमीच्छन्तः पुत्रीयन्तः । जनमिच्छन्तो जनीयन्तः । लटः शत्रादेशः । 'उगिदचाम्' इति तुम् ॥ ३५८७
 दुरस्युः । दुष्टशब्दस्य दुरस्भावः, द्रविणशब्दस्य द्रविणस्भावः, वृषस्य वृषण्भावः, रिष्टस्य रिषण्भावश्च
 निपात्यते । दुष्टीयतीति । प्रकृतिमात्रे तात्पर्यम् । उप्रत्ययस्य समानार्थेन तृणा दुष्टीयितेत्यादि बोध्यम् ॥
 अश्रायन्त इति । अश्रशब्दात् क्वच् । लटः शत्रादेशः ॥ अघायव इति । 'छन्दसि परेच्छायां' इति क्यच् ।
 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । इदमेव सूत्रं ज्ञापकमिति । अन्यथा दीर्घणैव सिद्धत्वादात्त्ववचनमनर्थकं स्यात्
 ३५८९ देवाञ्जिगातीति । नन्विदं प्रत्युदाहरणमङ्गद्वयविकलम् । यजुषि काठक इत्यश्वद्वयस्यापि तत्राभावा-
 दित्याशङ्क्याह बह्वृचानामप्यस्तीति । तत्रेदं दृष्टमिति भावः । काठक इति किम् ? यजुर्वेदे शाखान्तरे
 माभूत् । अन्यत्र सुम्नयुरिदमस्ति ॥ ३५९० कव्यध्वर । 'कवि अध्वर पृतना' एषामन्त्यस्य लोपः स्यात्
 क्यचि परे ऋचि विषये । मृगयादिगणेऽध्वर्युशब्दः पठ्यते तद्व्युत्पत्त्यन्तरं बोध्यम् ॥ ३५९१ विभाषा ।
 जहातेरङ्गस्य विभाषा हिरादेशः स्यात् । हीत्वेति । हिआदेशाभावे 'घुमास्था' इतीत्वम् । क्वचित्तु हात्वेति
 पाठस्तत्र छान्दसत्वात् 'घुमास्था' इतीत्वाभावः ॥ ३५९२ वसुधितमिति । कर्मधारय इति हरदत्तः ।

हीत्वा वा । ३५६२ । सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय च । ७ । ४ । ४५ । 'सु' वसु 'नेम' एतत्पूर्वस्य दधातेः क्तप्रत्यये इत्वं निपात्यते । गर्भं माता सुधितं वक्षणासु । वसुधितमग्नौ । निमधिता न पौस्या । क्तिन्यपि दृश्यते । उत श्वेतं वसुधिति निरेके । धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते । धत्स्वेति प्राप्ते । सुरेता रेतो धिषीय, आशीर्लिङि इट् । 'इटोऽत्' २२५७ । धामीयेति प्राप्ते । 'अपो भि' ४४२ । * मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् । माद्भिः शरद्भिः ॥ स्ववःस्वतवसं रुषसश्चेष्यते ॥ स्ववद्भिः, अवतेरसुन्, शोभनमवो येषां ते स्ववसस्तैः । 'तु' इति सौत्रो धातुस्तस्मादसुन्, स्वं तवो येषां तैः स्वतवद्भिः । सनुषद्भिरजायथाः । मिथुनेऽसिः । 'वपे किच्च' इत्यमिप्रत्यय इति हरदत्तः । पञ्चादीरीत्या तु 'उषः कित्' इति प्राग्व्याख्यातम् । 'न कवतेर्यङि' २६४१ । ३५६३ । कृषेऽछन्दसि । ७ । ४ । ६४ । यङि अभ्यासस्य चुत्वं न । करीकृष्यते । ३५६४ । दाधति दर्धति दर्धषि वोभूतु तेत्तिक्तेऽवर्ष्यापनीफणत्संसन्धिष्यदत्करिक्त्वनिक्त्वं दद्भिरभ्रद्विध्वतो-दविद्युतत्तग्रितः सरीसृपतं वरीवृजन्मर्ज्याऽऽगनीचन्तीति च । ७ । ४ । ६५ । एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो धृङो धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः । तेन भाषायां गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगान्तात्तङ् । इयर्तेर्लटि हलादि शेषापवादो रेफस्य लत्वमित्वाभावश्च निपात्यते, अलर्षि युध्म खज-कृत्पुर्न्दर । सिपा तिदेशो न तन्त्रम्, अलर्ति दक्ष उत । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य नीगागम निपात्यते, अन्वापनीफणत् । स्यन्देः सपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्यासस्य निक्, धातुसवारस्य षत्वम् । करोतेर्यङ्लुगान्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः करिक्त्वं दत् । क्रन्देलुङि च्लेरङ् द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च, कनिक्रदज्जनुषम् । अक्रन्दीदित्यर्थः । विभर्तेरभ्यासस्य जश्त्वाभावः, वियो भरिभ्रदोषधीषु । ध्वरतेर्यङ्लुगान्तस्य शतरि अभ्यासस्य विगागमो धातोर्ऋकारलोपश्च, दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणभावोऽत्वं विगागमश्च, दविद्युत् द्वीद्यच्छे-शु-चानः । तरते शनरि श्लौ अभ्यासस्य रिगागमः, सहर्जा तरित्रतः । सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रीगागमो-भ्यासस्य । वृजेः शतरि श्लावभ्यासस्य रीक् । मृजेर्लटि णल्, अभ्यासस्य रुक्, धातोश्च युक् । गमेरङ्-

वसूनां धानारं प्रदातारमित्यर्थ इति वेदभाष्यम् ॥ नेमधितमिति । सामिपर्यायां नेमशब्दः । अयं कर्मधारयः । धत्स्वेति । 'इनाभ्यस्तयोरात्' इत्याकारलोपः । 'दधस्तथोश्च' इति भष्भावः । धिषीयेति । आशीर्लिङा-त्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने दधातेरित्वं निपात्यते । तदाह आशीर्लिङीति ॥ माद्भिरिति । 'पद्भ्रोमास्' इति मामशब्दस्य मास् इत्यादेशः ॥ — न कवतेरिति । अनुवृत्त्यर्थ उपन्यासः ॥ ३५६३ करीकृष्यत इति । 'रुग्रिकौ च लुकि' इति रीगागमः । लांके तु गरीकृष्यते कृषीवलः ॥ ३५६४ । धृङ् इति । धृङ् अनस्थाने ॥ धारयतेर्वेति । स एव ण्यन्नः । तत्र दाधतीत्यत्र धारयतेः शपः श्लौ णिलुक्, अभ्यासस्य दीर्घत्वं च निपात्यते दर्धतीत्यत्र यङ्लुक्पक्षे दाधतीति निपातनेन प्राप्तस्य दीर्घस्याभावो निपात्यते । 'रुग्रिकौ च लुकि' 'ऋतश्च' इत्येव रुक् सिद्धः । श्लुपक्षे तु रुगपि निपात्यः । दर्धषीत्यत्र यङ्लुक्पक्षे न किञ्चिन्निपातन किं तु श्लावेव । भवतेर्यङ्लुगान्ताल्लोट् गुणाभाव इति । ननु 'भूसुवोस्तिङि' इत्येव गुणनिषेधे सिद्धे निपातनमनर्थकमिति चेत्, सत्यम् । ज्ञापकार्यं तर्हि निपातनम् । एतज्ज्ञापयति अन्यत्र यङ्लुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवतीति । तेन वोभवीतीत्यत्र भाषायां गुणः सिद्धः, तदेतदाह—तेन भाषायामिति । तिजेर्यङ्लुक्धात्मनेपद निपात्यते तदाह तिजेरिति । 'ऋ गतौ' लटि सिपि 'श्लौ' इति द्वित्वम् । अभ्यासस्य हलादिः शेषापवादो रेफस्य लत्वं निपात्यते । 'अतिपिपत्योश्च' इत्यभ्यासस्य प्राप्तस्येत्वरयाभावो निपात्यते । तदाह इयर्तेरिति । करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य चुत्वाभावो निपात्यते । 'ऋतश्च' इति रिगागमः, तदाह करोतेरिति । चुत्वाभाव इति 'कुहोश्चुः' इति प्राप्तस्य । विभर्तेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य जश्त्वभावो निपात्यते, तदाह विभर्तेरिति । जश्त्वाभाव इति । 'अभ्यासे चर्च' इति प्राप्तस्य ॥ दविध्वत इति । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि जसि रूपम् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमप्रतिषेधः । द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य । शतरि अभ्यासस्य संप्रसारण-भावात्त्वं च निपात्यते, तदाह द्युतेरिति । संप्रसारणाभाव इति । 'द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्' इति प्राप्तस्य ।

८०

वैदिकी प्रक्रिया

पूर्वस्य लटि श्लावभ्यासस्य चतुर्वाभावो नीगागमश्च, वक्ष्यन्ती वेदा गनीगन्ति वर्णम् । ३५६५ । ससूवेति निगमे । ७ । ४ । ७४ । सूतेर्लटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । गृष्टिः ससूव स्थविरम् । 'सुषुवे' इति भाषायाम् । ३५६६ । बहुलं छन्दसि । ७ । ४ । ३८ । अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि । पूर्णा विवष्टि । यशेरेतद्रूपम् ॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

अथाष्टमोऽध्यायः

३५६७ । प्रसमुपोदः पादपूरणे । ८ । १ । ६ । एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्रप्रायमग्निः । संसमिद्युवसे । उपोप मे पराभृश । किं नोदुदु हर्षसे । ३५६८ । छन्दसीरः । ८ । २ । १५ । इवर्णन्तिद्वेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । हरिवते हर्यश्वाय गीर्वान् । ३५६९ । अनो नुट् । ८ । २ । १६ । अन्नन्तान्मतोर्नुट् स्यात् । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः । अस्थन्वन्तं यदनस्था । ३६०० । नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूतगूर्तानि छन्दसि । ८ । २ । ६१ । सदेर्नञ्पूर्वाभिपूर्वाच्च निष्ठायां नत्वाभावो निपात्यते । नसत्तमञ्जसा । निषत्तमस्य चरतः । असन्नं निषण्णमिति प्राप्ते । उन्देर्नञ्पूर्वस्य अनुत्तम् । प्रतूर्तम् इति त्वरतेः, तुर्वित्यस्य वा । सूतम् इति सृ इत्यस्य । गूर्तम् इति 'गूरी' इत्यस्य । ३६०२ । अम्नरुधरवरित्युभयता छन्दसि । ८ । २ । ७० । रुर्वारेफो वा । अम्न

३५६५ ससूवेति निगमे । दाधर्त्यादिष्वेतत्पटितव्यम् ॥ ३५६६ विवष्टीति । वश कान्तौ । लटि तिपि शपः श्लौ द्वित्यम् अभ्यासस्येत्वं 'वश्च' इति ष्टुत्वम् ॥ इति सुबोधिण्यां सप्तमोऽध्यायः ॥
३५६७ । प्रसमुपोदः पादपूरणे । समाहारद्वन्द्वः । समासान्तविधेरनित्यत्वाद् 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्' इति न टच् ॥ प्रप्रायमग्निरिति । नात्र द्विवचनस्य किञ्चिद्द्योत्यं, केवलं पादपूरणमेव कार्यम् । न चैवंविधस्य भाषायां प्रयोगोऽस्ति इति सामर्थ्याच्छन्दस्येवेदं विधानमित्याहुः ॥ ३५६८ छन्दसीरः । हरिवते इति । हरयो विद्यन्ते यस्येति हरिवान्, तस्मै । हरिशब्दान्मतुप्, मस्य वकारः । गीर्वानिति । 'वोरुपधाया' दीर्घ इकः इति दीर्घः ॥ ३५६९ अक्षण्वन्त इति । अक्षिशब्दान्मतुप्, 'अस्थिदधिसवथ्यक्षणामनङ्कुदात्तः' । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यनङ् । नुटोऽसिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे भूतपूर्वगत्या नुट् णत्वम् । ननु यदि परादिनुट् क्रियते, तस्य मतुबग्रहणेन ग्रहणात् 'मादुपधायाः' इति वत्वं स्यात्, मस्य तु न स्यात्, नुटा व्यवधानात् । यदि तु पूर्वान्तो नुट् क्रियते, तर्हि णत्वं न स्यात्, 'पदान्तस्य' इति न निषेधात् इति चेत्, सत्यम् । नुटोऽसिद्धत्वात्तदोक्तदोषः नन्वेवमवग्रहे दोषः स्यात् । अक्षणिति णान्तं ह्यवगृह्णन्ति, अक्षेत्यवग्रहान्तमवग्रहीतुमुचितमिति चेत्, सत्यम् । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नामिलक्षमनुवर्तनीयम्, तस्माद्यथालक्षणं पदं वर्तव्यमिति महाभाष्ये स्थितम् । किञ्च ईयिवांसमित्यादौ पदत्वं विनाऽपि अवग्रहः क्रियते । पूर्वभिरग्नित्येव सत्याप पदत्वे न क्रियते इति ॥ ३६०० घस्येति । तरप्तमपोरित्यर्थः, 'तरप्तमपौ घः' इति तरप्तमपोर्घसज्ञाविधानात् सुपथिन्तर इति । सुपथिन्शब्दात् 'द्विवचनविभज्योपपदे' इति तरप्, नलोपः । तरपो नुट् तस्यानुस्वारः, परसवर्ण ॥ भूरिदात्न इति । भूरिदात्नः परस्य घस्य नुट् वाच्य इत्यर्थः । भूरिदावत्तर इति । आलो मनिच् इत्यादिना दाधातोर्वनिप्, तदन्तात्तरप्, नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति नलोपः, तुडागमः । ईद्विथिन इति रथिन ईकारान्तादेशो घे परे ॥ रथीतर इति । रथशब्दात् 'अत इतिठनौ' इति मत्वर्थीय इतिः तदन्तात्तरप् नकारलोपे कृते इकारस्य ईकारादेशः । यति तु नकारलोपापवादो नकारस्थाने ईकारो विधीयते तदा तस्यासिद्धत्वादेकादेशो न स्यात् । वथीतममिति । इह पदकारा ह्रस्वान्तमवगृह्णन्ति । 'अन्येषामपि' इति संहितायां दीर्घ इति तदाशयः ॥ ३६०१ नसत्त । एतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते ।—नत्वाभाव इति ॥ 'रदाभ्याम्' इति प्राप्तस्य । निषत्तमिति । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । अनुत्तमिति । अनुन्नमिति भाषायाम् । एतन्निपातनारम्भमामर्थ्याद्भाषायां 'नुदविदोन्दत्र' इति विकल्पो नेत्याहुः ॥ प्रतूर्तमिति । यदा त्वरतेः, तदा 'ज्वरत्वर' इत्यादिना ऊठ् । यदातुर्वी हिसायामित्यस्य, तदा राल्लोपः ॥ सृ इत्यस्येति । निपातनादुत्तम् रपरत्वं तु 'उरण् रपरः' इत्येव सिद्धम्, कार्यकालपक्षाश्रयणेन परिभाषाणामसिद्धत्वप्रकरणेऽपि प्रवृत्तेः । गूर्तमिति । गूर्णमिति भाषायाम् । ॥ ३६०२ अम्न । उभयथेति व्याचष्टे रुर्वारेफो वेति । 'ससजुषो रुः'

एव अमनरेव । ऊध एव ऊधरेव । अव एव अवरेव । ३६०३ । भुवश्च महाव्याहृते । ८ । २ । ७१ । भुव इति भुवरिति । ३६०४ । ओमभ्यादाने । ८ । २ । ८७ । ओंशब्दस्य प्लुतः स्यादारम्भे । ओ३म् अग्निमीठे पुरोहितम् । अभ्यादाने किम् । ओमित्येकाक्षरम् । ३६०५ । ये यज्ञकर्मणि । ८ । २ । ८८ । ये३वजामहे । यज्ञ इति किम् । ये यजामहे । ३६०६ । प्रणवष्टेः । ८ । २ । ८९ । यज्ञकर्मणि ढेरमित्यादेशः स्यात् । अपां रेतामि जिन्वन३म् । टेः किम् । हलन्ते अन्तस्य मा भूत् । ३६०७ । याज्यान्तः । ८ । २ । ९० । ये याज्या मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहा३म् । अन्तः किम् । याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् । सर्वान्त्यस्य चेष्यते । ३६०८ । बृहिप्रेष्यश्रीषड्वौषडावहानामादेः । ८ । २ । ९१ । एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । अग्नयेनुब्रू३हि । अग्नये गोमयानि । प्रे३ष्य । अस्तु श्री३षट् । सोमभ्याग्ने ब्रीहि वी३षट् । अग्निपा३वह । ३६०९ । अग्नीत्प्रेषणे परस्य च । ८ । २ । ९२ । अग्नीधः प्रेषणो आदेः प्लुतस्नस्मात्परस्य च ओ३श्रा३वय । ३६१० । विभाषा पृष्टप्रतिवचने हे । ८ । २ । ९३ । प्लुतः । अकार्षीः कटम् ? अकार्षं हि३ अकार्षं हि । पृष्टइति किम् । कटं करिष्यति हि । हे किम् । करोमि ननु । ३६११ । निगृह्यानुयोगे च । ८ । २ । ९४ । अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा । अद्यामावास्येत्यात्थ३ । अमावास्येत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्याव्य एवमनुयुज्यते । ३६१२ । आम्ने डित भत्सने ।

इति नित्यं रुत्वे पक्षे प्राप्ते रेफादेशार्थमिदम् । अम्रसशब्द इषदर्थे । अम्ररस्तमितमिति यथा । अतो रक्षणम् ॥ अम्र एवेति । यदा रुत्वं तदा 'भोभगो' इति रोयत्वं, 'लोपः शाकल्यस्य' इति लोपः ॥ ३६०३ भुवश्च । महाव्याहृतेर्भुवस् इत्येतस्य छन्दसि विषये रुर्वा रेफो वा । तिस्रो महाव्याहृतयः पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गणां वाचिका । इह तु मध्यमाया ग्रहणम् । महाव्याहृतेरिति किम् ? भुवो दिव्येषु भुवनेषु, तिङन्तमेतद्भवते । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लङ्, सिप्, शपि गुणाभावच्छान्दसः । बहुल छन्दस्यमाङ्चोगेऽपि' इत्यङमावः । लाक्षणिकत्वादेवास्याग्रहणे सिद्धे महाव्याहृतिग्रहणमस्याः परिभाषाया अचित्त्वत्वज्ञापनार्थं, तेन क्रापयतीत्यादौ पुक् सिध्यति ॥ भुव इति । भुव इत्येतदव्ययमन्तरिक्षवाचि महावाहृतिः ॥ ३६०४ ओम । अभ्यादानम् आरम्भः । तदाह आरम्भे इति । अत्र प्लुतश्रुत्याऽचपरिभाषोपस्थानादच एव प्लुतः । मकारस्त्वर्थमात्र इति समुदायोऽध्यर्द्धतुर्यमात्रः संपद्यते ॥ ३६०५ ये यज्ञ । ये इत्येतस्य यज्ञकर्मणि प्लुतो भवति ॥ ३६०६ प्रणवः । यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि टेः प्रणवादेशः स्यात् तदाह यज्ञकर्मणीत्यादि ॥ जिन्वतोमिति । जिविः प्रीणनार्थः । लट्, तिप् टेः प्रणवादेशः ॥ टेः किमिति । 'वाक्यस्य टेः' इत्यतः टेः इत्यनुवर्तमाने पुनश्चेग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । असति हि टिग्रहणे 'अलोऽन्त्यस्य' इति वचनादृयौऽन्त्योऽल् तस्यौकारः स्यात् । तस्मात्सर्वदिशार्थं टिग्रहणमित्याह हलन्ते अन्त्यस्य मा भूदिति अजन्ते विशेषाभावाद्धलन्ते इत्युक्तम् ॥ ३६०७ याज्यान्तः । ये याज्या मन्त्रे इति । याज्याकाण्डे पठ्यन्ते ये मन्त्राः याज्यानुवाक्याकाण्डमिति समाख्याते प्रकारो ये मन्त्रा इत्यर्थः ॥ तेषामिति पाठे तासां याज्यानाम् इहेदमन्तग्रहणं ढेरित्यस्य निवर्तकं वा स्याद्विशेषणं वा । आद्ये अचाऽन्ते विशेषिते अजन्ताया एव याज्यायाः प्लुत स्यात् । पक्षान्तरे त्वन्तग्रहणमनर्थकम्, ढेरन्तत्वाव्यभिचारात् इत्यभिप्रायेणाह अन्तः किमिति ॥ इतरोऽपि विदितमभिप्राय आह याज्यानामृचामिति । याज्या नाम ऋचः काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपाः, तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति, स चान्तर्गम्येव्यते, तदर्थमन्तग्रहणमिति भावः ॥ ३६०९ अग्नीत्प्रेषणे परस्य च । अग्नीधः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणम् तस्मिन् । तदाह अग्नीधः प्रेषण इति ॥ ३६१० विभाषा पृष्टप्रतिवचने । विभाषा हेः प्लुतो भवति ॥ ३६११ निगृह्या । निगृह्येति ल्यबन्तम् । स्वमतात्प्रच्यावनं निग्रहः । तस्यैव स्वमतस्य 'एवं किल त्वं निरूपपत्तिकमात्थ' इति शब्देन प्रतिपादनम् अनुयोगः, तत्र यद्वाक्यं । तदाह अत्र यद्वाक्यमिति निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यमित्यर्थः । अद्यामावायेत्येवं वेनाच्चप्रतिज्ञातं तमुपपत्तिभिर्निगृह्य साम्यसूयमनुयुङ्क्ते अद्यामावास्येत्यात्थेति । तदेव विवृणोति अमावास्येत्येवमित्यादि ३६१२ दस्यो३ दस्यो३ इति । 'वाक्यादेरामन्त्रितस्य' इत्यादिना द्विवचनम् ॥ ननु द्विस्तसमुदाये परभागस्यैव प्लुतः । प्राप्नोति न तु पूर्वस्य, 'तस्य परमांने डितम्' इति परभागस्यैवांने डितसंज्ञाविधानात्, इत्यते

८।२।६५। दस्यो३ दस्यो३ घातयिष्यामि त्वाम् । आम्नेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणम् । चौर३ चौर३ चौर३ चौर३ । ३६१३। अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् । ८।२।६६। अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं प्लवते । अङ्ग कूज३ इदानीं ज्ञास्यसि जालम् । तिङ् किम् । अङ्ग देवदत्त । मिथ्या वदमि । आकाङ्क्षं किम् । अङ्ग पच नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सन इत्येव । अङ्गाधीष्ण्व भक्तं तव दास्यामि । ३६१४। विचार्यमाणानाम् । ८।२।६३। वाक्यानां टेः प्लुतः । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३ इ । न होतव्य३ मति । विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तु- तत्त्वपरीक्षणं विचारः । ३६१५। पूर्वं तु भाषायाम् । ८।२।६८। विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्नु३ रज्जुर्नु३ । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् । इह भाषाग्रहणात्पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते । ३६१६। प्रतिश्रवणे च । ८।२।६६। वाक्य य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । गां हे देहि भोः । हन्त ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति ३ । दत्त किमात्थ ३ । ३६१७। अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः । ८।२।१००। अनुदात्तः प्लुतः स्यात् । दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वात्त्रमनेन विधीयते । अग्नि- भूत३ इ । पट३ उ । 'अग्निभूते' 'पटो' एतयोः प्रश्नान्ते टेः अनुदात्तः प्लुतः । शोभनः खल्वसि माणवक ३ । ३६१८। चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने । ८।२।१०१। वाक्यस्य टेः अनुदात्तः प्लुतः । अग्निचिद्भायात् । अग्निचिदिव भायात् । उपमार्थे किम् । कथंचिदाहुः । प्रयुज्यमाने किम् । अग्निर्माणवको भायात् ।

द्वयोरपीत्याह आम्नेडितग्रहणं इत्यादि । द्विरुक्तोपलक्षणार्थमिति । द्विरुक्तसमुदाये भागद्वयोपलक्षणार्थमित्यर्थः । एतच्चाम्नेडितस्य भर्त्सने वृत्त्यसंभवाल्लभ्यते ॥ ३६१३ अङ्गयुक्तम् । आकाङ्क्षतीत्यावाङ्क्षं, पचाद्यच् ॥ तिङन्तमिति । आकाङ्क्षं तिङन्तमित्यर्थः ॥ अङ्ग कूज ३ इति । अङ्ग शब्दोऽमर्षे, 'कूज अव्यक्ते' लोपमध्य- मपुरुषैकवचनम् ॥ ज्ञास्यसि जालमेति । कूजनफलमस्मिन्नेव क्षणे ज्ञास्यसीत्यर्थः । अङ्गदेवदत्तंति । अङ्ग- शब्दोऽत्रानुनये । अङ्ग देवदत्तैत्येकं वाक्यम् । एतच्च मिथ्या वदस्येतदपेक्षते ॥ ३६१४ विचार्यमाणानाम् । 'कोटिद्वयस्पृग्विज्ञानं विचार इति कथ्यते । विचार्यमाणस्तज्ज्ञं नविषयीभूत उच्यते' ॥ इह तु विचार्यमाण- विषयत्वाद्वाक्यानि विचार्यमाणानि ॥ गृहा ३ इ इति सप्तम्येकवचनान्तस्य गृहे इत्यस्य 'एचोऽप्रगृह्यस्य' इति प्लुतविकारः ॥ ३६१५ पूर्वं तु । पूर्वमेव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तुशब्दस्त्वर्थतोऽवधारणार्थः । यथैव विज्ञायेत पूर्वमेव प्लुत इति, मैवं विज्ञायि पूर्वं भाषायामेवेति । उदाहरणे तुशब्दा वितर्कः ॥ ३६१६ प्रतिश्रव प्रतियोगार्थमाह अभ्युपगमे इत्यादि । अङ्गीकारे इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने इति । अत्रोभयत्रापि गतिसमासः । अर्थद्वयेऽपि प्रतिपूर्वः शृणोतिः प्रसिद्धः । आभिमुख्ये चेति । अत्र 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययी- भावः । दत्त किमात्थ ३ इति । 'किं ब्रूषे' इत्येवं पृच्छ्यते । अत्र श्रवणाभिमुख्यं गम्यते ॥ ३६१७ अनुदात्तं प्रश्नान्त । प्रश्नवाक्ये यच्चरमं प्रयुज्यते स प्रश्नान्तः । नानेन प्लुतो विधीयते, किं तु दूराद्धूतादिषु विहितस्य प्लुतस्योदात्तत्वे प्राप्ते प्रश्नान्तभिपूजितयोरनुदात्तत्वगुणमात्रं विधीयते । तदाह दूराद्धूतादिष्विति तत्रैषा वचनव्यक्तिः प्रश्नान्ते अभिपूजिते च यः प्लुतः सोऽनुदात्तो भवतीति । तत्राभिपूजिते 'दूराद्धूते च' इति प्लुत इति । इतरत्र तु 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इति । अग्निभूत ३ इ इति । पट ३ उ इति । 'आगमः पूर्वान् ग्रामान्' इत्येतद्वाक्यं 'अग्निभूते' 'पटो' इत्यनन्तरेण समाप्तम् । तत्र 'अगमः' इत्येवमादीनाम् 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इति स्वरितः प्लुतः । 'अग्निभूते पटो' अनयोरनुदात्तः । अभिपूजिते उदाहरणमाह शोभनः खल्वसीत्यादि ॥ ३६१८ चिदितो चोप । चिदित्येतन्निपाते उपमानेऽर्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य टेः अनुदात्तः प्लुतो भवतीत्यर्थः । प्लुतोऽप्यत्राजिविधीयते न गुह्यमात्रम् । इतीति किम् । अक्रियमाणे तस्मिन्नुपमानार्थे कस्मिंश्चिच्छब्दे प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः प्लुत इति विज्ञायते । इतिशब्दे तु सति 'प्रयुज्य- माने' इत्येतच्चिच्छब्दस्य विशेषणं, प्लुतस्तु 'वाक्यस्य टे' इत्यधिकात्तस्यैव भवतीति मनसि विभाव्योदा- हरणमुख्येनाह अग्निचिदिव भायादिति । अत्र न चिच्छब्दस्य प्लुतः, किं तु भायादित्यस्यैव : अक्रियमाणे इतिशब्दे चिच्छब्दस्यैव प्लुतः स्यात् अग्निचिद्भायादित्यत्र न स्यादिति भावः । कथंचिदिति । अत्र कष्टे चिच्छब्दः ॥ अग्निर्माणवको भायादिति । अग्निरिव माणवको दीप्यत इत्यर्थः । अत्रोपमानार्थस्य गम्य- मानत्वादस्ति चिच्छब्दस्य प्रतीतिः । प्रयोगस्तु नास्ति । यद्यन्येषामप्युपमानार्थानामिवादिनामस्ति प्रतीति-

३६१६ । उपरिस्विदासीदिति च । ८ । २ । १०२ । टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरिस्विदासीत् । अधः स्विदासीत् इत्यत्र तु 'विचार्यमाणानाम्' ३६१६ इत्युदात्तः प्लुतः । ३६२० । स्वरितमात्रे ङितेऽसूयासंज्ञाति-
कोपकुत्सनेषु । ८ । २ । १०३ । स्वरितः प्लुतः स्यादात्रे ङिते परेऽसूयादौ गम्ये । असूयायाम् अभिरूपक ३
अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । संमतौ अभिरूपक ३ अभिरूपक शौभनोऽसि । कोपे अविनीतक ३
अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जालम् । कुत्सने शाक्तीक ३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः । ३६२१ । क्षियाशीः
प्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् । ८ । २ । १०४ । आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यादाचारभेदे । स्वयं
ह रथेन याति ३, उपाध्यायं पदाति गमयति । प्रार्थनायाम् पुत्रांश्च लप्सीष्ट ३ धनं च तात । व्यापारणे
कटं कुरु ३ ग्रामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम् । दीर्घायुरसि, अग्नीदग्नीन्विहर । ३६२२ । अनन्त्यस्यापि
प्रश्नाख्यानयोः । ८ । २ । १०५ । अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः प्लुत एतयोः । अगमः पूर्वाङ्ग
ग्रामाङ्गम् । सर्वपदानामग्रम् । आख्याने आगमः पूर्वाङ्गम् ग्रामाङ्गम् । ३६२३ । प्लुतावैच इदुतौ । ८ । २ ।
१०६ । दूराद्धूतादिषु प्लुता विहितस्तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवेते । ऐशिकायन ।
औषपगव । चतुर्मात्रावत्र ऐचौ संपद्यते । ३६२४ । ऐचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तस्येदुतौ । ८ ।
२ । १०७ । अप्रगृह्यस्य ऐचोऽदूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्यार्धस्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्धस्य इदुतौ स्तः
* प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेवैव । प्रश्नान्ते अगमः पूर्वाङ्गम् ग्रामाङ्गम्
अग्निभूतः ३ । अभिपूजिते भद्रं करोषि पटः ३ । विचार्यमाणो होतव्यं दीक्षितस्य गृहः ३ । प्रत्यभिवादे
आयुष्मानेधि अग्निभूतः ३ । याज्यान्ते स्तोमैर्विधेमाग्नयः ३ । परिगणनं किम् । विष्णुभूते घातयिष्यामि
त्वाम् । अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम् । इह मा भूत भद्रं करोषि गौरिति । अप्र-
गृह्यस्य किम् । शोभने माले ३ ॥ * आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः । अग्नः ३ पत्नी वः ।
३६२५ । तयोर्वावचि संहितायाम् । ८ । २ । १०८ । इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम् । अग्नः ३

स्तथापि चिच्छब्दस्यापि तावदस्तीति भावः ॥ ३५१६ उपरिस्विदासीदिति । अत्रापि विचार्यमाणानाम् इति
विहितस्य प्लुतस्य गुणमात्रं विधीयते ॥ ३६२० स्वरितमात्रे ङिते । उदाहरणे सर्वत्र वाक्यादेरागन्त्रितस्य
इति द्विवचनम् । ३६२१ क्षियाशीः । क्षिया आचारोल्लङ्घनम् । इष्टाशंसनमाशीः । दीर्घायुरसि,
अग्नीदग्नीन्विहरेति । क्षियायां तु न प्रत्युदाहृतं नित्यसाकाङ्क्षत्वात् । न हि स्वयं ह रथेन यातीत्युक्ते
आचारभेदो गम्यते । किं तर्हि ? उपाध्यायं पदाति गमयतीत्युक्ते ॥ ३६२३ प्लुतावै । उदाहरणे 'गुरोरनुतः'
इति प्लुतः ॥ चतुर्मात्राविति । ऐचौ समाहारवर्णौ तत्र मात्रा अवर्णस्य, मात्रा इवर्णवर्णयोः । तत्र ईदूताः
प्लुते कृते तयोस्तिस्त्रौ मात्राः, अवर्णस्य चैका मात्रेति समुदायश्चतुर्मात्र इत्यर्थः । नन्वत्रार्धमात्राऽवर्णस्या-
ध्यर्द्धमात्रेवर्णवर्णयारिति मतेऽर्धचतुर्मात्रावप्यैचौ प्राप्नुतः । सत्यम्, 'चतुर्मात्रः प्लुत इष्यते' इति
भाष्यात् समविभाग एवात्राश्रीयत इति भावः ॥ ३६२४ परिगणनमाह—प्रश्नात्येत्यादि । 'अनुदात्तं
प्रश्नान्ताभिपूजितयोः' अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इति चानुदात्तः स्वरितो वा प्लुतः । अभिपूजिते ।
'अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः' इति प्लुतः । विचार्यमाणो 'विचार्यमाणानाम्' इति प्लुतः । प्रत्यभिवादे
'प्रत्यभिवादेऽशूद्रे' इति प्लुतः । याज्यान्ते 'याज्यान्तः' इति प्लुतः ॥ विष्णुभूते इति । नन्विदं परिगणनस्यो-
दाहरणमयुक्तं, यावता सूत्रे एवादूराद्धूत इत्युच्यते, अत आह—अदूराद्धूत इति न वक्तव्यमिति ।
अन्यार्थेऽवश्यं वक्तव्ये परिगणने तेनैव सिद्धत्वात् 'अदूराद्धूते' इति न वक्तव्यम् ॥—भद्रं करोषि गौ ३ रिति
अत्रासर्वनामस्थान इति प्रतिषेधात्सौ परतः पूर्वपदं न भवति ॥—शोभने माले ३ इति । 'ईदूदे' इति
प्रगृह्यसंज्ञा ॥ आमन्त्रिते इति । अप्राप्ते एव प्लुते वचनम् ॥ अग्नः ३ इति । अग्निशब्दस्य सबुद्धौ रूपं
'सामन्त्रितम्' इति आमन्त्रितसंज्ञा ॥ ३६२५ तयोर्वा । नन्विदं व्यर्थम् 'इका यणचि' इत्यनेनैव सिद्धम्, अत
आह इदुतोरसिद्धत्वादिति । ननु सिद्धं प्लुतं स्वरसन्धिषु । कथं ज्ञायते ? 'प्लुतप्रगृह्या अचि' इति प्रकृति-
भावविधानात् । यस्य हि विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः, प्लुतस्यासिद्धत्वे न तस्य स्वरसन्ध्याख्यो
विकारः प्राप्नोति । अतु प्लुतं सिद्धः, किमायातमिदुतौ ? उच्यते । प्लुतप्रवरणे यत्कार्यं तत्स्वरसन्धिषु

याशा । पट ३ वाशा । अग्न ३ इ वरुणौ । संहितायामित्यध्याय-
समाप्ते रविधारः । इदुतोरसिद्धत्वादयमारम्भः सवर्णदीर्घत्वस्य शाकल्यस्य च निवृत्त्यर्थम्, यद्ययोरसिद्धत्वात्
'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितऽनुदात्तस्य' ३६५४ इत्यस्य बाधनार्थो वा । ३६२६ । मनुष्यसो रुसंबुद्धौ छन्दसि
८ । ३ । १ 'रु' इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' ४२ इति
परिभाषाया नकावस्य । इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिन त्वा । 'छन्दसीरः' ३६०० इति
वत्वम् । ३६२७ । दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च । ६ । १ । १२ । एते ववस्वन्ता निपात्यन्ते । मीढ्वस्तोकाय
तनयाय ॥ * वन उपसंख्यानम् । वनिव्वनिपोः सामान्यग्रहणम् । अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठतु, अनु-
बन्धस्येहानिर्देशात् । यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः । इणः वनिप् । ३६२८ । उभयथर्क्षु । ८ । ३ । ८ ।
अम्परे छवि नकारस्य रुर्वा । पशून्तांश्चक्रे । ३६२९ । दीर्घादिति समनसादे । ८ । ३ । ९ । दीर्घान्नकारस्य
रुर्वा स्यादिति, तौ चेन्नाटौ एकपादस्थौ स्याताम् । देवां अच्छा सुमती । महां इन्द्रो य ओजसा । 'उभयथा'
इत्यनुवृत्तेर्नेह आदित्यान्याचिषामहे । ३६३० । आतोऽटि नित्यम् । ८ । ३ । ३ । अटि परतो रोः । पूर्वस्यातः

सिद्धमिति सामान्येन ज्ञापकमाश्रयिष्यते, ततश्चेदुतोरपि सिद्धत्वात्सिद्ध एव यणादेशः, अत आह सवर्ण-
दीर्घत्वस्येति । यमीदं नोच्येत 'अग्न ३ इ इन्द्र' 'पट ३ उ उदकम्' इत्यत्र पाठिकं यणादेशं बाधित्वा सवर्ण-
दीर्घः स्यात् । अग्न ३ याशेत्यादौ च 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य' इति प्रकृतिभावः स्यात्तद्बाधनार्थमिदं
वक्तव्यमेव ॥ ननु च तन्निवृत्तये यत्नान्तरमस्ति । किं पुनस्तत् ? प्लुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः सवर्णदीर्घ-
निवृत्त्यर्थः शाकलनिवृत्त्यर्थश्च । तच्चावश्यं वक्तव्यं । य इक् प्लुतपूर्वः न च प्लुतविकारः भो ३ इ इन्द्र,
भो ३ यिन्द्रं गायतीति । भाशब्दस्य छान्दमः प्लुतः, ततः परस्येकाग्रस्य निपातत्वात् प्रकृतिभावे प्राप्ते तं
बाधित्वा । यणादेशः । तदेवं तस्यावश्यं वर्तयत्वेनैव यणा सिद्धे, अत आह यद्योऽस्त्याति । तथाचोक्तं
वृत्तिकृता—'किं तु यणा भवतीह न सिद्धं य्वाविदुतोर्धदयं विदधाति । तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकल-
दीर्घविधी तु निवर्त्यौ । इक् च यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यण विदधात्यपवादम् । तेन तयोश्च न शाकल-
दीर्घौ यणस्वरबाधनमेव तु हेतुः' ॥ अयमर्थः 'इको यणचि' इति यणादेशेन किं रूपं न सिध्यति ? यतो-
ऽयमाचार्यः इदुतोऽर्वा विदधाति । तौ च 'इदुतौ' स्वरसन्धिषु सिद्धौ । ममेति सूत्रकारेणैकीभूतस्य वचनम् ।
एवं च दिते परिहरति शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्याविति । शाकलस्येदं शाकल, 'कप्वादिभ्यो गात्रे' इत्यण्
पुनश्चोदयति इक् च यदेति । वार्तिककारोऽपि इकः प्लुतपूर्वस्य यणं विदधाति । स च प्रकृतिभावस्येव
शाकलदीर्घविध्योरप्यपवादः । ततश्च तेनैव यणा एतयोरपि इदुतोः शाकलदीर्घौ न भविष्यत इति नार्थं
एतेन । परिहरति यण स्वरेति । यणस्वरबाधनार्थमेव हेतुः सूत्रारम्भस्येति ॥ ३६२६ मनु । अनुबन्ध-
परित्यागेन सकारान्तस्य यस् इत्यस्य मनुपा सह द्वन्द्वः । अल्पाक्षरस्यापि सौत्रः परनिपातः ॥ मरुत्व इति
मरुतो यस्य मन्तीति मनुप् । 'झयः' इति वत्वं । 'तसौ मत्वर्थे' इति भात्वाज्जश्त्वं न ॥ हरिव मेदिनमिति ।
हरयो विद्यन्ते यस्येति मनुप् । हरिवच्छब्दात्संबुद्धचेकवचने 'उगिदचाम्' इति नुम् । हल्ङच्चादिलोपे च
कृते नकारस्य रुः, 'संयोगान्तलोपो रुत्वे सिद्धो वक्तव्यः' इति वचनात् 'हृशि च' इत्युत्वम् ॥ ३६२७
प्रसङ्गादाह—दाश्वानिति ॥ वनिव्वनिपोः सामान्येन ग्रहणमिति । अनुबन्धनिर्देशात्तदनुबन्धकपरिभाषाया
अनुपस्थानात् वनिपोऽपि ग्रहणम् ॥ प्रातरित्व इति । प्रातरेतीति अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्यनिप् ।
'ह्रस्व-य पिति कृति तुक्' । तदाह इणः वनिविति ॥ उभयथा । 'नच्छव्यप्रशान्' इति वतन्ते । तेनैव नित्ये
प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ॥ ३६२८ पशून्तांश्चक्रे इति । पशून् तानिति स्थिते नस्य रुः । पूर्वत्र 'अत्रानुनासिकः
इति वाऽनुनासिकः । उत्तरत्र तु 'आतोऽटि नित्यम्' इति नित्यमनुनासिकः । रेफस्य विसर्गः । तस्य
'विसर्जनीयस्य' इति सः ॥ ३६२९ दीर्घादिति समनसादे । एकपर्यायः समानशब्दः, तदाह—तौ चेन्नाटौवेक-
पादस्थाविति । नाटौ नकार अटौ ॥ देवां अच्छा । महां इन्द्रा इति । देवान् अच्छा महानिति नस्य रुः ।
'आतोऽटि नित्यम्' इति नित्यमनुनासिकः ॥ नेहेति । एतेन महान् हि स इति बह्वचानां पाटोऽपि
व्याख्यातः । अकारे तु महां हि इत्युदाहृतं तच्छाखान्तरे अन्वेषणीयम् ॥ ३६३० एवं चेति । विकल्पस्यैव

स्थाने नित्यमनुनासिकः । मह्यं इन्द्रः । तैत्तिरीयास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र छान्दसो व्यत्यस्य इति प्राञ्चः
एवं च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम् । ३६३१ । स्वतोवान्पायो । ८ । ३ । ११ । रुवा । भुवस्तस्य स्वतवाः पायुरग्ने ।
३६३२ । छन्दसि वाऽप्राञ्चैडितयोः । ८ । ३ । ४६ । विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्पोः प्रशब्दमाञ्चैडितं च वर्ज-
यित्वा । अग्ने त्रातृत्स्कविः । गिरिर्न विश्वतस्पृथुः । नेह वसुनः पूर्वः पतिः । अप्रेत्यादि किम् । अग्निः
प्र विद्वान् । परुषः परुषः । ३६३३ । कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः । ८ । ३ । ५० । विसर्गस्य सः स्यात्
प्रदिवो अपस्कः । यथा नो वस्यसस्करत् । सुपेशसस्करति । अरुणस्कृधि । सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम्
अनदितेरिति कित् । यथा नो अदितिः करत् । ३६३४ । पञ्चम्याः परावध्यर्थे । ८ । ३ । ५१ । पञ्चमी-
विसर्गस्य सः स्यादुपरिभवार्थे परिशब्दे परतः । दिवस्परि प्रथमं जज्ञे । अर्थे किम् । दिवस्पृथिव्याः पर्योजः
३६३५ । पातौ च बहुलम् । ८ । ३ । ५२ । पञ्चम्या इत्येव । सूर्मो नो दिवस्पातु । ३६३६ । षष्ठ्याः पति-
पुनपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु । ८ । ३ । ५३ । वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् । दिवस्पुत्राय सूर्याय । दिवस्पृष्ठं
भन्दमानः । तमसस्परमस्य । परिवीत इलस्पदे । दिवस्पयो दिधिषाणाः । रायस्पोषं यजमानेषु ।
३६३७ । इडाया वा । ८ । ३ । ५४ । पतिपुत्रादिषु परेषु । इलायास्पुत्रः, इलायाः पुत्रः । इलायास्पदे,
इलायाः पदेः । 'निसस्तपतावनालेवने' २४०३ । निसः सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । निष्टत्तं रक्षो निष्टमा
अरातयः । अनासेवने किम् । निस्तपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः । ३६३८ । युष्मत्तत्तक्षुष्वन्तःपादम् । ८ ।
३ । १०३ । पादमध्गस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्तकारादिषु परेषु । युष्मदादेशाः त्वं त्वा ते तवाः । त्रिभिष्ट्वं
देव सवितः । तेभिष्ट्वा । आभिष्टे । अप्सवग्ने सधिष्टव । अग्निष्टद्विष्टम् । द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । अन्तः
पादं किम् । तदग्निस्तदर्थमा । जन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत्पुनराहार्जातिवेदा विचर्षणिः । अन्नाग्निर्गत
पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः । ३६३९ । यजुष्येकेषाम् । ८ । ३ । १०४ । युष्मत्तत्तक्षुषु परतः सस्य मूर्धन्यो
वा । अर्चिभिष्ट्वम् । अग्निष्टे अग्रम् । अर्चिभिष्टतक्षेः । पक्षे अर्चिभिस्त्वम् इत्यादि । ३६४० । स्तुतस्तोमयो-
श्छन्दसि । ८ । ३ । १०५ । नृभिष्टुनस्य, नृभिः स्तुतस्य । गोष्टोमम्, गोस्तमम् । पूर्वपदात् इत्येव सिद्धे
प्रपञ्चार्थमिदम् । ३६४१ । पूर्वपदात् । ८ । ३ । १०६ । पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सस्य षो वा । यदिन्द्राग्नी
दिवि ष् । युवं हि स्थः स्वर्पती । ३६४२ । सुजः । ८ । ३ । १०७ । पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सुजो
निपातस्य सस्य षः । ऊर्ध्व ऊ पुणः । अभी पुणः । ३६४३ । सनोतेरनः । ८ । ३ । १०८ । गोषा इन्दो

व्यवस्थिततया प्रकृतसूत्रत्यागेन महत्लाघवम् । सूत्रारम्भे तु व्यत्ययोऽपि शरणीकरणीय इति महान् बलेश
इति भावः ॥ ३६३१ स्वतवान् । स्वतवानित्येतस्य नकारस्य रुवा पायुशब्दे परे । स्वतवा इति । तु वृद्धौ
सौत्रो धातुः, ततोऽमुन् । स्वं तवो यस्यासौ स्वतवान् । 'हवस्ववःस्वतवसां छन्दसि इति नुम् ॥ ३६३२
परुषः परुष इति । वीप्सायां द्विर्वचनम् ॥ ३६३३ कः करत् । कः इति । कृत्रो लुङ्, मन्त्रे घस इत्यादिना
च्लेरुक्, तिपि गुणः । हलङ्चादिलोपः । 'वसुलं छन्दस्यमाङ्चोगेऽपि' इत्यङ्भावः । 'करत्' इति कृत्र एव
लुङ् । 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेरङ् । 'ऋहृशोऽङि' इति गुणः । करति इति लट्, व्यत्ययेन शप् ।
कृधि इति लोट्, मेहिः । 'श्रुष्टृपृकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेधिरादेशः । 'कृत' इति कृत्र एव क्तः ॥ ३६३४
पर्योज इति । अत्र परिः सर्वतोभावे ॥ ३६३५ पातौ च । क्वचित्पठ्यते पातावितिधातुनिर्देश इति । अन्ये
तूदाहरणपर्यालोचनया लोडन्तानुकरणं मन्यन्ते ॥ ३६३६ षष्ठ्याः । वाचस्पतिमिति । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्
इति षष्ठ्यलुक् ॥ ३६३७ निसस्तपता । आसेवनं पौनःपुन्यं, ततोऽन्यस्मिन्नित्यर्थः ॥ ३६३८ युष्मत्तत्तक्षुष्विति
सकारान्तानुकरणात् परस्य सुप्सकारस्य 'नुम्विर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इति षत्वम् ॥ 'ह्रस्वात्तादौ' इत्यतः
तादाविति वर्तते । तदाह—तकारादिष्विति । एतद्युष्मद एव विशेषणं नेतरयोः, अव्यभिचारात् ॥ त्वं त्वा
ते तवा इति । एतेषामेव संभवइत्यर्थः ॥ ३६४० स्तुतस्तोमयोः । एतयोः परतः सस्य षत्वं स्यात् ॥ पूर्व-
पदादित्येव सिद्ध इति । पूर्व पदं पूर्वपदमिति सामान्यत आश्रीयते, न तु समासावयव एवेति वाक्येऽपि
तेनैव सिद्धं षत्वमिति भावः । ततश्च स्तुतस्तोमग्रहणं प्रपञ्चार्थं, छन्दोग्रहणं तूत्तरार्थं कर्तव्यमेव ॥ ३६४२
ऊ पुण इत्यादि । 'इकः सुजि' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, नस् इत्यादेशस्य 'नश्च धातुस्थोरुषभ्यः' इति णत्वम्

८६

वैदिकी प्रक्रिया

नृषा असि । अनः किम् । गोसनिः । ३६४४ । सहेः पृतननाभ्यां च । ८ । ३ । १०६ । पृतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चान् ऋतीषाहम् । ३६४५ । निव्यभिभ्योऽङ्यवाये वा छन्दसि । ८ । ३ । ११६ सस्य मूर्धन्यः न्यषीदत्, न्यसीदत् । व्यषीदत्, व्यसीदत् । अभ्यष्टौत्, अभ्यस्तौत् । ३६४६ । छन्दस्यृदवग्रहात् । ऋकारान्तादवग्रहात्परस्य नस्य णः । नृमणाः । पितृयाणम् । ३६४७ । नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । ८ । ४ । २७ । धातुस्थात् अग्ने रक्षा णः । शिक्षा णो अस्मिन् । उरु णस्कृधि । अभी पु णः । मो पु णः ॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ॥

इति सिद्धान्तकौमुद्यां वैदिकी प्रक्रिया ।

३६४४ सनोतेरनः । अन्नन्तस्य सनोतेः सस्य षः स्यात् ॥ गोषा इति । 'जनसनखनक्रमगमो विट्', विड्वनो इत्यात्वम् ॥ गोसनिरिति । 'छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्' इतीन्प्रत्ययः ॥ ३६४५ निव्यभिभ्यो । 'न रपर' इत्यतो नेति वर्तते । तत्र निषेधविकल्पे विधिकल्प एव फलतीत्याह—मूर्धन्यो वा स्यादिति । अभ्यष्टौदिति 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः ॥ ३६४६ छन्दस्यृदव । अवगृह्यते विच्छिद्य पठ्यते इत्यवग्रहः । ऋच्चासाववग्रहश्च ऋदवग्रहः, स्मात् ॥ नृमणा इति । अत्र संहिताधिकारात्संहिताकाल एव हि तेषां णत्वं, पदकाले चावग्रहः क्रियते । तेनावग्रहयोग्यत्वाद्दकारोऽवग्रहः इत्युक्तः, न तु तदृशापन्नः । अत्र हि नृमना इति पदकालेऽवगृह्यते ॥ ३६४७ नश्च । धातुस्थान्निमित्तादुत्तरस्य उरुशब्दात् पुशब्दाच्च परस्य नस् इत्येतस्य ण स्यात् । धातौ तिष्ठतीति धातुस्थो रेफः षकारश्च । उरु इति स्वरूपग्रहणम् । पु इति कृतषत्वस्य सुत्रो ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य । तेन 'इन्द्रो धर्ता गृहेषु मः' इत्यादौ न । नसिति नासिकादेशस्य नासादेशस्य च सामान्येन ग्रहणम् ॥—रक्षा ण इति । रक्षेति लोटो मध्यमपुरुषैकवचनान्तं, द्व्यचोत्तरितङः इति दीर्घः ॥ उरुणस्कृधीति । कृत्रो लोट् सेहिः 'श्रृष्टृणुपृतृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिः । कः करत् इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ अभी पुण इति । 'इकः सुजि' इति दीर्घः । एवं मोपुण इत्यत्रापि । सर्वत्रोदाहरणे अस्मदादेशोऽयं नस् ॥

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानगोवर्धनभट्टात्मजरघुनाथभट्टात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां
सुबोधिण्याख्यायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां वैदिकी प्रक्रिया समाप्तिमगम् ॥

अथ पाणिनीयशिक्षा १

३

भाष्यसहिता ।

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा । शास्त्रानुपूर्व्यं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः ॥१॥

पातु वो निकषग्रावा मतिहेम्नः सगस्वती । प्राज्ञेतरपरिच्छेदं वचसैवकरोति या ॥१॥

छन्दःकल्पनिरुक्तानि विवृतानीह सूरिभिः । शिक्षा न विवृता यस्मात्तस्मात्तां विवृणोम्यहम् ॥२॥

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामिति । अथेत्यव्ययमानन्तर्ये, वेदाध्ययनानन्तरमङ्गपाठः । किं वारणं ? 'षडङ्गो वेदोऽध्येतव्यः' इति स्मरणान् । तत्र च शिक्षा प्रथमा, अथशब्दानुषङ्गात् । सा च वक्तव्येत्यथशब्दस्यार्थः । एतेनैव सिद्धे वेदस्याङ्गानन्तर्येण व्याकरणादिष्वथशब्दोऽत एव नाधीयते । केषुचित् कल्पेषु अधीयते इति चेत् 'अथातोऽधिकारः' 'अथैतस्य समाम्नायस्य' इत्येवमादिषु ? नैष दोषः । नियमार्थः सः, शिक्षानन्तरं कल्प एवाध्येतव्यो नान्यानीति । मङ्गलार्थो वा । आदौ सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनानि वक्तव्यानि । तत्र चायमेव सम्बन्धो यदुक्तोऽङ्गाङ्गिभावः । नित्यसम्बन्धानि ह्यङ्गान्यङ्गिनः । अभिधेयं तु स्वयमेव वक्ष्यति 'वाच उच्चारणे विधिम्' इति । प्रयोजनं सम्यग्वर्णोच्चारणम् । प्रयोजनमपि श्रूयते एव 'एकोऽपि वर्णः सम्यक् प्रयुक्तः स्वर्गे लांके कामधुग्भवति' इति । शिक्ष्यतेऽनया वर्णोच्चारणमिति शिक्षा, तां प्रकर्षेण वक्ष्यामि कथयिष्यामि ॥ पाणिनीयं मतं यथेति । पाणिनीयमिति 'वृद्धाच्चः' इति छप्रत्ययः । तथ्येदमित्यर्थ-निर्देशः ॥ मतमिति । 'मन ज्ञाने' पाणिनीयं मतं ज्ञानं यथा प्रवक्ष्यामि तैरेव प्रत्याहारेस्तयैव परिभाषाया 'अचोऽस्पृष्टा यणस्तीषत्' इत्यादि, 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इति, 'कण्ठ्यावहाविचुःशाः' इति च । तथाऽन्यदप्यनुक्तमत्र प्रयोजनं यत्तद् व्याकरणादेव ग्रहीतव्यं मोऽनुस्वारः इति ॥ ननु व्याकरणे शब्दचिन्ता, अत्रापि सेति । ताश्च व्याकरणेनैव सिद्धत्वादितदमनारभ्यम् । सत्यम्, उभयोः शब्दचिन्ता, किन्तु व्याकरणे एतच्चिन्त्यते गोशब्दः स स्नादिमित्यर्थे साधुः, इह तु गोशब्दो जिह्वामूलेनोच्चारयितव्य इति भेदः । शास्त्रानुपूर्व्यं तद्विद्यादिति । शास्त्रमिति शासेः करणे ष्टून् प्रत्ययः । आनुपूर्व्यमिति गुरुपूर्वक्रमः । तदिति पाणिनिमतपरामर्शः । तत् पाणिनिमतमेवास्यापि शिक्षाख्यशास्त्रस्याप्यानुपूर्व्यं विद्यावंशपराम्परां जानीयात् पाणिनिमतस्य यदानुपूर्व्यं यो गुरुपूर्वक्रमः स एवास्येत्यर्थः । तथा च वक्ष्यति 'शङ्करः शङ्करीं प्रादात्' इत्यादि । यथोक्तं लोकवेदयोरिति । सामानार्थमित्यर्थः । तथा च भाष्यकारः "य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव तेषामर्थाः" इति ॥१॥

नन्वकारादयो वर्णाः स्वस्थानेनैवोच्चार्यन्ते, परस्थाननिराकाङ्क्षत्वात् । किमर्थः शास्त्रारम्भः ? इत्याशङ्क्याह

प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः । पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥२॥

प्रसिद्धमिति । अबुद्धिभिर्बुद्धिहिनैः प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातं सम्मतं, पुनः पश्चाद् व्यक्तीकरिष्यामि स्फुटीकरिष्यामि । किम् ? वाच उच्चारणे विधिं, वाचो गिरस्तदुच्चारणे उद्गिरणे विधिं विधानम् । ननु 'विधिर्गन्तमप्राप्तौ' इति स्मर्यते, न चात्रात्यन्तमप्राप्तिः । उक्तं च अधस्तात् 'अकारादयो वर्णाः स्वस्थानेनैवोच्चार्यन्ते' इति । उच्यते यद्यपि स्वस्थानस्थिता उच्चार्यन्ते तथाऽप्यप्राप्तोऽश कथनीयऽनुप्रदानादिः, एतदर्थो विधिणब्दः ॥२॥

व गुच्चारणं च वर्णैः क्रियते, कतिसंख्यास्ते ? इत्यत आह—

त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः रश्मभुमते मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ता स्वयंभुवा ॥३॥

त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वेति । सम्भवत इति सम्भूतेः । सकाशान्मताः ज्ञाताः । वर्णो वृणोतेः । अत्र 'यथोक्तं' लोकवेदयोः' इत्युक्तम् । तत्र किं लोके संस्कृतविषया एव वर्णा उत सर्वभाषाविषयाः ? इत्याह प्राकृते संस्कृते चापीति । अपिशब्दादपभ्रंशादिष्वपि ये वर्णाः सम्भूतेर्जाताः सन्तः तेऽपि ॥ स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवेति ब्रह्मणा स्वयमेव हरेण प्रकर्षेणोच्चारिताः ॥३॥

१ 'शास्त्रानुपूर्व' इत्येवं पाठः क्वचिद्दृश्यते स नातीव रमणीयः । २ 'सम्भवतो मताः' इति भाष्यपाठः ।

कथं ते त्रिषष्टिः कथं वा चतुःषष्टिवित्याशङ्क्याह—

स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृता ह्रष्टौ चत्वारश्च यमा स्मृताः ॥४॥

स्वरा विंशतिरेकश्चेति । स्वरा इति 'स्व' शब्दोपतापयोः' स्वर्यते शब्दतेऽनेन व्यञ्जनमिति करणेऽच् प्रत्ययः । कथं ते एकविंशति ? ततश्चतुरो यथास्मृति विवृणोमि— अ इ उ ऋ एते चत्वारो ह्रस्वदीर्घप्लुत-भेदेन द्वादश । लृकारस्य दीर्घादयो न सन्तीति स्मरणात् ह्रस्व एवोपदिश्यते' अत एते त्रयोदश । ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षराणि, सन्ध्यक्षराणामपि ह्रस्वा न सन्तीति स्मरणात् दीर्घप्लुता एव गृह्यते, ते एतेऽष्टौ पूर्वैर्ध्वयो-दशभिः सहैकविंशति ॥ स्पर्शानां पञ्चविंशति । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । जिह्वामूलतालुमूर्धन्तोष्ठादिभिः परस्परं स्पर्शैरभिनिष्पत्त्य आविर्भवन्तीति स्पर्शाः । पूर्वयैकविंशत्या सह षट्चत्वारिंशत् ॥ यादयश्च स्मृता ह्रष्टाविति । यकारादयश्च अष्टौ—य र ल व श ष स हाः—इति । अत्र आद्याश्चत्वारोऽन्तःस्थसञ्ज्ञाः, उपरितना ऊष्माणः । पूर्वया षट्चत्वारिंशता सह चतुःपञ्चाशत् ॥ चत्वारश्च यमाः स्मृता इति । यच्छन्तीति यमाः, स्वयमेवोपरमेरन् । के ते यमाः ? लोके—कुं खुं गुं घुं इति । "अनन्त्यान्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वगुणः" इत्यौदव्रजिः । तथाच—

ह्रस्वादिभेदैश्चत्वारः प्रथमा द्वादश स्मृताः । लृकारो ह्रस्व एवैचोऽष्टौ स्वरा एकविंशतिः ॥

पञ्चविंशतिरष्टाब्धिः स्पर्शाः स्युर्यादयो यमाः । अनुस्वारो विसर्गश्च—क—पौ प्लुतलृकाङ्कः ॥

त्रिषष्टिरेवं वर्णाः स्युर्ह्रस्वदीर्घादिभेदतः । अनुस्वारद्वयाद्वर्णाश्चतुःषष्टिरिति रिताः ॥

तथा च नारदः—

अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्त्यश्च परतो यदि । तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत् सवर्णः पूर्ववर्णयोः ॥

वर्गान्त्यान् शषसः सार्धमन्तस्थैर्वाऽपि संयुतान् । दृष्ट्वा यमा निवर्तन्ते आदेशिकमिवाध्वगाः ॥

इति नारदौदव्रज्योर्मतेन यमो वर्णागम इति विधीयते । अस्मात् शास्त्रात् 'चत्वारश्च यमाः स्मृताः' इति वर्णान्तरत्येनोपदेशः संयोगशास्त्रात् । अथ चतुरक्षराणामुदाहरणमिति प्रकृत्य अग्निरिति यमो गकारो द्वौ नकार इकारश्चेति । अन्ये तु यमं वर्णापत्तिं मन्यन्ते । तथा च शौनकः—“स्पर्शा यमानननुनासिकान् स्वान् परेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेषु” इति । पूर्वया चतुःपञ्चशता सह षट्पञ्चाशत् ॥४॥

अनुस्वारो विसर्गश्च—क—पौ चापि पराश्रितौ ।

दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव च ॥५॥ (१)

अनुस्वारो विसर्गश्चेति । स्वरमनु भवतीत्यनुस्वारः, अनु अकारानुगमेनानुस्वारः । वक्ष्यति च दन्तमृत्यः स्वरानुगः इति । विसर्ग इति । विविधं सृज्यते क्षिप्यते इति विसर्गः ॥—क—पौ चापि पराश्रयाविति । पराश्रयाविति परो ककारपकारौ अश्रयः स्थानं ययोस्तौ पराश्रयौ । तथा च वक्ष्यति—

“अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः” इति ।

अपरः पाठः—क—पावपि परो स्मृतौ । अनुस्वारविसर्गयोः परावित्यर्थः । अपरोऽपि पाठः—व—पौ चापि कपाक्षयौ ककारपकारौ आश्रयः स्थानं ययोस्तौ कपाश्रयौ । चशब्दादनुस्वारविसर्गजनीयावपि पराश्रयौ ॥ दुःस्पृष्टश्चेतीति । ईषत्स्पृष्टो वर्णधर्मो न वर्णान्तरम् । वक्ष्यति च 'अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषत्' इति । तथा चौदव्रजिः 'तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं करणं स्पर्शानाम्' 'दुःस्पृष्टमन्तःस्थानाम्' इति । यण्भाक्तश्च लृकारो विद्यते । अतो लृकारो दुःस्पृष्टधर्मा, चशब्दात् ऋकारः । इतिशब्दः पादपूरणार्थः । लृकार इति । लृवर्णात् कारप्रत्ययः । प्लुत एव चेति । लृकारस्य दीर्घादयो न सन्तीत्यधस्तात् परमतमुपन्यस्तम् । स्वमतं चाह—लृकारः प्लुत एव चेति । त्रिमात्रः, चशब्दाद्ध्रस्वश्च । ननु वर्णानां प्रयत्नमुपरिष्ठाद्वक्ष्येव, किपर्थमप्रस्तुतः प्रयत्नः कथ्यते ? उच्यते, प्लुतविधानार्थं तावदलृकार उच्चारयितव्यः, उच्चरिते च लृकारे लाघवार्थमप्रस्तुतोऽपि प्रयत्न उच्चारितः दुःस्पृष्टश्चेति । अनुस्वारादयः प्लुतान्ताः पञ्च । पूर्वैरष्टपञ्चाशद्भिः सह त्रिषष्टिः । चतुःषष्टिः कथम् ? 'अनुस्वारो विसर्गश्च' इति पाठान्तरात् । कथं पुनरनुस्वारद्वयं ?

१ 'पराश्रयौ' इति भाष्यानुसारी पाठः ।

ह्रस्वदीर्घभेदेनेति ब्रूमः । तथा चौद्वजिः—“अनुस्वराव आं इत्यनुस्वारो ह्रस्वदीर्घौ दीर्घह्रस्वौ वर्णौ” इति । अत एव चतुषष्टिः ॥१॥

अथ वर्णसंख्यापरिज्ञानोत्तरकालं चिन्त्यते, क एषामुच्चारयिता, कथं चोच्चारयति, केन क्रमेण चेत्याह
आत्मा बुद्ध्या १समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया ।

मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥६॥

अत्मेति । आत्मा शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्तः । कथं पुनरेतदवगम्यते ? यथा शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्त आत्मा उच्यते, द्रष्टृत्वात् । द्रष्टा हि दृश्यादिव्यतिरिक्तो भवति, प्रयोजकत्वात् ‘बुद्ध्यादीनि कर्तृप्रयोज्यानि, करणत्वात् कुठारवत्’ इति । न्यायात् श्रुतेश्च । न्यायस्तावत् ‘अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः’ इति स्वर्गादिफलसाधनानि कर्माणि श्रूयन्ते । स्वर्गश्च वायुशरीरोपभोग्यः, तद्व्यतिरिक्त आत्मा शरीरादेः । श्रुतेश्च “तस्य दैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूधर्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरतेशेभ्यः” इति । शरीरापक्रमणाय शरीरादिव्यतिरिक्त आत्मा । छान्दोग्यश्रुतेश्च — “एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् मुत्थाय परं ज्योतीरुपसंगच्छ स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” इति । क एषामुच्चारयतेति पृष्टे तस्योत्तरं दत्तम् आत्मेति । कथमुच्चारयति केन क्रमेणेति प्रश्नद्वयस्योत्तरं दीयते स आत्मा बुद्ध्या सहार्थान् वाह्यान् समर्थं सम्यगवगम्यार्थप्रत्यायनाय यदि शब्दा उच्चार्यन्ते तदा मनो युङ्क्ते विवक्षया वक्तुमिच्छा विवक्षा तथा । तच्च मनो नियुङ्क्ते आत्मा ॥ मनः कायाग्निमाहन्तीति । तच्च मनो नियुक्तं सन् वायाग्निमाहन्ति कायाग्निं शरीराग्निम् आभिमुख्येनाहन्ति ॥ स प्रेरयति मारुतमिति । सोऽग्निरभिहृतः सन्मारुतं वायुं प्रेरयति ॥६॥

मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् । प्रातः सवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥७॥

मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरमिति । मारुतो वायुरुरसि चरन्मन्द्रं स्वरमुत्पादयति । मन्द्रमिति मन्दे रक् प्रत्ययः ॥ प्रातस्सवनयोगमिति । प्रातः सवनेन सह योगोऽस्येति प्रातःसवनयोगस्तम् । तथा च ऐतरेयब्राह्मणे—‘अथ मन्द्रं तपति तस्मान् मन्द्रया वाचा प्रातः सवने शसेत्’ इति । गायत्र छन्दोऽस्याश्रयः । गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः । आच्छादयति छन्दः ॥७॥

कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैषुभानुगम् । तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥८॥

कण्ठ इति । मारुत इति वर्तते, सवनं छन्दः स्वरं चरन्निति च । वर्णान् जनयतीति यावत् । कण्ठे चरन्वायुर्मध्यमं स्वरं जनयति । कण्ठे इति ‘कण्ठेष्ठः’ (उ० सू० १०३) इति ठप्रत्ययः । मध्यं दिनं युनक्तीति माध्यन्दिनं सवनभाजं त्रिष्टुप्छन्दोऽनुगाग्निम् ॥ तारमिति । तार्तीयसवनमिति तृतीयसवनभाजं तार स्वरं शीर्षण्यमिति मूर्धनि चरन् वायुं जनयत्युत्पादयति जागतछन्दोऽनुगाग्निम् । जागतं छन्दोऽनुगच्छतीति जागतानुगः । शीर्षण्यमिति ‘शीर्षेच्छन्दसि’ (सू० ३५१३) इति शिरः शब्दस्य शीर्षभावः । तत्र भवं शीर्षण्यम् ॥८॥

सोदीर्णो मूर्धन्यभिहितो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥९॥

सोदीर्ण इति । स वायुरुदीर्ण उर्ध्वगतो मूर्धनि यावदुपरितनां गतिमलभमानः शिरः कपालेनावृद्धत्वात्पुनः प्रत्यावृत्त्य वक्त्रमेवापद्य वर्णाञ्जनयते उत्पादयति । पुनर्मरुतग्रहणं विस्पष्टार्थम् । तेषां विभागः पञ्चधा स्मृत इति । तेषां वर्णानां जन्ममानानां विभागो विवेकः पञ्चधा पञ्चप्रकारः । ‘संख्याया विधार्थे धा’ (सू० १६८८) इति धा । स्मृतोऽनुमतः ॥९॥

कैर्हेतुभिस्तेषां वर्णानां पञ्चधा विवेक इत्याह—

स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः । इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तं निबोधत ॥१०॥ (२)

स्वरतः इति । स्वरस्थानहेतून् व्याख्यास्यामः । वर्णानां जातार एवमाहुः ‘पञ्चधा विवेको वर्णानाम्’ इति । स्वरतः उदात्तादिभेदेन । कालतः ह्रस्वादि । स्थानं कण्ठादि । प्रयत्नो द्विधा । अनुप्रदानं स्वरस्थाना-

दिकं घोषादि । अनु प्रकर्षेण दीयते इत्यनुप्रदानम् । 'द्वौ नादानुप्रदानौ' इत्यौदव्रजिः । पञ्चधा विवेकं वर्णानां निपुणमुच्यमानं हे श्रोतारः ! निबोधत शृणुत ॥१०॥

अत्र किञ्चिदुच्यते बालव्युत्पत्त्यर्थम्—ननु सर्वमेवैतदनुपपन्नम् । कथम् ? आत्मा बुद्ध्या सहाय्यं समर्थ्य मनो युङ्क्त इति व्याख्यातम् । आत्मनश्च नियोजकभावो नोपपद्यते अवर्तृरूपत्वात् तस्य । तथा च श्रुतिः—“असङ्गो ह्ययं पुरुषः” इति, “अस्थूलमनष्वहस्वम्” इत्याधिका च । भवता चैवमात्मस्वरूपं व्याख्यातम् । आत्मनश्च नियोजकभावे शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्त इति शरीरादिव्यतिरिक्त आत्मा मनो युङ्क्ते इत्यनुपपन्नम् । उच्यते, अयमात्मा समर्थार्थान्मनो युङ्क्त इत्येतत् क्षेत्रज्ञाभिप्रायम् । क्षेत्रज्ञस्य तदेव स्वरूपं यन्नियोजकत्वम् । तथा च मनुः—

“योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते । यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥
जीवसंज्ञोऽन्तरात्माऽन्यः सहजः सर्वदेहिनाम् । येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च कर्मसु ॥

तावुभौ भूतसंपृक्तौ महाक्षेत्रज्ञ एव च । उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठति ॥” इति ।

तं व्याप्येति परमात्मानमाहुः । तथा च व्यासः—

“द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतोः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥”

ननु यद्यात्मा बुद्ध्या समर्थार्थानित्युदाहृतो यो नित्यः । क्षेत्रज्ञ एवात्रात्माऽभिप्रेतो भवेत् ततः क्षेत्रज्ञ एवात्मशब्दस्य चरितार्थत्वात् शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्तत्वं वतरस्माच्छब्दात् त्वया वर्णितं, किमर्थं च ? उच्यते, आत्मा बुद्धयेत्यत्र द्वावप्यात्मानौ तौ क्षेत्रज्ञपरमात्माभिधेयरूपाभिप्रेतौ तन्त्रेणोच्चारितौ । तन्त्रेणोच्चारणं सूत्राणामलङ्कारः । एवं चेत् किमर्थं परमात्मनो वर्णनिमित्तत्वं यदुक्तम्, तत्रोच्यते—अपवर्गसाधनापकारत्वाच्छिक्षायाः । अपवर्गस्य चायमेवोपायः शरीरादिव्यतिरिक्तस्य परमात्मनो बोधः । बुद्धे च बुद्ध्यादिभिरैक्यं भवति । किं तदपवर्गसाधनं यस्य शिक्षोपकारे वर्तते ? उच्यते, वेदा यज्ञाश्च । तथा च श्रुतिः—‘तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशुकेन च’ इति । वेदानुवचनं यज्ञगन्तव्याङ्गत्वात्सम्यग्वर्णोच्चारणेन यस्मान्मोक्षमाप्नोति । वक्ष्यति च ‘अतुलं स सुखं समश्नुते’ इति । अतुलं सुखं मोक्ष एव भवति । अलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमनुसरामः—

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥११॥

उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ । स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥१२॥

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥१३॥

ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च । जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोऽमणः ॥१४॥

यद्योभावप्रसन्धानमुकारादिपरं पदम् । स्वरान्तं तादृशं विद्यान् यदन्यन् व्यक्तभूषणः ॥१५॥ (३)

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥१६॥

उदात्तश्चानुदात्तश्चेति । स्वरतः कालत इत्येतौ द्वौ हेतू श्लोके विवृणोति । स्वर उदात्तादिः । कालो मात्रा मात्राप्रभृतित्रिमात्रपर्यन्तः । उदात्त इत्युपरिष्ठात् परिगृहीतः । अनुदात्तस्तद्विपरीतः, अधस्ताद् गृहीत इत्यर्थः । स्वरित इति स्वरान्तरम् । स्वरतीति स्वरितः आक्षेपनिष्पाद्यः, य उदात्तानुदात्तविकारः । तथा च नारदः—

“उच्चादुच्चतरं नास्ति नीचान्नीचतरं तथा । त्रैस्वर्ये स्वरसंज्ञायां किंस्थानं स्वर उच्यते ॥

उच्चनीचस्थयोर्मध्ये साधारण इति श्रुतिः । तं स्वरं स्वरसंज्ञायां प्रतिजानन्ति शैक्षिकाः” ॥

स्वरास्त्रय इति । त्रय एव । ऋग्यजुर्विषयाः पञ्च षट्, सप्त च सामसु । ह्रस्व एकमात्रो दीर्घो द्विमात्रः प्लुतस्त्रिमात्रः । “निमेषकाला मात्रा स्यात्” इत्यौदव्रजिः । तथा च नारदः—

“निमेषकाला मात्रा स्याद्विद्युत्कालेति चापरे” इति ।

इतिशब्दः प्रकारार्थः । अनेन प्रकारेण कालत हेतोः स्वरतश्च विषमभागनियमः । तथा च नारदः—
“स्वर उच्चस्वरो नीचस्वरः स्वरित एव च । व्यञ्जनान्यत्र वर्तन्ते यत्र तिष्ठति स स्वरः” इति ॥११-१६॥
स्थानत इति यदुक्तं तदाह—

कण्ठ्यावहाविच्यशास्तालव्याओष्ठजावुपू । स्युर्मूर्धन्या ऋदुरसा दन्त्या लृतुलसाः स्मृतः ॥१७॥

कण्ठ्यावहाविति । कण्ठ्यावहौ अकारहकारौ कण्ठतो जातौ ॥ इच्यशास्तालव्याः इकारश्च चवर्गश्च यकारशकारौ च, एते तालव्याः तालुस्थाने भवाः । ‘चु’ इत्युकाराऽनुबन्धो वर्गं ज्ञापयति । वर्गादाव्यत्रापि ‘कुचुदुतुपू’ इत्येवमादिषु उकारः पञ्चवर्णपरिग्रहणार्थः । तथा च पाणिनिः—“अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः” इति । औदव्रजिरपि “स्पर्शवर्गस्य स्पर्शग्रहणे च ज्ञेयम् । वर्गस्य ग्रहणं स्थानेष्वित्याकारः” इति ॥ ओष्ठजावुपू—उकारः पवर्गश्च ओष्ठयोज्जातौ ॥ स्युर्मूर्धन्या ऋदुरसा इति । ऋकारः टवर्गश्च रेफषकारौ च मूर्धन्या भवेयुः ॥ दन्त्या लृतुलसा इति । लृकारस्तवर्गश्च लकार सकारौ च दन्तेषु भवाः ॥१७॥

जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठयो वः स्मृतो बुधैः । एऐ तु कण्ठतालव्या ओऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥१८॥
जिह्वामूले इति । कवर्गस्तु जिह्वामूले कथितः । दन्त्योष्ठयो वः स्मृतो बुधैरिति । वकारो दन्त्योष्ठयो भवतीति पण्डितैः स्मर्यते ॥ एऐ तु कण्ठतालव्या इति । एकार ऐकारश्च कण्ठतालुतो जातौ ॥ ओऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृताविति । ओकारश्चौकारश्च कण्ठोष्ठयोज्जातौ ॥१८॥

अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत् । ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥१९॥

संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् । घोषा वा संवृताः सर्वे अधोषा विवृताः स्मृताः ॥२०॥ (४)

स्वराणामूष्मणं चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योऽपि विवृतावेडौ ताभ्यमैचौ तथैव च ॥२१॥

अनुस्वारयमानां च नासिका स्थानमुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभाजिनः ॥२२॥

अर्धमात्रा इति । अर्धमात्रा तु कण्ठस्य भवति । कयोः ? एकारस्यौकारस्य च । सवर्णग्राहकत्वादेकारश्च औकारश्च द्वावपि गृह्येते । अतश्चतुर्णामपि सन्ध्यक्षराणामर्धमात्रा कण्ठसवन्धिनी भवेत् । अध्यर्धास्तालव्योष्ठस्थानाः ॥ अयोगेति । अयोगवाहा इत्यनुस्वारादयश्चत्वार उच्यन्ते । अनुस्वारो विसर्गश्च ँकं ँपौ च कण्ठ्यौ । तथा च औदव्रजिः ‘अयोगवाहाः अः इति विसर्जनीयः, ँक इति जिह्वामूलीयः, ँप ँफ इत्युपधमानीयः, अ इत्यनुस्वारः नासिकयः, इत्ययोगवाहाः । न विद्यते योगः संयोगो वर्णांतरेण येषां ते अयोगवाहाः ॥ आश्रयस्थानभाजिन इति । आश्रयस्य ककारादेः स्थानं भाजितुं शीलं येषां ते आश्रयस्थानभाजिनः । अन्ये तु यमानप्ययोगवाहान्मन्यन्ते । तेषां मतेन अयोगवाहशब्दः प्रत्यस्तमित्वादयवो रूढिशब्दोऽश्वकर्णवद्वेदितव्यः । अनुस्वारस्य स्वरूपमाह अनुस्वारस्य प्रकृतिः पाणिनिनैव कथिता “मांसुस्वारः” इति ॥१९-२०-२१-२२॥

अलाबुवीणानिर्घोषौ दन्तमूल्यः स्वराननु । अनुस्वारस्तु वर्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च ॥२३॥

अनुस्वारे विवृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वये । द्विरोष्ठ्यौ तु त्रिगुल्लीयाद् यत्रौकारवकारयोः ॥२४॥

व्याघ्री यथा हरेत् पुलान् दष्टाभ्यां न च पीडयेत् । भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान् प्रयोजयेत् ॥२५॥

यथा सौराष्ट्रिका नारी तर्क इत्यभिभाषते । एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अरां इव खेदया ॥२६॥

रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीन् न ग्रसेत् पूर्वमक्षरम् । दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात् पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥२७॥

हृदये चैकमात्रस्त्वर्द्धमात्रस्तु मूर्धनि । नासिकायां तथाऽर्द्धं च रङ्गस्यैव द्विमात्रता ॥२८॥

हृदयादुत्करे तिष्ठन् कांस्येन समनुस्वरन् । मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वां २ इति निदर्शनम् ॥२९॥

मध्ये तु कम्पयेत् कम्पमुभौ पाश्र्वां समौ भवेत् । स रङ्गं कम्पयेत् कम्प रथीवेति निदर्शनम् ॥३०॥

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः । सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥३१॥ (६)

गीती शीघ्री शिरः कम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञाऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥३२॥

माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुखरः । धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः ॥३३॥

शङ्कितं भीतमुद्धृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकस्वरं शिरसिगतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥३४॥

उपांशुदष्टं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् ।
 निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं तु सानुनास्यम् ॥३५॥
 प्रातः पठेन्नित्यमुरः स्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन ।
 मध्यंदिने कण्ठगतेन चैव चक्राह्वसंकूजितसन्निभेन ॥३६॥
 तारं तु विद्यात् सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् ।
 मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥३७॥ (७)

अलाब्विते । अलाब्वस्तुम्बी, तस्या वीणाया निर्घोष इव शब्दो यस्य सोऽलाब्वुवीणानिर्घोषः । स्थानं दन्तमूलं तत्र भवो दन्तमूल्यः । स्वराणां अकारादीन् अनु भवतीति शेषः । हकाररेफयोः शषसेषु च सदा भवति । तथा च नारदः—

“आपद्यते मकारो रेफोऽस्य प्रत्ययेऽनुस्वारम् । यवलेषु परसवर्णं स्पर्शेषु चोत्तमापत्तिम्” इति ।
 “अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च” ॥
 इति इमं श्लोकमनुवादरूपं केचित् पठन्ति ॥२३-३७॥

स्वरतः कालतः स्थानतो वर्णानां भेदः कथितः । अधुना प्रयत्नतो भेदः कथ्यते प्रकर्षेण यत्नो वर्णोच्चारणं प्रत्यस्पृष्टादिभिः स प्रयत्नः ।

अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वोषन्नेमस्पृष्टाः शररतथा । शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥३६॥
 अजिति । अजिति प्रत्याहारग्रहणम् । ‘अ इ उ ऋ लृ ए ऐ ओ औ’ एते अस्पृष्टाः । यणः यवरलाः, एते ईषत्स्पृष्टाः । शविति प्रत्याहारग्रहणं शषसाः, एते नेमस्पृष्टाः । अर्धस्पृष्टा इत्यर्थः । तथेति पादपूरणार्थः ॥
 शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता इति । हल इति प्रत्याहारग्रहणं हकारादारभ्याऽऽलकारात् । शेष इति उपयुक्तादन्यः शेषः । यणः शरश्च ईषत्स्पृष्टाः, तर्द्धजिता हलः स्पृष्टाः स्वस्थानैः कथिताः ॥ निबोधानुप्रदानत इति । अनुप्रदानमिति स्वस्थानादिकं घोषादि अनुप्रकर्षेण दीयते इति अनुप्रदानम् “द्वौ नादानुप्रदानौ” इत्यौदव्रजिः अनुप्रदानतो हेतोर्वर्णानां भेदं शृणु ॥३८॥

अमोऽनुनासिकानह्वो नादिनो हक्षषः स्मृताः । ईषन्नादा श्यणं जश्च श्वासिनस्तु खफादयः ॥३९॥
 अमिति । प्रत्याहारग्रहणं ‘अ म ङ ण न म्’ । अनुनासिक इति । स्वस्थानैरधिका अनुपाठाः, नासिकामनुभवन्तीति अनुनासिकाः अमणनमोऽनुनासिकानिमान् जानीयात् । तथा च पाणिनिः ‘मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः’ इति ॥ अह इति अकारो रेफश्च हकारो ऋषश्च । प्रत्याहारग्रहणं भ इति, ‘झभघढधष्’ एते अह्लादयो नादिनः स्मर्यन्ते । नाद एषामस्तीति नादिनः । अपरः पाठः अमोनुनासिका न ह्यौ । अम इति प्रत्याहारग्रहणं ‘अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ ह य व र ल अ म ङ ण न म्’ एते अनुनासिकः । न ह्यौ न तु रेफहकारौ अमावपि सन्तौ । नादिनो हक्षषः स्मृताः । हकारो ऋषश्च नादिनः, ऋषः झभघढधष्, अस्यार्थं पाठद्वयात् अमां हकाररेफवर्जितानां विकल्पेनानुनासिकत्वम्, अमां तु नित्यम् । तथा च शौनक—

“सचादयो या विहिता विवृत्तयः प्लुतौपधान्ता अनुनासिकोपधाः” इति ।

तथा उकारश्चेति करणे युक्तो रक्तः पृक्तो द्राघितः शाकलेनेति । अकाररेफयोः प्रथमे पाठे नादित्वं, द्वितीयपाठे हकाररेफयोर्नासिकत्वप्रतिषेधोः ॥ ईषन्नादा यण्जशस्त्विति । यणः कथिताः । जशस्तु जकाराद्याः शकारेण प्रत्याहारः ‘ज ब ग ङ द श्’ एते यण्जशश्च ईषन्मनाक् नादाः ॥ श्वासिनस्तु खफादय इति । ‘खफछठथाः’ एते श्वासिनः श्वास एषामस्तीति श्वासिनः “श्वासो घोषाणां तृतीयात् प्रथमानामुभाव-
 घुषोश्चतुर्थानां युग्माः सोष्माणम्” इति चौदव्रजिः ॥३९॥

ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद्गोर्धामैतत् प्रचक्षते । दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि ॥४०॥

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥४१॥

१ ‘यण्जशः’ इति भाष्यपाठः । २ दाक्षीपुत्रः पाणिनिना’ इत्येवं पाठो वैदिकसंप्रदाये समुल्लभ्यते ।
 स चावन्वितः, आर्षो वा ।

शिक्षां यान् तु वेदस्य मुखं व्याकरणां स्युतम् । तस्मात् साङ्गमणीयेव ब्रह्मलोकं महीयते ॥४२॥

उदात्तमाह्वयति वृणोङ् लीनां प्रवेष्टिनीमूलविषमर्था ।

उदात्तमध्यं स्वरितं भूतं च कनिष्ठकामादात्तमेव ॥४३॥

उदात्तं प्रवेष्टिनीं विद्यात् प्रथमं मध्यतोऽङ्गं लिप्तम् । निवृत्तं तु कनिष्ठकामादात्तं स्वरितोपकनिष्ठकाम् ॥४४॥

अन्तोदात्तमादात्तममृदात्तमादात्तं नीतरावितम् ।

मध्योदात्तं स्वरितं वृणोङ् लीनां विद्यात् नवपदमाह्वयति ॥४५॥

अभिन्तः सोमः प्रयो वीर्यं वृषिणा स्वरं स्वरान्तिरुदात्तवृत्तम् ।

अतिनिरुपगोदात्तं सोमः स्वरमाह्वयदात्तं वेदमाह्वयदात्तं वीर्यं नीतरावितम् ॥४६॥

वृषिणा मध्योदात्तं स्वरितं स्वरितम् । वृत्तस्वरान्तिरुदात्तमादात्तमादात्तं वृत्तं स्वरान्तिरुदात्तम् ॥४७॥

(६) अनुदात्तो वृत्तिः सोमो मध्यमाह्वयदात्तं उदात्तम् । स्वरितः कर्णमणीयः सर्वस्य प्रथमः स्युतः ॥४८॥

वापस्य वृत्तं माता विमात्रं वेदं वायस्यः । श्रुती रीति विमात्रं तु नकुलस्वरद्वयमात्रकम् ॥४९॥

कुलीयद्विगतं दध्यमपत्राणं च भक्षितम् । न तस्य पाठो मोक्षोऽस्ति पापाहिरिष कतिवशात् ॥५०॥

मुनीयद्विगतं व्यक्तं स्वरान्तिरुदात्तम् । वृत्तरेण सुवर्णम् प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥५१॥

वृत्तरेण वापस्यो रीति विद्यात् नवपदमाह्वयति ॥५२॥

शान्तातुर्वृत्तमिति न उक्ताः ॥५०-५१॥

अथ मन्त्रवृत्तमात्रासंक्षेपमाह—

मन्त्रो दीप्तः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तन्मन्त्रमाह ।

स वागवजो यजमानं हिनस्ति यथोद्दम्यः स्वरतोऽपराधात् ॥५२॥

अथस्वरमनापुण्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् । अक्षतो ब्रह्महत्यां वज्रं पतति मरुते ॥५३॥

स्वरद्वैतं तु पाण्डवीति स्वरवर्णविबजितम् । अय्युःसामयिदं धा विद्यामिथ्यापराधेति ॥५४॥

स्वतेन वेदं पाण्डवीति स्वरवर्णसंयुतम् । अय्युःसामयिः पूर्णो ब्रह्मलोकं महीयते ॥५५॥ (१०)

मन्त्रः—मन्त्रान्मन्त्रः स्वरतः—उदात्तान्तिरुदात्तः, वर्णतः—विषुष्टिरुदात्तमेव, मिथ्याप्रयुक्तः—

यः स्वरतो यो वर्णतःमन्त्रादिव प्रयुक्तः, न तन्मन्त्रमाह—नस्वरार्थं न वेद । स ईदृशो मन्त्रो वाग्युपो ब्रह्मसो

यजमानं हिनस्ति । न च वृत्तान्तिरुदात्तम्—यथा स्वरतोऽपराधात् इदं एव ब्रह्महत्यापराधेति ॥५६-५७॥

उदात्तो गुरुवृत्तममाह—

आङ्गु र आङ्गु री पादादोक्षीपुत्राय धीमते । वाङ् मय्यस्यः समारुह्य देवो वाचमिति स्थितिः ॥५६॥

आङ्गु र इति । आङ्गु रः वा मुखं करोतीति आङ्गु रः मुखकरः आङ्गु री मुखकरीति वाचो दाक्षीपुत्राय अथ

दाक्षीनातनी अष्टिकःपा तपुत्राय धीमते वृद्धिपते पादादेववात् ॥५६॥

सप्तमि प्राणिनिस्तुतिपरं श्लोकमाह—

देवाश्चरसमस्तानामपिध्याय महेष्टरात् । ऊरुतं व्याकरणां प्रोक्तं तस्मै प्राणिनये नमः ॥५७॥

येन धीना मित्रः पुंसां विमलैः शब्दवास्तिभिः । तमस्ववाञ्जानजं मिथं तस्मै प्राणिनये नमः ॥५८॥

अज्ञानाद्यस्य लोकास्य ज्ञानाज्जनशालाकम् । ब्रह्मन्मूलितं येन तस्मै प्राणिनये नमः ॥५९॥

देवेति । नन्वप्रकृतं स्तुतिपूर्वकं प्राणिनेनमस्कारकरणां किमर्थम् ? उच्यते, अचोत्पृष्टा यणस्वरवीषादिति

प्रत्यारुहैः शिक्षां प्रविशतां प्रत्यारुहैरास्व प्राणिनिना आङ्गु रीदधियाय वृत्तं समम् व्याकरणां प्रोक्तं शिक्षाप-

काराय स्वरप्रत्यारुहा लोके प्रवर्तिताः, तदर्थं स्तुतिः । अथरसमानाप्रमिति प्रत्याहाराद्वैः ।

अष्टःसप्त ॥५७-५९॥

१०४

पाणिनीयशिक्षा

भगवतः शिक्षायाश्च साक्षात् स्तुतिपरं श्लोकमाह—

त्रिनयनमभिमुखनिःसृतामिमां य इह पठेत् प्रयतश्च सदा द्विजः ।

स भवति धनधान्यपशुपुत्रकीर्तिमानतुलं च सुखं समस्तुते दिवीति दिवीति ॥६०॥ (११)

अथ शिक्षामात्मोदात्तश्चहकारं स्वराणां यथा गीत्यचोस्पृष्टोदात्तं चाषस्तुशङ्कर एकादश ।

इति पाणिनीयशिक्षा समाप्त ॥

त्रिनयनेति । वैतालीयं छन्दोऽस्य, अन्येषामनुष्टुप् छन्दोऽस्ति । त्रिनयनः शिवस्तस्य मुखान्निःसृता यथा गुहायाः सिंहो निष्क्रामति तथा निःसृता, एतावता त्रिनयनेनापि न कृतेत्यर्थः । तां यः द्विजः पठेदधीयीत स धनादिभिर्युज्यते सुखमतुलं परमानन्दलक्षणमुक्तिमुक्तप्रकारेणाश्नुते प्राप्नोति । अन्यत्रामुष्मिन् लोके धन-धान्यपशुकीर्तिभाग् भवत्यन्ते मुक्तिभाक्, अन्यदवान्तरफलानि स्वर्गादीनि परिमितकालत्वात् तोलयितुं शक्यन्ते मोक्षाख्यं तु अपरिमितकालवच्छिन्नं सुखरूपमित्यर्थः ॥६०॥

इति पाणिनीयशिक्षापञ्जिकाख्यं भाष्यं सम्पूर्णम् ।

